

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZKILENCZVENEGYEDIK KÖTET

(547., 548., 549., 550. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1922

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

DXLVII. SZÁM.

	Lap
A MAGYAR TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁG MEGMENTÉSE. —	
1. Egyetemi laboratoriu mok és felszerelések, könyvcseré. — Grósz Emiltől — — — — —	1
2. Egyetemek, közkönyvtárak, tudományos művek kiadása. — Magyary Gézától — — — — —	6
A KÖZIGAZGATÁSI REFORM ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI OKTATÁ- SUNK MAI ÁLLAPOTA. — Magyary Zoltántól — — — — —	15
EGY FEJEZET A KASSAI SZENT ERZSÉBET-TEMPLOM TÖR- TÉNETÉBŐL. (I.) — Mihalik Józseftől — — — — —	31
JÓKAI REGÉNYHŐSEI. — Zsigmond Ferencztől — — — — —	55
KÖLTEMÉNYEK: <i>Bessenyei szeretője.</i> — <i>Vasúton.</i> — Sajó Sándortól	74
IRODALOM: 1. <i>A magyarság útja a bolserismus felé.</i> — (Ritoók Emma regénye: <i>A szellem kalandorai.</i>) — r. r.-tól.	
2. <i>Mesék és életképek.</i> (Hangay Sándor: <i>Istár galambfogatán</i>). — r. r.-tól — — — — —	76

DXLVIII. SZÁM.

	Lap
A STATISZTIKA A KÖZNAPI FELFOGÁSBAN. — Buday Lászlótól	1
A MAI DRÁMA VÁLSÁGA. — Hevesi Sándortól — — — — —	9
EGY FEJEZET A KASSAI SZENT ERZSÉBET-TEMPLOM TÖR- TÉNETÉBŐL (II.) Mihálík Józseftől — — — — —	30
KÖLTEMÉNYEK: <i>A Prairie.</i> — <i>A saint-gilesi szakadék.</i> — Leconte de Lisle után, francziából. — Thaly Lóránttól — — — — —	68
TUDOMÁNY: Spengler: <i>Der Untergang des Abendlandes.</i> — Szöllősy Lajostól — — — — —	72
IRDALOM: <i>Schöpplin Aládr regényei.</i> (<i>A piros ruhás nő.</i> — Mossóczy <i>Pál szép nyara.</i>) — V.-tól — — — — —	78

DXLIX. SZÁM.

	Lap
CSONKA-MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI FIZETÉSI MÉRLEGE	
ÉS A JÓVÁTÉTEL PROBLÉMÁJA. — Fellner Frigyesztől — —	81
HELENA ÉS FAUST. — Némethy Gézáttól — — — — —	109
EGY FEJEZET A KASSAI SZENT ERZSÉBET-TEPLOM TÖR- TÉNETÉBÖL (III.) — Mihalik Józseftől — — — — —	119
EGY KÖLTEMÉNY VERSES VISSZHANGJA. — Baros Gyuláttól	133
GALAMBOSEK ÉJTSZAKÁJA. — Bartók Józseftől — — — — —	143
TUDOMÁNY: 1. <i>Berzeviczy új történelmi műve.</i> — (Berzeviczy Albert: <i>Az absolutismus kora Magyarországon.</i>) — A. D.-től	
2. <i>Gyöngyösi István műveinek új kiadása.</i> — V. M.-től —	151

DXIX. SZÁM.

	Lap
GRÓF TISZA ISTVÁNROL. — Berzeviczy Albertttől — — — — —	161
AGRÁRPOLITIKA. — Laky Dezsőtől — — — — —	197
EGY FEJEZET A KASSAI SZENT ERZSÉBET-TEPLOM TÖR- TÉNETÉBÖL (IV.) — Mihalik Józseftől — — — — —	197
KÖLTEMÉNYEK: <i>Futó ködkép csak e világ...</i> — <i>E róza utolsó.</i> — Moore után, angolból — Thaly Lórántttól — — — — —	225
TUDOMÁNY: 1. <i>Apáthy István (1863—1922.)</i> — Farkas Béláttól.	
2. <i>Heinrich Gusztáv.</i> — Bleyer Jakabtól — — — — —	226

A MAGYAR TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁG MEGMENTÉSE.

— A Felső Oktatásügyi Egyesület tanácskozásai. —

1. Egyetemi laboratoriumok és felszerelések; könyv- csere.

A természettudományok fejlődésének első feltétele az önálló kutatás. Módszerei: a megfigyelés és a kísérlet. Lángelmék egyszerű eszközökkel is nagy felfedezésekre képesek. Newtonnak 1666-ban a gravitatio törvényének felismerésére elég volt, hogy falusi tartózkodása alatt az almának a fáról való leesését megfigyelte. Faraday az electromosság törvényeit néhány darab vassal és fával állapította meg. Semmelweis a gyermekágyi láz pusztításának okát a szülészeti klinika egyik osztályán tapasztalt nagy halandóság megfigyeléséből állapította meg s evvel százezrek, milliók életét mentette meg. De ezek kivételek s még ezen nagy felfedezések gyakorlati értékesítésére is, azok közkinccsá tételére, a részletek kidolgozására, különösen a kísérletek végrehajtására, hatalmas intézetekre, laboratoriumokra van szükség. Pasteur az 1870-71-iki háború előtt ismételt előterjesztésekben sürgette a tudományos laboratoriumok felállítását, de a francziák csak Sedan után látták be, hogy a németek tudományukkal győztek: ekkor aztán nagy erőfeszítéssel pótolták a mulasztásokat s Pasteur felfedezéseinek a közegészségügy és közgazdaság javára való értékesítésére megkapta a tudományos munkához szükséges intézetet és felszerelést. Belátták, hogy a physikus és chemikus laboratorium nélkül, az orvos klinika nélkül azt a szerepet tölti be, mint a fegyvertelen katona a harcz mezején. Belátták, hogy a nemzet fölényének titka culturájában rejlik.

A németek egyesítik a tudományos munkát és az oktatást az egyetemeken. Ez egység a németek hatalmának és gazdaságának kiapadhatatlan forrása volt a múltban és lesz

a jövőben. Ezt Liard, a párisi egyetem tudós vicerectora is elismerte.

Így van ez mindazon államokban, melyekben a főiskolák a német typust viselik magukon s így van ez nálunk is.

A legyőzött országokban a laboratoriumi tudományos munkásság az államok elszegényedése folytán veszélyeztetve van. Csalódik, a ki azt hiszi, hogy az orvosi tudományok előbbre vitelére vagy a gyakorlati oktatásra elégséges néhány kórházi ágy; mikroszkopokra, Röntgen-laboratoriumra, chemiai szerekre, physikai készülékek egész sora, kísérleti állatokra van szükség. A természettudományok fejlődése még új intézetek létesítését is megkívánja, így, hogy egyetlen példát említsek, biológiai intézeteket az általános életjelenségek, a szervezetek alkalmazkodása, a származás, az öröklés tanulmányozására.

De mit szólnak a menekült Ferencz József- és Erzsébet-egyetemekről, culturánk ezen fiatal ültetvényeiről?! Nevük említésekor, hogy Arany János szavát idézzem, érezzük, hogy végig tiportak rajtunk a boldogtalan évek s az elnémult szó:

Egy szomorú körűl szárnyaszegetten
S néma didergéssel gubbaszt felettünk.

Az egyetemek elveszítették épületeiket, felszerelésüket, könyvtárukat s úgy, mint 500 évvel ezelőtt a Prágából kiűzött német professorok és diákok Lipcsében új főiskolát alapítottak, Szegeden és Pécsen emelnek s igyekeznek emelni új otthonaikat a magyar tudománynak.

A magyar állam megfogyatkozott anyagi erejét meghaladó erőfeszítéssel igyekezik mindezen feladatoknak megfelelni, de a tudományos intézetek és laboratoriumok dotatioja nem tarthat lépést a drágaság szédületes emelkedésével. A budapesti kir. magy. Pázmány Péter tudományegyetemen az elméleti és gyakorlati oktatás költségeire 1914/1915-ben 240,000 korona volt előirányozva, 1921/1922-re 1.200,000 korona, a klinikák könyvtárai a háború előtt 2000 korona, most 10,000 korona dotatiót kapnak, a mi ötszörös emelést jelent, de evvel szemben a könyvek ára 50-szeresre, a kísérleti állatoké százszorosra, a készülékeké

több százszorosra emelkedett. Bármennyire reducáljuk is igényeinket, a magyar állam nem képes azokat kielégíteni, hiszen egyetlen tudományos folyóirat előfizetési ára 5—10 ezer korona, egy amerikai tudományos encyclopædia több százezer koronába, egy mikroszkop 100,000 koronába, egy Röntgen-készülék 1 millióba kerül. Az a kérdés, hogy ilyen helyzetünkben van-e segítség?

Fanatikusan hiszem, hogy van.

A segítség módját concret példákkal óhajtom megvilágítani, úgy a mint Boerhave, a nagy hollandi orvos példájára a klinikán a beteggyógyítást tanítjuk.

A külföldi folyóiratok megszerzésének első módja a csere. Nagy külföldi kiadók még a magyar folyóiratokat is elfogadják cserébe, így kapunk az *Orvosképzés* folyóiratért *Archivumot*, az előbbinek előfizetési díja 200 korona, utóbbié 5000 magyar korona.

A segítség másik módja, hogy az egyetemek az egyetemekhez fordulnak. Az igazság kutatása a világ összes egyetemait egyesíti. Ennek hatalmas bizonyítékát láttuk a lipcsei egyetem ötszáz éves évfordulója alkalmából, a midőn 110 egyetem képviselője üdvözölte az Alma Mater Lipsiensist. Ez alkalomból avatta Wach, a jogi 'facultás dékánja, Honoris Causa jogi doktorrá a magyar tudomány egyik büszkeségét, tanártársunkat, Plósz Sándort.

A német, sőt a franczia egyetemek anyagi helyzete is kedvezőtlen. A párizsi egyetem a bécsinek 1000 francot küldött s jelezte, hogy saját maga is nehéz helyzetben van.

Angliában két évvel ezelőtt megalakult a külföldi egyetemeket segélyező actio s ezen oldalról remélhetünk segítséget és még többet a gazdag amerikai egyetemektől. Sőt az egyetemeken kívül a nagy tudományos és humanitarius alapítványokhoz is fordulhatunk. Ezek között első helyen áll a Rockefeller-alapítvány, melynek 200 millió dollár vagyonát a bőkezű család csak nem rég gyarapította újabb 50 millió dollárral. Ez alapítvány célja, hogy az emberiség jólétét az egész világon nemzetiségi, faji, s vallási különbség nélkül előmozdítsa s máris 42 államban fejt ki tevékenységet. Magában Franciaországban a tuberculosis ellen egy év alatt 130

dispensairet állított fel, 3 millió nyomtatványt osztott szét, 1400 előadást rendezett; 90 ösztöndíjat adott pályavégzeteknek amerikai tanulmányútra, 5 állam 11 orvosi facultásának laboratoriumi felszerelést s angol és amerikai könyveket és folyóiratokat adott, Chinában egész orvosi facultást létesített, a bruxellesi egyetemet reconstruálta, Angliában 2 millió dollárral orvosi továbbképző intézetet alapított. Prágában közegészségügyi központi intézetet szervezett, az európai gyermekmentő actiót 1 millió dollárral segítette.

Ezen hatalmas humanitarius intézmény már is segítségünkre jött, s a budapesti egyetem orvosi facultásának Tóth Lajos államtitkár és Nékám Lajos tanártársunk közvetítésével tudományos eszközök beszerzésére 20,000 dollárt adott, az angol és amerikai folyóiratok egész sorát küldi az egyetemi intézeteknek; a közegészségi osztály képviselője nem rég volt Budapesten s kilátás van arra, hogy ha az illetékes tényezők megteszik a szükséges lépéseket, közegészségi administratióink jelentős segítséget kap.

E külföldi segítség elnyerésének azonban föltételei is vannak.

Első sorban, hogy a magyar társadalom is karolja föl főiskoláit, nem csak azért, mert a nemzet culturájának mértéke az, mennyiben vesz részt tudományos intézeteinek felkarolásában, hanem azért is, mert evvel tulajdonképpen saját érdekét, saját egészségét, saját jólétét biztosítja. Hogy az ipar mit köszönhet a chemiai laboratoriumoknak, a mezőgazdaság a bacteriologiának, azt bizonyítgatni fölösleges, én csak arra utalok, hogy a Röntgen-sugarak, cholera, a tuberculosis bacillusainak, a kiütéses typhus kórokozójának felfedezése, a diphtheria serumának, a Salvarsannak előállítása milyen jelentőségű a néperő fenntartására s helyreállítására.

Külföldön a társadalom követésre méltó példákat adott. Közvetlenül a háború előtt a lipcsei egyetemet 500 éves jubiläumá alkalmával valósággal elhalmozták adományokkal, diákjóléti intézményekre százezreket adakoztak, a könyvkiadók összes kiadványaikat ajánlották fel. A berlini egyetem 100 éves évfordulója alkalmából pedig a Kaiser Wilhelm

Gesellschaft alapításával Dahlemben a tudományos kutató intézetek egész sorát: chemiai, széntanulmányozási, kísérleti therapia, munka-physiologiai intézeteket létesítettek s biologiait terveztek. John Hopkins, Baltimore egyszerű polgára, majdnem egész vagyonát a nevét viselő tudományegyetem alapítására fordította. A Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft intézményt a német birodalom évi 20 millió márkával támogatja s az ipar, a kereskedelem, a mezőgazdaság elhalmozza adományaival. Műegyetemünk jubilæuma jó alkalom, hogy a magyar társadalom tehetősei kövessék a jó példát.

Második feltétel, hogy tudományos erőinket egyesítve a külföld támogatásáért cserébe olyan tudományos munkákat producáljunk, melyek a külföld ítélőszéke előtt a tudomány előbbre vitelének kétségtelen bizonyítékai legyenek. Épen úgy, mint gazdasági téren, mennél tökéletesebben kidolgozott az exportált munka, annál nagyobb értéket képvisel s annál több erkölcsi és anyagi haszonnal jár hazánkra.

Az a kötet, melyet Korányi Sándor és tanítványai az *Archiv für Klinische Medizin*ben közöltek, mintául szolgálhat. Tanszéki elődöm, Schulek Vilmos, már 30 évvel ezelőtt belátta annak fontosságát, hogy szellemi termékeinket magyar zászló alatt vigyük külföldre s e czélból alapította az *Ungarische Beiträge zur Augenheilkunde* folyóiratot.

A harmadik feltétel, hogy ezen actiónkban is érvényesüljön a történelmi társulat tudós elnöke által hangsúlyozott elv: a tervszerűség és szervezettség. Cél tudatos vezetésre és harmonikus együttműködésre: az amerikaiaknak a németektől eltanult módszereire van szükségünk. Mi, a tudomány munkásai, példát akarunk adni az összetartásra, s az a kívánságunk, hogy a főiskolák önzetlenül támogassák egymást. Az évszázados lombos tölgy védelmezze az élet viharában a zsenge új ültetvényeket.

1810 május hó 23-ikán Humboldt a berlini egyetem alapításának ügyében Frigyes Vilmos királyhoz írt jelentésében azt mondja: az állam és magán-egyen egyaránt jól s okosan teszi, ha akkor, a midőn csapások érik, minden ereje megfeszítésével culturalis intézményt létesít, mely szelle-

mieken biztosítja az elvesztett anyagi javakat. Napoleon 1815 június hó 18-ikán, Waterloo után, azt mondotta Monge-nak: ha már arra vagyok ítélve, hogy nem vezethetek hadseregeket, lelkemet s eszemet a tudománynak szentelem. Ez új hivatásomban hozzám méltó felfedezéseket óhajtok magam után hagyni.

A háború, a forradalmak, a kegyetlen béke súlyos csapásokat mért hazánkra s annak minden egyes polgárára; egyesítsük erőinket s kövessük az amerikai elvet: többet tegyünk, többet dolgozzunk, többet áldozzunk, s akkor elmondhatjuk Jókaival: erős várunk nekünk a tudomány; elmondhatjuk: Istent féljük, de senki fiától sem ijedünk meg!

GRÓSZ EMIL.

Egyetemek, közkönyvtárak, tudományos művek kiadása.

Mérhetetlen nagyságú katastrophánk a magyar tudományt is a legnagyobb válságba sodorta. Egyetemeinknek és más felső iskoláinknak nincsenek — vagy legalább is nincsenek kellő mértékben — tudományos eszközei a tudomány művelésére.

Ámde tudományos eszközök nélkül nincs tudomány, tudomány nélkül pedig nincs nemzeti jövő.

Átértette ezt a magyar nemzet is, mert a mint a nagy összeomlás után öntudatra ébredt, egyik legelső feladatául azt tűzte ki, hogy culturáját megmentse a pusztulástól. Ezzel kétségtelen bizonyítékát adta meg nem fogykozott életerejének s egészen jogosult reményt ébresztett fel bennünk szebb és boldogabb jövője iránt. A legnagyobb hála és legmelegebb elismerés hangján kell megemlékeznem mindazokról, a kik a feleszmélés utáni első napokban a magyar cultura megmentéseért a cselekvés terére léptek. A kezdő lépéseket vallás- és közoktatásügyi kormányzatunk tette meg. Kiáltó szava fogékony talajra talált a magyar társadalom lelkében is, a mely nem habozott teljes megértéssel és áldozatkészséggel kivenni a részét a mentés munkájából.

Mindjárt kezdetben helyesen felismerték a mentő munka irányait is. Csakhamar észrevették, hogy culturánk megmentése céljából egyfelől a tanulóifjúság számára kell megteremteni a tanulás anyagi feltételeit, másfelől pedig gondoskodni kell a tudományos kiképzésnek és a tudomány művelésének eszközeiről. Eleinte egészen helyesen a diáknyomor enyhítésére fektették a fő gondot. Kezdetben ez az actio jóformán egészen igénybe vette mind a kormányzat, mind a társadalom gondoskodását és áldozatkészségét. S e téren mind a két tényező már igen tekintélyes eredményekre tekinthet vissza, bár természetesen korántsem lehet szó arról, hogy a diáknyomor enyhítésére a jövőben a legnagyobb áldozatkészségre nem volna szükség. A cultura-mentés másik része, a kulturális eszközök megteremtése és pótlása, tulajdonképpen a közgazdasági facultás felállításával indult meg. Szinte példátlan a nagy katastróphák történetében, hogy egy, a sír szélére sodort nemzet, erős hitében jobb jövője iránt, annak megmentésére új főiskolát alapítson önmagának. Ez olyan fényes bizonyítéka a nemzet nagy kulturális hivatottságának, a melyről mindenkor a legnagyobb elismeréssel fognak megemlékezni.

A kulturális eszközök megteremtésének és pótlásának szüksége azonban csak most mutatkozik nagyobb mértékben. Az állam természetesen tisztában van azokkal a feladatokkal, a melyek ezen a téren reá várnak, azonban nincsen meg az anyagi ereje, hogy azokat egyedül megoldja, ezért van szüksége arra, hogy őt a társadalom itt is támogassa. A Felsőoktatási Egyesület is teljes bizalommal fordul hozzá támogatásért.

Hogy társadalmunk áldozatkészségét megnyerjük, ennek tisztán kell látnia, hogy voltaképen miben is áll kulturális eszközeink hiánya.

Elsősorban abban, hogy az ellenséges megszállás következtében a megszállott területen lévő főiskoláink felszerelése az ellenség kezére került. A veszteség, a mely a magyar culturát ez által érte, rendkívül nagy. Legfájdalmasabban érintett minket a kolozsvári egyetem gyönyörű épületeinek, gazdag tudományos fölszerelésének, könyvtárának és egyéb

tudományos eszközeinek elvesztése. A nemzet ezt az egyetemet évtizedeken át a legnagyobb gonddal és áldozatkészséggel a tudományos kutatás minden eszközével el látta, hogy az ország keleti részében kultúránk védőbástyája és terjesztője legyen és a mikor már teljesen elkészült, tudományos intézményeit egy idegen nép foglalta el saját kultúrájának fejlesztésére. A mikor hajléktalanná vált főiskoláink az ország meg nem szállott területén kerestek menedéket és itt kívánták folytatni működésüket, sokan abban a nézetben voltak, hogy azokat egészen fel kell oszlatni. Azzal érveltek, hogy az országnak jelentékenyen megkisebbedett területén, megfogyatkozott lakosságával a sok főiskolára szüksége nincsen. De anyagi ereje sincs hozzá, hogy azokat fenntarthassa. A magyar közönség túlnyomó része azonban szinte ösztönszerűen foglalt állást ezen felfogás ellen. Semmiképen sem tudott beletörődni abba a gondolatba, hogy azokat a főiskoláinkat, a melyek a multban oly nagy szolgálatokat tettek a magyar kultúrának, a melyek a megszállás keserves napjaiban oly hősies magatartást fejtettek ki, gondoljunk csak a kolozsvári és pozsonyi tanári karok példájára, és a melyekre rendületlen hitünk szerint a jövőben igen nagy hivatás vár, most — a mikor hajléktalanokká lettek — az enyészetnek engedjük át. Vallás- és közoktatásügyi kormányzatunk ismét hivatása magaslatán állott, a mikor a nemzet szívevágýát megértette és hajléktalan főiskoláink — nevezetesen a kolozsvári és pozsonyi egyetemek — fenntartását elhatározta. Felemelő és bátor elhatározás volt, a melyet azonban csak akkor koronázhat siker, ha a kivitelben a kormányzatot a társadalom is támogatja.

Culturális eszközeink hiánya továbbá abban áll, hogy a megszállástól nem érintett főiskoláink tudományos felszerelése a háború kitörése óta rendkívül aláhanyatlott, mert azt kiegészíteni és fejleszteni csak igen csekély részben állott módunkban. Hogy itt milyen nagyok a hiányok, azt akkor ítéljük meg legjobban, ha figyelembe vesszük, hogy mind a pozsonyi, mind a debreczeni egyetem megnyitása már a háború idejére esik, a melyeknek felszerelési munkálatai a világháború befejezésekor is még csak a kezdet kezdetén

állottak, azóta a debreczeni egyetem felszerelését sem sikerült lényegesen előbbre vinni. Végül itt vannak még az újonnan alapított közgazdasági facultás tudományos felszerelésének terhei is.

E szerint tehát a társadalom cultura-mentő munkájának három része van: támogatni az államot abban, hogy főiskoláink elvesztett tudományos felszerelését beszerezhesse, támogatni őt abban, hogy főiskoláink megmaradt tudományos felszerelését kiegészíthesse és fejleszthesse, s végül támogatni őt abban is, hogy legújabb főiskolánk olyan tudományos felszerelést kapjon, a minőt rendeltetése megkíván.

Mind a beszerzés, mind a kiegészítés és fejlesztés terén a teendők nagy sorozata tornyosul elénk. Én ezúttal részemről csak a legáltalánosabbakat, az alapvetőket, a melyek minden további mentő mozgalomnak kiindulási pontjai: a könyvtárügyet és a magyarnyelvű tudományos munkák kiadását óhajtánám érinteni.

Régóta felismert igazság, hogy a könyv a leghatalmasabb culturtényező. A ki jó könyvet ad a közönség kezébe, az azt neveli, felemeli és jobbá teszi. Hány értékes emberéletet lehetett volna megmenteni az elzülléstől, ha jó könyv segítségével a helyes életirányt, a neki megfelelő pályát sikerült volna fölismernie. Ennek következtében a köz-könyvtárak ügye általában — mint ezt kétségtől mindenki tudja — a legfontosabb culturügyek közé tartozik. De különös mértékben áll ez a tudományos kiképzés és a tudományos kutatás céljait szolgáló könyvtárakra, a minők a dolog természeténél fogva elsősorban az egyetemek és általában a főiskolák könyvtárai.

Az ellenséges megszállás következtében elveszett főiskolai könyvtárainkról most kár volna beszélni.

A megmaradtak közül első sorban a budapesti tudományegyetem könyvtárának állapota köti le a figyelmünket. Ennek a könyvtárnak közel háromezrétes felemelése óta igen jelentékeny és igen értékes könyvkészlete van, de mivel ez a háború kitörésétől kezdődően, tehát közel nyolcz év óta, megfelelő kiegészítésben nem részesült, tudományos törekvéseinknek már távolról sem felel meg. Ennek megvilá-

gítására csak néhány adatot óhajtok felemlíteni. Míg a háborút megelőző utolsó békeévben, 1913-ban, a könyvtár 2969 művet szerzett be vétel útján, addig a lefolyt évben, 1921-ben, a beszerzés vétel útján már csak 687 műre szállt alá. E szerint a könyvtár 1921-ben már csak egynegyed részét volt képes megszerezni vétel útján annak a könyvanyagnak, a melyet 1913-ban szerzett ilyen úton. Egyetemi könyvtárunk évenként jelentékeny könyvadományok által is gyarapodik, ezek azonban nem vonhatók egy szempont alá a vétel útján eszközölt tervszerű és kizáróan tudományos célokat szolgáló beszerzéssel. Bár meg kell engednünk, hogy az adományozott könyvek között is vannak kiváló tudományos értékűek. E részben a legnagyobb hálával és elismeréssel kell megemlékeznem különösen a Carnegie-endowment gazdag könyvadományairól, a melyek könyvtárunk válságát jelentékenyen enyhítették.

Még szembetűnőbb a visszaesés a folyóiratoknál. Míg 1913-ban a könyvtár 250 folyóiratot járatott vétel útján, a múlt évben már csak 65 folyóirat járt a könyvtárba ilyen beszerzés alapján. Ezek a folyóiratok mind magyar- és németnyelvűek, mert a könyvtár az összes más nyelvű — így tehát francia-, olasz- és angolnyelvű — folyóiratainak járatását kénytelen volt beszüntetni, s így a nem németnyelvű külföldi tudományos világgal összeköttetésünket a folyóiratok terén egészen meg kellett szakítanunk. Még a legelterjedtebb francia folyóiratot, a *Revue de deux Mondes*-ot sem járathatja a könyvtár. Nem szólok most bővebben arról, hogy a háború megszűnése óta a külföldön számos új folyóirat keletkezett, a melyeket a könyvtár nem képes járatni. És azt sem akarom bővebben taglalni, hogy a németnyelvű folyóiratokat sem járathatja a könyvtár abban a számban, mint a háború előtt, úgy hogy ezek jelentékeny részének járatását is meg kellett szüntetnie.

A folyóiratokon kívül jelentős tudományos eszközt képviselnek az úgynevezett sorozatos kiadások is. A visszaesés ezeknél még nagyobb, mint a folyóiratoknál.

Művelt közönség előtt nem szükséges bővebben fejtegetnem, hogy tudományos könyvtár megfelelő fejlesztése

culturális szempontból milyen nagy jelentőségű tényező. Ha egy tudományos munka a könyvtárban nincs meg, vagy ha valamely munkának csak régibb kiadását lehet a könyvtárban megtalálni, az tudományos szempontból igen nagy hátrány, mert a kutató már nincs azoknak az eszközöknek a birtokában, a melyek szükségesek arra a célra, hogy tudományos vizsgálatainak eredményei egészen szilárd alapon álljanak és még kevésbbé tud a nagy culturnemzetek tudósainak munkáival egyenértékű munkát írni, a kik természetesen a teljes könyvanyag birtokában vannak. Még inkább érezhető ez a folyóiratoknál. A folyóiratnak csak akkor van igazi tudományos értéke, ha teljes, ha keletkezésétől kezdve a legújabb időig nyújt útbaigazítást a tudományosan foglalkozóknak. A magyar tudós ismét nagy hátrányba kerül a nagy culturnemzetek tudósaival szemben és ismét nagy akadályokba ütközik tudományos vizsgálódásában, ha az illető tudományág legújabb fejlődését a folyóiratok csonkasága miatt nem képes szemmel tartani. Hogy a csonka, nem teljes könyvtár, a melyben a munkák beszerzése hiányos s a melynek folyóiratait nagy részben nem lehet tovább járni, anyagi értékéből is sokat veszít, az is egészen nyilvánvaló.

A budapesti tudományegyetemi könyvtár épülete is fölötte czélszerűtlen. A díszes palotaszerű épület egy könyvtár legelemibb követelményeinek sem felel meg, mert legalább kétharmad részében annyira sötét, hogy verőfényes nappal is csak lámpavilágítás mellett használható. Hiányai már a háború előtt is eléggé ismertek voltak, foglalkoztak is azzal a tervvel, hogy számára mindenben megfelelő díszes épületet emeljenek, mely, ha a háború ki nem tört volna, ma bizonyára hirdetné is a magyar cultura dicsőségét. Most azonban le kell mondanunk arról, hogy a könyvtár korszerű új épületet kapjon. Nagyon meg lehetnének elégedve, ha a magyar társadalom áldozatkészségéből könyvkészletét és folyóiratait sikerülne annyira kiegészítenünk, hogy culturális törekvéseinkben hathatós támogató eszközünk legyen.

Bármilyen sötét is a kép, a melyet a budapesti tudományegyetemi könyvtár elmaradottságáról festettem, az még

mindig kedvező ahhoz képest, a melyet vidéki főiskoláink könyvtárai tárnak elének. Vannak vidéki főiskoláink, a melyek könyvtáraikat egyáltalában ki sem egészíthetik: könyveket nem vásárolhatnak, folyóiratokat nem járathatnak.

A főiskolai könyvtárak ügye kétségtelenül legelső tudományos ügyünk, a melynek számára társadalmunk áldozatkészségét kérnünk kell. Tudományos intézet megfelelő könyvtár nélkül nehéz rögzös útján még csak az első lépést sem teheti meg. Az anyagi áldozat, a melyre ezen a ponton társadalmunkat felkérjük, igen súlyos, mert mint kifejtettem, nemcsak arról van szó, hogy könyvtáraink hiányait kipótoljuk, hanem arról is, hogy egészen új könyvtárakat teremtsünk. A mai súlyos viszonyok között ez igen nehéz vállalkozás. De jövőnk érdekében ettől sem szabad visszariadnunk.

Tudományos könyvtáraink ügyével kapcsolatosan a magyar tudományos irodalom válságára is fel kell hívnom a magyar társadalom figyelmét.

Nekünk ugyanis a magyar tudomány megmentése céljából nemcsak arról kell gondoskodnunk, hogy főiskoláinkat könyvtárakkal lássuk el és azokat fejlesszük. hanem arról is, hogy magyar tudományos könyveket írasunk. Mert hiszen a magyar tudomány csak magyar tudományos könyvekben élhet és maradhat fenn a jövő számára. A háborút megelőző években a magyar tudományos irodalom igen örvendetes és sokat ígérő fejlődésnek indult. A háború kitörése óta, különösen azonban a háborút követő összeomlástól kezdődően a tudományos könyvirodalom terén is igen nagy a visszaesés. Vannak még a háborút megelőző időből tudományos munkáink, a melyekből minden példány elfogyott. És ha mégis sikerül antiquarius útján egy példányt szerezni, szinte phantastikus árat kell érte fizetni. Új kiadások rendezése és új tudományos munkák írása tudósaink és íróink minden szorgalma, igénytelensége és lelkesedése mellett is alig leküzdhető nehézségekbe ütközik. Ma magyar tudományos munka csak kivételesen jelenhetik meg. A magyar tudományos munkák hiánya mindenekelőtt felső oktatásunkra, tehát a magyar ifjúság tudományos

szakszerű kiképzésére hat igen károsan. Igaz ugyan, hogy a hallgatóságnak első sorban az előadásból kell merítenie ismeretait, ez azonban nem elegendő. Az előadást ki kell egészítenie az előadás nyelvén megírt jó tudományos munkának. Ilyennek hiányában a hallgatóság a nagyon is megbízhatatlan jegyzetekre vagy compendiumokra van utalva. De magyar nyelvű tudományos munkák hiánya az általános tudományos színvonal szempontjából is rendkívül káros. Mert a tudományos munkákra a gyakorlat terén működő szakköröknek is van szüksége, ha pedig magyar szakmunkát nem találnak, kizárólag idegen munkákra lesznek kénytelenek támaszkodni, a mi a magyar tudomány szempontjából szintén nagyon káros. A magyar tudományos irodalom terén beállott visszaesés már több év óta foglalkoztatja tudományos irodalmunkért aggódó köreinket. De a baj gyökeresebb orvoslásáról eddig még nem történt gondoskodás. Most, a mikor egész tudományos életünk felsegítésére kívánjuk a magyar társadalom áldozatkészségét megnyerni, a magyar tudományos munkák kiadásának előmozdítására is fel kell hívnunk a figyelmét. A megindítandó segítő actio keretében eszközöket kell keresni arra is, hogy magyar nyelvű tudományos munkák kiadását elő lehessen mozdítani.

Végeredményben tehát és igen röviden kifejezve, nagy bajunk az, hogy tudományos könyvet sem venni, sem kiadni nem tudunk. Mind a két bajon alaposan és sürgősen kell segíteni.

A magyar társadalomtól csak azt kérném még, hogy a mikor anyagi segítségért fordulunk hozzá tudományunk megmentésére, legyen megértéssel irántunk.

Fogadja szívébe a magyar tudomány ügyét. Más gazdagabb és szerencsésebb nemzeteknél még a boldogabb békeidőben is mindennapi dolog volt, hogy magánosok tanszékeket szerveztek, azokat gazdag alapítványokkal látták el, sőt sajátjukból egész főiskolát alapítottak. Ilyen áldozatkészség a tudományért csak ott lehetséges, a hol a társadalom azonosítja magát saját nemzeti tudományával. Mi társadalmunktól elsősorban ezt kérjük. Mindenekelőtt is teljes lelki odaadását kérjük nemzeti tudományunkért. Ha

a magyar társadalom átérzi, — a mire teljes bizalommal számítunk, — hogy a magyar tudomány ügye a magyar nemzet ügye, akkor mindig meg fogja találni azokat az anyagi eszközöket is, a melyek magyar tudományunk megmentéséhez szükségesek. Különösen azt ne felejtse el a társadalom, hogy a háború ellenünk tovább folyik. Most első sorban culturális téren folytatják azt ellenünk. Eléggé ismeretes, hogy a győztes népek milyen nagy erőmegfeszítéssel törekcszenek saját culturájukat fejleszteni. Ügyeljünk, hogy ebben a küzdelemben alul ne maradjunk. Legyőzetés a harcztéren csak múló vereség, de legyőzetés culturális téren végleges, soha helyre nem hozható elbukás. Legyünk résen, hogy sokat hangoztatott culturális felsőbbségünket el ne veszítsük. Ha ezt elveszítenők, végképpen elveszne a magyar ügy is. Culturális felsőbbségünket pedig csak akkor tarthatjuk meg, ha a magyar tudományt megmentjük és haladását biztosítjuk. A ki tehát ezért áldoz, az a magyar nemzet fennmaradásáért áldoz. Erős a bizalmam, hogy a magyar társadalom fog áldozatot hozni a magyar tudományért.

MAGYARY GÉZA.

A KÖZIGAZGATÁSI REFORM ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI OKTATÁSUNK MAI ÁLLAPOTA.

A közigazgatási reform évtizedek óta foglalkoztatja hazánk politikai és tudományos köreit. A mérkőzésnek ebben a hosszú tartamában két körülmény nyer jellemző kifejezést : egyik az : hogy a politikai és a közigazgatási szempontok összevegyítése a reformnak nagy kárára van, annyira, hogy megszületni sem engedi, a másik az, hogy a közigazgatás jelentősége az ország sorsára sok tekintetben döntő befolyású. Nem túloz Ereky István akadémiai székfoglalójának (1922 április 10.) abban a nagy horderejű kijelentésében, hogy hazánkat mai helyzetében csak mélyen járó, tudományosan előkészített közigazgatási reform mentheti meg.

A közigazgatás az állam leghatalmasabb erőtenyezője. A centralizált és ma egyre nagyobb számú socialis feladat megoldását vállaló állam közigazgatása útján tartja fenn életét és csak annak segítségével tudja megvalósítani céljait. Azt, hogy a közigazgatásnak reformját tartjuk szükségesnek, azt mutatja, hogy az állam fontos életfunctioiban vannak zavarok, hogy az állam csak fogyatékosan tudja megoldani azokat a feladatokat, melyeket vállalt, vagy a melyek rája hárultak. A közigazgatást az általa elért eredményekből ítéljük meg. Jóságának döntő kriteriuma a siker. Az executívát a legtágabb értelemben véve, annak határesetete : a háború, ennek legközvetlenebb bizonyítéka. Ekkor az állam összes erő kifejtése arra az egyetlen célra koncentrálódik, hogy ellenségeinek physikai erejét megtörje. Itt fokozatok nincsenek. Ez vagy sikerül vagy nem. Tertium non datur s ha a háború elveszett, a népek pálczát törnek kormányaik és hadseregük felett. Ugyanez áll a végrehajtott hatalom egyéb feladataira is. A közigazgatásnak alkalmas-

nak kell lennie arra, hogy az állam és az azt alkotó társadalom tagjai jólétének feltételeit és az adott államban és időpontban annak töle várt tartalmát is meg tudja valósítani. Az államnak állandóan abban az állapotban kell élnie, hogy erre irányuló akaratát feltétlenül keresztülvinni, az ezzel szemben felmerülő bármely ellenállást ép úgy, mint a harc-téren kell, meg tudja törni, s céljai megvalósításának fizikai és szellemi feltételeivel is mindig rendelkez-zék, mert különben lassabban ugyan és észrevétlenebbül, mint a harc-téren, de ép oly biztossággal bekövetkezik a csőd, s a népek pálczát törnek közigazgatásuk fölött. Mindnyájan tanui voltunk annak, hogy az ú. n. októberi forradalom nem a fel-lázadt tömeg győzelme volt az államhatalom felett, hanem a fokozatosan aláaknázott közigazgatásnak belső összeomlása egy törpe kormány fejvesztettségé következtében. S ennek tudhatjuk be, hogy a háború elvesztésének következményei miránk nézve lettek a legnagyobb mérvűek.

Hogy mik legyenek adott viszonyok közt és adott idő-pontban az állam céljai, a melyeknek megvalósítását köz-igazgatásának kitűzze, annak megállapítása a politika feladata. A magam részéről pusztán a közigazgatással, mint az állam alkotmányos úton megállapított céljai megvalósít-ásának eszközével kívánok foglalkozni.

Ebből a szempontból nézve azt kell mondanunk, hogy a közigazgatási reform kérdése két okból merülhetett fel: vagy azért, mert közigazgatásunk eddigi állapotában nem alkalmas eszköz a kitűzött célok elérésére, vagy azért, mert sokszor nem volt hozzáértő kezekben.

Hogy a parlamentarismus és főleg az általános választó-jog nyújt-e biztosítékot az iránt, hogy mindig az legyen a kormányon, a ki arra leghivatottabb, arról mindenkinek megvan a maga véleménye. Tény azonban, hogy közigazga-tásunknak is megvannak a maga nagy fogyatkozásai. Ezek-nek csak egy, fontosságának megfelelő figyelemben nem részesített, általános okát kívánom vizsgálni.

A közigazgatási tevékenységnek két nagy csoportja van. Az egyik az úgynevezett kötött, a másik a szabad te-vékenység. A kötöttség tekintetében azonban különböztet-

nünk kell, hogy annak különböző természetű fajait helyesen ítélhessük meg. A kötöttség vagy alaki, vagy anyagi. Alaki kötöttségnek nevezem a jogi kötöttséget, anyagi kötöttségnek a különböző feladatok természete által előírt feltételeket, a melyek a siker érdekében el nem hanyagolhatók. Ezek felismerésének és az ahhoz mért cselekvésnek biztosítéka a különböző szakértelem. A kötött és szabad tevékenység megkülönböztetésénél csak az alaki kötöttséget szokás érteni. A jogi kötöttség is jelentékenyen különbözik, a szerint, hogy az egész társadalomra, vagy csak a végrehajtó hatalom szerveire kiható erejű-e? Az előbbi természetűek a jogszabályok, az utóbbiak a szabályzatok. A végrehajtó hatalom szerveire vonatkozó összes jogszabályok és szabályzatok együttevén a közszolgálati rendet alkotják.

Az alaki értelemben kötött és a szabad tevékenység közül a közigazgatás sikerére döntőbb jelentőségű az utóbbi. Különösen nyilvánvaló ez akkor, ha a szabad tevékenységhez számítjuk, a mint kell is számítani, azt a tevékenységet is, a mely arra irányul, hogy a korábban szabad tevékenység jogilag kötötté váljék, nevezetesen a törvényjavaslatok kezdeményezése és előkészítése, valamint a jogszabályokat és szolgálati szabályzatokat tartalmazó rendeletek kibocsátása útján. A kormányzás lényege ez az alaki értelemben szabad tevékenység. Ez azonban nem jelenti az anyagi kötöttségtől való mentességet, azaz nem tehet bármit, a mit a jogrend nem tilt, mert az összes lehetőségek közt van mindig egy legjobb és a közigazgatás sikere érdekében a kormánynak tudnia kell azt megtalálni és megvalósítani, vagy megvalósítását lehetőleg megközelíteni.

A legjobb lehetőség megvalósítása: ez az alkotó munka. Ennek az optimumnak elérésében *conditio sine qua non* az eszközül szolgáló közigazgatásnak jósága.

A közszolgálati rendre vonatkozó szabályok tekintetében is megállapíthatónak tartom tehát a fenti megkülönböztetést: a közszolgálati rend anyagi értelemben kötve van a közigazgatási *functio* különleges természete által, a melynek felismerése és figyelembevétele szintén specialis szakértelmet kíván. A közigazgatás legnagyobb bajának fészkéhez is úgy

jutunk, ha azt keressük, kellő figyelemmel van-e erre az anyagi kötöttségére. S mihelyt erről beszélünk, a közigazgatási reform problémája kiszélesedik az autonom szervek által végzett közép- és alsófokú közigazgatásnak az állami közigazgatásba való beillesztésének problémája helyett egész közigazgatásunknak a közigazgatási szakszerűség szempontjából való bírálatává. Ezt nevezem a közigazgatás tudományos szakszerűségének, szemben a különböző közigazgatási feladatok által megkívánt szakszerűséggel.

A közigazgatási szakszerűség kettőre vonatkozik, a szervezetre és az eljárásra.

A szervezet alatt értjük azoknak az egyéneknek állandó kijelölését és a közös munkára való állandó összekapcsolását, a kiknek segítségével az állam a maga különböző céljait megvalósítani igyekszik, mint kész gépezetet. A közigazgatási feladatok azonban sokkal változatosabbak és sokszor sokkal váratlanabbak, mint hogy egyszersmindenkorra, vagy csak hosszabb időre is, mereven előre megállapítható volna az a szervezet, a melyre a közigazgatás sikerének érdekében szükség van. A meglévő szervezetek elasticitásának biztosításáról is gondoskodni kell tehát, a szervezet, mint eredmény mellett, szükség van a szervezésre, mint szakadatlan tevékenységre is, a mely két fogalmat együttvéve kifejező szót a magyar nyelvben nem tudok s ezért a helyett a latin organisatiót használom.

Az organisatio a közigazgatásnak, sőt általában minden nagyobb számú ember által végzett tervszerű munkának az alapja. Ennek helyes megállapítása a közigazgatásban annyira fontos, hogy a közigazgatás reformja alatt is többnyire csak ezt, a szervezetnek és a vele járó hatásköröknek módosítását értjük. Az állami imperiumot gyakorló szerveknek, a hatóságoknak kellő tekintéllyel és felhatalmazással való ellátása, valamint a szervezet erőteljes működéséhez szükséges állandóság kívánja ennek többnyire a törvényhozás által való megállapítását és ezáltal relative legnagyobb mértékű megkötését.

Az eljárás szabályozása jelenti a szervezet mozgásának megállapítását. A szervezeti szabályok tehát azt állapítják

meg, milyen a közigazgatási apparátus álló állapotban, az eljárási szabályok pedig azt, hogy miképen mozog. Az egyik a szervezet statikája, a másik annak dinamikája. A jogrend azonban a szervezet mozgását csak kis részben szabályozza. Azok az eljárások, a melyeket a jogrend nagy gonddal és lehetőleg kimerítően szabályoz, többnyire a jogvédelemre irányulnak. Azt akarják megakadályozni, hogy valamely magán-, vagy közjog sérelme be ne következhesse, vagy ha bekövetkezik, (pl. adószedés, büntetés esetén) az a meghatározott formák között történjék és a megengedett határon túl ne menjen, más szóval az eljárási szabályok zöme és legfontosabbjai a megsértett jogrend helyreállítására, tehát az állami élet pathologikus tüneteire, vagy a jogrend megsértésének megelőzésére, a defensivára vonatkoznak, míg a közigazgatás eljárásainak zöme az activ és egészséges állami életműködés megnyilvánulása, az állam életének physiologiájához tartozik. Ezek azok, a melyek eddig sem a tudomány, sem a jogalkotás részéről kellő figyelemben nem részesültek.

A physiologiai hasonlat mutat rá a jó közigazgatás megteremtésének alap-problemájára. Az élet bizonyos mozgásoknak, működéseknek szakadatlan egymásba kapcsolódását jelenti és épen ennek a kapcsolatnak a megszakadása jelenti a halált. A közigazgatási organismus is számtalan szorosan egymásba kapcsolódó mozzanatnak czélszerű sorakozása útján tud csak eredményt elérni. Részben különböző szervek végzik a részmunkákat s lehetetlen, hogy a részek maguktól összhangban legyenek. De az eredményre nem közömbös az sem, hogy a részmunkák között se felesleges, se hiányzó ne legyen és azok időrendje és tempója a czélnek megfeleljen. Olyan nagy szervezetnél, mint a milyen a közigazgatás, nagy munkamegosztásra van szükség. Hogy ez ne vezessen desorganisatorra, szükség van a munkamegosztás ellenkezőjére, a synthesisre is. Ez a kettő egymást nélkülözhetetlenül kiegészíti. Ehhez szorosan hozzátartozik az ugyanazon szerv által végzett munka legrationalisabb, legökonomikusabb módjának megállapítása, a felesleges, vagy bonyolult mozzanatok kiküszöbölése. Mindkét functio (a synthesis és a munkaökonómia biztosítása) minden szerv

munkájának, a melynek alárendeltjei vannak, nagy fontoságú része. Minden munkamegosztás mellett végzett munkánál tehát meg kell különböztetni a vezetők és az alárendeltek munkáját. A vezetőben szükséges a kapacitás az egésznek áttekintésére, az elpusztíthatatlan akarat a nehézségek leküzdésére, a kapcsolatok megteremtésére és fenntartására, a példaadás az állandó tanulásban és a fegyelemben, szóval azok a tulajdonságok, a melyek a bizalmat és a becslést irántuk felébresztik és fejlesztik, mert e nélkül nincs engedelmesség és fegyelem, ezek nélkül pedig nincs sikeres közigazgatás. Azután szükséges a munkásoknak megfelelő kiképzése is, szakértelemre és fegyelemre nevelése. Minthogy a fogalmazási kar a közigazgatási hierarchia csúcsán áll, vezetőszerepet tölt be, ezért kellene különösen minden tagjának a közigazgatás minden mozzanatával teljesen tisztában lennie, a maga egészében vezetői hivatottsággal bírnia. Ez, a munkamegosztás ellenére is, szakadatlan biztosítása a részek egymásba kapcsolódásának, ez a közigazgatás jóságának, a jó szervezet mellett, másik főfeltétele. A mi a physikai organismusnál az élet, az az átvitt értelemben vett organismusnál az üzem. A közigazgatásnak az organisation kívül egyenlő fontosságú tényezője tehát annak üzeme is.

Az alkotó munkának a természete az, hogy organikusan építheti csak fel productumát. A közigazgatásnak jelentékeny része alkotó munkára van hivatva. A munka folytonosságából következik annak szükségessége, hogy az egyes mozzanatok oly módon következzenek egymásután és kapcsolódjanak egymásba, hogy alapjául szolgálhassanak a következő lépések megtételének. Az egyes mozzanatok különböző természetűek, különböző színvonalúak, különböző előképzettséget kívánók lehetnek. A legfőbb hatóságok szervezetében az intéző, határozó, végrehajtó munka fogalmazási, számvevőségi, segédhivatali ügykezelési, sőt a physikai szolgai munka egymást feltételezik. Váltakozva vezethetnek csak a kívánt eredményre. Ezt, nem pedig csak szellemi tartalmukat kell figyelembe vennünk, fontosságuk megállapításakor. Egyaránt fontos minden munka, a mely a kívánt eredmény elérése érdekében a mozzanatok egymásutánjában nél-

különözhetetlen. A közigazgatási munka tanulmányozása tekintetében tehát csak akkor végzünk teljes munkát, ha külön-külön mindenik mozzanatot tanulmányozzuk és azonkívül különös figyelemben részesítjük az egyes mozzanatok állandó összekapcsolásának, a nagy közigazgatási munkamegosztás összefoglalásának funkcióját. E nélkül az eredmény számos coefficientjét hanyagoljuk el. Ez történik eddig is, s ez az 'oka a közigazgatásunkat annyira jellemző dillettantismusnak. Teljesen elhibázottnak tartom tehát azt, hogy a fogalmazási kar a számvevőségi és segédhivatali munka ismeretét, s a számvevőség az utóbbiét nélkülözhetőnek tartja.

Az üzemnek ez a mondhatni technikai præcisitása szembe-sűnő a műszaki üzemeknél. Elméletben azonban nincs külön-bég a közt, hogy gépalkatrészek egymásba kapcsolódásának, vagy emberi munkaerő által végzett részmunkák összeillesztésének feltételeit keressük és módjait igyekszünk megállapítani. A mérnök a technikai eljárások egyszerűsítésén, az energia-fogyasztás reducálásán, e végből sokszor apró gépalkatrészek tökéletesítésén dolgozik, sőt Taylor szellemes és meggyőző rendszerét dolgozta ki az izommunkával való takarékoskodásnak, az emberi munkaerő oekonomikus kihasználásának. 1. A munkának és a munkeszközöknek beható tanulmányozása után, a mihez kíválogatta kevés számú munkatársát, kikereste a nélkülözhetetlen mozzanatokat; 2. megállapította, hogyan lehet azokat leggyorsabban és legkevesebb fáradsággal elvégezni; 3. megszerkesztette a legalkalmasabb szerszámokat; 4. eliminálta a felesleges és lassú mozzanatokot; 5. tanította és nevelte ilyen szellemben a munkásokat; 6. elbocsátotta azokat, a kik nem tudtak, vagy nem akartak beilleszkedni az új rendbe, s ezzel elérte, hogy ugyanazzal a fáradsággal négyszeres munkaeredményt producáltak, a minek következtében a munkások bérét nagyon felemelhette. Mind e téren elért eredmények tudományos elmélyedésnek köszönhetők, a mely alapos ismeretével a technikai feladatoknak és lehetőségeknek szétbontott mozzanataira minden eljárást és az egyes phasisok rationalis kombinálása útján az illető szervező agyvelő tudományos

phantasiájával arányos értékű új eredményeket producál. A haszonért való verseny a gazdasági élet figyelmét ráirányította ezekre az eredményekre és a gyakorlati érdek nyomása alatt ma már vitán felül tudományosnak elismert módszerek útján állapítják meg az áralakulás tényezőit és azok várható alakulását, felső matematika segítségével számítják ki egy iparvállalat telep-helyéül kiszemelt pont geographiai helyzetének és vasuti összeköttetésének szerepét és hatását a tervezett vállalat rentabilitására stb.

A természettudományok fellendülését is ennek az exact módszernek, az okozati kapcsolatok hézag nélküli kiderítésének és kapcsolataik titkának megállapítása után az ok tervszerű reproductiójának köszönhetjük.

Ki beszél effélékről a közigazgatásban? Pedig ez sem kivétel az okozati kapcsolatok megszakíthatatlansága alól. A közigazgatás megértéséhez eljutni és a kormányzás titkához hozzáférni másképp, mint ha a nagy közigazgatási szervezetet a fenti értelemben üzemnek tekintjük, a melyet a politika által kitűzött célok megvalósítására kell mozgatni, nem lehet. Nem akarok általánosítani. Nem mondom azt, hogy a közigazgatás csupa mechanizálható mozzanat sorozata. De állítom, hogy a közigazgatási szabad tevékenység ilyen mechanikus mozzanatok célszerű combinációjából áll, kormányzati gondolatot csak azok közvetítésével és felhasználásával lehet megvalósítani és állítom azt, hogy az üzem természetének nem ismerése vagy negligálása a közigazgatás sikerére káros, s nem lehet combinálni olyan coëfficienseket, a melyeket eléggé nem ismerünk. Nem lehet hadvezér, a ki a taktikával nincs tisztában, s senki sem mer hangversenyre vállalkozni, a ki nem mester hangszerének kezelésében. Ezzel szemben közigazgatásunkban nem csak a dilettantismus a főjellemvonás, hanem lehetséges volt országunkban ennek a netovábbja, a munkás- és katonatanácsok laikus közigazgatásra irányuló kísérlete is. Ha ez a felfogás merésznek tünnék fel, tanulságos lesz, ha a háború példájára utalok. Az üzem és a kormányzás közti különbség analog a taktika és a stratégia szétválasztásával. Clausewitzot idézem: A taktika a haderők használata a harcban, a stratégia a harcok

felhasználása a háború céljának érdekében. Stratégia nincs jó taktika nélkül. A korlátlan tengeralatti háború gondolata stratégiaiilag helyes volt. Taktikailag volt hibás. Mert nem az a kérdés, hogy tengeralatti háborúval a központi hatalmak megnyerhették volna-e a háborút, hanem az, hogy elegendő számú tengeralattjáró hajóval rendelkeztek-e ahhoz, hogy ellenfeleiket adott idő alatt térdre kényszeríthessék. A rendelkezésre álló hajóhad erejét felülmúló volt a feladat. A saját erőnek pontos ismerete és az attól várható munkateljesítmény megállapítása az előfeltétele minden tervszerű cselekvésnek. A munkateljesítmény azonban több, vagy kevesebb a szerint, hogy az üzemi praecisitás és tökéletesség foka milyen.

A közigazgatás szervezetlensége és üzemi tökéletlensége ugyanakkora veszedelmekkel jár az országra, mint a hadsereg hasonló bajai. Az érdek, mely kockán forog, itt is ugyanaz: a haza és az ország érdeke, s hogy az ez elleni tiltakozás és küzdelem nem általános, annak magyarázata bizonyára főleg abban van, hogy nemzetünkben az organizatio iránti érzék nincs eléggé kifejlődve.

A közigazgatás fogalmazási szakában résztvevőknek az előadottak szerint tehát a következő ismeretekre van szükségük: 1. a közigazgatás jogrendjének ismeretére, a mi a jogi korlátokat, az alaki kööttséget állapítja meg; 2. a közigazgatási feladat természetének megfelelő szakismeretre, például tanügyi, egészségügyi, földművelésügyi, műszaki stb. ismeretre; 3. végül mindezek mellett tisztában kell lennie a közigazgatási organismus statikájával és dinamikájával, a maga szerepével a közigazgatási gépezetben és mindazokkal a mozzanatokkal, melyek az ő általa végzett munkához megelőzőleg vagy utólag kapcsolódnak, hogy ezáltal öntudatosan alkalmazkodhassék a szervezet fegyelméhez, a melyek biztosítása minden sikeres munkának előfeltétele.

A 3. alatt felsoroltak tartalmazzák azt, a mit organizatio és üzem fogalma alá foglaltam össze, s a közigazgatási tudományos szakszerűségnek neveztem. Lássuk, hogy az államtudományi oktatás kielégíti-e a fent felsorolt szükségleteket?

A közoktatási tisztviselők fogalmazási karbeli része túlnyomó részben az egyetemek jog- és államtudományi karairól és a jogakadémiákról kerül ki, jog- vagy államtudományi végzettsége van.

Jog- és államtudományi oktatásunk mai rendjének kiindulását az 1874 február 5-én 3055. sz. a. kiadott vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendeletben találjuk, mely az első és második alapvizsgát, továbbá a még ma is fennálló két államvizsgát rendszeresítette. Ennek a szétválasztásnak következménye volt, hogy az 1875. évi január hó 5-én kelt királyi elhatározással kibocsátott szigorlati rendtartás a szigorlatoknál is szétválasztotta a jog- és államtudományokat és a ma is fennálló jogtudományi és államtudományi doctoratust szabályozta. Ez a szigorlati rendtartás azonban a kétféle minősítés teljes szétágazásának igyekezett elejét venni azzal a rendelkezéssel, hogy a jogtudományi doctoratusra pályázóknak előbb államtudományi államvizsgát, az államtudományi doctoratusra pályázóknak előbb jogtudományi államvizsgát kellett tenniök. Ezt a kapcsolatot az 1883. évi augusztus 20-án kelt legfelsőbb elhatározással kibocsátott szigorlati szabályzat szüntette meg, a jog- és államtudományoknak német mintára történő széjjelválasztása tehát ekkor vált teljessé. Ezen a tanulmányi és vizsgarenden azóta csak egyszer történt változás, a mikor az 1911. évi október hó 5-én kelt legfelsőbb elhatározás alapján kibocsátott szabályzat a harmadik alapvizsgát rendszeresítette, de ennek a tárgyai közt sincsen államtudományi tárgy.

A mi a legspecialisabb államtudománynak, a közigazgatás tudományának oktatását illeti, az mindössze egy főcollegiumnak, a közigazgatási jognak tárgya. Ezen kívül ide számítandó ennek egy kiágazása, a pénzügyi jog, a mely azonban a szakjog és főleg a pénzügyi igazgatás által behajtható állami bevételek jogát tárgyalja. Külön képviselte fiscális érdekből történt, abból a meggondolásból, hogy a jogi korlátok pontos ismerete mellett a pénzügyigazgatás közegei kimerítsék mindazokat a lehetőségeket, a melyek az állami bevételek biztosítását és beszedését jogilag megengedik. Sem a közigazgatási, sem a pénzügyi jog nem tárgyai

egyik alapvizsgának sem, hanem csak együttesen tárgyaik mind a jog-, mind az államtudományi doctoratus egy-egy szigorlatának. A közigazgatásban a politika kereteiben kénytelen meghúzódni és ottani helye sincsen a tanulmányi és vizsgarendben biztosítva.

Mindezekre mulhatatlanul szükség van, de ha komolyan vesszük a közigazgatás javítása iránti törekvést, lehetetlen annak beismerése elől elzárkóznunk, hogy ez alapos közigazgatási képzésnek nem tekinthető. A mai közigazgatási képzés a közigazgatási jog oktatásában merül el a nélkül, hogy a hallgató figyelme kellőképpen felhivatnék a közigazgatási jognak az állami közigazgatási szolgálat szempontjából való relativ fontosságára. Sőt tanulmányainak egész menete és főleg a jogtudományi tárgyaknak nagy praepoderantiája arra a tévhitre vezetik, hogy a közigazgatási jog öncél, a közigazgatással való tudományos foglalkozásnak egyetlen méltó tárgya.

Wundt Vilmos az emberiség pszichológiai fejlődéstörténetében megkülönböztet egy korszakot, a totemismus korát. Ezt azzal jellemzi, hogy abban a korban az állatokat az egyes törzsek őseik és isteneik gyanánt tisztelték. És Wundt szerint ennek a kornak akkor lett vége, a mikor az istenként tisztelt, tehát az embereken uralkodó állat hasznos háziállattá, tehát az embernek alárendeltté vált. (*Elemente der Völkerpsychologie*. 1913. 121. l.) A közigazgatási jognak eddigi monopolistikus helyzete a közigazgatási képzés terén a közigazgatási tudományok totemistikus korának tűnik fel előttem és Ereky István mondását nyugodtan merem úgy travestálni, hogy hazánkat mai helyzetéből csak az mentheti meg, ha a közigazgatási képzésnek kizárólagos, vagy egyoldalúan jogi jellegét megszüntetjük, helyesebben a jogihoz hasonló jelentőséghez juttatjuk a közigazgatás többi vonatkozásait.

Az államtudományi oktatás és qualificatio kiépítését vélem szükségesnek akként, hogy a közigazgatás a jogi oktatás tárgyainak sorában több önálló főcollegiumra szétválasztva szerepeljen, az alapvizsgálati rendbe beillesztessék és az államtudományi szigorlati rend is kiépíttessék és meg-

felelően átalakíttassék. A jog- és államtudományi képzítés széjjelválasztását nem tartom elejthetőnek, de nem azért, hogy ezáltal a tanulás könnyítését keressem. Ellenkezőleg. Az államtudományi képzítést minden közigazgatási tisztviselő számára nélkülözhetetlennek tartom, de nem elegendőnek. A közigazgatás szakszerűségének érdekében ideális megoldásnak csak azt tarthatnám, habár ezt egyesek utópistikusnak fogják tartani, ha ezenkívül valamely szakképzettségnek teljes értékű megszerzése is kötelezővé tétetnék, például a közoktatásügyi közigazgatásban philosophiai, a különböző gazdasági közigazgatási pályákon mezőgazdasági, műszaki, vagy kereskedelmi szakképzettség és ilyen önálló szakképzettségszámba mehetne a jogtudományi végzettség megszerzése is. Ezt a gondolatot próbálja compromissummal megoldani a közgazdaságtudományi kar.

Ezúttal azzal a kérdéssel legyen szabad még foglalkoznom, hogy a közigazgatásnak több önálló főcollegiumban való tárgyalása során a közigazgatási organisatio és üzemtan milyen szerepet játsszék.

A politikai tudomány nagy mestere, Concha Győző hirdeti, hogy «a közigazgatási jog a közigazgatástan nélkül a közigazgatásról csak annyi tájékoztatást ad, mint a kereskedelmi jog a kereskedésről, vagy a bányajog a bányászatról. A közigazgatás pusztán a közigazgatási joggal merő empiria és rutin. A közigazgatástan az állam cselekvő életét a maga teljességében öleli fel, a közigazgatási jog tudománya ez életnek csak jogi összefüggését világítja meg». (*Politika*, II. 231. sk. 1.) Ez a széjjelválasztás fenntartandó, de tovább specialisálandó. Az állam cselekvő életét a maga teljességében egyetlen főcollegium kimerítően alig tárgyalhatja. Ebből választható ki az, a mi a közigazgatási szervezetnek tárgyalását és a közigazgatási tevékenységnek üzemi szempontból való tárgyalását foglalja magában. Ennek keretében kellene kiterjeszkedni egyúttal az ezekre a kérdésekre vonatkozó tételes magyar jogra: a szervezetre, a hivatalnoki jogra, az eljárási jogra, és mivel az organisationak egyik főeszköze a szabályalkotás, ennek a közigazgatási organisatiót és üzemtant tárgyaló collegiumnak a közigazgatási kútfők tárgyalá-

sával behatóan kellene foglalkoznia. A mai magyar közigazgatási jog az anyagi jogszabályoknak akkora tömegével kénytelen birkózni, hogy az eljárási szabályok, pl. az 1910 : XX. t.-c., valamint mindaz, a mi abba nem került bele, kellő hangsúlyt ott nem kaphat, pedig éppen ezek a legfontosabbak az üzem fenntartásához.

Az államszámviteltan helye az államtudományok közt és a tanulmányi rendben mindeddig nincs eldöntve. Tárgya az államháztartás alaki rendje, különösen az annak megfelelő könyvviteli rendszer. Mivel azonban az állami bevételek kezelése tekintetében, azok sokfélesége miatt számos az eltérés, egyöntetűség csak a kiadások tekintetében uralkodik. A bevételekről való gondoskodás főleg a pénzügyi tárca feladata, míg kiadások utalványozására minden tárczának, az egész közigazgatásnak egyaránt szüksége van. Ha figyelembe vesszük a pecunia nervus rerum teljes érvényét a közigazgatással szemben is, a mi a közigazgatás minden ágát a költségvetés kereteibe szorítja, a mely Prokrustes ágygá válik, ha a költségvetés nem simul kellőképen a kormányzat intentioihoz, akkor nyilvánvaló lesz az, hogy az államháztartás alaki rendje a közigazgatási üzem szempontjából mekkora jelentőségű. Mindezekből az okokból nem tudok egyetérteni azzal a felfogással, a mely az államszámviteltan helyét a pénzügytanban és a pénzügyi jogban, tehát egy szakjogban jelöli ki. Szerintem a közigazgatásban és a közigazgatási jogba való. Az államszámviteltan az egyetlen collegium, a mely eddig is a közigazgatási üzemtannak egy töredékével foglalkozott. Az államháztartás rendje és a számadások teljessége nem érhető el akkor, ha nincs biztosítva a vagyonsváltozások lefolyásában azok elrendelése és foganatosítása minden mozzanatának hézag nélkül való feljegyzése, mert a könyvviteli rendszer technikai berendezése olyan, hogy alkalmas a hiányzó mozzanatok felderítésére és ezáltal kényszeríti azok pótlására.

Mély jelentőségét látom annak, hogy a közigazgatási üzemnek eddig mindössze ezzel az összefüggéséből önkényesen kiragadott részével foglalkoztunk. A mióta modern közigazgatásunk kialakulása megindult, az idegen dynastiá-

nak hatalmi érdekei nagy befolyást gyakoroltak annak alakulására. Mai magyar közigazgatásunk jelentékeny részben az 1848 utáni abszolút időben nyerte szervezetét és a mi korábbi, az részben a nemesi vármegye munkája, a melynek úttörő érdemei tudomásom szerint nem a közigazgatási alkotó munka és üzem terén vannak, részben pedig a dicasteriumok munkája, a melyeken azonban az osztrák minta hatása rendkívüli. A dicasteriumok körül az uralkodók, a kik a nemzeti érzés hiányában a közigazgatás harmonikus kiépítésével kevésbbé törődtek, azokra helyeztek súlyt, a melyek dynastikus érdekeik szolgálatára fontosak voltak, a hadügyi és a pénzügyi igazgatásra. Ezért gondoskodtak a kincstári könyvviteli rendszer megfelelő kifejlesztéséről és tudományos műveléséről is. Egy magyar ember, dr. Szarka, 1892-ben nagy sikert aratott Bécsben megjelent *Lehrbuch der Comptabilitäts-Wissenschaft* cz. művével. Az államszámviteltannak tanítása az egyetemeken már régen el van rendelve, a budapesti egyetemen az abszolutismus idejében került át a bölcsészeti karról a jogi karra. Tehát ez a tárgy tudományos művelésben már régen részesül, de az jellemző, hogy ma is csak abban a keretében és abban a helyzetében van meg, mint akkor és a tanulmányi rend nem vett tudomást a közigazgatásnak azóta való óriási kifejlődéséről és hatalmának is párhuzamos növekedéséről. Az államszámviteltan megérett arra, hogy közigazgatási organisatióvá és üzemtanná kibővíülve az államtudományi tanulmányi rendbe szervesen beillesztessék és a közigazgatás erre nagy mértékben rá is van szorulva, mint a kormánynak ily irányú kezdeményezése is mutatja.

Közigazgatásunk története nincs megírva. Ha azonban elkészül, megdöbbentő igazolását fogja adni annak a fenn idézett mondásnak, hogy a közigazgatás pusztán a közigazgatási joggal merő empiria és rutin. A magyar közigazgatási szervezet kiépítésében hiányzik az egységes concepcio, hiányzik a szerves fejlődés. A mi tervszerűség és összefüggés van benne, azt a pénzügyi kormányzat fiscalis érdekből, a költségvetési tárgyalások során kényszerítette rá. Nem érdekelnek azonban kiváló pénzügyminiszteraink szemrehányást

azért, hogy nem tudtak egyuttal a közigazgatás történetének és fejlődési törvényeinek is tudós buvárai lenni. Ez tényleg önálló feladat. Tanulmányoznunk kell közigazgatási szervezetünknek, valamint közigazgatási eljárásunknak, a burokratikus formák kifejlődésének történetét, és keresni abban a vezető gondolatot, vagy ha azt nem tudunk felfedezni, ezentúl kell abba az egységet bevinni. Ezt jelenti a közigazgatási reformnak tudományos előkészítése is, de ezen túl menőleg, állandóan tanulmány tárgyának kell ennek a problémának lennie. A közigazgatási organisatio és üzemtan nem gyakorlati ügyesség, legfeljebb a német paradoxon értelmében: Nichts ist praktischer, als Theorie. Csak tudományos iskola, tehát nem is egy ember által megoldható problema. Ez egyúttal nézetem arról az álláspontról is, mely az államszámviteltan kérdését a nélkülözhetetlen és haladéktalanul megvalósítandó közigazgatási gyakorlati vizsga útján véli elintézhetőnek.

Tekintve azt, hogy mint a budapesti tudományegyetem jog- és államtudományi kara megállapította, «valamennyi oktatási intézmény közt a vizsgarendnek van az életre legközvetlenebb és legmélyebbre nyúló hatása,» legyen szabad kiterjeszkednem arra is, hogy az államszámviteltan eddig e tekintetben minő helyzetben van. Minthogy a tanulmányi rendbe nincs beillesztve, természetesen a vizsgarendnek sem alkothatja részét. Az államszámviteltan a pénzügyminiszternek a vallás- és közoktatásiügyi miniszterrel egyetértésben kiadott 1892. évi 52,177. számú rendelete alapján szervezett államszámviteltani állami vizsgának tárgya, melyet a köztisztviselők minősítéséről szóló 1883. évi I. törvényczikk szerint a legfőbb állami számvevőszék tisztviselőinek, valamint a számvevőszégi tisztviselőknek kell letenniük. E szabályzattal megállapított vizsga anyagához kell alkalmazkodnia az államszámviteltani collegiumnak, a melynek ennek következtében a költségvetési, zárszámadási és könyvviteli szakismereteken kívül a közgazdaságtan alapfogalmait, a pénzügytan alapfogalmait és a magyar állam közigazgatási szervezetét is, tehát igen bő anyagot kell feldolgoznia, a mi a rendelkezésre álló kevés idő miatt csak vázlatosan történ-

hetik, és még így is csak nagyon bézagos és csonka ismereteket vihet át a hallgatóságba. Az államszámviteltani oktatás és vizsga tehát annyira elavult, hogy annak a célnak sem tud megfelelni, a melynek elérésére hivatva van, jó számvevőségi *superstentia* képzésének. E téren a megoldást szerény véleményem szerint abban az irányban kellene keresni, hogy a számvevőségi tisztviselőjelölteknek a kifejtett értelemben az államszámviteltanból kifejlesztendő collegium hallgatásán kívül közigazgatási jogot, közjogot, nemzetgazdaságtant, statisztikát, esetleg pénzügytant és pénzügyi jogot is kellene hallgatniok, a mi egy Bevezetés a jog- és államtudományokba című collegiummal együtt két fél-évre volna elosztható, és természetesen csak az államtudományi karokon volna eredményesen tartható. Némi analogiája volna a gyógyszerészképzés, a mely 4 félév alatt az orvostudományi karokon történik. Az év végén a számvevőségi tisztviselők számára a mai államszámviteltani vizsga helyett egy más, alaposabb, elméleti és gyakorlati vegyes vizsgát kellene behozni.

Ezáltal elérhetnők a fogalmazási kar és a számvevőségi tisztviselői kar képzettségének összhangba hozatalát és annak a sok súrlódásra vezető és a fogalmazási kar tekintélyének egyáltalában nem használó állapotnak a megszüntetését, hogy a számvevőség, a melynek az ellenőrzés tekintetében szükséges függetlenséget leszámítva alárendeltjének kellene lennie, mint specialista áll nemcsak vele szemben, hanem sokszor, sajnos, fölényes helyzetben.

Ezzel végeztem is azoknak a kérdéseknek vázlatos tárgyalásával, a melyeknek szoros összefüggését kívántam kimutatni. Fejtegetéseimnek végeredményét abban foglalom össze, hogy nem lesz addig hatalmas kormányunk, míg a közigazgatást szakszerűbbé nem tesszük és az organisatio iránti érzékünk nem fejlődik. Mindkettő érdekében nagyfontosságú államtudományi oktatásunk kimélyítése.

MAGYARY ZOLTÁN.

EGY FEJEZET A KASSAI SZENT ERZSÉBET-TEMPLOM TÖRTÉNETÉBŐL.

— Kassai István architectus élete és működése. —

— Első közlemény. —

I.

Az árpádházi Szent Erzsébetről nevezett kassai dómnak, Magyarország e legszebb s legértékesebb plébániatemplomának régi történetét még máig is nagyrészt homály borítja. A miket erről régebbi íróink: Szepesházy—Thiele, Henszlmann Imre, majd ennek nyomán Tutkó József, Ipolyi Arnold, Pasteiner Gyula, Csánki Dezső, Récsei Viktor, Nyári Sándor és többen mások írtak és közreadtak, javarészt téves tanítások és a történelmi adatok nélkül dolgozó phantasia elkerítetlen földjéből sarjadzott olyan elméletek és találgatások, amelyek épen nem, vagy csak messziről közelítik meg az igazságot.

Mi sem áll tőlünk távolabb, mint hogy e hibákért és fogyatkozásokért régebbi érdemes és úttörő művészettörténeti íróinkat okoljuk, a mikor jól tudjuk, hogy tévedéseik alap-oka egyedül az volt, hogy miután a történelmi adatok az ő idejükben még felkutatlanok és publicálatlanok voltak, arra voltak rászorulva, hogy pusztán hagyományok s a saját képzelődésük után dolgozzanak. Ha imputálható hibákról beszélhetünk, azon írók egynémelyikét kell apostrophálnunk, a kik a már meglévő concret történelmi adatokat kikerülik, negligálják s azt hiszik, helyesen cselekszenek, ha önkényes phantasiával szövik a műtörténeti legendákat s a tudás hézagait hamis megállapításokkal töltik ki.

A homály a kassai templom történetéről csak attól az időtől kezd némileg, fokról-fokra mindinkább eloszlani, a mióta az újabb nemzedék néhány munkás tagja a középkori okmányokban dúsgazdag kassai városi levéltárból mint kincseket rejtő bányából kezdte az elszórt adalékok tömegét

napfényre hozni s a magyar művészettörténet számára nyomtatott publicatiókban hozzáférhetővé tenni.

Ha relative bőséges is a máig közzétett adatok száma, sajnos, azok még korántsem elegendők arra, hogy velük e nagyszabású csúcsíves műalkotásnak a történetét, főleg legrégibb történetét, teljes világossággal tisztázzuk. Ennek pedig két oka van. Az egyik az, hogy — mint az imént mondtuk — az eddig közkinccsé tett érdemleges adalékok száma a célhoz képest még elenyészően csekély, a másik s még fájdalmasabb ok pedig az, hogy Kassa város jegyzőkönyvei az 1404-ik évtől az 1461. évig, vagyis 57 esztendőnek a hivatalos feljegyzései, teljesen hiányoznak a város levéltárából. Ezek eltűntek, vagy lappanganak valahol, de előkerülésük annyival inkább kívánatos volna, mert éppen ez az ötvenhét esztendő öleli fel a Szent Erzsébet-templom építésének, liturgikus felszerelésének és feldíszítésének legmozgalmasabb, művészi és műipari eseményekben leggazdagabb időszakát. Azt a korszakot, a melyben az építőmesterek, a lapicidák, a pictorok, szobrászok és az iparművészetek különböző ágait gyakorló mesterek valóságos légioi vonulnak Kassára, itt megtelepszenek s dolgoznak olyan tudással, szeretettel és becsületes iparkodással, hogy művészi tekintetben e kis felvidéki városkát valóságos magyar Nürnberggé avatják.

A mit felőlük e korszakból tudunk, mindazt a városi levéltárban még meglévő kisebb feljegyzésekből, számadókönyvekből, jegyzőkönyv-töredékekből, a szórványos oklevelekből s távolabbi vagy éppen idegen levéltárak adalékai-ból kellett darabonként összeszedni.

E források sorából a kassai városi levéltárban őrzött, az 1431—1446. évekről szóló számadókönyv-töredéket, az 1431-től 1487-ig, az 1440-től 1445-ig terjedő és az 1487. évi számadókönyvet, valamint az 1475—1487. és az 1488. évi adólajstromokat Kemény Lajos városi főlevéltáros adta, ki éppen 30 évvel ezelőtt.¹ Másik forrásunk Kassának egy co-dexe, a *Stadtbuch*-nak nevezett vaskos, nagyalakú, cím

¹ *Kassa város régi számadáskönyvei.* Kassa, 1892.

nélküli, félig-meddig elrongyolódott kötet, mely tévesen van Stadtbuchnak elnevezve, mert inkább judiciale az, mivel a hitelügyekben hozott ítéletek és tilalmak vannak benne feljegyezve. Tartalma csupán az 1489-től 1528-ig terjedő időt öleli fel s az első lapokon azok neveit olvashatjuk, a kik 1489-től 1526-ig nyertek polgárjogot Kassán, a tilalmak s ítéletek pedig az 1489-től 1528-ig terjedő időből valók. Ezt a codexet, valamint az 1460-tól 1642-ig terjedő időben vezetett s birtokváltozásokat, szerződéseket, pereket és végrendeleteket tartalmazó valóságos *Stadtbuch*-ot a ritka szorgalmú Kerekes György tanár dolgozta fel,¹ sajnos, csak kivonatossan, az ő czéljainak megfelelő csoportosítással, kereskedelem-történeti szempontból, holott mindkét codexnek, vagy legalább is legrégibb, a XV—XVI. század feljegyzéseit tartalmazó részeknek teljes szövegű közzététele még ma is égető hiányt tudna pótolni.

De nincsenek eddig regesztázva a kassai levéltár oklevelei sem, a mi nek hiányában a műtörténész munkája is a tehetetlenségig meg van bénítva. Ezt, fájdalom, a múltban alaposan és érthetetlen módon elmulasztottuk, a mostani viszonyok között pedig valóban súlyos kérdés, mikor s hogyan pótolhatjuk e nagy mulasztást. Holott addig, a míg Kassa, Pozsony, Besztercebánya, Nyitra, Bártfa, Lőcse, Eperjes, Selmeczbánya és sorban többi régi, a történelemben szerepet vitt s számbavehető. anyaggal rendelkező városaink levéltárainak kincsei legalább regestákban publicálva nincsenek, komolyan és lelkiismeretesen nem is beszélhetünk a magyar művészettörténet megírásáról. Mert a tényeket, a megdönthetetlen igazságokat, ha kurtán és sovány adatokban is, de elsősorban ezek a források szolgáltatják s nem a sokak által felkapott s oly nagy kedvveléssel hangoztatott úgynevezett stíltani összehasonlítások, melyek csak akkor s ott válnak be eredményesen, a mikor s a hol már valamely személyileg fixirozott mesternek standard workjáról lehet beszélnünk. Vagyis olyan műről, a mely

¹ Kassa polgársága, ipara és kereskedése a középkor végén. Iparosok Olvasótára. XIX. évf. 3—4. sz. Budapest. 1913.

magán viselvén az alkotóművésznak sajátságos, jellemző és egyéni bélyegeit, társaitól elütő, eredeti alkotás s ennél fogva iskolát is teremthetett.

Az ilyen középkori mesterek száma — vonatkoztatva ezt a középkori építészetre, szobrászatra és festészetre — ma elenyészően csekély azoknak a számához képest, a kiket régi iratainkból, bízvást mondhatjuk így: szinte bőséges számban ismerünk. Sajnos, csupán névszerint, mert — s ez megint fájdalmas tény — a középkori jegyzőkönyvek, számadások, Stadtbuchok s egyéb tökéletes vagy töredékes írott emlékek ép arról beszélnek nagyon szűkszavúan, a mit kutatunk s a mit voltaképen megtudni óhajtanánk. Felette szűkszavúak még akkor is, s főképp akkor, a mikor szakbeli ténykedésről van bennök szó. Mintha kerülnék a lényegét s vetélkednének a lényegtelen semmiségek hangsúlyozásában! De minden sivárságuk mellett is örülnünk kell nekik, mert legalább biztos adatok s apró-cseprő voltuk nagy tömegével jelentkezve arra mégis föltétlenül képesítik a kutatót, hogy belőlük, ha nagy kínlódás árán is, de összefűzhesse a való igazságnak legalább valami részletét.

Nem jár tehát téves úton, sőt igen hasznos munkát végez, a ki összegyűjtésükön s publicálásukon hangyaszorgalommal dolgozik. Ellenben — hány eset bizonyítja épen nálunk! — könnyen téved az, a ki styltani összehasonlításokkal próbálkozik az igazságot megközelíteni főképp ott, a hol már maga a kiindulópont is bizonytalan. Vagy ki képes ma a világhírű Wohlgemuth mesternek műveit felismerni, correctül jellemezni s az ő saját művei gyanánt megállapítani, a mikor jól tudjuk, hogy ez a mester is több más mesterrel s egész sereg legénynyel, a kikből előbb-utóbb szintén mesterek lettek, együtt dolgozott s műveiben is csak másokat utánozott? Hasonló okoknál fogva ki tudja ma Veit Stoss munkáit elfogadhatóan selectálni? S ha megfontoljuk, hogy az egész középkori művészet, elsősorban pedig a XIV—XV. századbeli építészeti, egyházfestészeti és szobrászati művek úgyszólván mind csak reminiscenciák, mások alkotásainak a visszacsendülései, megcsontosodott szabályoknak s mintáknak vándorúton kézzől-kézre, mesterről-mesterre, iskolá-

ról-iskolára, műhelyről-műhelyre átöröklődött sablonos utánalkotásai, a miknek létrehozásánál nem az egyéni erő, az önálló alkotás lánglelke, hanem a régi hagyományokhoz való görcsös ragaszkodás, a megszokás és a bevett divathoz való conservatív ragaszkodás lendítette a nem nagyon fűrgén, sőt inkább lomhán «szárnyaló» inventiót: beláthatjuk, hogy egymagában a stylustani összehasonlítás csak olyan veszedelmes, mint az az ingó rét, a melynek vékony növény-szőnyege csakhamar beszakad a lábak alatt, menthetetlenül vadvízbe sülyesztve a rajta járó vándort.

A művészettörténet megírásának elsőrendű és elfogadható komoly alapja tehát az írásos hagyaték s az is fog maradni az idők végéig, helyesebben: a meddig írásos hagyatékok egyáltalában lesznek. Világos tehát, hogy a míg velük rendelkezünk, elsősorban csakis reájuk lehet és kell támaszkodnunk, ha a művészettörténetet mint tudományt óhajtjuk művelni. A ki ezt el nem akarja ismerni, ettől az elvtől eltér, vagy csak részben veszi azt figyelembe s a phantasia csapongását vallja a művészettörténet alkalmas eszközéül, alkothat ugyan a regénytől a novelláig terjedő fokozatokban művészi irodalmat, mint litterátor sikert is érhet el vele, de mint igazságot kutató bűvár a tudomány előtt számításba még akkor sem jöhet, ha akadnának is ideig-óráig kitaró hívei a könnyen elkápráztatható laicusok soraiban.

S hogy az ilyen novellázóan művészettörténeteskedő háttározottan kárt is okoz a maga működésével, arra könnyen ráeszmélünk, ha meggondoljuk, hogy a phantasia szabad röpte és a fékezetlen combinatio révén már eddig is sok téves gondolat, hamis tanítás és helytelen adat került bele amúgy is szegényes magyar művészettörténetünkbe. S a mi még súlyosabb baj: e sok hamisság szinte kiirthatatlan gyomként lepi el művészettörténetünk nagynehezen feltört barázdáit s úgy él és kérkedik benne hosszú időközön keresztül, mintha ő maga volna az igazság. Az ilyen «tudományos» ténykedésekkel szemben a leghelyesebb álláspont valóban csak az lehet, hogy inkább semmit, vagy csak olyan nagyon keveset kérünk szülőapáiktól, a mik ha csekélységek is, de mégis legalább igazságok, el nem felejtkezvén Hesiodus örökéletű

mondásáról : «Csak bárgyúk nem tudják, hogy fél rész gyakran több az egésznél.» És ha igaz, mint a hogy valóban az, a mit a nagy Berthelot állított, hogy «a tudománynak nemcsak az a feladata, hogy a mindenség mélyebb megismerését és az ember rendeltetését új megfogalmazással nyújtsa, hanem magának követelje a társadalom anyagi, szellemi és erkölcsi irányítását is» : bizonyos, hogy a tudománynak nem másnak, mint magának az igazságnak kell lennie. Mint a hogy ebben van erkölcsi különbsége is a művészet fölött, a melynek célja a szépség, a tudományé ellenben az igazság. Ha nem maga az igazság, nem is tudomány az többé, hanem csupán perczekig kísértő hamis káprázat. Meghal csakhamar, mint az egy napi kérész, mint a hogy halvaszületett és röpké életű minden olyan érzés és cselekedet is, a minek bölcsőjét a hazugság, a bosszú s az önérdék ringatta.

II.

Mikor épült a kassai Szent Erzsébet-templomnak az a hatalmas tömegű teste, a melyet tetemes részében az 1877—1896. évek között végzett restauratio öltöztetett mai új köntösébe?

Bár erre a kérdésre az adott viszonyokhoz képest s az eddig felkutatott történelmi adatok segítségével már tíz év előtt megjelent monographiámban¹ elég kimerítően megfeleltem, mindamellett legalább röviden itt is érintenem kell a templom felépítésének korszakait, hogy ezekre támaszkodva térhessek át az építésnek arra a közel harmincz esztendejére, mely a XV. század közepe tájától az 1487. évig terjedő időszakra esik, a mikor nemcsak a templom továbbépítésének, hanem az összeomlás katastróphájával fenyegető épületnek terhes megmentési munkálatai is István kőfaragómester, másként : István architectus vállaira nehezednek.

A kassa-egyházmegyei püspökség 1804-ben történt felállításával a székesegyház rangjába emelkedett Szent Er-

¹ Mihalik J. : *A kassai Szent Erzsébet-templom*. I. r. Budapest, 1912. A M. Tud. Akad. kiadása.

zsébet-templom földfeletti részeit, miután alapjait francia mintára már régebben, sejtetőleg még a XIII—XIV. században lerakták, a XV. század legelején — 1402-ben vagy 1403-ban — kezdték mai alakjában megépíteni.

A történelmi valóság e pontnál az, hogy 1402-ben a díszes nagy templomnak még csak valamelyes része sem áll, mert IX. Bonifác pápának ez évi márczius 1-én Rómában kelt bullája kifejezetten még csak arról értesít, hogy miután a kassaiak boldogságos Erzsébetről nevezett plébániatemploma «olim» leégett, azt az ottlakó keresztyének újjá igyekezzenek építeni, de az még most sincs régebbi állapotában.

Bonifác pápa bullájának e szavai semmi esetre sem vonatkoznak s nem is vonatkozhatnak a Szent Erzsébet-templom mai épületére, hanem arra a Szent Erzsébet tiszteletére Kassán emelt egyhajós, kisebb, csúcsíves szentélylyel záródó templomra, a melynek alapfalait a legutolsó restaurálás alatt a nagy templom falain belől megtalálták, a mely templom — mint a pápai bulla mondja — «egykor», a jelek szerint a XIV. század nyolczvanas éveiben, leégett s a melynek újjáépítéséhez a kassaiak a tűzvész után nyomban hozzáláttak, de az építést — bizonyára pénzhányból, de lehet, sőt valószínű, hogy egyéb szándék miatt — még 1402-ben sem fejezték be.

Minthogyan pedig — mondja tovább a pápai bulla — ennek a munkának a befejezése, a templom újjáépítése és tatarozása, a miként látszik, nem kevés pénzbe kerül s miután a pápa azt is óhajtja, hogy ez a templom kissé díszesebben kijavíttassék, befejeztessék s egyúttal megfelelő kiváltsággal gyarapíttassék: mindazoknak, a kik bűneiket őszintén megbánják és meggyónják s a templomot boldog Fülöp és Jakab apostolok ünnepén s a rá közvetlenül következő három napon át ájtatosan látogatják, valamint a templom helyreállításához és fentartásához az egyház pénztárának (fabrica) segítőkezet nyújtanak, bűcsút és bűnbocsánatot engedélyez.¹

¹ *Monumenta Vaticana hist. Reg. Hung.* illustr. Ser. 1., tom. IV. II. r. 417—418. 1.

IX. Bonifác pápa bullájának e szavai világosan bizonyítanak a mellett, hogy 1402-ben a mai nagy Erzsébet-templomnak még csak nyoma sincs meg Kassán. Egyedül a kisebb templomról, a régiről beszél még, mint a mely egykor leégett, de még most sincsen készen. A többi részben csak mint óhajtott bekövetkezendőségekről szól a pápa. Elmondja, hogy ennek a templomnak újjáépítése és tatározása, nem miként ez már megtörtént, hanem csak «a miként látszik», sokba fog kerülni, de mert a kassai keresztényekkel együtt ő maga is azt óhajtja, hogy a leégett templomot kissé díszesebben javítsák ki. bizonyos föltételek mellett (a különben is hasonló esetekben mindig szokásos) búcsút és bűnbocsánatot engedélyezi mindazoknak, a kik a templom czéljaira az egyház pénztárának segítőkezet fognak nyújtani.

Hogy a «segítő kéz» alatt pénz, anyag és munka értendő, azt az analog példák egész sorával lehetne megerősíteni, a mellett meg épen nem kell külön érveket felsorakoztatnunk, hogy a kassaiaknak Bonifác pápa e támogató actiója nagy segítségükre volt abban, hogy most már, a mikor az anyagi fedezet súlyos kérdését e bulla segítségével is sikerült dülőre vinniök, hozzáfoghattak, nem mint a pápa mondja : az «egykor» leégett kis templom újjáépítéséhez és kitatarozásához, hanem az alapjaiban már előbb lerakott, az általuk már jó régen tervbe vett új, a díszesnek, a nagynak megépíteni szándékolt templomépület tényleges felemeléséhez, a mit sok fáradsággal, még több áldozattal és a megpróbáltatások tengernyi áradatának leküzdésével 75—80 esztendő leforgása alatt teljes diadalra vittek.

A középkori építkezések főelveikben egész Nyugat-európában a szó szoros értelmében a szokásos formulák keretei között folytak le, tekintet nélkül arra, vajjon egyházi, avagy világi építkezés történik-e. S hogy e formulárék legelső kelléke az építési engedély megszerzése volt, az a dolog természetében rejlik, miután minden építkezés megkezdésének ez az alapfeltétele. Ha az engedély megvolt, csak akkor következhetett annak a három szükségletnek a teljesítése, a mit a németek három M-mel szoktak kifejezni : a Meister, a Mittel és a Material, vagyis magyarán : a Mester-

nek, a Módnak és a Matériának a megszerzése és rendelkezésre állítása.

A hol — mint esetünkben — vallásos célú építkezésről volt szó, ott az engedélyt az egyházi főhatóság: a püspök, az érsek, végső fórumon pedig, kivált ha nagyszabású mű létrehozása forgott szőnyegen, a pápa adta meg, világi rendeltetésű építkezéseknél a polgári hatóság: a városi tanács, fontosabbaknál s országos érdekűeknél, a minők például a vár- és erődítmény-építések voltak, a tárnokmester vagy maga a király.

Kassán e két eset combinatioja forgott fenn. A város maga mint ilyen, illetve annak egész hitbuzgó lakossága, önmagának óhajtotta az új, a nagy és díszes templomot megépíteni, az egyháznak pedig érdekében állott egy, a régi-nél pompásabb új templom létrehozása, mert magasztos céljait ez hatásosabban, pompában gazdagabban és az Isten dicsőségéhez méltóbban volt képes szolgálni. Ilyen phasisában került a szerencsétlen tűzvész után az ügy a pápai szék elé s IX. Bonifác, mint hasonló esetekben kivétel nélkül minden más pápa-készséggel sietett a buzgó hívek segítségére. Nemcsak a legfelsőbb engedélyt adta meg, de — mint láttuk — maga is személyileg osztozott a kassai hívek törekvésében s búcsún és bűnbocsánaton kívül — bár erről ez a pápai bulla nem szól — bizonyára még a szokásos collecták engedélyezésével is előmozdította a díszesebben felépíteni szándékolt új templom ügyét.

S miután mindez már meg volt szerezve, csak akkor kerülhetett a sor azoknak a munkáknak az elvégzésére, a miknek teljesítésével a három M valósággal testet ölthetett. A mesterrel, a kinek megbízhatónak s megfelelő képzettséggel bírónak kellett lennie, a kölcsönös jogokat és kötelezettségeket mindenben pontosan megállapító kétoldalú szerződést kötöttek. A szükséges telekről legfeljebb annyiban kellett Kassa városának gondoskodnia, hogy a tervbe vett nagyobb épület számára a régi templom környezetét, első-sorban a cœmeteriumot csatolta hozzá a már meglévő területhez; az eszközök, névszerint a szükséges pénz előteremtéséről részint már előzetes legátumokkal, már régebben, de

főkép most folyamatba tett széleskörű collectákkal s minden olyan eszköznek a megragadásával gondoskodott, melyek legalább is néhány évre biztosították a kiadásokat. Az építési anyagot a szó teljes értelmében a kezében tartotta a gazdag város. Bőséges számmal voltak tulajdon kőbányái, mészégetői, erdői és homoktelepei s épen nem jött zavarba. ha a templom finomabb, nagyobb gondot igénylő részeinek kiépítésére szükséges, vagy a később felfedezett jobbminőségű építőköveket jó messziről, a Kassától délkeletre mintegy 20 kilométer távolságban lévő Szkárosról, a Hidasnémetihez közel fekvő Szurdokról, a szepesmegyei Odorinból (akkor Edelén), a Gönczön túl lévő Komlósról, vagy a sárosvármegyei Zsegnyéről kellett fuvaroztatnia.

Az építkezés valóságos megkezdésének legelső technikai lépése itt sem lehetett más, mint a németek által Bauhütte-nek nevezett helyiségnek, vagy, a mint ma nevezni szoktuk: az építési irodának a felállítása és kellő felszerelése. Itt készítették elő az alapkő ünnepélyes letételéhez szükséges munkákat s benne összpontosult az építés vezetői tényezőinek: az építőmesternek, az építési felügyelőnek (Bauherr, Bauinspector) s az esetlegesen alkalmazott építési őröknek (Bauschreiber) minden tevékenysége. Külföldi példák tanúsága szerint a nagyobb szabású templomok építésének minden adminisztratív ügyét a «directores», másképp a «rectores fabricæ», vagyis az építő-irodának — a mit szintén fabricának is híttak — az igazgatói vagy rectorai látták el. Az ezidőben színnémet Kassán az előbbi Bauherr-nek, a templom gondnokát pedig, a ki a pénzügyeket intézte, «Kirchenvater»-nek, latin szóval «vitricus»-nak nevezték.

Az Arrasi Mátyás által megkezdett s Parler Péter által 1387-ben befejezett prágai dóm építésénél egy időn át két, majd csak egy ilyen igazgatót vagy rectort alkalmaztak s nemcsak jellemző, de reánk nézve felette tanulságos is az, hogy — mint erről az egykorú feljegyzések értesítenek — ezeknek a tiszteknek építkezési ügyekben «csupán csak némi tapasztalattal kellett bírniok». E directorok egyikének az építési alap — tehát a pénzek — kezelése mellett magának az építkezésnek a felügyelete is feladata volt, természe-

tesen a jó előre megállapított és gondos részletességgel kidolgozott tervek és építési programm útmutatása szerint. A másik director hatáskörébe a már valami gyakorlati ismeretet is megkívánó technikai felügyelet munkaköre volt utalva, valamennyiöknek pedig közvetlen segéderői az építési iroda őrei (Hüttenwächter) és szolgálói (Hüttenknecht) voltak.¹

III.

A kassai Szent Erzsébet-templom érdemben való megépítésének a kezdetei tehát a XV. század legelejére, Zsigmondnak, vagyis annak a királynak az idejére esnek, a ki az oligarchiával a trónjáért vívott nagy küzdelmekben egy merőben új osztály, a polgári rend megerősítésére fordította erőinek java részét. S mert Zsigmond ebben a rendben ismerte fel uralmának új és biztos támaszát, hosszú uralkodása alatt azt számos kedvezésben is részesítette, a minek nem lehetett más és természetesebb következménye, mint hogy a demokratikus városi polgárság nemzetünk állami életében is országos jelentőségre vergődött.

Arra, hogy Zsigmond a templom építését anyagi és erkölcsi eszközökkel, vagy hogy mind a kettővel tényleg támogatva volna, máig semmi concret történelmi bizonyítékunk nincs. A körülmények azonban sejteni engedik, sőt fölöttébb valószínűvé is teszik, hogy Zsigmond király a kassaiaknak épen ebben a törekvésében volt nagy segítségére. Zsigmond az 1399—1429. évek között — a mennyire erről ma, Zsigmond király *itinerarium*ának tüzetes ismerete nélkül és a *Codex diplomaticus Sigismundianus* kiadása előtt tudomásunk lehet, — tizenkét év alatt sokszor, bizvást mondhatjuk: rengeteg ízben fordult meg Kassán.² Így a többi közt 1412-

¹ Neuwirth: *Gesch. der bild. Kunst in Böhmen*. Prag, 1893. I. 302—303. 1.

² Zsigmond király okmányokkal eddig kimutathatóan összesen 80—81 napot töltött el Kassán. Nevezetesen az: 1399: III. 23. — 1404: I. 20., II. 3. — 1406: VI. 15. — 1407: I. 20., IV. 4. — 1409: X. 5., XI. 27. — 1410: I. 12., VI. 13., VIII. 25. — 1411: II. 24., III. 3., 13., IV. 19., 22. — 1412: III. 21., 23., 25., 26., 28., 29., 31.,

ben márcz. 21-től ápr. 26-áig időzött falai között feleségével és Ulászló lengyel királylyal, a mikor a húsvéti ünnepeket is itt töltötték; 1419-ben, a máj. 8-tól szept. 15-éig terjedő időben, 23 napon át mulat itt s alkudozik Ulászlóval. 1423-ban pedig az ápr. 22-étől július 2-áig lefolyt hetek alatt 20 napon át van Kassán s innét kíséri el Ulászlót Bártfáig.

Örökké zavaros anyagi viszonyai között Zsigmond a kassaiak szívességét gyakran veszi igénybe. Még 1392-ben a domus regalist, a kassai királyi házat, 2000 frtéért eladja Kassának s később is, ha meg-megszorul, a városhoz fordul s 3—4 évre is előlegeztet magának a város adójából. Miután ilyenkép Kassa az ő uralkodása alatt emelkedik, legalább vele szemben, valósággal kincstartói szerepre, feltételezhető, hogy a város polgárságának főképe főbenjáró dolgában — bár a hála ritkán a királyok erénye — ha nem egyéb okból, már merő hálából is segítségére állott. Fel szabad tehát tennünk, hogy Zsigmond uralkodása a Szent Erzsébet-templom építésének ügyére kedvező volt.

De időközben fölmerül egy fontos mozzanat is, melyről már írott történelmi adatok értesítenek. Kassa város legrégibb, 1431—1446. évi töredékes számadási könyvének tanúsága szerint 1431-ben szokatlan mérvű építkezés indul meg Kassán. A város pusztán kötörésért 36, majd 184, végül 931, összesen tehát 1151 frtot fizet ki ebben az egyetlen évben s ezenfelül beszámol 160 szekér kőnek a befuvarozásáról is. Joggal kérdehetjük, mire kellett ekkor Kassának e tömérdek kőanyag? A város erődítményeire nem, mert az első kőfalat és az erődítményeket már a XIV. század elején felépítették s az időközben megrongált falakat a XV. század első éveiben javíttatta ki s újjáépítette meg a polgárság, a mire

IV. 5., 6., 7., 8., 26. — 1419: V. 8., 11., 17., 18., 22., 24., 25., 26., 27., 29., 31., VI. 3., 18., 19., 20., 21., 25., VII. 1., 3., VIII. 7., 17., IX. 14., 15. — 1423: IV. 22., 24., 25., 27., 28., 29., 30., V. 1., 2., 3., 5., 6., 8., 12., 15., 25., VI. 2., 3., 4., 22. (?), VII. 2. — 1428: II. 27., 28. — 1429: II. 18., 21., 24., 25., 26., 27. és 28. napokat. (W. Altmann: *Regesta Imperii*. XI. I. köt. 3., 13., 14., 270—272., 274., 389—393. és II. köt. 81. l. Valamint Ráth Károly: *Magyar királyok hadjáratai, utazásai* stb. Győr, 1861. 91—156. l.)

épen Zsigmond király 1404-ben Kassán kelt oklevelében a Kassára behozott s onnét kivitt árúk harminczadának felét engedte át, a város második falöve pedig csak 1484-ben, Mátyás király uralkodása alatt épült. A legnagyobb valószínűség tehát az, hogy e sok kőre az új templom céljaira volt szükség, melynek rohamosabb építési tempója e szerint a XV. század harminczas éveinek legelején következett volna be.

Zsigmond királynak már a templom építésére gyakorolt közvetlen jótékony befolyását látszik igazolni a szentély középső ablaka fölötti falmezőre festett két címéralak, a melyek közül a heraldikai jobb felől eső a német-római szent birodalmi kétfejű sas, a bal felől álló pedig a Luxemburgi-ház egyfejű sasát ábrázolja. Hogy e két alak valósággal címerekép s hogy mindkettő a XV. század elejéről vagy első feléből való, azt jellemző heraldikai stílusálásuk igazolja, de e mellett a kor mellett szól a címereképek belső eszmei tartalma is. Az egymás mellé állított két címéralak ugyanis azt hirdeti itt, hogy az, a kit e címereképek megillettek, a Luxemburg-házból származott német-római birodalmi uralkodó volt, a mit királyaink közül csakis Zsigmondról, a Luxemburgi-ház legutolsó férfitagjáról állíthatunk. S miután Zsigmondot 1410 aug. 20-án választották meg német-római birodalmi királyvá, de ezzé csak 1414 okt. 8-án koronázták meg Aachenben, következik, hogy a két címerekép 1410, illetve 1414 előtt nem kerülhetett a templom szentélyének falára, de legkésőbbben is csak 1437-ben, mert Zsigmond 1437 decz. 9-én halt meg Znaimban.¹

¹ E két címerekép keletkezéséről és idejéről másféle vélemények is vannak. A báró Forster Gyula szerkesztésében megjelent *Magyarország műemlékei*, I. köt. 487. lapján az van felőlük mondva, hogy II. Ulászló gyermekeinek, Lajosnak és Annának Miksa császár unokaival, Máriával és Ferdinánddal 1507-ben kötött kettős házasságának emlékére festette volna azokat, a városi tanács, Révész Kálmán meg épen úgy véli, hogy Bethlen Gábornak Brandenburgi Katalinnal Kassán tartott lakodalma emlékére kerültek volna a szentély falára. (*Kassa Vidéke*, 1902. nov. szám.) Mindkét vélemény valószínűtlen, mert ha a két sas valóban a német-római szent birodalomnak s a Luxemburgi-háznak a címereképe, Zsigmonddal való közösségük kétségtelen s ebből kifolyólag a két címerekép kordöntő.

Gatterer «megbízható hitelességű» megállapítása szerint a német birodalmi sas fejeit ékesítő dicskörök Zsigmond idejében jelennek meg először, a sas jobbkarjában tartott kardot és jogart s a balban tartott királyi almát pedig csak VI. Károly császár hozta használatba a XVIII. században.¹ S miután falképiünkön a sas még dicskörök nélkül van ábrázolva, valóban érdemes volna azt a kérdést pontosan tisztázni, mikorra tehető e czímerképnél a dicskörök fellépésének kezdődő, legrégebb időpontja, mert ennek tüzetes megállapítása ha mindjárt nem döntené is el évszámszerűen a kassai templom szentélye felépítésének idejét, annak 23—27 évre terjedő nagy határát mindenesetre tetemesen szűkebb időközre szorítaná, a szentély consecrálásának időpontját pedig, a mely alkalomból a két czímeralakot a templom falára felfestették, szorosabban, sőt lehet, egészen szorosan is meghatározni.

Fröde Vilmos, a ki a Szent Erzsébet-templom restaurálását 1880-tól a befejezéséig vezette, úgy véli, hogy a templom építése Zsigmond halála évében már annyira előrehaladt, hogy istenitiszteletet is tarthattak benne.² Ha így volt is ez, még korántsem bizonyít a mellett, hogy a templom már 1437-ben teljes egészében készen állott volna, hiszen tudjuk, hogy a középkorban a nagyobb szabású egyházak — mint például az 1235. évben épülni kezdett s ugyancsak árpádházi Szent Erzsébetről nevezett marburgi templom is — csak részenként épültek fel s hogy a templomnak egyes kész, liturgikusan kellőkép felszerelt s a még épülőktől elkülönített helyiségeit, elsősorban a szentélyt, a templomnak már teljes felépítése előtt is szokásos volt istenitisztelet céljaira használatba venni.

Azt, hogy a templom déli kapuja és a déli mellékhajó egész homlokfala 1440-ben készen állott, már nagyobb bizonyossággal állíthatjuk, mert erre a déli kapu fölötti belső falra alkalmazott, ma is meglévő minusculebetűs latin fölirat utal, melyben a kassaiak az 1439 okt. 27-én Neszmé-

¹ B. Nyáry Albert: *A heraldika vezérfonala*. Budapest, 1886. 41—42. l.

² *Magyarorsz. várm. és városai*. I. 44. l.

lyen meghalt Albert királynak s felesége, Zsigmond király és Cilli Borbála leányának, Erzsébetnek fiát, utószülött Lászlót törvényes uruknak s királyuknak vallják. A fölirat szövegében pontosan fel van jegyezve Lászlónak 1440 «in die cathedræ beati Petri apostoli circa auroram», vagyis febr. 20-án a komáromi várban történt születése és ugyanaz évben «in festo Penthecostes» Székesfehérvártt végbement megkoronáztatása, a mely nap ekkor május 15-ére esett és pünkösdi vasárnapja volt. Bizonyos tehát, hogy a fölirat csakis 1440 május 15-ike után kerülhetett a templom falára, mint olyan emlék, melyet az Erzsébet királyné hűségében megmaradt Kassa polgársága akkori politikai pártállása nyílt bevállalásaként nemcsak szükségesnek, de fontosnak is tartott a nyilvánosság előtt hangoztatott kötelezettséggel megörökíteni.

Kérdés azonban, a kassai polgárság politikai meggyőződésének és érzelmeinek spontán és őszinte nyilatkozása-e ez a fölirat, vagy pedig — mint például Tutkó hiszi — csak valamelyes kényszer hatása alatt történt documentatio? Mert ha az első indító okból keletkezett, hajlandók vagyunk azt olyan emlékiratnak tekinteni és magyarázni, mely még magának az esemény bekövetkezésének idejében, vagyis 1440-ben készült, ellenben, ha az a politikai vagy hadi kényszer nyomása alatt látott napvilágot — s itt Giskra és a husziták nyomására gondolhatunk elsősorban — akkor a felirat az 1440—1452. évek közé eső időszak bármely esztendejében kerülhetett a falra, mint olyan hitet tevő nyilatkozat, a melynek kicsikart ereje már a hely tiszteletreméltó és megszentelt voltánál fogva is kényszerítőleg kötelezte a várost állásfoglalásának megtartására.

Megkíséréljük e kérdést a rendelkezésre álló történelmi adatok szigorú logikai elemzésével megoldásra vinni.

Giskra Jánost Erzsébet királyné 1440 nyarán — hogy mely napon, azt nem tudjuk, mert a megbízó oklevél mindmáig ismeretlen — ruházza fel a zsoldos hadak vezérletével. Ugyanakkor ajándékozza meg zólyomi várával és a hozzátartozó uradalommal, kinevezi Sáros vármegye főispánjává s a bányavárosok, a szepesi, sárosi városok és Kassa parancsnokló főkapitányává azzal a megbízással, hogy fia igényeit

fegyverrel megvédje s hogy a megnevezett városokat, melyek közül eddig alig egy-kettő hódolt meg Ulászlónak, László hűségében megtartsa, Ulászlót Lengyelországtól elvágja s ezzel a lengyel csapatoknak bejövetelét lehetetlenné tegye. Giskra valószínűleg augusztus második, de mindenesetre szeptember első felében állt a zsoldosok élére s még a kora őszön birtokába vette a zólyomi uradalmat és Sáros megye főispánságát, megszállta az alsó bányavárosokat Barsban és Zólyomban Körmöczbányától Korponáig, majd azután Lőcsét, Bártfát, könnyű szerrel Eperjest, melyet Rozgonyi Simon, a katonás egri püspök, Erzsébetnek legádázabb ellensége s Ulászló legbuzgóbb híve térített el ideig-óráig Erzsébet pártjáról s megszállta Kassát is, melyet hadműveleteinek alapjává tett, jöllehet ő maga a bányavárosokra ügyelt és Sáros megyét Axamith Péterre, Kassát és Abauj megyét pedig Talafusz Jánosra bízta. Kassa nemcsak teljesen meghódolt Giskrának, hanem őt Ulászló híveinek a zaklatásában is hathatósan támogatta.¹

Ámde ez a támogatása épen nem Giskra és a husziták személyes kedvéért, vagy ezek nyomására történt, hanem a város Erzsébet és a gyermekkirály iránt érzett hűségének tiszta és őszinte folyománya volt, a mint erről a megelőző események szemléletéből kétséget kizáró módon meggyőződhetünk.

Albertnek a magyar királyi trónra való jutását Zsigmond leányával, Erzsébettel kötött házassága tette lehetővé. Zsigmond 1421 szept. 28-án tartotta meg leánya esküvőjét Albert osztrák herczeggel Bécsben s ugyanekkor megújította azt az ígéretét, hogy ha fiúörökös nélkül hal meg, Erzsébetre és férjére hagyja koronáit. Az a kikötés, hogy ha Zsigmondnak még egy leánya születnék, megosztja közöttük királyságait, de ha ez nem történnék meg, Erzsébet szabadon választhat Magyar- és Csehország birtoka között, Morvaország pedig minden esetben az övé marad, soha sem jutott megvalósításra.

¹ Tóth—Szabó P.: *A cseh-husita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Budapest. 1917. 182—183. l.

Albertnek korai váratlan halálakor Erzsébet királyné áldott állapotban volt, így hát a megszületendő gyermek nemétől volt függővé téve a hármass szövetség (Magyarország, Csehország és Ausztria) jövő sorsa, jóllehet Magyarországon az országos rendek többszörös ígérete biztosította Erzsébet uralmát. Maga Albert király halálos ágyán úgy intézkedett, hogy a megszületendőnek remélt és óhajtott kiskorú király gyámságát három magyar, három cseh és két osztrák főnemesből és Prága város egy megbízottjából álló kormánytanács lássa el, utódja székhelye pedig Pozsony legyen.¹

Az özvegyen maradt királyné még szíve alatt hordta magzatát, a mikor a magyar országgyűlés 1440 január 18-án már kiállította a megbízó-levelet azon követség számára, melynek feladata volt, hogy Ulászlót, az ifjú lengyel királyt hívja meg az árván maradt magyar trónra. A Dominis János zenggi püspök vezetése alatt megalakult követség tagjai Tallóczy Máté, Horvátország, Dalmácia és Szlavonia bánja, Bátori István országbíró, Perényi János tárnokmester, Pálóczy László főajtónálló-mester, Marczali Imre főasztalnokmester voltak, de hozzájuk csatlakoztak még Kassa, Bártfa és Lőcse városok képviselői is.² A miből az tetszik ki, hogy Kassa város ekkor még Ulászló híve volt, de, mint az események bizonyítják, mielőbb fordulat következik be pártállásában. Kassa, ha csakugyan hajlott Ulászlóhoz, csakhamar, Lászlónak február 20-án történt születése után nyomban, vagyis a mikor már kétségtelen tény volt, hogy Albert és Erzsébet törvényes utódja megérkezett, a gyermekkirály pártjára állott s ettől fogva mindvégig s következetesen Lászlót vallotta törvényes királyának és urának.

De nemcsak vallotta és hirdette, hanem a szerint cselekedett is. Még mielőtt Giskra és emberei lábukat a városba

¹ Szilágyi S.: *A magy. nemz. tört.* III. 542. és 625. l.

² Tóth—Szabó P.: *Giskra, különös tekintettel Abauj megyére.* Ért. a tört. tud. köréből. Budapest, 1903. XIX. köt. 10. sz. 4. l. — Tóth—Szabó P. véleménye szerint a városok képviselői Erzsébet «beleegyezésével» csatlakoztak a követséghez s mentek Krakóba. U. ott, 5. l.

tehették volna, Kassa már előzetesen megtett minden intézkedést, hogy Erzsébet s a gyermek László jogait — ha kell — fegyverrel is megvédje.

Így a többiek között már 1440 Szent György napján (ápr. 24), hogy pénzt teremtsen, a pénzverő-házba András próbamester kezeihez beszolgáltatja a Miasszonyunk kolostor-templomának azt a nagy és szép monstrantiáját, mely annyi munkával és fáradsággal készült, hogy azt jobban elkészíteni már nem is lehetett volna. János prior készíttette a monstrantiát a boldogemlékezetű Erzsébet királyné (t. i. Nagy Lajos felesége) adományából (vagy emlékezetére), az 32 latot nyomott, munkájáért pedig 80 aranyforintot fizettek. Az egészért 240 frtot fizetett ki a pénzverő-ház a városnak.¹

Szent kereszt napján (am tage Crucis. máj. 3-án, vagy szept. 14-én?) Gölniczre szállít Kassa városa valami kisebb ágyúval (eyne kleine huefenitz) 10 puskát (pysschelyn), 6 számszeríjat s egy hordócska puskaport s ugyanakkor Jászóra, Rozsnyóra, Szerencsre, Telkibányára, Sárosra, Berzeviczére, Szomolnokra, Helmeceze, Szikszóra, Lipóczra, Szécsbe és Tokajba, mint a László király pártján álló helyekre, különféle szükségletek fedezésére 1500 forintot küld, Talafuszt pedig sok lőfegyverrel (bocssen), lőporral, lovakkal, nyilakkal, kénnel és egyéb hadianyaggal és felszereléssel segíti, nem is említve azokat a «kölsön» adott pénzeket, melyeknek összege az 1440 május (vagy szeptember?) elején megejtett elszámolás szerint pusztán Kassa városa részéről egymagában már 3300 forintra rúgott s a mivel Giskra Kassának már ez alkalommal is adósa marad.²

¹ Kemény L.: *Kassa vár. régi számadáskönyvei*. 24. l.

² Kemény: Id. mű, 29. l. — Sajnos, a rendetlenül vezetett s adataiban össze-vissza kevert számadáskönyvből nem vehető ki pontosan, hogy az «am tage Crucis» dátum alatt voltakép melyik nap, a szent kereszt feltalálásának, avagy felmagasztaltatásának a napja értendő-e? Az első esetben május 3-áról, az utóbbiban szept. 14-éről volna szó. Ha Kassa városa második actiója nem május 3-ára, hanem szept. 14-ére esnék is, még akkor is csak azt bizonyítaná, hogy Kassa Erzsébet és László ügyének legmesszebb menő támogatásában már elég korán s teljes erejével állott Giskra rendelkezésére.

Maga Giskra János csak 1440 szeptember 8-án, Kissasszony-napján vonult be Kassára,¹ míg Ulászló már április 21-én átlépte a magyar határt s első pihenőjét Késmárkon Perényi Miklósnál tartotta, hogy azután Iglón, Kisszebenen, a Tarcza és Hernád völgyén át Egerbe, majd Budára, végül Székesfehérvárra vonuljon, a hol őt július 17-én Széchy Dénes esztergomi érsek a Szent István mellszobráról levett ideiglenes koronával magyar királylyá koronázta. Ugyanaz a Széchy Dénes, a ki 63 nappal előbb ugyanott a Kottaner Ilona által Visegrádról elorzott magyar szent koronával a három hónapos Lászlót koronázta magyar királylyá!

Ulászló és párthívei Késmárkról Eger felé vezető útjukban elkerülték Kassát, mert a város ellenfelük volt s kapuit különben is bezárta előttük. Ulászló nem feledte el a rajta esett sérelmet: hadát Pálóczi László főajtónálló- és Pálóczi Simon főlovászmesterrel, Pelsőczy Bebek Imrével, Miklóssal és Istvánnal, valamint Tornai Szilveszterrel már szeptember elején azzal küldi Kassa alá, hogy a várost, «mely mind koronázása előtt, mind pedig az után vonakodott bármiféle engedelmességet és tiszteletet mutatni személye iránt», engedelmességre szorítsa.²

Ulászlónak mind ez, mind pedig a következő évben Kassa ellen megismételt támadása kudarczczal végződött s hadai siker nélkül vonultak el a város alól.

Erzsébetnek 1442 december havában bekövetkezett váratlan halála után Kassa nemcsak kijelentette, hogy László pártján marad, hanem egyben felszólította a többi várost is, hogy kövesse példáját. Eperjes is csatlakozik hozzá, ámde csak circumspectusos feltétellel: félve a bizonytalan helyzettől, biztosítást kér Kassától, hogy szükség idején segítségére lesz.

S e régi, kipróbált hűségében Kassa következetesen megmarad akkor is, a mikor Giskra hosszas, állandósított szí-

¹ 1440. Item in der jarzal Cristi tusundt vierhundert vierzig am achten tage unser lieben frawen worczeweyhunge, do kwam her Jan Giskrae gen Cassa . . . (*Kassa vár. számk. 22. 1.*)

² Jászói házi levélt., fasc. XI. No. 195. Tóth—Szabó P.: *Giskra* stb. 9—10. 1.

polyozásai és zsarolásai a legsúlyosabb anyagi terhekkel rakják meg a város polgárainak vállait. Az 1440—1444-ik évi városi számadáskönyvek tanúsága szerint Kassa városa ez alatt az öt év alatt összesen 26,686 forintot adott Giskrának, bele nem számítva az összegbe a szentgyörgynapi adót, a 43 nehezék aranyat és azt az 1500 forintot, a mely a lakóházakra teherként háramlik.¹ És — mint a számadáskönyv írója könyvében indokolt keserűséggel felkiált — «das hat die stat Cassa *mussen* bezalen», — «sicut maledixit in cymerio!» Kassa, ha ólomsúlyként nehezedik is reája ez a kötelesség, vaskövetkezetességgel támogatja Giskrát és martalócz hadát, mert Giskra kezeibe látja letéve a kis király ügyét, szerencsését és egész jövőjét. Meg is marad mellette egészen az 1452. évi bécsi tárgyalásokig, a mikor a magyar rendek és városok képviselői Giskrát egyértelemmel ellenségüknek nyilvánítják, vele minden közösséget megszakítanak és Cillit László teljes uralmáig kormányzójuknak fogadják. Ez órától kezdve Kassa is mint ellenséget tekintette a cseheket, Talafusznak Abaujban garázdálkodó embereit csakhamar összefogdostatta, Nagyidára hurczoltatta s valamennyinek életét vette.

Mint az elmondottakból kitünik, Kassa városa tehát épen semmi okot sem szolgáltatott arra, hogy őt Giskra vagy bárki más arra kényszerítse, hogy a László királyra vonatkozó hűségfeliratban is külön documentálja érzelmeit. Megtette ezt önként, a maga becsületes és őszinte meggyőződéséből s hozzá a legméltóbb helyen, szép szentegyháza falán. S a mikor így cselekedett, csak azt az általánosan elterjedt középkori s még későbbben is fennállott szokást követte, hogy a kiválóbb, a nevezetesebb és híresebb eseményeket a városok lakói templomaik falára, az oltárok hátlapjaira írták fel s ekkép hagyták örökségül a következő nemzedékek emlékezetének.

A felirat tehát még a nagy esemény bekövetkezésének évében, 1440-ben került a Szent Erzsébet-templom falára s ennek megállapítása reánk nézve azért fontos, mert ez a körülmény tesz tanúságot arról, hogy a templom déli mellék-

¹ Kassa vár. számk. 30. 1.

hajójának ekkor már teljes magasságban állnia kellett s a hajó ekkor már be is volt földve, mert ellenkező esetben a fekete és vörös színnel festett felirat rövid alatt elpusztult volna.

Mindezek előrebecsátása után immár elértünk ahhoz a ponthoz, hogy részint ezeknek a történelmi adalékoknak, részint a Szent Erzsébet-templom épületén előjövő kor-meghatározó nyomoknak s végül magának az időnként változó építési anyagnak a figyelembevételével a templom felépülésének egymásra következő korszakait megállapítsuk.

Ezek sorjában a következők :

I. Az első, a legrégibb építkezési korszak, a XIII. vagy a XIV. századra esik s pusztán a templom alapjainak lerakására szorítkozik. Ezek az alapok kemény szkárosi trachytból épültek s egyelőre a föld felszíne fölé még nem emelkedtek.

II. A második építési korszak az 1400. év tájától az 1430-ik évig terjed. Ebben az időben épült fel a szentély, a díszes északi kapu, a nyugati homlokzat három portáléja és a déli kapu, de mindez csak átlagos 2·5 m magasságig kemény szkárosi trachytból, az ezek fölötti részek sárgászínű szurdoki homokkőből, a finomabb munkát és anyagot igénylő részletek pedig, a minők például a portálék méretezett és domborművei, kékesszürke odorini homokkőből. Nevezetes jelenség itt az, hogy a Szent Erzsébet-templom szomszédságában ma is álló, úgy látszik még a XIII. századból eredő Szent Mihály-kápolnát, mely már eredetileg is temetkezési kápolnának épült, szintén a kemény szkárosi trachytból építették fel, de a szurdoki homokkővet és az odorini követ ennek építésekor még nem ismerték, vagy legalább is nem használták.

III. Az építkezés harmadik korszaka 1430-tól 1460-ig terjed. Ekkor épülnek a templom hajóiban és a sekrestyében lévő pillérek, még pedig az 1—2 m magasságig terjedő alsó rétegek szkárosi trachytból, a felettük nyugvó rétegek ellenben már egy új kőnemből : komlósi trachyttufából. Fontos, hogy ez a kő a templomnak ebben az építési korszakában jelenik meg először Kassán, a mi arra mutat, hogy ezt a jó

építőanyagot csak ekkor sikerült felfedezni, a mikor azután a könnyen szétmálló s épen nem fagyálló szurdoki homokkő helyett alkalmazásba veszik azt. Komlósi trachyttufából készülnek az északi kapu támasztó-pillérei s az ezen kapu és a nyugati torony közé eső támasztó-pillérek is, a minek oka az odorini homokkő drága volta lehetett. Az építkezésnek ebben a korszakában jó használatba a zsegyei trachyt is, a miből a templom nyugati karzatának méretezett műveit faragták.

IV. Az építkezés negyedik korszaka az 1460—1490-ik éveket felölelő időre terjed. Ekkor emelik komlósi trachyttufából a remekművű szentségházat (melynek lábazati részei azonban szkárosi trachytból készültek), a déli ú. n. Mátyás-torony magasabban fekvő emeleti rétegsorait s a déli előépítményt a két kápolnával együtt, de helylyelközzel, egészen alárendelten, az odorini homokkövet is alkalmazzák még.

V. Az építkezés ötödik, utolsó korszaka végül az 1490—1500. évekre terjed s inkább már csak a pót- és javítómunkákra szorítkozik. Nem használnak meghatározott kőnemet, de különféle maradékköveket, a melyek sorában túlnyomó a silányabb minőségű komlósi trachyttufa.

E pontnál kell kitérnünk még egy, a templom építési történetének chronológiájára nézve nagyfontosságú körülményre. A Szent Erzsébet-templom legutóbbi restaurálásánál, a négy négyzettőnek és a hosszhajók pilléreinek lebontásánál, a lábazati részek alatt felette érdekes sírkövekre bukkantak, a melyek — számszerint 7 darab — a kiegyengetett, símára döngölt talajra voltak lefektetve oly czélból, hogy a négyzettövek és pillérek lábazatainak alapjaiul szolgálnak. Rendeltetésük tehát az volt, hogy a talajt e pontokon szilárdabbá tegyék s ebből kifolyólag a fölöttük emelkedő s reájuk nehezedő tövek és pillérek mozdulatlan megállása minél tökéletesebben biztosíttassék. E sírkövek vízszintes helyzetben feküdtek akkép, hogy a pillérek teste alá eső darabok teljes nagyságukban maradtak meg, a szélek felé eső példányok sarkait ellenben a pilléralapzatok kerületeihez mérten ívalakban lefaragták, minek következtében e sír-

kövek némiképp csonkákká váltak. Valamennyi sírkő vastag vakolatrétegbe volt fektetve s ez a réteg olyan erővel tapadt rájuk, hogy csak nagy erőművi beavatkozással lehetett azt róluk eltávolítani, hogy a sírkövek esetleges feliratai és faragványai észlelhetőkké váljanak. Valamennyi itt elhelyezett sírkő a XIV. századból való, a mire művészi díszítéseik stílusa utal, kettőnek a kora azonban még évszám szerint is megállapítható, mert felirataik mellett az 1375. és az 1378. évszámokat viselik magukon. Úgyszólván minden példányon a tűznek több-kevesebb nyoma észlelhető, még azokon a részekén is, a melyek e legutolsó elhelyezésük alkalmával a vakolatrétegbe kerültek, nyilvánvaló tehát, hogy e sírkövek egy olyan templomnak a tartozékai voltak, a mely templom a XIV. század hetvenes-nyolcvanas éveiben, de az 1378-ik évnél korábban semmi esetre sem, leégett. Ez volt az a templom, melyről IX. Bonifác pápának 1402-ik évi bullája megemlékezik s ez nem lehetett más, mint az az egyhajós kis egyház, mely a mai nagy Erzsébet-templomnak közvetlen elődje volt, de a melynek helyén még előbb már egy másik szintén kicsiny méretű, három félkörű apsisal záruló, tehát románstílusú templomka állott. Ez a románstílusú kis templom volt Kassa legelső, legősibb parochialis temploma, a melyet a XIV. században annyiban megváltoztattak, hogy szentélyét polygonál záródású csúcsíves szentélylyé bővítették, a kereken befejezett két mellékhajót pedig a főhajóba beolvasztva, az egész hosszházat egyhajóssá változtatták. Ezt a templomot az 1378. év előtt tűzvész pusztítván el, a város polgársága végre *körülépítéssel* fogott hozzá az új, a nagy Erzsébet-templom felemeléséhez, de hogy ez csakis a XV. században vehette kezdetét, azt az előzőkben, meggyőződéssünk szerint, elég világosan kimutattuk.

Érveink helytálló volta mellett most még e régi sírkövek is felemelik néma szavukat. Érthetően mondják, hogy az a sírkő, az emberi gyöngédségnek, szeretetnek és kegyeletnek szent és látható jele, a melyet 1378-ban állítanak «örök emlékül» a kedves halott porai fölé, egy-két emberöltő elmulta előtt nem kerülhet mostohán lomtárba, vagy a mi még fájdalmasabb és kegyeletsértőbb : örök elrejtésre a föld mélyébe, hogy

még a híret is elenyésztette annak, a kinek emlékére azt a város legtiszteltebb, legszentebb helyén felállították. A mikor ezt az 1378-ban emelt sírkövet és társait már minden aggodalom nélkül a föld mélyébe sülyeszthették s kegyeleti czélok helyett technikai czélokra felhasználhatták, az a generatio, mely azokat emelte, már ki volt halva, az elköltözöttek emlékezete ki volt törölve a folyvást változó és keveredő kassai polgárok új népének emlékezetéből. Legalább ötven esztendőnek kellett elmulni 1378 óta, hogy ez lehetővé, *elkövethetővé* váljon, a miből most már magától következik, hogy a Szent Erzsébet-templom négyzettövei- és piléreinek alapjait a XV. század harminczas éveinek kezdetei előtt le nem rakhatták. Ezt — mint fentebb láttuk — a kassai városi számadáskönyvek történelmi adatai fényesen megerősítik, a mikor arról beszélnek, hogy Kassán 1431-ben szokatlan nagyméretű építkezés indul meg.

MIHALIK JÓZSEF.

JÓKAI REGÉNYHŐSEI.

A kritika nyílve szövege elé ritkán kerül olyan dús zsákmány, mint a Jókai regényalakjai. Mily gyönyörűek és milyen védtelenek! A költői képzelet teremtményeinek soha nem látott pompájú serege tolong előttünk, a fiatalság, a szépség, a lángész, a bátorság, a jóság, az ezermesteri ügyesség csodaszerű példányait imádja bennük a naiv olvasók tömege s elkáprázott szemmel néz utánuk, a mint azok beláthatatlan menetben, tündéries könnyedséggel, fiatalos gondtalansággal lebegnek tova a halhatatlanság boldog szigete felé... De hajh, oda csak a kritika ostromzárán át lehet bejutni s itt bizony rettenetes sors várakozik szegényekre. Voltaképen küzdelemre sem kerül a dolog; a kritika félelmes bajnokának úgyszólván a kisujját sem kell megmozdítania, a fényes armádia egyszerre harcképtelenné válik. A regényalakok seregének legragyogóbb vezérei egyszerűen belezuhannak a józan logika, a prózai valóságosság csapdájába s ott moccani sem tudnak, a többi már a nem nekik való levegőtől is sápadozni kezd, csak az apraja bír egerutat találni az ellenséges akadályok között. A halhatatlanság kapu-őrállója fölényes biztossággal szurkál bele egyik-másik vergődő «hős»-be s gúnyosan állapítja meg, hogy nincs is bennük se csont, se vér, nem emberek ezek, csak játékbábák, bár kénytelen elismerni, hogy némelyik nagyon ügyesen van kitömve és átfestve. Kritikusi meglegedettségét eleinte csak növeli a naiv publikumnak, a nagy gyermekek százezreinek zúgolódása, a kik semmiképp sem akarják elhinni, hogy drága eszményképeik holmi élettelen, hazug bábok... Lassanként azonban lágyulni kezd igazságosztó szíve, részvét fogja el a sok póruljárt, megtépzott, kivégzett költői existencia iránt

s ha nem szégyelné, szeretne ilyenféle búcsúszavakat súgni fülökbe: Nem jó helyre jöttetek, ezen az úton halál vár egész fajtátokra; más levegő, más műfaji éghajlat, más költői életföltételek valók a ti számotokra; földön-vízen mindig zárva lesz elöttetek a boldogok szigete, melyre úgy sóvárogtok, de hiszen (most veszem észre) nektek szárnyatok is van, étheri finomságú lényetek az álmok és mesék világára van teremtvé, tévedés volt az teremtőtöktől, hogy ide küldött benneteket... Az elalélt tábor egy része bizony süket marad erre az érzékeny békítgetésre is; a mutatós külsejű vezérek közül is jó egynéhányról kiderül, hogy nemcsak vér nem folyt ereikben, hanem szárnyaik sincsenek s a művészet ostromzárának bárminő akadályán is halálra zúzták volna magukat. De sokan közülök mintha csakugyan megmozdulnának s érzécsaló, nesztelen lebegéssel tűnnének el szemünk elől, beleoszolva a fényes étherbe... a kritikusnak alig marad annyi ideje, hogy rájuk ismerjen: nini, hogyne volnának élők és életre jogosultak ezek a légies alakok, hiszen ők voltak napsugaras tavaszi éveimnek nemtői, eszményei, legigazibb, legnélkülözhetetlenebb s titokban azóta is siratott, felejthetetlen valóságai... Igen, Jókai «hibás» regényalakjainak többségére nem kell halált kiáltanunk; elég, ha internáljuk őket a mese területére, tudva azt, hogy egyes eszményi gondolkozású, ártatlan rajongók is veszélyesek lehetnek a törvényes rendre (Jókai regényhősei is veszedelmesek a regényműfaj alkotmányi rendjére), de nem feledve azt sem, hogy ártatlanok, hogy még hasznos polgárok válhatnak belőlük, hogy hébe-hóba még tanulhatunk is tőlük... Valaha együtt rajongtunk velük mindnyájan, később fölényesen kineveltük őket, végül a rajongás és a nevetés könnycseppje egygyé olvad szemünkben s úgy érezzük, ezen nincs mit szégyenkeznünk. Olyanforma változás megy végbe lelkünkben a Jókai géniuszával való hosszas társalkodás folyamán, a melyet Reviczky Gyula érzett akkor, midőn egy tervezett verses regényéhez (*Szeptember*) a főalakot kezdte mintázgatni:

...S míg rá emlékszem, elhal ajkomon

A gúny: eszembe jut gyermekkorom...

Akaratlanul is fölmerül itt emlékezetünkben szegény Péterfy Jenő tragikus egyénisége, Jókai regényalakjainak legkegyetlenebb bírálójáé, a kinek ajkán el nem halt a gúny szinte egy perczre sem, mikor Jókairól szóló essayjében ezt a kérdést fejtegette; gyilkos iróniával és az egyéni meggyőződés parancsoló erejével mutogatta a Jókai-féle regényhősök felbonczolt hulláin, hogy nem e világból és nem e világra valók, nem ismerünk rá bennük a reális élet uralkodó törvényeire, a földi emberek másformák... és hirtelen itt hagyta e világot, ezt a reális életet, a földi embereket s elmenekült valami más világba, senki sem tudhatja hova, de alighanem a Jókai hőseinek eszményi honába.

A jellemalkotást Péterfy archimedesi pontnak választotta ki, hogy azon át kiforgassa sarkaiból Jókai regényköltészetének egész világát. Csakugyan ez a leggyöngébb oldala Jókai tehetségének; de érdekesnek tartjuk ezt úgy bemutatni, mint Jókai tehetségének természetszerű nyilatkozását, mint egész lelki alkatával szervesen összefüggő vonást. Húsz esztendei regényírói egyeduralom eléggé nagy-jelentőségű dolog ahhoz, hogy kíváncsian vessünk egy áttekintő pillantást e páratlan ragyogású fénykor repräsentatív regényhőseire, noha uralomrajutásával (1853—54) Jókai elérte művészete tetőpontját s csodálatosan hosszú ideig meg tudott azon maradni, de újabb magaslatokra nem emelkedett.

Jókai regényhőseinek legszembetűnőbb, legáltalánosabb és leglényegesebb jellemvonása: fiatalságuk. Ez a körülmény egyáltalában nem véletlen, ott gyökeredzik Jókai világfelfogásának legmélyén, s már ez maga sejteti egyúttal azt is, hogy a Jókai írói tehetségének határai nem esnek pontosan össze a regényműfaj területével. A regény legfőbb — mondhatni: egyetlen — tárgya és feladata: a reális élet ezerféle kisebb-nagyobb alakító hatásainak rajza az emberi lelken. Tehát a regényíró megfigyelései számára természetszerűleg gazdagabb anyagot nyújt az olyan emberek egyénisége, a kik már régóta járják az élet iskoláját. Igaz, hogy vannak regényírók, a kik a gyermeki lelket is alkalmas és hatásos regénytárggyá tették, de ez csak azt mutatja, hogy megfigyelőképességük az élethatások legkorábbi nyil-

vánulásait is ügyesen ki tudja aknázni. Jókait nem ilyen szempontból vonzza az ifjúkor. Majdnem azt mondhatjuk, hogy a Jókai felfogása szerint a szürke mindennapi élet apró benyomásai nem annyira kialakítják, mint inkább eltakarják, sőt elkoptatják és elrontják az ember igazi lényét, mely Istentől származik; ennél fogva őt jóformán addig érdeklik az emberek, míg a földi élet kicsinyességei le nem görnyesztették őket a robotmunkában sínylődő milliók átlagos színvonalára. Íme a mesének, a mythológiának, a hős-cultusnak az álláspontja, mint lélektani kényszerűségű hajlam Jókai világnézetében. Az újszülött kisgyermekben Jókai az angyalt, az ἄγγελος-t, egy más világ küldöttjét látja, «egy más világét, melynek ismeretlen delejes hatása sugárzik a gyermekarczból, gyermekszemből azokra, a kikhez küldve lett. A gyermekek szemében van néha bizonyos kék sugárzat, a mely bűvölő erővel bír; mely beszélni tud s azt a színt elveszti a szem, mikor beszélni megtanult az ajk; ez a saját-szerű kék szivárvány csak a gyermekszemekben észlelhető».¹ Íme, az ifjúi és gyermeki lélek romantikai őshajlamának világirodalmi híres symbolumai mellett: a kék virág (Novalis), a kék madár (Maeterlinck) mellett a hamisítatlan mesei életnézet ragyogásában sugárzik Jókainál az ártatlan gyermekszem kék szivárványa, ez a mennyországi örökség. Ezt a kék szivárványt keresi Jókai a gyarló földi élet szennyes fellegei mögött, ez vezérli őt a tapasztalati jelenségek útvesztő problémái között. Jókai nem húnyja be szemét a tapasztalati realitás előtt, sőt keresztül, illetőleg túl akar látni rajtok. Egy egész életen át folytatott sokoldalú tanulás és megfigyelés után nem azt mondja, hogy az élet értelmének megfejtéséhez mindez nem szükséges, hanem azt, hogy nem elég. A Jókai regényhősei nem szorultak arra, hogy mindent az élet iskolájában tanuljanak meg; kékszivárványos szemük örökölt adománya messze kiemeli őket a magunkforma emberek, a mi fogalmaink szerinti emberek sorából; ők játszva elvégzik az élet iskoláját is hamar¹ és fiatalon, mikor mi még jóformán hozzá sem foghatunk... Tehát Jókai —

¹ Az arany ember II. köf. 63. l.

mint már többször említettük — kísérleteket végez az emberi lélekkel, még pedig érdekes és merész kísérleteket, mert a lélek természettanának törvényeibe, melyekről látja (mi is látjuk), hogy egyelőre nem adnak végleges és pontos megoldást minden jelenségre: belecombinálja természetfölötti származásunk hypothesisét. Ez a kényes vegyülék bizony minduntalan széttöri kísérletezőnk lombikját, de semmi kudarcz meg nem ingatja őt irigylésre méltó fanatismusában. A lélek alchymiájának rajongója ő és el kell ismernünk, hogy sok tönkrement præparátuma között ott ragyog egy-egy olyan hamisítatlan nemes fémdarabka, melynek titkát csak ő — talán ő sem — tudná megmondani.

A 12—14-ik életévvel már megkezdődik a Jókai regényhősök korhatára, átlagos életidőnek a 17—24. évek tekinthetők, alig egy pár férfihős jut el a 30-ik esztendőhöz (Berend Iván, Timár Mihály); az élet közepén túl levő emberek legfeljebb mint háttéri alakok kapnak szerepet (az *Új földesúr*-ban sem Ankerschmidt a «hős», hanem a fiatal Garanvölgyi és Eliz).

A realista regény írói és olvasói erre vonatkozólag megjegyzik: nincs kifogásunk a 12—24 éves regényhősök ellen, de aztán legyenek is azok igazán annyi évesek jellemüket és tetteiket illetőleg is; jelentsék és mutassák ezek a zsengekori esztendők a világba bámészkodásnak, a csetlő-botló tapasztalatszerzésnek, naiv álmodozásnak, kamaszodó vágyaknak, halmozódó emlékeknek, szóval a lassú, fokozatos forrongásnak és fejlődésnek a korszakát, mert az élet tanubizonyossága szerint ebben a korban ilyen az ember. Jókai meg azt feleli: igaz lehet, hogy ilyen az emberek többsége, de épúgy tapasztalati törvény az is, hogy nem minden ember ilyen s ha én sokkal több kivételt látok a szürke átlag szabályai alól, mint ti, nincs-e jogom ép olyan hévvel hirdetni a magam igazságát, mint nektek a magatokét? Az én kivételeim már nem is kivételek, hanem nagy számuknál fogva egy felsőbbrendű emberfaj típusai, a titokzatos eredetű emberi értékek képviselői, a művelődés irányítói és letétemenyesei, ezeken fordult meg mindig az emberiség egész történelme, nem az átlagos többségen. Példák kellene? Vannak

bőven . . . bizonygatja Jókai, illetőleg bizonyíttatja azzal a rengeteg férfi- és női szereplővel, a kiket az ó-, közép- és újkor történelmének és mondáinak óriási területéről novelláiba és regényeibe kiválogat s képzeletének szemfényvesztő varázsával von be. S az ő egyéniségének és az ő korának kivételes volta rendkívül érdekesen megerősíti őt abbeli hitében, hogy ne kivételes dolognak, hanem gondviselészerű világtörvénynek tartsa az erények diadalát a hibákon, az Isten diadalát az ördögön. A fiataalkori gyors carrierekre nem kellett neki visszamennie példakért az ó-kor Nagy Sándoraihoz, a középkor 15—20 éves hadvezéreihez, tirannusaihoz, művészeihez, doktoraihoz ; abban az időben, melyre az ő emberi és írói egyéniségének kiforrása esik, ha körülnézett, nem látott-e egy 25 év alatt modern állammá lett feudális országot, 30 éves fővezért, 22—25 éves tábornokokat, 15 éves hős honvédeket, 26 éves világirodalmi nagyságot s más «sudadolgokat»? ; ő maga is 23 éves koráig nem futott-e meg olyan pályát, mely erősen hasonlít saját regényeinek kételyébresztő rendkívüliségeihez? . . . Íme az okok, melyeket nem győzőnk elégszer ismételni azokkal szemben, akik — Gyulai nyomán — Jókai túlzásainak megítélésében a jó-hiszeműség (sőt lélektani kényszerűség) szempontját quantité négligeableként szeretik kezelni.

Jókai regényhőseinél tehát nem az a hiba, hogy nagyon fiatalok, hanem az, hogy bennük többnyire olyan tulajdonságok egyesülnek, a melyek tárgyilagos tapasztalataink szerint, illetőleg a tudomány bizonyossága szerint nem férnek össze az ifjúkorral, gyakran pedig egymással sem. Sorra elvonulnak emlékezetünkben : a meg nem nevezett «gyerkőcz» (*Véres könyv*) és Fehér Gyula (*Felfordult világ*). Ott van Tarnóczy Irén (*A régi jó táblabírák*) : oly finom, oly parányi, hogy alig látszik idősebbnek tizenkét évesnél, pedig már — tizenöt éves ! de ha első pillantásra gyermeknek néztük is, csakhamar el kell ismernünk, hogy «komoly, tiszteletreméltó delnő, a kivel okosan kell beszélni és meggondolni, hogy mit mondunk előtte, mert ha balgaságot találunk kiejteni, ő bizonyosan megigazít s ha valamit nem tudunk, ő tudni fogja és megmagyarázza». Lám, hogy' rajta lehet kapni

Jókait, mikor — hogy úgy mondjuk — belelovalja magát a túlzásba. Ha eddig nem hitte volna el valaki azt a közkeletű igazságot, mely az ú. n. majomszeretetet károsnak mondja a nevelés, a jellemképzés terén : meggyőző példát találhat reá a Tarnóczy Irén jellemrajzában, mely az író túlságos rokonszenve miatt válik torzképpé, még pedig az a baj, hogy akaratlan torzképpé. Hiszen egy tizenötéves kis leány, a ki hibákra vadászik s minden szavunkat azért figyeli, hogy megigazíthasson bennünket s megmagyarázgassa (!), a mit nem tudunk : egy ilyen alak rajza hálás téma lehet, de csak komikai irányban ; már pedig Jókaitól itt semmi szándék nincs távolabb, mint nevetségessé tenni ezt a tudákos kis hősnőt. — Ott van a kis Liza (*Kedves atyafiak*), kinek «tizenkét esztendőre oly éles esze, oly ravasz szemei voltak, mint másnak negyvenre sincs». Itt is nyilvánvaló, milyen ártatlanul síklik le a túlzás lejtőjén Jókai ; az eszes és ravasz kislányokra vonatkozó megjegyzéseinkben gyakran elvetjük a súlykot ; no igen, sokszor Jókai sem tesz egyebet (itt sem akar ő mást mondani, csak azt, hogy Liza feltűnően eszes és ravasz), de ha valaki regényt ír, bizony akkor vigyázzon, hogy az az elhajított súlyok a kritikus kezébe ne kerüljön. — Ott van Világosi Ilonka (*Szerelem bolondjai*) : tizennégy éves, de a vista elzongorázza a legnehezebb operapartitúrát ; mikor tánczol, minden ember őt nézi ; a tornában valamennyi fiútársa elől elnyerte a jutalmat ; azt hinné róla az ember, hogy a pusztá ránézéstől is eltörik s mégis amúgy istenigazában meg tudja forgatni a legnehezebb ólombuzogányt, sőt vívómester is ; németül, francziául, angolul beszél, elegáns ruháit maga varrja és vasalja. Igaz, hogy mindezt a keresztanyja mondja róla, de az író nevében is beszél, az író egyszerűen ezt a módot választja Ilonka bemutatására. — Ott van Edith (*A kőszívű ember fiái*), a kinek viselkedése az 1848-iki bécsi forradalom zavaros eseményei közt : merő képtelenségek sorozata. Ott van Rozáli (*A jövő század regénye*), ez a tizenhatéves gyermek, a ki a világ legerkölcs telenebb intézetében, a leánykereskedéssel foglalkozó Sabina-ban «tanul» a nélkül, hogy anygali tisztaságához és anygali jókedvéhez a bűnnek még csak a fogalma is közel

férkőzhetnék ; de vőlegényének, Tatrangi Dávidnak egy szavára otthagyja ezt a helyet, elmegy ápolónőnek a legiszonyúbb pestis betegek közé s olyan bravurokat visz ott véghez, a milyenek még a Jókai-hősöknél is szokatlanok, azután férjhez megy Dávidhoz s a nászéjszakát és utána a többi hat napot és éjszakát azzal tölti el, hogy Dávid magyarázza Rozálinak a repülésre vonatkozó elméleteket, a gépezet kezelését. Ott van Evila (*Fekete gyémántok*), szintén tizenhatéves gyermek, a ki egyszerű tót bányamunkásleányból párizsi dámává, bankárnévá és körülrajongott színésznővé lesz, majd pedig a nagyvilág előkelő förtelmeitől megundorodva, szüzi tisztasággal megy vissza a kőszénbányába munkásleánynak, hogy aztán egy év múlva a Berend Iván felesége legyen.

A férfiszereplők közt is akad számos elrajzolt alak, de különösen kettő van közöttük olyan, hogy szinte azt kérdezzük magunkban : csupán a serdülő ifjúságnak akart-e velük kedveskedni Jókai, vagy pedig mindnyájunkat olyan kiskorúaknak gondol, hogy a kifestett arcú és kitömött derekú bábokat eleven óriásokul akarja ránk tukmálni? Ez a két regényhős : Gutai Lőrincz (*Az elátkozott család*) és Berend Iván (*Fekete gyémántok*). A jellemrajzban itt az indokolás helyett épen az ellenkező eljárást, a meglepésnek legrikítóbb módját alkalmazza az író. Van valami groteszk komédiástempó ennek a két említett regényhősnek a virtuskodásában : a sárospataki kálvinista theologus (mindenki egy szerény igényű és szögletes modorú, jámbor diákra gondol) vérbeli mágnásokon is túltesz elkápráztató aristokratikus föllépésének előkelőségével és kedvességével ; különben még ez is hagyján, de ügyességével lefőzi a bűvészt, vasizmaival földhöz vágja az akrobatát, lángeszével egyszeri hallás után szóról-szóra megtanul száz versszakból álló költeményt, pompás tüdejével oly hosszú ideig kibírja a víz alatt, mint senki más stb. stb. Hát még Berend Iván ! Ez meg szénbányákat vájkáló különöz, a ki tíz év óta a föld alatt lakik s művelt embert azóta alig látott. Egyszer kapja magát, fölmege a fővárosba, felolvasásával elragadja a tudósokat és tudatlanokat, magába bolondítja az ország legszebb és leg-

gazdagabb grófkisasszonyát (és azután kikosarazza), szel-
lemes felköszöntőivel, élceivel, adomáival meghódítja és
megfélemlíti a főúri társaságot, tizenöt év óta nem tánczolt,
de most szépen járja a magyar cotillont, három esztendőben
egyszer szokott kártyázni, egyszer egy évben bort inni s most
dözsölve iszik bort, pezsgőt, absinthot, asztal alá iszsza a leg-
edzettebb lumpokat s ugyanakkor kártyán elnyeri a hivatá-
sos játékosok pénzét, párbajban katonatiszt ellenfelének
kilövi a szájából a szivart, a fejről a sapkát, karddal
X-et vág az arezára, mesés vakmerőséggel lovagol, szép sikert
arat egy operaszerep eléneklésével . . . hát még hol van ga-
vallérsága, udvariassága, emberbaráti phanatismusa stb.!

Óh, ne vessük ki magunkat ennyi gasconnade-on (csakugyan
magunkat nevetjük ki, mert 12—16 éves korunkban lázas
hevélettel siettünk hinni ebben a «mágnéslovag»-ban!).
Csak a feltűnő, figyelemelvonó, zajos gestusokat és szava-
latokat látjuk-halljuk, de a voltaképeni regénythema:
a belső történés, a lelki fejlődés lépten-nyomon kátyuba
vész s végül is inkább elsikkad, mint megoldódik. Elhihet-
jük-e Gutai Lőrinczről, erről a lángeszű szélhámosról és fele-
ségéről, erről az aristokratikus nevelésű büszke hölgyről,
hogy egy isten háta megetti parányi falu ősprimitív kör-
nyezetében, a lévitaság kolduskenyerén állandó boldogságot
fognak élvezni? Ugyanígy vagyunk a Berend-házaspárral is.
Az az Evila, a ki munkásleány létére éveken át látta, ízlelte,
tanulta a nagyvilági pompa, műveltség, kényelem és hírnév
fényét és mámorát, megundorodhatik ugyan mindettől s
nemes föllobbanással visszamehet a bányába szemet talics-
kázni, de az már — sajnos — nem valószínű, hogy ez a mély-
séges ellentét valahogy meg ne mérgezte volna lelkének, ke-
délyének, igényeinek, világfelfogásának összhangját, szóval
boldogságát. De nem, efféle probléma ebben a regényben
nem létezik. Berend Iván feleségül vette Evilát — és most
is élnek, ha meg nem haltak.

A jellemek motiválása terén Jókai eljárása a mesebeli
fiúéhoz hasonlít, a ki egy garast tesz a zsebébe, mielőtt vi-
lágga vándorolna. Jókai is adni szokott egy garas ára indoko-
lást a legszertelenebb jellemek rajzában is, a további gon-

doskódást aztán rábízza arra, a ki a mezők lilimát és az ég madarait táplálja. Az *elátkozott családban* is kapunk a hős hihetetlen panoptikumához egy parányi kis kulcsot, melyet Mákosné asszonyom ad a kezünkbe e szavaival: Gutai Lőrincz «nagy gézengúz volt eleitől fogva s a tisztelendő úr keveset ügyelt rá; az édesanyja szegény pedig épenséggel el is kényeztette». Ennyi az egész magyarázat. A *Fekete gyémántok* hősenek csodás bravurjai közül is próbál indokolni az író — egyet. Berend Iván kardpárbaiban X-et vág ellenfelének, Salista örgrófnak az arczára; mikor ez megtudja, hogy Iván a szabadságharcban (körülbelül tíz évvel a párba előtt) huszárhadnagy volt, egészen megvigasztalódik, nem szégyenli magát tovább. Íme ennyi indoklás is valami; mi is tudomásul vesszük, ha nem vagyunk is tőle úgy elragadtatva, mint a megszabdalt Salista örgróf. A *kőszívű ember fiai*-ban eposi arányokra van hatványozva özv. Baradlayné jellemé; istennői fenség, oroszlánbátorság, minden-nel szembeszálló makacs kitartás lakozik benne s olyan vakmerőségeket követ el, a milyeneket az Iliászban is alig találunk s indoklásul az író az anyai és honleányi lángoló szeretetre utal; jó, elfogadjuk: de mindez hogyan illik össze azzal a hűsz esztendei alázatos rabnői szereppel, melyet Baradlayné játszott volt, jobb meggyőződése ellenére, férje mellett?

Bizony, bonyolult jellemet nagyon ritkán tud helyesen rajzolni Jókai. A hány belső vagy külső complicatio merül fel egy jellem ábrázolása közben, annyi helyen szenved az törést, zúzódást vagy ficzomodást. Jókai maga is érzi ezt a gyöngéjét, s igen érdekes figyelemmel kísérni, mint igyekszik képzelete akaratlan hajlamossággal (néha pedig szándékos leleménynyel) lehetőleg kiküszöbölni a jellemekből a bonyodalmat, lehetőleg egyvonalúvá egyszerűsíteni az emberi lelket. Csak gondoljunk pl. legharmonikusabb regényének, az *Új földesúrnak* az alakjaira. Az öreg Garanvölgyi Ádám kitűnő típus, talán épen azért, mert ő benne ugyan nagyítóüvegen át sem lehetne mákszemnyi bonyodalmat sem fölfedezni; az ötvenes évek magyar földesurának passiv resistantiáját személyesíti meg s punctum; nemzeti

történelmünk egyik legnagyobb katastrophája a bonyodalmak özönét próbálja reázüdítani, de ez teljesen hatástalanul pattan vissza róla: jól van, nem fogok dohányozni többet és csakugyan «soha többet nem dohányozék vala»; jól van, nem fogok többé bort inni; jól van, nem fogok többet kártyázni; jól van, nem vadászom és agarászom többet; jól van, ezentúl nem megyek a faluból sehová; jól van, nem mozdulok ki a portámról; jól van, ezután nem fogok pörlekedni... mindenesetre elég jóízű adomai egyéniség ez, de végül már magunk sem tudjuk, mit higyjünk az öreg Garanvölgyi jelleméről: vajjon ennek a jellemnek minden zegét-zugát a hazafias dacz tölti-e meg, vagy csupán — phlegma? Ankerschmidt lovag is igen derék gentleman, de egy kissé túlságosan is leegyszerűsített, bonyodalmak himlője ellen beoltott jellem; mégis csak számítana az olvasó egy-egy kis lelki vívódásra, egy-egy kis belső számvetésre olyan embernél, a ki az osztrák császári hadsereg tisztikarában jutott el a férfikor derekáig s hirtelen belekerül a letiport magyarság anyagi és érzelmi érdekkörébe; semmi ilyesmit nem tapasztalunk, semmi súrlódás nincs, semmi bonyodalom, az élet szekere akadálytalanul gördül a szerencsés célpont felé, nem is székér az már, hanem valóságos Pullmann-coupé.

Így teljesedik be Jókain a horatiusi tétel: «in vitium ducit culpæ fuga». Hogy bonyolult jellemeket ne kelljen festenie, néha kénytelen főszemélyekül is vagy adomai alakokat, vagy pedig színtelen, határozatlan vázlatokat rajzolni. Valóban nem könnyű eldönteni a kérdést: örülnünk kell-e azon vagy sem, ha Jókai féket próbál tenni sasröptű képzeletére s ha a tilosba tévedés elkerülése érdekében az æsthetikai conventionalismus útjára lép. Hogy megmaradjunk legjobbnak elismert regényénél, a csakugyan tapintatos szépségű, harmonikus *Új földesúrnál*: e munka voltaképeni hőse, az ifjú Garanvölgyi is alig egyéb, mint egy elmosódó arczkép, egy örökké vidám, kedves — akárki; Eliz ép olyan tapintatosan eszményített példánya a boldog menyasszonyság révébe evező bájos bakfisoknak, a milyen a maga nemében Aladár.

De hát vajjon ez-e az igazi Jókai? Hát az ő világcsoda-

képzelete a veszélyes bonyodalmak elől mindig kénytelen meghátrálni vagy áldozatul esni azoknak? Nem tud-e néha merész szárnyalással átsiklani fölöttük? Egy pár érdekes példa — véleményünk szerint — azt bizonyítja, hogy meg tudja ezt tenni. Minden költő igazi érdeme, igazi sikere, igazi nagysága — a Jókaié is — tehetségének legjellemzőbb, leguralkodóbb, legsajátosabb vonásában nyilatkozhatik csak. Ez a vonás Jókainál az eget, földet, poklot átfogó, romantikus irányú, souverain hatalmú képzelőerő. A jellemalkotás terén is nyilvánvalóan ez a legfontosabb tényező, ha útjában gyakorta rombol is.

Jókai képzeletének jellemalkotó hatalmát nem az *Új földesúr* alakjaiban csodálhatjuk leginkább, hanem másutt. És nem véletlenség az, hogy a legfeledhetetlenebb példák a női jellemek közt találhatók. Emlékezzünk vissza arra, a mit az imént Jókai egyszerűsítő, stilisáló szokásáról mondtunk. Bonyolult jellemek ábrázolásához nem ért, különösen a mindennapi élet ezerféle benyomásainak nivelláló hatását nincs türelme mérlegelni és méltányolni. Őt az emberi jellem mint a Természet (= az Isten) titokzatos alkotóműhelyének terméke érdekli s ennek őstiszta valójáról az intuitív képzelet segítségével néhány olyan festést ad, melyek irodalmunk legköltőibb, legragyogóbb, legmesteribb lapjai közé tartoznak. Jókai érzi, hogy minő föltételhez van kötve az ő jellemábrázolásának sikere. Az ő romantikus képzelete az emberi lélek szüzi területein van otthon, a melyet nem szántogatott még keresztül-kasul a nyárspolgári élet kicsinyes szorgalma. De a regény a valódi vagy legalább a lehetséges földi életet kénytelen ábrázolni : hogyan lehet hát jogosan — vagy legalább a jogosság látszatának megőrzésével — kapcsolni a regényalakok jellemzésénél a körülöttünk nyüzsgő unalmas élet kellemetlen tolakodását? Hogyan lehet reális közlekedési eszközeinket addig nyújtani-terjesztetni, míg — Tündérország kapujáig nem érnek? Jókai, mikor szíve szerint cselekszik, voltaképen egyebet sem tesz, mint keresi erre a furfangos esetre a különféle lehetőségeket. Kétségtelenül legbravurosabb megoldás az *Arany ember* Senki szigetének ötlete ; kitűnően kihasználható négyféle szem-

pontból is: 1. teljesen ismeretlen szűz-földről van szó, 2. a cselekvény rajta a jelenben, a XIX. században történik s így a romantikus contrast erős és megkapó, 3. a Senki-szigete a Duna hullán sodrából létrehozott, megközelíthető földrajzi valóság s ez a körülmény a regényben elengedhetetlen epikai hitelt és valószínűséget rendkívül emeli, 4. kitűnő alkalmat ad ez a sziget Jókainak arra, hogy leíró tehetségének exotikus hajlamait színpompás rajzokban kielégíthesse. De bennünket most nem exotikus tájak, hanem exotikus lelkek érdekelnek s az említett regényben kettő is van ilyen, mert voltaképen Senki szigete is kettő van benne. Hiszen a török hárem, az előkelő török nők családi köre a XIX. század elején ugyan mi volt más, mint a társadalmi élet Senki szigete?... Timéa és Noémi!... A vakmerő kirándulásokat tevő költői képzelet két nagyszerű zsákmánya, a prózai valóság és az ábrándos mesevilág közt levő semleges zóna lehelletszerűen finom szervezetű emberfajtája, melyre nézve minden éghajlatváltozás életveszedelem. Az egyik megmaradhat exotikus otthonában s idyllikus boldogság lesz osztályrésze, a másikat kegyetlen végzete Mohamed paradicsomának tündéri képzetköréből a közönséges embermilliók marakodó, hitvány társadalmába száműzi s végig kell járnia a vértanúk Kálvária-útját. Az *Egy magyar nábob* Mayer Fannyja óta ilyen felülmúlhatatlan szépségű jellemalakokat a Jókai-regények főszereplői közt nem találtunk. Érdekes, hogy maga Jókai is épen ezt a két regényét szerette mindig legjobban; valószínűleg a remek női jellemek nőttek szívéhez legerősebben. És méltán. Jókai hősei mesebeli tulajdonságokkal vannak felruházva s midőn regényeiben a férfiszereplők a mindennapi élet kicsinyes körülményei közt zavartalan fölényességgel végzik bűvészi mutatványait: az olvasó, a ki gyermekkorában szájtátva báméskodott és lelkesedett rajtuk, évek multán hova-tovább mindjobban kezdi szemfényvesztésnek tartani e mutatványokat; ellenben a Fannyk, Timéák, Noémik jellemének rajzában az exotikum egyúttal indokolás is, a rajongó imádat, az étheri tisztaság, a nem e világra való tapasztalatlanság: a cselekvény fejlődésének is kulcsai. Itt is végletes, kivételes, sőt meseszerű jellemvoná-

sokat látunk, de míg a nyaktörő mutatványokat végző férfihősök rikító sikereire lassanként ráununk, e női alakokat mindenkor rokonainknak tudjuk érezni. Igaz, hogy ezek is mesei alakoknak vannak elgondolva, de belekerülnek a földi élet levegőjébe s ez nem marad rájuk egészen hatás nélkül, noha ez a hatás voltaképen csak a méreg lassúbb vagy gyorsabb gyilkolása. Van abban valami symbolikus, mély igazság, hogy a kivételes jellemekre mi köztünk a megőrlődés sorsa vár s paradicsomi boldogság csak a valóságon kívül, csak a képzelet honában, csak a Senkiszigeten lehetséges. Jókai angyali jóságú hősnői úgy járnak, ha e földi valóságba merészkednek, mint H. G. Wells kegyetlen Mars lakói: a kicsinyesség mikrobáit nem bírja el emberfölötti szervezetük... Valaki azt kérdehetné: hogyan magyarázhatunk bele ilyen szomorú dolgokat az optimismusról híres Jókai világnézetébe? Mi viszont azt kérdezzük: lehet-e csak elképzelni is irigylésreméltóbb optimizmust, mint a milyen a Jókaié, a ki — ha szívét megfájdítja valami — Orsovánál csónakba ül s néhány percz alatt a Senki szigetének tündérekertjében üdül fel, a XIX. század vége táján?!

Csodálatos, milyen kényszerítő módon tereli ez a hajlam, ez a romantikus világlátás Jókai képzeletét a női jellemek megalkotása terén majdnem mindig ugyanabba az irányba. Mint a hogy a physikus némely kísérlet számára lehetőleg légüres térről gondoskodik: úgy igyekszik Jókai kiszivattyúzni a női jellemből azokat a vonásokat, melyek a modern civilisatio képződményei lévén, az őseredeti — az isteni — elemeket többé-kevésbé elhomályosítanak. A mostan tárgyalt időszak regényeinek fő nőalakjai közül említsünk meg még egyet: a *Mire megvénülünk* cigányleányát, Cziprát. A Senki-sziget és a török hárem ötletét itt egy újabb lelemény helyettesíti. Czipra egy züllött rablóczigánynak a leánya, a kit mint meztelen cigánygyereket az utcáról szedett föl a képmutató társadalommal meghasonlott, különöz Topándy s elhatározta, hogy ebből a gyerekből boldog embert fog csinálni. «Mi a boldogság a világban? A kényelem és az ismeretlenség... Az az életnek a titka, hogy az embernek jó gyomra, jó álma és jó szíve legyen... Akartam egy olyan

boldog embert látni magam előtt, a milyen az én ideálom, a kit nem kínoznak azok a cifra válogatott torturák, a miket a civilisált világ, sub titulo 'jó erkölcs', egymás üldözésére feltalált.» És Topándy azon kezdi a Czipra «nevelését», hogy nem ismerteti meg vele az Istent és az ábécét. Íme, a «szűzi» lélek, a Rousseau-féle ábrándkép, melynek költői igazsága mindig élni fog a való élet millió czáfolata ellenére is. De Czipra jellemének rajzában Jókai nem rekeszti ki eléggé a complicatiókat s ezért nem válhatik ez a kísérlet egészen sikerültté. Érthetetlen, illetőleg következetlen eljárás Topándytól, hogy a tudatlanság boldogító elvét a kényelemével kapcsolja össze, holott ez is a civilisatio eredménye. Így aztán Czipra selyemruhát visel, hintón jár, szolgabírákkal ebédel stb., de se olvasni nem tud, sem a vallás vagy a tudomány tanításairól nem hallott semmit. Lám, a nyitva hagyott kis résen behatoló köznapi valóság hogyan teszi groteszkké ezt a különben rendkívül érdekesen elgondolt «természeti» jellemet, melyben a cigányeredet és a különcz nevelés exotikuma szintén fontos motivumként érvényesül (forróvérűség, az ösztönök uralma, exaltált szívélet). Jókai ósromantikus világnézete itt alkura lép a nyárspolgári gondolkozásmóddal, nemcsak a Czipra, hanem a Topándy jellemzése terén is; a regény végén mindketten buzgó hívei lesznek a tételes vallásnak, áhítatosan imádkozzák a Miatyánkot s boldogan halnak meg. Czipra számára csakugyan nincs is más kivezető út, csak a halál. Czipra és Lóránd legfeljebb a Senki-szigeten tudnának megélni, de az már el van foglalva...

Nyilvánvaló tehát, hogy Jókai fiatal és öreg korában egyaránt a rousseau-i romantika eszmevilágának a szemüvegén át nézte a világot. Költői eljárásának sikere azon fordul meg, tud-e az olvasóban illúziót kelteni a sok különleges látványosság iránt. Épen azért sikerülnek jobban női jellemei, mert ezeknek a való élet (kivált pedig a közélet) zsibongásától való elszigetelése nem teszi olyan kemény próbára hiszékenységiünket, mint tenné ugyanez az eljárás a férfijellemek rajzában. Ezt a kínálkozó alkalmat ki is aknázza Jókai, a hol csak lehet. Nemcsak regényeiben, hanem kisebb munkáiban is. Legelső novelláitól kezdve a női lélek primär vonásai te-

szik az ő költői érdeklődésének egyik gócpontját. E költői időszakból is akárhány példát idézhetnénk erre, de elégedjünk meg egygyel (*A kardvas és a villám*), mely Bajazid török szultán feleségére vonatkozik (tehát az indokolás itt is a török nő elzárt helyzete, vagyis egy történeti tény): «Milyen lehet egy szív ábrándvilága, mely ez élő világot még nem ismeri? Minők az álmok, miket egy nő lelke ébren terem, ki félig gyermek, félig asszony; félig rabnő, félig királyné; félig lelketlen tárgy, félig angyal?... Mária tizenhat éves volt akkor, midőn a kolostor falait az edrenei szerájjal fölcserélte. Zárt fal ez is, mint amaz... Tehát Mária tizenhat éves volt és nem tudta, hogy egy férfinál több él a világon s az az egy férje volt, Bajazid császár, a kit szeretett, imádott, bámult,... fehér szakállát simogatta és csókolta ránczos homlokát...»

A kik így el vannak zárva a világtól, így eltemetkeznek az ábrándokba, ennyire behúnyják szemüket a valóság előtt, azok okvetetlenül egyoldalúakká, rajongókká, abnormisakká, többé-kevésbbé betegökké válnak. Igen, a Jókai nőalakjai majdnem mind ilyenek, finom szervezetük nem a rusticus egészségre van teremtve, magukban hordozzák a betegség csiráját, azaz hogy csak mi közönséges emberek nevezzük azt betegségnak, mint minden olyan felsőbbrendűséget, a mely eltér a mi átlagos természetünktől. Jókai hősnőinél a test, ez a közönséges sáranyag, meg-megszédül a benne lakozó isteni lélek fenséges terhe alatt. Hargitay Judit (*Politikai divatok*) szívgyörcsökben szenved s néha másfél napig is teljes dermedtségben fekszik, úgy hogy mindenki holtnak hiszi; egyszer már koporsóba is tették s ő nem tudott egy hanggal, egy mocczanással sem tiltakozni az élve eltemettetés ellen, noha eszméletén volt. Ugyane regény másik fő nőalakja, Holdváry Szerafin meg feigyörcsökben szenved, iszonyú álmok kínozzák s valósággal kettős életet él. Edithben (*A köszívű ember fiai*) a rajongó szerelem lázas önkívületté óriásodik s törekeny testét ellenállhatatlanul ragadja beszámíthatatlan vakmerőségű kalandokba; «... csak a vég-hetetlen szerelem, mely egy ilyen gyermek szívében istenné tud nőni, adhatott neki erőt ilyen gondolathoz. . . Fél, irtózik az éjtől, a magánytól, de e félelem fölött uralkodik még, mint

lázbeteg álomlátásai felett a paroxysmus, a kedvesét fenyegető veszély s az abban fogamzott hagymázos vakmerőség. A hogy azok a lázbetegek szoktak ágyaikból kiugrani, ablakon keresztül menekülni, hegyes kavicsokon mezítláb elfutni, folyamnak rohanni, erős embereket megtámadni — féltükben, iszonyatukban . . . » A többi regények hősnői is rajongók, exaltáltak : Angela grófnő (*Fekete gyémántok*), Henriette (*Szegény gazdagok*), Szeréna grófnő (*Felfordult világ*), Dorothea grófnő (*Eppur si muove*), Rozáli (*A jövő század regénye*) stb. A felsőbbrendű szervezet terheltsége ez, mely a műveltség terjedése közben mindinkább általánossá lesz. (*A jövő század regénye* II. k. 52—57. l.)

És most figyeljük meg azt az érdekes és következetes ellentétet, a hogyan Jókai a férfihősök viselkedését rajzolja, szemben a nőkével. Emezek arczán — láttuk — az exaltált szerelem önkívülete, a férfiakén a fölényes — azt is mondhatnánk : a poseoló — hidegség és nyugalom. Épen ez az, a mi a nőket úgy fel tudja izgatni, meggyötörni, eszüket elvenni, extásisba ejteni. Ez az a híres romantikus pose, melylyel először Byron hősei gázoltak keresztül a hölgyvilág szívéen, egy emberöltőn át a társadalmi érintkezésben is csakugyan ezt utánozta, ezt gyakorolta minden arszlán s Jókai sem tudott soha egészen leszokni erről kedvencz férfialakjainak rajzában. Baradlay Ödönre, a ki alig van túl a húsz éven, az orosz czári udvár csábításai semmi hatással sincsenek. « Igézet járt vele. S ez az igézet abban az ő szenvedélytelen tekintetében rejlett. Nem látszott rajta, hogy valami meghatná. . . S ez oly mondhatlan varázst ad a férfiarcznak » ; Alexandra herczegnő szerelmi epedése, Jézának, a mesés szépségű cserkeszleánynak rajongó hódolata egyaránt hidegen hagyja ezt a szerencsés hősficzkót ; bámulva kiált fel Ödön társa, Leonin : « Átkozott állatszeliidítő lett volna belőled, Ödön . . . Ez a leány (Jéza) máskor vad, szilaj, fecsegő, szeszélyes, s a mint te ránézesz azokkal a megverő ,malocchiok'-kal, megjuhász kodva ül előtted, mint a novicek a Szmolna-kolostorban . . . » Testvére, Richard, szakasztott ilyen ; rendkívül úntatta a szerelemben való túlságos szerencséje ; « teljes tudatával bírt annak a szomorú szerencsé-

nek, hogy ő utána minden asszonyféle bolondul». De nemcsak a Baradlay-család férfitagjai ilyen fölényes jellemek; családi vonás ez Jókai valamennyi regényhősnél. Csak gondoljunk Fehér Gyulára (*Felfordult világ*), Timár Mihályra (*Az aranyember*), a ki fölényes nyugalomával vívja ki Timéa bámulatát a Szent Borbála-hajón is, Brazovicséknál is, Tatrangi Dávidra (*A jövő század regénye*), a ki isteni fölényességével szinte elfeledteti embervoltát, legfőképen pedig Berend Ivánra (*Fekete gyémántok*), a ki már annyira viszi a fölényes nyugalom negéyezését, hogy kinevetjük érte. De bezzeg nem nevetik ám ki őt és hőscollégáit a nők, már mint a Jókai nőalakjai; ezek őrzöngenek utánuk s rabszolganői édes hódolattal borulnak elébük. Ankerschmidt Erzsike «mielőtt Aladár sejthette volna gondolatát, félig lehajolva, félig magához emelve, megcsókolá kezét, szemérmesen susogva: «én uram». Cynthia mint egy örült rohant Fenyéryhez s mielőtt ez megakadályozhatta volna, odaborúlt lábaihoz és megragadta kezét és hevesen csókolá azt össze. Theudelinda grófnő Sámuel apát előtt leborult a földre és megcsókolta a papnak a — lábait. Edith rajongó imádatlalt csókolta meg a padló szőnyegén a Richard lábanyomát. Rozáli «ihlett áhítattal hajolt le Dávid kezéhez, hogy azt megcsókolja»... A romantika Kelet-cultusának érdekes világnézeti csökevénye ez a felfogás a két nem közötti viszonyról.

Az eddig elmondottakból elég világosan kitűnik, hogy Jókai műveiben miért sokkal sikerültebbek a főszereplők-nél a mellékalakok. Láttuk, hogy Jókai különleges tehetsége legfőkép a jellemfejlesztés zátonyain szenved hajótörést. Hol nem fenyegeti az író az a veszedelem? A novellában és a regények mellékalakjainak rajzában. Itt érvényesül igazán Jókainak, minden idők ez egyik legnagyobb novellistájának a talentuma. A novella alkotórészei: kész jellemek, kerek mese, gyors haladású cselekvény, drámai csattanó, — épen ilyesmiben telik kedve írónk képzeletének (legfeljebb a mese kerektségén ejt néha csorbát ez a nyughatatlan képzelet). Voltaképen regényeiben is novellai érdemek ragyognak legszembetűnőbben. Egymást érik bennük a hatások

jelenetek és csattanós fordulatok, de épen ezeket a folytonos és koczkázatos fordulásokat sokalljuk meg egy regényhősnél; ellenben külön-külön tekintve azokat, legtöbbször ügyesek, mulattatók, bár inkább meglepők, mint meggyőzők. De a regények háttérében s a novellák javarészában olyan csodálatos megelevenítő művészet, olyan megvesztegető élethűség nyilatkozik, hogy a kritikusnak itt ismét kezd elakadozni a szava, mert e művészet mivolta végső fokon ép olyan titokzatos, mint magáé az életé, mely benne tükröződik. Annyit azonban a Jókai genrealakjainak e halhatatlan légiójáról már egyszeri végigpillantásra is megállapíthatunk, hogy halhatatlanságukat az a káprázatos sugárözön jelzi és biztosítja, melyben e boldog sereget megfürdette teremtetjük képzeletének isteni derűje. Nem mondjuk, hogy Jókai költészetének háttérében nincsenek komoly és érzelmes színfoltok is; vannak, de részint elvesznek, részint felolvadnak Jókai optimismusának szívárványos fényjátékában. A jókedvnek ebben a kiapadhatatlan színpompájában nyüzsög a Jókai-művek mellékalakjainak serege: egy egész nevető Magyarország.

ZSIGMOND FERENCZ.

KÖLTEMÉNYEK.

Bessenyei szeretője.

Bécsi Burghan, fényes padlón
Gyönyörűség körbe járni,
Fényes körben, árnyas szögben
Édes szóra legényt várni ;
Jön a legény, szép fenyőszál,
Száz pillantás lesi, várja,
Égszinű szem szelid kékje,
Fekete szem éjszakája.

Szép levente, szeme mély tűz,
Maga mintha aczél volna ;
Hajlik erre, hajlik arra,
Rózsaszálra, liliomra ;
Szeme mély tűz, — olykor-olykor
Felhő lebben homlokáról,
Ide szálló halk borongás
Messze-messze Tiszatájáról.

Bessenyei, szép gárdista,
Erre térül, arra fordul, —
El is tűnik, búcsút sem vesz
Rózsaszáltul, liliomtul ;
Haragszik a legszebb asszony,
Búskodik is eltűnődve :
— Meg kell tudnom, ki lehet a
Bessenyei szeretője!

Sötét éjjel, csöndes utcza . . .
Csak egy halvány fény világol
Firhangrésen, rácson által
Bessenyei ablakából ;

Függöny fényén árnyak lengnek, —
 Lakáj sügdös, létra rácson, —
 Szép asszony most lesbe láthat,
 Jaj, most kell, hogy mindent lásson!

S néz az asszony szívdobogva
 S lát szerelmet titkos éjjel :
 Deli ifjú mécsvilágnál
 Társalog a kedvesével ;
 Könyv meg írás, — lelke benne,
 Hajnalig se válik tőle . . .
 — Tiszaparti árva lány a
 Bessenyei szeretője.

Vasúton.

Magyar vasútnak szegény vonatján
 Utaztam május szép vasárnapján ;
 Susogó, zengő erdőből jövet
 Virágot hoztam, dalt, fényt, örömet.

Kakukfűillat, csattogó madárdal . . .
 Nótázó kedvem alig bírt magával ;
 Repült a vonat, mint könnyű lehelet,
 Vidáman vitte vidám kedvemet.

És nyílt az ajtó, — s rám borult az ősz :
 Koldulva jött egy béna, csonka hős . . .
 Irgalmat koldult, egy kis kenyere't
 S elvitte menten minden kedvemet.

Dal nélkül, szárnyszegetten ültem,
 Nagy magyar gyásztól terhesülten ;
 Vánszorgón, sírva döcögött a vonat :
 Nem bírta, szegény, a bánatomat . . .

SAJÓ SÁNDOR.

IRODALOM.

A magyarság útja a bolsevismus felé.

Ritoók Emma regénye: *A szellem kalandorai.*

Sajátságos alkotás Ritoók Emma nagy, kétkötetes regénye: *A szellem kalandorai.* Akárhonnan nézzük, csupa érdekes, nyugtalanító vonás rajta. Különösek az alakjai. Mind idegen nevű, s ha egyiknek-másiknak magyarosan hangzik a neve, menten megtudjuk róla, hogy 50 kr-on vásárolta. S olyan különös, a hogyan élnek, éreznek és gondolkodnak. Nincs semmi közük a magyarsághoz, sem a mi megszokott életmódunkhoz, számunkra mind szinte exoticum. A férfiaknak nincs komoly foglalkozásuk: mind geniének érzi magát s csavarog egyik városból a másikba. Tele szájjal hirdetik a maguk genialitását — az egyik meg épen Istennek érzi magát — de nem dolgoznak semmit. A nők szintén szétfeszítik a társadalom és conventio korlátait; a nő komoly élethivatását nem ismerik vagy lenézik. Mindez nyilván nem véletlen, ebben valami szándékosság lapang, de csak a II. kötet derekán ismerjük föl a regény célzatát.

Ritoók Emma valóban komoly föladatot tűzött maga elé, regénye költött cselekvényével egy mély társadalom-politikai problémát akart megvilágítani. Ez a probléma lesz regénye költői eszméjévé, maga a mese egészen elsorvad mellette. A történet jelentéktelen is és nagyon művésztetlenül van megalkotva. Centralis része a fő-genie — neve Donáth Ervin — vergődéseinek végnélküli hosszadalmas és fárasztó rajza. Donáthot philosophusnak rajzolja a szerző, s ő maga is szentül meg van győződve, hogy birtokában van a világmegváltó tudományos igazságnak, de a helyett, hogy komolyan hozzálátna eszméi kifejtéséhez, csak declamál, a modern tudományos terminologia fogalmait és terminusait szeszélyesen forgatva és zavarosan halmozva, és — szerelmi kalandok után futkos. Erős érzékiség és perzselő pénzvágy gyötri; a gazdagon nősülés ábrándja hevíti és minden barátnőjét hosszabb-rövidebb időre szeretőjévé teszi. Így azt a sikert, a mit Platon egyelőre megtagad tőle, megadja neki Eros, a ki egy ízben még egy hercegnővel is összehozza, — s az az első pillanatban odadobja magát az egészen ismeretlen fiatalembernek. Ervin környezete

használó szabású fiatal emberekből és szabadon gondolkodó nőkből áll, a regény cselekvénye pedig nem is mozaikszerűen elrendezett, hanem caleidoscopszerűen összehányt rövidéletű szerelmi kalandok halmazára. A mi még a leglazább szövésű regényt is összetartja, az érdek egysége, egészen hiányzik belőle. Ez az egyik ok, a mi Ritoók Emma könyvét rendkívül nehéz olvasmányává teszi. A másiktól majd később.

A regény vége felé színtelen és hézagos képet kapunk a világháborúról, a forradalomról és a bolsevismusról. Ekkor értjük meg, hogy mindaz, a mit olvastunk, több volt a puszta mesénél, s az unalmas és fárasztó mozzanatok mögül kisüt a nagyszabású költői eszmé. A szerző azt tűzte ki hivatásául, hogy megrajzolja azt a bomlási folyamatot, mely a magyar nyelvű, de nem magyar lelkivilágú intelligencia körében a világháború előtt végbement, s a melynek természetes következménye volt a bolsevismus. Érdekes és komoly feladat, s itt annál érdekesebb, mert Ritoók Emma a politikai radicalismust és a socialismust szándékosan kikapcsolja a bolsevismust előidéző tényezők közül s nemzetünk katastropháját pusztán műveltségi és etikai alapon magyarázza, az értelem megzavarodásából és az erkölcsi érzék elfajulásából. Nem szallok vele pörbe, mert a szerző úgysem tudja a tisztán meglátott és pontosan meghatározott földadatot megnyugtató megoldásra vinni: nem tud kapcsolatot teremteni a «szellemi kalandorainak» destructiv agymunkája és a történelem eseményei közt. Minden nyomorúságunknak pusztán egypár meghibbant agyvelejű és bomlott idegrendszerű «intellectuel» lett volna az oka?! az az életfölfogás és az az érzéshangulat, a mely a cselekvényből kiárad, nekünk nagyon viasz és éppen nem simul az író céljához. Ez az egész társaság, a szellem férfi és női kalandorai, alijában véve beteg; erkölcsi érzéke fogyatékos, tette gyöngé, ideáljai nincsenek vagy hazug bálványoknak hódol, egyik-másik tagja, így éppen a főhős, helyenként aljas és visszataszító — de az író mégis — akarva vagy akaratlanul, nem tudom, de az mellékes is — rokonszenveseknek rajzolja, s úgy tünteti föl őket, mintha igazuk volna, mintha minden hitványságukat és gyöngeségüket mentené állítólagos genialitásuk. S ha az író nem áll a pártjukon — remélem, hogy csak erről lehet szó — akkor miért árasztja el rajtuk szeretetének melegét? És egyáltalán miért gyötri ezekkel a félszeg, elképzelt vagy a valóból torzított alakokkal az olvasót? Egy kétkötetes regényen keresztül csupa pervers értelmi és erkölcsi világú ember jelentéktelen tetteiről olvasni, velük egy csinált világban élni, melyben nemcsak szavaik, hanem tetteik is hazugak — igazán nem gyönyörűség.

Egyoldalú volna ismertetésem, ha nem utalnék a regény egyik föltűnő vonására: ebből a regényből egy nem mindennapi, az átlagos emberit messze meghaladó intelligentia hangzik ki. *A szellem kalandorai* egy mélyenjáró elmének alkotása; szerzője teljesen otthonos az újabb bölcselkedés problémáiban és irányjaiban, igazi philosophus-lélek. Sajnos, nem egészen kiforrott és megcsapta a legmodernebb tudományos törekvések szellője: magasan szárnyaló szavai között elsikkad vagy pusztá szellemeskedéssé sorvad a gondolat. Hősei mindig az ő ajkával beszélnek, a philosophiának rendszerint még le nem tisztult nyelvé: innen van, hogy a laikus közönség nem fogja megérteni regényét s még a beavatottakat is kifárasztja. Azt azonban ismételnünk kell, hogy komolyabb igyekezettel alig készült regény az utóbbi években, mint a *Szellem kalandorai*.

r. r.

Mesék és életképek.

Hangay Sándor: *Istár galambfogatán*.

A könyveknek megvan a végzetük, mondta több mint másfélszer éve Terentianus Maurus, — bátran hozzátehettem volna: az íróknak is. Van, a kit egy-két könyve a hír szárnyára emel, a népszerűség sugárzó napja felé; arra is tudnánk példát, hogy egypár rövidebb lélekzetű irodalmi termék alapján valakit tüneményes lángelmének túlköl a jóbarátok sajtó-kürtje — más kedvezőtlen csillagzat alatt született költő pedig a kötetek egész sorát rázhatja ki izákjából, s noha munkássága nem alább való szerencsés társaiénál, a komoly kritika ügyet sem vet reá.

Ez utóbbiak, a mellőzöttek sorából való Hangay Sándor. Vagy húsz kötetet írt eddig, verset és prózát, lyrát, novellát és drámát vegyest, egyik-másik új kiadásban, sőt német fordításban is megjelent, neve azonban alig szerepel az írók hivatalos catalogusában.

Legújabb kötete, *Istár galambfogatán*, a címnap szerint hat kis regényt és négy novellát ad. Az írónak ezt a kijelentését nem kell komolyan venni. Novellái inkább életképek, regényei pedig mesék, amazok a jelen, emezek a múlt világából. Az előbbiek kisebb terjedelműek és kisebb igényűek, de ez nem válik' épen kárukra. Kissé elnagyolva bemutatja bennük a mindennapi élet egy-egy jelenségét s e képen keresztül megcsendít valamit a lelkében zsongó hangokból, valamilyen egyetemes érzést, jobbára a szájalmat a szegények, a gyöngék iránt. Legsikerültebb képek között egy eszelős öreg asszonyé: jó szíve megkönnyről azon a szerencsétlenül járt kis csirkefogón, a ki

őt bosszantja és bántalmazza, de az, mikor ápolása alatt magához tér, rút hálátlansággal fizet jóságáért.

A nagyobb becsvágygal írt hosszabb elbeszélések az ó-kor és a renaissance mozgalmából merítik anyagukat; részben még a cím-novella is, mert a hősei ugyan egy angol expedíció vezetője és egy arab leány, de a mese magva, melyben az angol férfi az Eufrates partján magát Pilezárnak, kedvesét Mylittának álmodja, Nabukad-nézár Babilonjában játszik. A *Jezabel* című a biblia ismert történetét írja át, a *Diadalmas száműzöttek* és a *Sasok szálltak a Capitoliumra* a classikus korban játszik, emez a keresztyénség és pogányság, amaz a romlott és tiszta keresztyénség harcát viszi színre. A két renaissance-tárgyú közül a *Benvenuto szerelmének* igen jó az ötlete: az öreg Cellini művészete zenithjén, dicsőségben, pompában, visszagondol ifjúságára, arra a két főúri nő-testvérre, a kik őt egyszerre szerették. Az irigy sors elragadta őket tőle, mielőtt egyiket is bírhatta volna, de ennek köszönhetette művészi diadalait: a betölthetetlen vágy ihletet adott képzeletének, s a két női alak, földi salaktól be nem szennyezve, életet lehel alkotásaiba.

E novellák meséje nem elkoptatott indítékokból szövődik, mégis megérezik rajtuk hol Mereskovszkij és Sienkievicz, hol C. F. Meyer és Anatole France szelleme. Ezek a változatos hatásók némi egyenetlenséget szülnek s ezt még fokozza a kissé bizonytalan mesevezetés. Hangay nem mestere az elbeszélésnek; elég jól beszél el, de olyat is elmond, a mire nincs szükség, és ez mint súlyos, alkalmatlan ballaszt, rontja a hatást. Az érdeklődést rendszerint föl tudja kelteni, de nem tudja mindig ébren tartani s csak ritkán elmélyíteni. Még leginkább a *Sasok szálltak a Capitoliumra* című hosszabb elbeszélésében, mely aránylag a kevesebb ujsággal ugyan, de fordulatosan rajzolja Neró császár gladiátorának pályáját, a kit az udvari ármány s egy zsidó nő szerelme a hatalom polczára emel és ott elbuktat, míg végül a keresztyén hit erejében megtalálja üdvösségét.

Hangay elbeszéléseinek van egy nagy érdemük és egy nagy fogyatkozásuk. Az érdemük, hogy érezhető bennük a történeti levegő. Embereiben van mindig valami annak a kornak jelleméből, a melyben a cselekvény lepörög, nem színtelen mese-figurák; maga a cselekvény pedig a történeti korból sarjad ki s abba egészen belekapcsolódik. Fogyatkozásuk: a lelki rajznak, s a mi ebből következik, a meggyőző erőnek hiánya. Hőseinek lelki valója egy-két tipikus vonásból alakul ki, egyénibb, intensivebb lelki életet nem élnek, egy-egy helyzetben megkapnak, de egész alakjuk, az egyes mozzanatokból élénk táruló sorsuk nem dobogtatja meg a szívünket. A lelki rajzot álom-

jelenésekkel és bizonyos mysticummal akarja pótolni a szerző, s különösen az előbbi indítékot oly gyakran alkalmazza, hogy már modorosságnak érezzük. Egy perczig sem feledkezünk meg arról, hogy költött történetet olvasunk, mindig tudjuk, hogy a mesék világában vagyunk — ezért írtam föntebb, hogy történetei alapjában mesék. Mesék, de tetszetősek, megérdemlik az elolvasást.

Még egy különös vonását kell kiemelnem Hangay költészetének: ebben az egész kötetben nincs a legkisebb jel sem, a mely elárulná, hogy magyar lélekben fogant. Életképeinek milieuje ugyan Budapest világa, de itt is csupa egyetemes emberi indíték szerepel, sajátosan magyar egy sem, elbeszélései pedig nemcsak szellemben, hanem még helyrajzban is idegenek a magyarságtól. Visszariaszt, ha valaki meggyőződés nélkül, pusztán a karzat tapsait vadászva aknázza ki a nemzeti vonásokat, de azt sem szeretem, ha elnéz a magyarság fölött s csak azt látja meg, a mit tőlünk évszázadok és ezer kilométerek választanak el. *Intra Hungariam* is van élet és költészet!

r. r.

A STATISZTIKA A KÖZNAPI FELFOGÁSBAN.

Nincs tudomány és ismeretkör, a melyről ellentétesebb nézetek keringenének a közfelfogásban, mint a statisztikáról. Nemcsak a különböző emberek felfogása eltérő, hanem ugyanannak a megítélése is változó, a szerint, a mint komolykodni akar és statisztikai ismereteivel büszkélkedik, vagy a számokkal való kicsinyes bajlódást akarja lenézni és kicsúfolni. Foville helyesen utal arra, hogy a számok nyelve a be nem avatottakban egyszerre tiszteletet és bizalmat is ébreszt. Minden ember lelkében hagy valami visszhangot a statisztika, mert mindenkinek van vele dolga az életben ; ez a visszhang azonban legtöbbször disharmonikus, mert lényegét és eszközeit félreértik. Engel Ernőnek, a híres porosz statisztikusnak a monddása, hogy a statisztikának termelői és fogyasztói vannak, elmés megjegyzés, de nem találó ; majdnem mindenki termelője és fogyasztója is egyúttal a statisztikának ; termelője, mert feljegyez az életéről, bevételeiről, kiadásairól stb. bizonyos adatokat, a melyek a statisztikai munkának a nyilvánulásai, ha legtöbbször nem öntudatosak is, hanem csak ösztönszerűek ; de fogyasztója is egyúttal, mert beszélgetése, vitatkozása közben adatokat idéz, a melyeket jól vagy rosszul hallott s kiütközik belőle a vágy (ha a tudat alatt is), hogy állításait számokkal bizonyítsa.

Azok az okok, a melyek a köznapi felfogásban a statisztika helytelen megítélésére vezetnek, több forrásból erednek.

Az első, és nem is kis jelentőségű tévedés az, hogy statisztikának minősítenek mindent, a mi számokat tartalmaz, vagy számokkal van kapcsolatban, holott legtöbb-

ször a mérésnek kezdetleges jelenségét teszi, vagy még ennél is kevesebb és lesülyed jámbor türelemjátékká. Turf-statisztikáról beszélnek és statisztikussá avatják azt a valószínűleg mesebeli angolt is, a ki életét annak szentelte, hogy megoldassa, hány betűből áll az Iliász. Olvasunk arról, hogy ha bizonyos ujságok példányszámaait egymásmellé teregetnők, mekkora hosszúságát foglalnák el azok a vasúthálózatnak, az emberiség egymásmellé zsúfolva milyen területet töltene be s egyéb ilyen, a statisztika látszatával takarózó, de a gyermekes képzelet szárnyán megnövesztett és még tetszésszerint növelhető furcsaságokat, a melyeknek üres phantastikuma az emberek gondolatvilágában összekeveredik a statisztika komoly megállapításaival.

A másik figyelemreméltó tényező az emberek bizalmatlansága a statisztika iránt s a gyakran nyilvánuló léhaszkodó hajlam. Ezek látszólag ellentétben vannak a fönt mondottakkal és mégis egyazon töből fakadnak velük. Naiv hittel a statisztikának keresztelt túlzások iránt, mégis annál erősebb kritikai hajlam nyilatkozik a statisztika komoly törekvéseivel szemben. Igaz, hogy a nép műveltségének növekvésével ez a hajlandóság csökken s tőlünk nyugatra a statisztikának sokkal nagyobb tiszteletét és megértését találjuk ; de nálunk nemcsak az általános műveltség bizonytalanabb alapja az oka a statisztika iránti bizalmatlanságnak, hanem a történeti fejlődés is : a statisztikai adatgyűjtések nagyobb tömegével az abszolutismus idején fordultak közönségünkhöz, akkor, a mikor csakugyan minden gyanút keltő volt, a mi Bécs felől érkezett. Azóta azonban közel két emberöltő lepergett s még mindig, a hányszor a hivatalos statisztikai megfigyelő szervek kérdőlapjai szétroppennek, felszisszen az aggodalom, hogy miért is kell ezt bevallani, töprenkedik az óvatos körültekintés : hogyan kellene úgy felelni, hogy a valóság mégse derüljön ki, érvényesül a felületesség, hogy nem kell komolyan venni a dolgot, hiszen az adatok millióiban úgy is elesúszik a hibás válasz és incselkedik a léhaság, hogyan lehetne megtréfálni, kifigurázni a statisztika kérdezősködéseit. Elszomorító példáit látjuk annak, hogy egy-egy nagyobb statisztikai fölvétel idején a

lapok hasábjain mily szűk térre és apró betűkre van kárhóztatva a közönségnek szóló tájékoztató magyarázat, hogy minél bővebb hely jusson a lap humoristájának, a ki elmés-ségének rakétáit röppenti a statisztikai fölvételi minták szövege ellen, óvakodván a fáradságtól, hogy azokat — az utasítás olvasásával — meg is értse. Vágyódni a statisztika eredményei után, de egyénenként mindenféle okból visszariadni a statisztikai adatbevallástól, valóban nagyon hasonlít ahhoz a hadsereghez, a mely a várostrom napján egytől-egyig maródit jelent.

A harmadik nagy fogalomzavar, a mely a statisztika igazi értékeit nem láttatja meg az emberekkel, azoknak a kapcsolatoknak a félreértése, túlzása és lekicsinylése, a melyeket a statisztika megállapít. A statisztika csakugyan viszonyításba hozza a társadalmi élet különféle jelenségeit és igyekszik köztük a kapcsolatot megállapítani. Ebben a munkájában nem lehet csüggedő, mert sokszor a későbbi kutató előtt nyílik meg a kapcsolatok olyan tisztán látása, a melyre a kevesebb adatra támaszkodó elődje egyáltalán nem juthatott el; de nem lehet a hiábavaló kísérletektől visszariadó sem, mert hiszen új eredményt csak az állapíthat meg, a ki új úton tapogatózik. Ez az új út számtalanszor lehet téves, míg egyszer helyes nyomra visz; de a tévedések lehetőségeit meg kell koczkáztatni, mint a bányásznak is, a ki új ereket kergetve, annyiszor bukkan meddő kősziklára s mégis kutat, mert az a csillám, a mely után indul, hátha nemes fémet takar. Házi műhelyeiben a statisztika sok oly viszonyítást végez, a mely ma még hiábavaló kísérletnek látszik. Ezeknek a híre azonban jobban terjed, mint a valóságos kapcsolatokat megállapító eredményeké s elferdítve, túlozva úgy tűnik föl, mintha a statisztika gyermekes játékokat üzne heterogén jelenségek kapcsolatának a keresésével. Az olyan egyszerű viszonyítások, a melyek a hasznos állatok számát a lélekszámmal vetik egybe (a hús- és zsírtermelés kielégítő voltának a megvilágítására), vagy a területtel (az állattenyésztés intensitásának a megmérésére) igen sok emberben már a fölöslegességnek, a szükségtelen babrálásnak az érzetét keltik s ezért könnyen hajlandók gúnyolódni föltte.

S ha a statisztika az állattulajdonosok nemzetiségét, vallását kérdezi, még élesebben fölhangzik a kifogás, micsoda kapcsolat van a kettő között: nem mindegy-e a tehénnek, hogy a gazdája latin vagy görög ritus szerint vet-e keresztet? Pedig kétségtelen, hogy a vallás és nemzetiség által meghatározott társadalmi és gazdasági műveltség az állattenyésztés szintjét is erősen befolyásolja. Az ily összefüggések ezernyi apró tételéből rakódnak össze a statisztika nagy törvényszerűségei és tanulságai: a kik azonban ezeknek a hasznosságát nem látják be, sőt kigúnyolják, azok a nagyvonalak határozott íveit sem képesek fölismerni.

És mégis, bárhogy bizalmatlankodnak a statisztikával szemben, bármennyi léha élczet faragnak annak a rovására, végeredményben minden emberben — há gyakran csak a tudat alatt is — ott van a vágy, hogy statisztikát csináljon, vagy még inkább használjon, érveléseit statisztikai adatokkal bizonyítsa. Hogy azután ugyanaz a könnyelműség, a mely a komoly munkával gyűjtött statisztika aprólékos gondját kicsúfolja, a statisztikai adatok fölhasználásában oly vakmerő és gondtalan, hogy ezekkel egyenesen visszaél: abból következik a statisztika helyes megítélését gátló okok negyedik csoportja. A legenyhébb hiba itt az a jóhiszemű naivság, a melylyel az emberek a saját primitív statisztikai följegyzéseiknek a kelleténél nagyobb fontosságot tulajdonítanak. A maga céljaira ugyanis a legtöbb ember vezet bizonyos följegyzéseket, a melyek a statisztika kezdetleges anyagául szolgálhatnak (bevételeiről, kiadásairól, családi életének fontosabb eseményeiről stb.). Ezek a följegyzések többnyire elég pontosak és lelkiismeretesek is, világos jelölésű annak, hogy az emberek önmaguk előtt nem titkolóznak s a pontos számok becsét eléggé értékelik akkor, ha a saját céljaikról van szó: kár, hogy az ebben az előiskolában szerzett pedanteriájukat nem viszik át azokba a bevallásokba, a melyeket közérdekből kell végezniök. A következtetések azonban, a melyeket egyébként lelkiismeretes munkájukhoz fűznek, már többnyire túlzottak, mert egyoldalú, kellően meg nem világított számsorokból oly tanulságokat is levonnak, a melyek számos, már a följegyzésen kívül álló ható ok eredményei.

A kár azonban, a mi ily hiányos adatok helytelen tolmácsolásából ered, legföljebb annyi, hogy saját életviszonyaikat felületes megvilágításban látják.

Sokkal veszedelmesebb az a széltében tapasztalható törekvés, mely a közügyek megbeszélésénél, különösen agitációs irányzatú felszólalásoknál és vitáknál az irányzatos érvelést helytelen statisztikai adatokkal támogatja s ezzel a helytelen fegyverrel — mert a számoknak mindig van valami pozitív látszatuk — a legtöbbször hat is. Pedig azok a statisztikai adatok, a melyek az ily vitákba belekerülnek, rendszerint valamely összefüggő számsorozatból ügyetlenül, vagy túlügyesen kikapott részletek s csak azért csavarhatók jobbra és balra, mert kapcsolatukból kiszakítottak. S e részen következik el a statisztikának legártalmasabb faja: visszaélés a statisztika köteles őszinteségével. Ha valaki a nagybirtok ellen érvel s a nagybirtok összes területét állítja szembe a kisbirtokéval, de elhallgatja, hogy a nagybirtok területében mennyivel kisebb hányaddal fordul elő a legértékesebb művelési ág, a szántó, míg a kisbirtoknál ennek mily magas az aránya: statisztikát idézett s azt mégis tudatosan vagy értelmetlenül meghamisította. A ki a gyermekhalandóság komoly problémájánál rossz anyagi viszonyok közt élő s bő születésű vidékek adatait méricsikéli össze jobbmódú, de kevesebb gyermekű vidékekével, a nélkül, hogy utalna a különbségeknek ezen fontos határozóira, az szintén visszaél a statisztikával. A példák ily sorozatát a megúnásig lehetne folytatni, mert a könnyű hatásra vadászó szónokok, cikkkírók egyebet sem tesznek, mikor adatokkal bizonyítgatják igazukat, mint hogy összefüggésük szigorú rendjéből kikapnak egyes számokat tetszésük szerint, néha talán tudva, néha pedig nem is sejtve, hogy a hatásvadászat kedvéért az igazságtól milyen nagymértékben elimbolyogtak.

Ezért szokták magára a statisztikára is rásütni a bélyeget, hogy azzal mindent lehet bizonyítani, a fehéret és a feketét is, ezért van, hogy komoly emberek a számokkal való ezt a szemfényvesztő játékot lenézvén, magát a statisztikát sem becsülik sokra, mert úgy gondolják, hogy a statisztika természetéből folyik az ily visszaélés lehetősége. A politiká-

ban is gyakran kísérője szokott lenni az üres jelszavaknak a statisztikára való ferde hivatkozás és ezért nem csoda, ha a komoly politikusok is ettől megtévesztve, gyakran a statisztikát nem méltányolják eléggé, vagy pedig megértvén a különbséget a valódi statisztika s az ilyen káprázatos számmutatványok közt, ezeket kárhoztatják, de nem elég éles disztinctióval. Bismackról kering az a mondás, hogy a hazugságot három kategóriába osztotta s a legveszedelemesebb hazugságnak a statisztikai hazugságot nevezte. Politikai pályája közben nagyon sokszor tapasztalhatta ugyanis, mennyi visszaélésre s a hozzá nem értőknek milyen megtévesztésére vezethet a statisztika számaival való könnyelmű játék.

Még további forrása is van azonban annak, hogy a statisztikát a közfelfogás nem látja kellő megvilágításban. A pontosság kevés embernek az erénye s ezért — talán gyarlóságuk mentségéül — minden pontosságra való törekvést kicsinyeskedő filisztervornásnak néznek. A tág látkör, a nagy vonalak és merész ívek röpte, úgy látszik nem fér össze az aprólékos gonddal s így a statisztikának az a pedáns törekvése, a melylyel kicsiny számegységeket rak gondosan egymás mellé s ügyel, nehogy egy jelentéktelen kő is kiessék mozaik darabjaiból, igen sok ember szemében fölösleges szórásálhasogató kicsinyességnek látszik. Minek az utolsó egységig pontosan kimutatni az állatlétszámot, mikor abban a pillanatban, a mikor ez a nyilvánosság elé került, már nem felel meg a valóságnak, sőt valószínűleg abban a pillanatban sem fődte teljesen az igazságot, mikor megállapították. A statisztika nagy törvényszerűségeinek megállapításához csakugyan mindegy, hogy néhány egységgel több vagy kevesebb szolgál-e alapjául a törvényszerűségek kutatásának. Mégis utalnunk kell rá, hogy a pontosságra való törekvés a statisztikánál a tudásnak az a becsületes igyekezete, a melylyel a rábízott munkát nem akarja tudatosan rontani, sőt az a törekvése, a melylyel ellensúlyozni akarja a pontatlan bevallások légióját. Folytonos küzdelem ez a mások rendetlensége ellen, a mit ha nem is lehet teljesen leküzdeni, legalább mérsékelni és hatásaiban csökkenteni kell. Különben

van-e a tudományoknak olyan ága, a melyben a komoly búvárlat megelégedhetik a felületességgel, csak azért, mert a teljes pontosság nem feltétlenül szükséges. Annál, hogy pontosan tudjuk az emberek, az állatok, a mezőgazdasági üzemek, az iskolák stb. számát, az emberiség boldogulása szempontjából még kevésbbé lényeges, hogy kilometrikus pontossággal állapítsák meg az egyes naprendszereknek egymástól való távolatát. A milliárdokat tévő számokban itt az egységekig menő pontosság még kevésbbé lényeges, s a csillagászat mégis igyekszik tökéletesíteni műszereit és számítási módjait, nehogy a megfigyelhető jelenségeknek csak egy parányát is pontatlanul mérje.

Még sűrűbb a vád, hogy a statisztika — függetlenül attól, hogy mennyire fontos — száraz számtenger, lélek nélküli sorozata az egymásba torlódó számoszlopoknak, a melyek előre visszariasztják az embert attól, hogy rejtelmeikbe behatolni igyekezzék.

A laikusnak ezt a borzalmát a statisztika számtengerétől csakugyan nehéz leküzdeni, hiszen ezek a számok csak akkor és az előtt elevenednek meg, a ki nem röstelli az elmélyedést s olvasgatni, összehasonlítani kezdi őket. Ne hivatkozzunk arra, hogy mennyi ember előtt borzalmas és ijesztő a bonczolás is, holott a természetnek legremekebb és legharmonikusabb alkotását, az emberi testet tárja fel előttünk. A példa annyiban nem találó, hogy a bonczoló asztal titkainak a megismerésére aránylag kevesebb embernek van szüksége, a statisztika számsoraival azonban meg kellene barátkoznia mindenkinek, mert üzleti, gazdasági életében, a közügyekről kialakuló nézeteinél szüksége van rájuk szinte lépten-nyomon.

Ezt a barátkozást maga a statisztika is igyekszik előmozdítani, mikor számai mellé egyszerűsítő formulákat, sőt képeket is ad s eredményeit minél világosabban, áttekinthetőbben csoportosítja, de munkájának igazi értékelését azoktól várja, a kik az első lépések nehézségeitől meg nem riadva, elég kitartással és kedvvel igyekeznek behatolni a számok titkaiba.

Ezek előtt megmozdulnak a merev számoszlopok, megéled az egész rengeteg és kitárja titkait. A hogy a mult

hibáit és erényeit a történelem födi fel előttünk, úgy a jelen küzdelmes életéről a statisztika számol be. Mutat elszomorító szakadékokat, a melyeknek a szélén járva, érthető, hogy sokan beleszedülnek, de mutat napsütötte síkokat is, a melyeken az ember verejtékezve ugyan, de veszedelem nélkül boldogulhat. A társadalmi élet széthúzó, feszítőerőit hatásukban éppen úgy megmutatja, mint azokat a tömörítő vágyakat, melyek az emberi alkotások megőrzésében s új életek és tervek fakasztásában lelik örömüket.

Nemcsak a történelem az élet tanítója, hanem a statisztika is. Az ember küzdelmeit mutatván be, leszabdálja a túlságos buján sarjadzó reményeket, de van számaiban olyan szuggesztív erő is, a mely a csüggedéstől megóv.

Vesztett háború után, egy megcsonkított és elkínzott országban a statisztika mérczéjéről lehet leolvasni, mikor apad a felkavart hullám s mikor rakódik a csupasz talajra újabb termőréteg, új munkának és boldogulásnak alapjaként.

BUDAY LÁSZLÓ.

A MAI DRÁMA VÁLSÁGA.

1.

A mai drámának, főképp a mai színháznak erősen érezhető válságáról utóbbi időben igen sok szó esett s minthogy ma nagy a divatjuk az olyan tudományos fejtegetéseknek, a melyek a fel-felbukkanó különböző nemű válságokat igen érthető és indokolt módon a világháborúval és annak gazdasági következményeivel kapcsolják össze : nem maradhattak el azok a dramaturgiai értekezések sem, a melyek a mai dráma és színház válságos tüneteit szintén a világháború rovására írják. Hogy a világháború s a velejáró nagy politikai, gazdasági és erkölcsi változások a színpad fölött sem suhantak el nyomtalanul, igazán nem szorul bizonyításra, viszont könnyen bizonyítható, hogy a mai dráma és színház válsága nem mai keletű s a világháború hatása itt mindössze is abban mutatkozik, hogy kirivóbbá lett, kivált a dráma és a közönség viszonyát illetőleg. A válság magva azonban — vagyis az a sűrűn tapasztalható jelenség, hogy drámai érték és színházi siker homlokegyenest ellentétbe kerülnek egymással, már a világháború előtt megvolt. Ez a szomorú paradoxon a világháború nyomában járó gazdasági eltolódások folytán mélyebbé vált, mert hiszen hirtelen meggazdagodott tömegek sodródtak a színházak nézőterére, olyan tömegek, a melyeknek egyáltalában semmi színházi, sőt a mi ennél fontosabb, egyéb iskolázottságuk sincsen, úgy hogy a színházi termelés az utóbbi évek alatt az egész világon még selejtesebbé és kezdetlegesebbé vált, hogy minél közelebb férközhessék a tanulatlan és romlatlan tömegek lelkéhez ; de maga a tény, a drámaköltészet és a színpadi termelés kettéválása, a drámai értékeknek merő színpadi hatásokkal való helyettesítése, már jóval a világháború előtt megkezdődött s

az utolsó évtizedek egyik fájdalmas paradoxonja és égető problémája volt azokban a körökben, a melyek e kérdéssel kezdetől fogva komolyan foglalkoztak.

Persze mindenekelőtt meg kell vizsgálnunk, vajjon ez a jelenség a modern drámával függ-e össze, csakis vele függ-e össze s végül, hogy ez az összefüggés mit jelent. Hogy itt az utóbbi évtizedeknek egy igen jelentős és kényes tünetével van dolgunk, oknyomozó magyarázat helyett egy nagyon is eleven példával fogom igazolni. Reinhardttról, a kiváló német színigazgatóról ismeretes, hogy miután megteremtette a kis színházat, az intim nézőteret, a «Kammerspiele»-t ötszáz ember számára, esztendőket töltött azzal, hogy megszervezze a nagy színházat ötezer néző számára. Egyszer az volt az érzése, hogy a színházat minél kevesebb, értelmes és művelt néző számára kell fentartani, másszor meg az, hogy minél nagyobb, műveletlen sokaságot kell oda becsődíteni. S Reinhardtnek, ez az önellenmondása is tömérdék utánzóra talált. Már most ezt a belső ellenmondást, a mely mindenesetre érdekes és izgató, sokféleképpen magyarázhatom. Nevezhetem bizonytalanságnak, mert nyilvánvalóan van benne az is; nevezhetem egyetemes, nagy, átfogó æsthetikai váagnak, mely az ókori színház emlékein gyűlt ki s melyet az a modern tudat hevít, hogy az intim darabok kis közönség előtt, kicsiny színpadon, a monumentális drámák pedig nagy színpadon, nagy nézőtér előtt kerüljenek színre, a mi igen tetszetős felfogás és kedvező az ilyen kísérletezőkre nézve, csak az a baj, hogy némi gondolkozás után ezzel a magyarázattal zsákutczába szorulunk. Mert föl kell vetnünk becsületesen a kérdést : melyik az intim és melyik a monumentális dráma. A felelet igen sok esetben furcsán és meglepően üt ki. Shakespeare-ről a szakemberek egy része is hajlandó kijelenteni, hogy monumentális darabokat irt (adták is német czirkuszokban, szédítően bonyodalmas apparátussal), mert a sok színváltozásra, díszletre, nagy komposzériára gondolnak, a versre meg a shakespearei pathosra stb. S csakugyan : a legtöbb színházban ilyen is egy shakespearei dráma előadása : hangos és üres, kiáltó és deklamatorius. A történeti igazság ezzel szemben az, hogy Shakespeare drámái intim színpadra,

kis nézőtér számára készültek s a maguk idejében diszlet és ügyszólván némaszemélyzet nélkül kerültek színre. *Julius Caesar*-ban például az egész sokaságot négy-öt ember képviselte és ha jól megnézzük ezeket a drámákat, könnyen rájövünk arra, hogy csakugyan intim szindarabok. Shakespeare két döntő eszközzel dolgozik: a legkifejezőbb, legzeneibb szóval és a legaprólékosabb színészi arcjátékkal. Drámái a nagy, kiállításos szinpadon eltorzulnak, elformátlanodnak, széttöredeznek, sőt szétesnek. A czirkuszba vonszolt Shakespeare sületlenség, hiszen éppen fonáka és fordítottja annak, a mit Shakespeare csinált, a ki a ponyván forgó népies tárgyakat, a piacon látható népies szindarabokat a költőiség legmagasabb fokára hevítette és a legnemesebb eszközökkel megfinomította. Hamlet Shakespeare korában olyan közismert eset volt, mint például manapság a Dreyfus-pör. Shakespeare az útfélen találta s remekművet alkotott belőle, de intim remekművet, melynek lelke a szóban rejlik s nem véletlen, hogy éppen Hamlet az, a hol Shakespeare megmagyarázza a színjátszást, hangsúlyozza a költői szó souverain erejét s a mimikai kiegészítés fontosságát.

Ha tehát mégis akadtak komoly vállalkozók is, a kik az intim szinpaddal való kísérletezések után nem átallozták Shakespeare hatását czirkuszok ijesztően tágas nézőterén kipróbálni, ha ily következetlen és művésztelen módon ingadozhattak az intim és a monumentális színház között: akkor ennek igazán csak egy helyes magyarázata lehet, az tudniillik, hogy a mai színházi életben a közönség az, a mely teljesen bizonytalanná és kiszámíthatatlanná vált; hogy ez mennyire igaz, bizonyítják a világháború előtt való színházépítések, a melyeknek állandó problémája az volt: hány ember számára épüljön a nézőtér. Szóval, színházat építettek, de nem tudták, kinek építsék. Volt modern dráma, volt modern műsor: de a megfelelő közönséget úgy próbálták hozzá megkeresni. S a mikor az úgynevezett irodalmi dráma számára intim színházakat építettek, hogy Ibsen, Strindberg, Maeterlinck, Shaw színművei válogatott közönség előtt kerülhessenek színre, a gyakorlat keresztülhúzta e tiszteletreméltó számításokat. Berlin és Bécs intim színházaiban ma

nem válogatott irodalmi alkotásokat hoznak színre, hanem jobbra azt a műfajt ápolják, a melyet a francziák finoman és kiméletesen vaudevillenek neveznek, Jules Lemaître neo-vaudevillenek bélyegez s a mely nem egyéb, mint a zene nélkül való operette; az, a mit a regényben Unterhaltungsliteraturnak neveznek, s a mely lehet néha szórakozás, de a legritkább esetben irodalom. Bármit terveznek is a színház-építők, végül is a közönség építi meg minden hajlékban a maga színházát s erről a közönségről meg kell állapítanunk, hogy szívvel-lélekkel eltávolodott az irodalomtól. Azok a szindarabok, a melyek Kopenhágától Budapestig, Chicagótól Madridig a legnagyobb nemzetközi sikereket jelzik: túlnyomó részben merő szinpad-i játékok, a melyek nem gyökeresnek a valóságban, nem kapcsolódnak életproblémákhoz, hanem szinpad-i hagyományokból táplálkoznak, szinpad-i fogásokat variálnak, szóval legtöbb esetben a szinpad-i műipar ügyes és tetszetős termékei. A világvárosok közönsége ezeket a darabokat elhiszi, természetesnek és valószínűnek ítéli őket, nem mintha megtalálná bennök életének mását, sőt ellenkezőleg, éppen azért keltenek illusiót, mert a közönség megtalálja rajtuk a hazugságnak azt a mázát, a melylyel már több, mint száz esztendő óta kendőzik az életet a szinpadon. A közönség azért örül ezeknek a daraboknak, azért fogadja el őket mindig új meg új változatban (ezek a változatok mennél újabbak, annál régiebbek), mert így szokta meg több mint száz esztendő óta a szinpadról. Ez az, a mit egy német kritikus «das Ewig-Gestrige»-nek nevezett el s a minek az életszerűségét voltaképpen mindig csak a színész adja meg.

Minthogy ebben a szinpad-i termésben alig van élettartalom és életprobléma, tehát világnézet sincs benne, mert hiszen a világnézet semmi egyéb, mint egységes erkölcsi állásfoglalás az étellel és az életproblémákkal szemben. Az igazi dráma mindenekelőtt erkölcsi gestus, mindig is az volt és ma is az, legalább is az akar lenni, de éppen ezen a ponton találja magát szemben a közönséggel, mely a színházban nem nyugtalanító életet, hanem megnyugtató játékot keres.

De lehet-e vajjon azt állítani, hogy a mai közönség

annyira elüt a régítől? Nem vagyunk-e igazságtalanok a mával szemben, a mikor ennyire szembeállítjuk az igazi dráma törekvéseivel. A régi nagy drámaírókból — első sorban Shakespeareből — sok olyat lehet idézni, a mi azt bizonyítja, hogy az igazi drámaíró mindenkor is hadilábon állott a közönséggel. Megáll-e az a föltevés, hogy a dráma és a közönség e szélsőséges ellentéte csakugyan a modern dráma válsága s nem örök válság, a mely végighúzódik a dráma egész fejlődésén? Ha nem akarunk igazságtalanok lenni a jelen iránt, fürkésző szemmel kell visszatekintenünk a múltba.

2.

Az európai drámának van egy gyönyörű virágkora, a mely a középkor melegágyából sarjadt elő, az úgynevezett keresztyén vagy renaissance-dráma (keresztyénnek mondjuk az antikkal szemben), a mely Angliában a XVI., Spanyolországban és Franciaországban a XVII. század folyamán érte el fejlődésének tetőpontját. Ez tehát a Marlowe—Shakespeare, Lope de Vega—Calderon, Corneille—Racine—Molière korszaka s ehhez kapcsolódik mint a nagyszerű quartett elkésett negyedik szólama: a Lessing—Goethe—Schiller-féle dráma. Németország ugyanis elmaradt az előbb említett három nemzettől (a reformatio Németországban elnyelte a renaissanceot, a vallási küzdelem megőrlte az irodalmat és a költészetet), úgy hogy Németország csak a XVIII. század derekán túl lépett be a nagy európai együttesbe s egyszerre élte végig a renaissance-ot és a rationalismust. A Lessing—Goethe—Schiller drámája tehát egyrészt még a nagy renaissance-dráma, másrészt új motivumot kapcsol a fejlődésbe s átvisz a XIX. századba, a miről utóbb lesz szó.

A renaissance-drámának két ellentétes typusa alakult ki a középkori népies hagyomány és a renaissance-kori humanista műveltség szellemének nagy küzdelméből. A középkori hagyomány jelentette a középkori színjáték tragiko-komikai vegyes stílusát, a nagy középkori mese-készletet, a keresztyény hit által teljesen átformált germán mythológiát, a humanista műveltség jelentette a görög és latin musákat, Aristoteles dramaturgiáját, a renaissance új formaérzékét, s a tiszta —

vagy tragikai vagy komikai — stilust a drámában. Spanyolországban Lope de Vegával, Angliában Shakespeare-rel győzött a tudósokon a nép, a műveltségen a hagyomány, a classikai hármas egységen a szabad és korlátlan jelenetfűzés. Franciaországban ellenben Corneille és Racine drámája a humanismus győzelme volt a népies traditió s Molière-t csak a féktelen erejű vígjátéki hagyomány s a *commedia dell'arte* le nem küzdhető divatja mentette meg a végleges elclassikusodástól. Molière formailag kénytelen volt elfogadni a corneille-i tragédia eredményeit, de nem mondhatott le az olasz népies bohózat gazdag figura-készletéről, a *commedia dell'arte* eleven museumáról s így a molièrei vígjáték valami csudálatos megalkuvás ebben a korban, a két ellentét harmonikus megbékülése s ez teszi a molièrei vígjátékot oly páratlan jelenséggé az egész világirodalomban.

Csakhogy a két ellentétes dráma-typusnak közös fundamentoma volt a közönségben, a köztudatban. A nagy renaissance-drámának sajátos és jellemző vonása, hogy csakis kész mesékkel dolgozott, sohasem eredeti kitalálással. Lope de Vega vagy Shakespeare sohasem eszeltek ki mesét, hanem kész meséket alkalmaztak színpadra. Corneille és Racine, a kik majdnem kizárólag történelmi, mythologiai vagy bibliai tárgyakat dolgoztak fel, szintén készen vették át a történetet, csak a lélektani indokolás volt az övék. Hogy a közönség szempontjából miért döntő fontosságú e módszer: igen könnyű belátni. A költő és a közönség találkozása megtörtént már abban a pillanatban, a mikor a darab címét kihirdették a színpadról vagy előre kinyomatták színlapokon. A közönség mindjárt tudta, miről van szó s mindig csak arról volt szó, a mi őt eleve érdekelte. Ez az egész renaissance-dráma csakis a köztudatban meggyökeresedett tárgyakat vagy alakokat vitt a színpadra. A forgalomban levő mesének, a kész történetnek azonkívül meg van az a felbecsülhetetlen előnye, hogy erős hittal rendelkezik még akkor is, ha olyan valószínűtlen vagy képtelen, mint Shakespeare némely darabjának meséje. A megtörténtség, a hagyomány erejével és hitelével lépnek föl s az ilyen mesékkel szemben a lélektani kifogások mindig erőtleneknek bizonyultak.

Shakespeare és Calderon tehát, a kik a népies hagyományok alapján állottak, akármilyen magasra emelkedtek is, akármily magasrendű költészetet helyeztek is bele drámájukba, meséjük, jellemalkotásuk, tragico-komikai stílusuk a nép ízlésére támaszkodott. A shakespearei és calderoni dráma tehát ugyanakkor, a mikor magasrendű és magasröptű dráma volt, egyúttal népszerű és népies szindarab is lehetett, gyökere, életlehetősége, sikere benne rejtett a közönségben. Ha kisebb mértékben és ha némi megszorítással is, ugyanez mondható a Corneille—Racine-féle drámáról is. Bár itt a népies hagyományt elnyelte az új humanista műveltség és ez a dráma classikus volt, még sem kalandozott el a köztudat területeiről, a közönség szempontjából mindössze annyiban üt el a shakespearei típustól, hogy erősebben támaszkodott a classikai műveltség hordozóira: udvarra, aristokrátiára, tanult hivatalnokokra és városiakra, viszont Molière annyira felszívta magába az egész középkori hagyományt, hogy szinte a Shakespeare értelmében való népköltő volt.

A Lessing—Goethe—Schiller-féle drámában (a melyről azt mondtam, hogy szervesen kapcsolódik a renaissance-drámához) megtaláljuk a renaissance-dráma nagy problémáját, a népiesség és humanizmus küzdelmét. Ezt a nagy német «classikus» drámát — mily ferde elnevezés ez a *Haramiák*kal, *Fausttal* vagy *Bölcs Náthánnal* kapcsolatban, a melyek erősen emlékeztetnek Shakespeare-re — még bonyolultabbá teszi az, hogy Lessing, Goethe, Schiller már tudták és ismerték a renaissance-dráma előbb említett nagy ellentétét, sokáig ingadoztak is a két szélsőség között, majd egyesíteni akarták a kettőt. Ebbeli küzdelmük és törekvésük azonban nem tartozik ide. Itt csak az a fontos, hogy e nagy német drámaírók helyzete a közönséggel szemben már egészen más volt, mint Shakespeare-é vagy Molière-é. A hamburgi nemzeti színház, a mely nem tudott megállani, Goethe weimari színháza, a mely mögött nem volt német nép, német közönség, már egészen más vállalkozások, mint a francia vagy angol renaissance-színházak. Shakespeare-rel, Molière-rel, Corneille-lel szemben hiába keresünk az ő korukban alábbvaló vagy romlottabb ízlésű írókat, a kit az irodalmi felfogással vagy meg

állapítással szemben a közönség kegyelt és kitüntetett volna, mert ezek a nagy drámaírók multnak és jelennek, népnek, hagyománynak, irodalomnak, közönségnek exponensei voltak, úgy hogy ott az irodalmi és színházi siker úgyszólván egyet jelentett. Goethevel és Schillerrel szemben azonban már ott látjuk Kotzebuet, az irodalomban megvetett s a közönség körében ünnevelt drámaíró, a kinek férczmunkái diadallal járnak be nemcsak a német színpadokat, hanem a művelt és barbár külföldet is.

De a Lessing—Goethe—Schiller-féle dráma is lényeges változást tüntet fel a renaissance-drámával szemben, a melyről megállapítottuk, hogy kész mesékkel és átvett történetekkel dolgozott. Lessing *Miss Sarah Sampsonja*, Schiller *Ármány és Szerelemje*, Goethe *Stellája* egészen új drámatypust mutatnak, a mely nem kész meséből áll elő, hanem a hol a mesét maga az író találja ki.¹

Mit jelent vajjon e változás, a melyre a dramaturgiák nem nagyon vetettek ügyet? Miért lépnek be a drámaírodalomba az átvett, kész mesék helyett a drámaíró egyéni kitalálásai? Ha erre a kérdésre megfellelünk, rámutatunk egyúttal a mai dráma válságának kútfejére.

A XVIII. század második felében egy új társadalmi osztály lépett előtérbe, a mely nemcsak új jogokat, hanem új æsthetikát is kívánt: a polgárság, a melynek mozgalma a nagy francia forradalomban tört ki teljes erővel. Ez a polgárság új drámát is akart, mely a valódi, igazi életet (értsd: az ő életét) tükrözze a színpadon, az ő nyelvén beszéljen (értsd: nem a régi cultura versalakjában, hanem élethű prózában). Nyilvánvaló, hogy e merőben új szándékoknak és törekvéseknek nem felelhetek meg többé azok a régi, kész mesék és történetek, a melyek részben a feudális világ leverődései, részben a humanista műveltség elemei voltak. A diadalmasan feltörekvő és érvényesülni akaró új társadalmi osztály életét csak olyan történetekkel és mesékkel lehetett kifejezni,

¹ Molière *Misanthrópeja*, melyről Schlegel azt mondta, hogy cselekmény és mese nélkül való párbeszédés vitatkozás, csakugyan ehhez az új typushoz áll közel. A regéhez, a renaissancehoz való tartozását viszont az jelzi, hogy egy komikai typust ábrázol.

a melyeket az író maga szőtt a társadalmi élet megfigyelt alakjaiból és jeleneteiből. Ehhez képest a drámának is át kellett alakulnia, a hogy Diderot hirdette, s egy új dramaturgiának kellett előteremnie, a mely egészen új látszögből nézte a drámát és a színpadot, a valóság és illusio követelményeit alkalmazta rája s a kész mesék ellenmondást nem tűrő hitelessége helyett lélektani igazság törvénye jelent meg a színpadon.

Lessing *Hamburgi dramaturgiájának* eddig kellőképpen ki nem fejtett s ennél fogva nem is méltányolt jelentősége éppen abban áll, hogy ennek az új dramaturgiának első, igazi összefoglalása. Lessingben nem az a legfontosabb, a mi Aristotelesre vagy Shakespeare-re vonatkozik, hanem éppen ellenkezőleg az, a mi a jövőre utal. A Hamburgi dramaturgiának legnagyobb érdekessége, hogy új követelményei száz évvel később váltak valóra — az ibseni drámában, a mely az új, polgári vagy társadalmi drámának igazi megteljesülése volt.

3.

Az a polgári közönség, mely a renaissance-dráma közönségének helyébe lépett, nem gyökerezett semmiféle középkori vagy humanista hagyományban, tanulatlan és tradíciómentes volt, egyre új meg új elemeket vett föl magába s a nagy metropolisok rohamos fejlődése hagyományok kialakulását megnehezítette, sőt egyenesen lehetetlenné tette. Ez a közönség a forradalmak révén teljesen elszakadt a múlttól s a színházban is csak saját jelene iránt érdeklődött. Schiller és még sokkal inkább Goethe drámája csak a műveltek válogatott társaságát érdekelte. A polgári osztály, a mely állandóan változott, mert egyrészt alulról és felülről is folyton új elemeket szítt fel magába, másrészt lefelé és fölfelé is folyton szakadtak ki belőle egyes elemek : nem lehetett többé olyan támasza és alapja a drámának, mint voltak annak idején a régi rétegek. Így kerekedhetett a közönség tetszésében Kotzebue Schiller fölé, úgy hogy a közönség e kedvence nem is érte be aztán érzelmős polgári drámák és vaskos polgári boházatok írásával, hanem a jámbusok terén is fölvette a versenyt Schillerrel. Itt már megtalálhatjuk a mai válság

teljes körképét. Mindazonáltal Goethe és Schiller aránylag könnyű szívvel viselhették el, a mi velök a színpadon történt, mert ellentétben a francia, spanyol és angol renaissaincedráma mestereivel, nem csupán a drámára támaszkodtak, nem pusztán drámaírók voltak s nemcsak a színházi közönség számára írtak. Goethével kezdődik az az állapot, hogy drámák a könyv és nem a színpad számára készülnek, hogy a dráma (nem úgy, mint a shakespearei, a színpadon kezdődik s könyvben folytatódik) a könyvben kezdődik s akárhányszor nem folytatódik a színpadon. Ezzel aztán meg is indult az irodalom és dráma, színpad és könyv nagy meghasonlása, a mely azóta sem szünt meg, sőt még inkább kiélesedett.

A Schiller—Kotzebue ellentét végleg állandósult. A drámai termelés úgyszólván két különböző nyomon fejlődött tovább. Egyfelől a drámaíró a nagyközönség igényeit akarta kielégíteni, másfelől a saját költői céljait megvalósítani. (A renaissance-kor drámaírója még ezt a kettőt egyszerre akarhatta.) Németországban ez az ellentét egyik váltságot idézte fel a másik után. A rendkívül tehetséges Kleist belepusztult. Ő maga úgy érezte, hogy olyan színház számára írja darabjait, das da noch kommen soll. De milyen emberfölötti küzdelmet kellett állnia Hebbelnek s mi lett Grillparzer sorsa? Olyan bukások érték, hogy visszahúzódott a színpadtól s három utolsó darabja már csak a halála után került színre. Ezek a drámaírók a maguk tragédiáit régmúlt korszakok és irodalmak tanulmányozása és a maguk egyéni átélése alapján írták, de épp oly kevésbé láttak maguk előtt közönséget, mint azok a modern színházépítők, a kik azon tanakodtak, hogy kis termet vagy nagy hodályt emeljenek-e bizonyos darabok számára. A közönség, mely a drámaíró és a színész mellett harmadik s nem kevésbé fontos tényezője a drámának: nem volt többé az az egyszerű, biztos és legalább nagyjában megbízható sokaság, a melyre a dráma nagy korszakaiban mindig számíthatott a drámaíró. Shakespeare és Corneille sikerei csak ritkán, elvétve és véletlenül ismétlődhettek meg, rendszeresen soha. Ellenben bekövetkezett az, a miről a régi nagy drámai korok nem is álmodhattak: a posthumus siker, az, a melyet a szerző nem ér meg, az a siker,

a melyet az utókor fon babérként a szerző fejére. A XIX. század tele van ilyen posthumus sikerrel. Hebbel, Grillparzer, Kleist legnagyobb sikereiket haláluk után érték el s a magyar irodalom legjobb tragédiája, egyetlen igazán mélyen tragikus drámája: *Bánk-bán*, írója életében még a színpadra sem tudott felvergődni. A magyar viszonyok még mostohábbak voltak, mint a német viszonyok, mert mostohaságukat még kezdetlegességük is fokozta. A magyar közönség csak Kisfaludy Károlyig ért fel s Katona Józsefet minden valószínűség szerint akkor sem tudta volna megbecsülni, ha színpadon látja. Erre vall Arany Jánosnak egy igen érdekes megjegyzése *Bánk bánról* (hogyan nevelték ki őt, a mikor Bánkot följebb helyezte Kisfaludy darabjainál) s Gyulai Pálnak egész okfejtése, a melylyel *Bánk bánnak* a maga korában való sikertelenségét magyarázza.

A posthumus sikernek jellemző sajáttsága az, hogy voltaképpen a közönség ellenében való siker, a közönségre úgyszólván ráolvasott siker. Ez pedig úgy értendő, hogy értékes alkotások az öntudatos és hozzáértő kritika révén bejutnak a köztudatba, vagyis bizonyos drámák idő multával hírré kapnak s a mi talán legfontosabb: az iskolai oktatás részévé válnak, úgy hogy utólag feléjük fordul az érdeklődés, a mikor aztán színpadról is izgatják a kíváncsiságot. Ezeknek a sikere nem a színpadon csirázik ki, hanem ellenkezőleg künn az életben, irodalomban, iskolában s a színpad csak koronája a sikernek. A sikernek ez a megfordított, mondhatnók ferde útja csakis olyan világban érthető és természetes, a hol a dráma nem az író és közönség együttérzéséből, közös lelkéből nő ki, hanem a hol a közönséget utólag kell ránevelni és rávezetni arra, hogy a mit az író alkotott, az csakugyan őt érdekli, ő reá vonatkozik s a nemzeti életnek költői megnyilatkozása. *Bánk bán* már megszületése pillanatában nemzeti dráma volt, legnemzetibb drámánk, de mennyi időbe telt, a míg a magyar közönség is rájött arra, hogy e drámában sua res agitur, hogy *Bánk bánnak* voltaképpen a magyarság a hőse.

A míg az igazi drámai és költői nyomokon járó drámaírók egyre jobban elszigetelődtek a nagyközönségtől: a szín-

padi sikerek azok számára virultak ki, a kik a munkában és küzdelemben, napi hajszában és tülekedésben elernyedtek és kifáradt nagyvárosi közönség színházi szükségleteit ki tudták elégíteni. Erre a feladatra leghivatottabb volt a francia nemzet s belőle támadtak azok az írók, a kik a könnyű és kellemes szórakoztatást legjobban tudták összekötni azzal a látszattal, hogy ők a valóság képeit vetítik a színpadra. A XIX. század francia színműirodalma oldotta meg azt a paradoxont, hogyan lehet a való életet a legszórakoztatóbb módon színpadra vinni, a nyugtalan kérdéseket a legmegnyugtatóbban megoldani, a komoly problémákat üdítő játékká szelidíteni. Ők a valóságnak egyszerűen kiszedték a méregfogait s megteremtették azt a polgári vagy társadalmi drámát, a mely látszólag megfelelt a *Hamburgi dramaturgiá*-ban megálmodott modern színjátéknak, de a mely színpadi gyümölcs valójában nagyon is messze esett a Lessing-féle elméleti fától.

Ennek az új francia drámának megteremtője és atyamestere Scribe volt, a XIX. század egyik legsikeresebb színműírója, a kinek jelentősége a dráma történetében is rendkívüli. Scribe-bel jelentkezik a színpadon a XIX. század egyik legérdekesebb motívuma: a journalismus. Minthogy a kész mesék és történetek korszaka lejárt, Scribe a polgári élet aktuális anyagából merít, de szeme mindig csak azt az izgató elemet keresi, a melyet aztán a színpadon három vagy öt felvonásban szétteríthet. Az igazi dráma nyugtalanító, fájdalmas élménysorozatát, a kész mesék tipikus erejét a Scribe-féle színmű az úgynevezett intrigue-el: a bonyodalommal pótolja, feszültségekkel, izgalmakkal, a melyek hol előresodorják, hol hátráltatják a nagy, robbanó jelenetet (a melyet Sarcey «scène à faire»-nek nevezett). Az «intrigue» természetesen mindent elnyel: éleslátást, jellemrajzot, lélektant, a mi mind csak olcsó eszközzé válik az «intrigue» szolgálatában. Scribe igazán csak azt nézte, a mi egyesíti, s nem azt, a mi szétválasztja a nagyvárosi színházak esti közönségét. A polgári életet úgy vitte színpadra, hogy lehetőleg senkinek se fájjon. Életfelfogása nem megy túl a polgári tisztesség határán, inkább vállalja — persze naivul — az erkölcstelenséget.

mint az illetlenséget. A házasságtörő asszonynak is megbocsát Scribe, ha az megigéri, hogy azontúl jól viseli magát. Párbeszéd dolgában a Scribe-féle színmű a polgárinál is polgárabb. Ezt a párbeszédet olvasva meg lehet érteni a Goncourt-testvérek physikai borzalmát. Színpadról persze ezek a párbeszéddek sokkal jobban hangzottak, mert hiszen az irodalmiatlan párbeszéddek nagy színpadi lehetősége ma is az eleven színészi erőből táplálkozik. Kitünő színészek ajkáról nem egyszer a lapos mondatok is eleven erővel hatnak s ez teszi érthetővé, hogy sok szindarab olvasva unalmas és a színpadról szórakoztató.

Scribe éppen az «intrigue» miatt avult el, mert semmi sem avul oly gyorsan és biztosan, mint a technika, a csak-technika. Scribe bonyodalmai naivakká váltak, a mikor Sardouval megjelent a színpadon a sensatiós riport, a mely hatalmas fejlődés volt Scribe naiv journalismusával szemben, persze olyan fejlődés, a mely lefelé visz és nem fölfelé. Sardou a Scribe-féle színmű végleges elfajulása. Érdekes, hogy Sardou komolyan kezdte színműírói pályáját. Erkölcسرائزokat, társadalmi satirákat írt s nem is közönséges vigjátékírói tehetségnek adta jeleit. De a siker nem akart hozzásegődni s ő lázasan kereste a közönség kedvét és tetszését, a míg Sarah Bernhardt révén meg nem találta. A Sarah Bernhardt—Sardou-féle műsor úgyszólván tetőpontja a XIX. század színpadi journalismusának, szinte netovábbja annak, hova fajulhat a költői és drámai hagyományokról teljesen megfeledkező színműipar. A színpadi hatás itt csakugyan az, a minek Gyulai Pál bélyegezte, teljesen független a drámai hatástól, sőt mondhatjuk: ellentéte a drámai hatásnak. Ez a színpadi fogások diadala a drámai hatásokkal szemben. Sardou *Fedorája* (a mely még ma is hat a nagyközönségre, ámbár Sardou is jórészt elavult) classikus példája az olyan feszültségnek és izgalomnak, mely minden drámai mélység és igazság nélkül pusztán a színpadi eszközök erőszakos és durva alkalmazásával jön létre. Ebben a darabban Ramazoff Fedora hercegnő volt kedvesének gyilkosát lakására csalja, hogy kivegye belőle titkát: miért ölte meg a grófot. A lakást persze jóelőre körülvéteti rendőrökkel. A jó közönség persze

borzong, izgul, izeg-mozog, fészkelődik a miatt, hogy mi fog történni Ipanof Loris-szal, a rokonszenves gyilkossal. Kétségtelen, hogy ez a helyzet a legműveltebb és legfinomabb lelkű nézőt is izgathatja, sőt izgatja is a színházban. Csakhogy — és ez a kérdés veleje — ugyanez az izgalom borzongatja az embereket a czirkuszban, a mikor az állatszeliótőő bedugja fejét az oroszlan szájába. A művelt néző tudja, hogy Sardou nem fogja leharapni Ipanof Loris fejét (mert mi lenne a 3-ik és 4-ik felvonásból?), valamint hogy az oroszlan sem fogja leharapni az állatszeliótőő fejét (mert ez tízezer eset közül legfeljebb egyszer történik meg), de azért mind a két esetben egyformán izgul és éppen ez a bökkenő.

Abban a törekvésben, hogy a közönség minél szélesebb rétegei megtalálják szórakozásukat a színházban : a szinpad termelésnek egyre mélyebben kellett sülyednie a napi sensatio, a czirkuszi izgalom irányában. A régi nagy drámai korszakokat — az ó-görög szinpadot beleértve — az jellemezte, hogy a drámaírók folyton a régi és ismert alakokat és tárgyakat hozták szinpadra, de új motiválással, új lelki megvilágítással. A XIX. század szinműirolalmát az jellemzi, hogy a színházak folyton az új fogásokat, új trükköket, meglepő és sensatiós ötleteket keresték, míg az alakok, sőt a történet lelke, motivatiója, megvilágítása maradhatott a régi, a megszokott, conventionális, útszéi. A régi dráma tehát állandóan az új belsőségeket és mélységeket kereste, a XIX. század szinműirolalma az új külsőségeket és új felületeket. Innen a XIX. század hatalmas és óriási szinműtermelésének bámulatosan gyors és rohamos avulása. A XIX. század dráma-termeléséből jórészt az maradt meg, a minek a maga idejében nem volt sikere vagy legalább is nem volt meg a kellő sikere. A XIX. század igazi drámáinak is részben pósthumus sikerrel kell beérnie.

4.

Az igazi költői dráma érvényesülése a XIX. század szinpadján csakúgy volt lehetséges, hogy bevallottan irolalmi színházak, tehát valóságos ellen-színházak támadtak, a melyek az úgynevezett finom és művelt kisebbséget hívták

sorompóba a színházi mobbal szemben. A század legnagyobb drámaírójának, Ibsennek világsikere a polgári színpadokon csakis *Nórával* volt, a mely egyrészt aktuális tárgyával világszerte feltűnést keltett, másrészt olyan női szerepet, olyan művészi feladatot rejtett magában, a milyen Dumas *Kaméliás hölgye* óta nem fordult meg a színpadon. *Nóra* világsikere egyik leghathatósabb bizonyossága annak is, hogy a drámák sikere nagy részben azon is fordul meg, milyen anyagot adnak a korbéli színjátszásnak. Hasonló világsikere egyetlen ibseni drámának sem volt, (*Hedda Gabler* a maga kivételes amerikai sikerét egy Fiske nevű bámulatos színésznőnek köszönhetette), kivált azután, hogy Ibsen a Scribe-féle színpadi formát a tragédiáig mélyítette. Scribe csak színpadi teljesülése volt a polgári színműnek, Ibsen lett a drámai teljesülése, úgy hogy Ibsen megtagadása és leleplezése is Scribe-nek, a kinek polgári bonyodalmai helyett polgári conflictusokat hozott a színpadra. Ibsen maga szigorú etikájával úgy szólván leleplezi a Scribe-féle polgári tisztességet. Ibsen a polgári társadalom lelki meghasonlottságának, belső összeomlásának drámaírója. Voltaire gúnyosan emlegette azokat a drámaírókat, a kik tragikus polgári színművekről álmodoztak, mire Lessing csipősen jegyezte meg, hogy ez a dráma nem lehetetlenség, s akadhat majd lángelme, a ki meg is tudja valósítani. De a tragikus polgári dráma mégis csak akkor születhetett meg, a mikor a polgári társadalom az elé a helyzet elé került, hogy azok az erkölcsi erők, a melyeknek segítségével nagygyá vált és kifejlődött, megcsontosodtak, hazugságokká lettek, szóval életellenes erőkké váltak. Csakis ekkor léphetett fel Ibsen, a ki meg is teremtette a társadalmi tragédiát, a melyet Voltaire tagadott s Lessing előre megjósolt.

Ámde hogy kiinduló pontunkhoz visszatérjünk, még ez a polgári társadalom lelkétől lelkezett dráma is, mely a Scribe-féle forma művészi teljesülése volt: nagy akadályra talált a mai közönségnél s igazi sikereihez csak külön e célzra szervezett színházakban juthatott. Ibsen darabjaiban nem volt társaság a közönség és a drámák tárgya és alakjai között, mert hiszen ezek a társadalom eleven, izzó anyagából voltak

kiszakítva, de meg volt a nagy távolság a közönség és a tragikus dráma között. A Scribe-féle színmű és a nyomában járó fejlődés a színházban szórakozást kereső széles rétegek abbéli vágyakozásához símult, hogy minden tragikai probléma élet le kell törni a színházban s hogy a komoly és víg elemnek kellemes vegyítésével kell a közönség színházi szomját kielégíteni.

Így tehát a XIX. század legnagyobb és legkifejezőbb drámaírója sem legnagyobb és legkifejezőbb darabjaival aratta világsikereit s nem egy remekműve csak a nagyon művelt közönségnek kisebb rétegeit hatotta át. S valahányszor a szinpadiaság kinövéséi ellen irodalmi törekvések jelentek meg a szinpadon, ezek egyúttal szinpad reformokat is jelentettek be, a szinpadot az irodalom jegyében akarták megújítani. Két ilyen nevezetes irodalmi mozgalom játszódott le a XIX. század második felében, két egymással szorosan kapcsolatos irodalmi irány próbálkozott meg azzal, hogy a közönséget az irodalomra eszméltesse s a régi Scribe-féle technika helyébe új művészi formát ültessen: a naturalismus és az impressionismus. Ezek a harcok jórészt Páris és Berlin szinpadjain folytak le.

A naturalismus nemcsak Scribe-bel, hanem Ibsennel szemben is újat akart jelenteni: a mesterkélt jelenetfűzésnek és felvonásvégnek teljes megszűnését, a jeleneteknek teljesen életszerű váltakozását, az embereknek másolatszerűen hű megjelenését, beszédben és mozdulatban való igaz nyilatkozását, világnézletileg a milieu uralmát az egyén fölött s minden egyes, bármily kisszerű egyéni élet tragikus voltát az ellenséges körülmények megsemmisítő erejével szemben. Jelentette még a naturalismus a hősnek teljes megszűnését a drámában s a jellem elsőségét a cselekménnyel szemben (holott a régi dramaturgia Aristotelestől kezdve a komoly drámában első helyen követelte a cselekményt s csak második helyen a jellemeket). Csakhogy a naturalismusról nagyon hamar kiderült, hogy legszebb és legszigorúbb elvei teljességgel megvalósíthatatlanok. A legélethívebb párbeszéd rendszerint a legdrámaiatlanabb is, mert az igazán drámai párbeszéd tömör, sűrített, szóval stilizált. A dráma akaratok

ütközése s a drámai párbeszédnek mindig az ütközőpontokat kell jeleznie. A mit a drámában beszélnek az emberek, annak mindig az akaratra kell vonatkoznia, hogy igazán drámai lehessen, vagyis aktívnak hasson. Tehát a drámai párbeszéd csak symbolikus lehet, a mely mellett a naturalista párbeszédnek a maga photographikus élethűségével okvetlenül háttérbe kell szorulnia.

Így érthető meg, hogy a legjobb naturalista drámák írója : Hauptmann Gerhart, legjobb naturalista drámáiban, a melyeknek párbeszédei életszerűbbek, valószerűbbek az ibseni dialognál, ezt az illusiót nem azzal érik el, hogy Hauptmann teljesítette a naturalista föltételt, a mely teljesíthetetlen a színpadon, hanem csakis azzal, hogy Hauptmann emberlátása naivabb lévén, mint az Ibsené, kifejezési módja is közvetlenebb és valószerűbb lehetett.

A színpadi naturalismus végül is éppen ott szenvedett hajótörést, a hová legerősebb horgonyát vetette. A naturalismus ugyanis azt reménylette, hogy a mai közönségnek megfelelő drámát csakis a mai élet aprólékosan hű másolása révén lehet megteremteni, tekintet nélkül arra, hogy a közönségnek vannak bizonyos színpadi megszokásai és igényei, a melyekről semmi áron sem hajlandó letenni. Csakhogy a naturalismus ezt a feladatot már csak dogmájánál fogva sem oldhatta meg. Az igazi naturalista nem gyakorolhat kritikát az életen (mert hiszen akkor nem lehet hű ábrázolója az életnek), nem vetíthet tragikus problémát az életbe s így sem a komikum, sem a tragikum irányában nem fejlődhetik. A leghetőségesebb naturalista drámaíró tehát nem maradhatott meg a naturalismus mellett. Hauptmann Gerhart a *Bieberpelz*-ben döntő lépést tett a tiszta vígjáték felé, *Michael Kramer*-ben pedig tragikus magasságokba tört s teljesen elszakadt a naturalismustól, sőt utolsó felvonásában, a mely már a lezajlott cselekmény után történik, szinte új dráma felé mutatott, mert szinte új embert alakított ki előttünk, a ki saját tragédiájának felismerésével és igazi átértésével saját tragédiája fölé emelkedik.

A színpadi naturalismus a nagyközönségben egyetlen újfajta, tárgyi érdeklődést keltett, a mennyiben színpadra

vitte az alsó néposztályokat, a nyomorgókat és szűkölködőket s fölvetette a szinpadon is a socialis kérdést. De fölöttébb érdekes és jellemző, hogy a szegény emberekről szóló darabok között igazán nagy sikert azok arattak, a melyekben a drámaíró mély, költői részvéte mellett háttérbe szorult a naturalismus. Az e nemű drámák között a legnagyobb siker Gorkij *Éjjeli menedékhelyének* jutott ki, a mely sem hangjában, sem technikájában nem naturalista színjáték.

Az impressionismusnak, a melyet lelki naturalismusnak is nevezhetünk, mert a tények és valóságok lelki vetületeit : a hangulatokat vitte be a drámába s a maeterlincki marionette-színjátékokban szinte új műfajt teremtett : talán még kevesebb kézzelfogható eredménye, még kisebb sikere volt a szinpadon, mint a naturalismusnak. Maeterlinck a maga egyetlen sikerét olyan darabbal érte el (*Monna Vanna*), a mely távol állt egyéb, finom költői kísérleteitől s nem volt ment a brutális szinpadi fogásoktól.

Nem szabad elfelednünk, hogy mind a naturalismus, mind az impressionismus sokban hozzájárultak a szinpad képzőművészeti hatásainak fejlesztéséhez, sőt magának a színjátszásnak a testi és lelki valóságok irányában való gazdagodásához s ennyiben azt kell mondanunk, hogy a közönség széles rétegeire sem maradtak hatás nélkül. De mindezek az irodalmi törekvések és mozgalmak, még ha egyszer-másszor nagy sikert arattak is, nem hidalhatták át az igazi drámaírás és a szinpadi journalismus több mint évszázados ellentétét, ez az ellentét ma is fennáll s ha a mai dráma valóságáról beszélünk, erre a kibékíthetetlen ellentétre kell gondolnunk, a melynek forrását próbáltam az előbbieken felkutatni.

Ez az ellentét csakis abban az esetben szűnhetnék meg, ha a színházi közönség homogénné válna, a mi természetesen elképzelhetlen. A színház a legkülönbözőbb műveltségű és felfogású elemeket egyesíti s e révén gyakran áll elő az a paradox helyzet, hogy sok előadást érnek meg olyan darabok, a melyek a közönség számottevő, sőt jelentékeny részének nem tetszenek. A divatos és sikeres darabokat sok ezren csak azért nézik meg, mert sikeresek és divatosak, maga a siker és a divatosság sokszor egészen különös tényezők közrejátszásá-

nak köszönhető. És ha manapság a színházi közönség még tarkább és ingadozóbb, mint volt a háború előtt, mert sok új, kezdetleges elemet szívott magába, ezzel csak a régi bizonytalanság lett nagyobb a régi ellentét élesebb, a régi válság súlyosabb.

E százféle elemből összeverődő színházi közönséget ma a színháznak egyetlen fajtája képes közös nevezőre hozni, tehát úgyszólván homogén közönséggé alakítani és ez a mozi, vagyis a film-színház. A mikor a mozi kezdődött, igen szerény keretek között, az volt róla az általános vélemény, hogy pót-színház a szegény néposztályok számára, a melyek színházba nem járnak, a szindarabokat nem is értik igazán s a melyeket a színháznak ez a játékos árnyéka nagyon ki fog elégíteni. Ez a megállapítás csakhamar elavult a film-színházak rohamos fejlődése folytán. A fejlődés három irányban ment végbe. A film mint photographáló technika csodálatosan fejlődött, azt kell mondanunk, művészi fényképezés lett s ma már a fény és árnyék változásainak és játékainak ezerféle visszatükrözésével is élénk érdeklődést tud kelteni. Ugyancsak nagyot lendült a film-színház a színjátszás irányában. Lekötötte a legnagyobb színészeket, fölfedezett új tehetségeket, a mimikai ábrázolást jelentékenyen fejlesztette, a fényképező gép segítségével a vásznon az arc és a szem legkisebb rezdülését és rebbenését meg tudta rögzíteni (az arcot aztán nagyított alakban vetítette a vászonra, úgy hogy azt a lélektani mozzanatot kifejező arcot vagy szemet a nézőtérben mindenkinek kellett látnia, holott a színházakban akárhányszor a nézők fele nem veszi észre a színésznek hasonló nyilatkozásait). Harmadszor mélyreható változással járt és a fejlődésnek szinte beláthatatlan útját nyitotta meg a film-színház előtt az irodalomra és a költői drámára való ráeszmélés. A film-színház ugyanis kezdi felszívni az egész régi és új drámai műsort, sőt a regényt és epost is. A mikor idáig ért, az a vélemény alakult ki róla, hogy el fogja hódítani a színházak közönségét. Ámde ez sem következett be s nem csupán azért, mert az így kifejlődött mozi már nem is volt olcsóbb, mint a színház, hanem főképpen azért, mert a legfejlettebb és legművészebb filmjáték is csak siketnéma színház maradt,

árnyékok színháza, az eleven test és eleven szó bűvös varázsa híján, úgy hogy lassankint divatossá vált énekszámok és szavالاتok betoldása a filmbe, prologus vagy betét alakjában, sőt divatba jöttek az úgynevezett «film-sketch»-ek, vagyis a vegyes szindarabok, a melyekben az intimebb jeleneteket valóságosan eljátsszák a színészek.

A mi kérdésünk szempontjából azonban fontosabb az, hogy a közönség minden rétegeit egyesítő film-színház (a melynek a valódi színházzal szemben igen nagy előnye, hogy a művészileg eljátszott és fényképezett film-darab a legkisebb falu közönsége előtt ugyanabban a tökéletes előadásban kerülhet színre, mint Párisban vagy Kopenhágában), mihelyest átnyúlt a tiszta irodalom területeire s a legművészebb eszközöket kezdte igénybe venni, lesiklott a maga biztos, egységes és homogén talajáról s szembetalálta magát a modern drámának azzal a válságával, a melynek okait és fejlődését e tanulmányban vizsgáltuk. Tehát ez a válság még a film-színházban is érezhetővé lett, az úgynevezett irodalmi és művészi filmek nem találtak utat ahhoz a közönséghez, a mely a harmincz és negyven felvonásos rémdrámák izgalmaát keresi a moziban. Így aztán külön film-színházak is keletkeztek, kamara-mozik, a melyek válogatott, finom darabokkal pályáznak a közönség tetszésére s maholnap — úgy látszik — a film terén is ott leszünk, a hol London és Páris állottak egy időben a színházakkal, hogy azok szigorúan megoszlottak műfajok szerint s minden egyes színház a közönségnek más-más rétegét szolgálta.

A film-színházak idekapcsolt eleven példájával újból csak azt akartam igazolni, hogy a mai közönség különleműsége, ezzel együtt kiszámíthatatlansága és megbízhatatlansága lehetetlenné teszi a drámának azt a fejlődését, a melyet Görögország tüntet fel az ó-korban s az említett európai nemzetek a renaissance korában. Az irodalmi és színházi szempontok és törekvések végzetes különválása igazán nem szüntethető meg s ha ma Németországban azt látjuk, hogy a drámairodalomban új törekvés indul meg, melynek célja a történelmi drámát a Shakespearetől átörökölt epikai menet és epikai szélesség helyett a dráma classikus formájára vissza-

vinni, a hogy azt Racine és utóbb Alfieri is megkisérelték (Georg Kaiser : Die Bürger von Calais), azzal is tisztában lehetünk rögtön, hogy az ilyfajta legtiszteltebb próbálkozás is a közönségnek mindig csak nagyon kis részét fogja érdekelni, a műveltek és kiválasztottak körét, a mely fogékony az irodalmi és drámai problémák iránt. A nagyközönség érdeklődését a legnemesebb alkotások iránt csak úgy lehet fölkeltetni, ha azok egyuttal valami napi sensációval párosulnak. Az irodalmi dráma csakis akkor versenyezhet sikerrel a szinpadi journalismussal, ha a maga mélységével és értékével e journalismus körébe tud állani. Ezt a problémát a magyar kritikusok között Gyulai Pál már az ötvenes években igen élénken érezte át s Szigligeti Edével való vitája a «szini hatás»-ról voltaképpen erre vihető vissza. Gyulai Pál olyannyira finom kritikus volt, hogy e kérdés elemzése közben arra is rájött, hogy a szinpadi journalismusnak roppant erős támasza van a színjátszásban, mely a korbeli élet könnyen megfigyelhető, valóságos alakjait sokkal sikeresebben tudja ábrázolni, mint a költői dráma nehezebben megközelíthető embereit. Fejtegetéseink közben gyakran rá is mutatunk arra, hogy irodalmi törekvések is sikerrel érvényesülhettek ott, a hol megfelelő színjátszásra támaszkodhattak. Ez a megállapítás azonban csak súlyosítja a dráma válságát, mert hiszen ilyenformán nyilvánvaló, hogy az igazi dráma virulásához három tényező szükséges : drámaíró, színjátszás és közönség. A hol a három közül egy hiányzik vagy nem lép föl kellő erővel, ennek maga a dráma adja meg az árát. Az ilyen korszakokat arról is meg lehet ismerni, hogy az igazi drámát a könyvbe száműzik s csak később bocsátják a szinpadra, míg az igazi nagy korszakokban (Shakespeare, Molière, Calderon) a legjobb dráma is úgy születik meg, mint színdarab s csak azután válik olvasmánygyá, vagyis irodalommá.

HEVESI SÁNDOR.

EGY FEJEZET A KASSAI SZENT ERZSÉBET-TEMPLOM TÖRTÉNETÉBŐL.

— Második közlemény.¹ —

IV.

Nyugat-Európa országában a csúcsíves építészet korában izmosodik meg a városi polgári osztály. Anyagi jóléte és relativ magas műveltsége fellendíti a városokat is s az elmúlt idők szigorúan egyházi, zárda-culturája helyébe megteremti a nyilvános polgári élet culturáját, a minek egyik főtenyezője az volt, hogy a művészetek gyakorlata az egyháziak kezéből a világiak kezébe ment át. Az egyházi épületek sorában, mint a polgárság akaratának és áldozatkész hitbuzgóságának kifejezője, a plébánia-templom tűnik fel s válik a városok legfőbb büszkeségévé.

Kassát egy 1249-ik évi királyi okirat említi elsőnek,² kétséget nem szenvedhet azonban, hogy a község ennél jóval korábbi eredetű. 1297 óta már a kamaraispán székhelye; a XIV. század legelején épül fel első körfala, ipara pedig oly erős, hogy a szűcsök már 1307-ben czéhhé tömörülnek benne s megalkotják Magyarország legelső, legrégibb czéhes testületét. Ezután mindinkább s szinte rohamosan emelkedik hatalmának és gazdagságának tetőfokára, hogy Buda, Pozsony, Szeben és Brassó mellett az egész közép-koron át a hazai és külföldi kereskedelem egyik elsőrangú emporiuma legyen. Pénzverője már az Árpádok alatt volt s 1332-ben halljuk első hírét a kassai garasmárkának — a marca grossorum computi Cassensis-nek — a mi voltaképen a 48 garasos szepesi márkánál nem volt egyéb.

Jogilag azonban csak 1342-től tekinthetjük Kassát

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1922. évi 547. számában.

² *Árpádk. Új Okmányt.* VII. 281.

királyi városnak, mert Károly Róberttől ekkor kapta első privilegiumát, mely részére a szabad bíróválasztás jogát és az összes bűnügyekben való bíraskodás jogosultságát biztosítja.¹ További privilegiumokat, Buda város mintájára, Nagy Lajostól nyer 1347-ben s ezek egyike országos vásár tartására is feljogosítja. 1361-ben adományoz Nagy Lajos Kassának czímert² s ugyanekkor bővíti ki a már 1342-ben adományozott árúmegállító jogát a legritkább privilegiummá: a teljes árúmegállító joggá s ezekkel a privilegiumokkal a királyi szabadalmak legfőbbjei Kassával szemben úgyszólván már teljesen ki is vannak merítve. Zsigmond és a XV. század uralkodói «degfeljebb már csak a régi szabadalmakat ismételhették, újakat csak kisebbeket adhattak».³

Ilyen gazdag viszonyok között és egy gyökeréig egészséges szellemű polgári milieuban indul meg a kassai Szent Erzsébet-templom építésének nagy munkája a XV. század legelső éveiben s mind a templomépítés történetének, mind pedig magának a magyar művészettörténetnek általában nem éppen utolsó feladata volna annak eldöntése, hogy vajjon az eddig ismert történeti adatokkal kimutathatók-e a templom felépítését lehetővé tett anyagi eszközök s azok mibenléte; megállapíthatók-e a templomnak különböző korszakokban elkészült műrészletei és felszerelései, végül kimutatható-e, kik voltak a templom építői?

E kérdésekre kielégítő módon megfelelni, az előzőekben érintett okoknál fogva, ma még felette nehéz ugyan, mindamellett mégis megkíséreljük a kérdést ha nem is teljes complexumában megoldásra vinni, annak legalább egy részéről lehetőleg összefoglaló, világos képet nyújtani.

Ha biztos ösvény híján egyenesen nem vághatunk neki a nehézségeknek, megkerüljük az akadályokat s közvetett módszerrel igyekszünk célhoz jutni. Megvizsgáljuk a vonat-

¹ Osváth Gyula: *Adalékok Kassa város közjogi helyzetéhez stb.* Kassa, 1918. 21. l.

² E czímert Zsigmond 1423-ban, V. László 1453-ban, végre II. Ulászló 1502-ben módosítja és bővíti újabb járulékokkal és címeralakokkal.

³ Csánki D.: *Magyarorsz. tört. földr. a Hunyadiak kor. I.* 199. l.

kozó adatokat a maguk természete szerint, összevetjük a velök kapcsolható rokon-körülményeket s úgy vonjuk le belőlük óvatosan a megengedhető következtetéseket, nem tévesztve szem elől, hogy inkább keveset, de biztosat adjunk, semmint többet, de ingadozót vagy épen bizonytalant.

Az első kérdésre vonatkozólag már most előre lehet bocsátanunk azt a megállapításunkat, hogy a kassai Szent Erzsébet-templom megépítését, ép úgy mint a nyugati országok legtöbb városában, itt is első sorban a polgárság hitbuzgósága s ebből fakadó áldozatkészsége tette lehetővé. Önkéntes adományok, legátumok és széles körben megindított gyűjtések — collecták — útján adakozott mindenki, a kinek csak jámbor hite s valami adhatója volt és ha pénzzel és egyéb anyagiakkal nem segíthetett, kézimunkájával járult a már tervezetében is nagyszerűnek, az országban páratlanul állónak ígérkező istenháza létrehozásához.

Mindezekre vonatkozólag — sajnos — semmi positiv, adatszerű értesülésünk nincs a XV. század harminczas éveinek legelejéig, amikor bizonyos «collecták» kapcsán villan az első fénysugár felénk a város régi számadáskönyveiből.

Egy nevezetes feljegyzés ugyanis megörökíti, hogy az 1431. évben, az Erzsébet napját (nov. 19) megelőző pénteken, a *vitricus* úr felvett a várostól 37½ forintot, a Katalin szűz napja (nov. 25) előtti szombaton 100 forintot, az András apostol napját (nov. 30) követő szombaton ismét 100 forintot, végül a Lucza napját (decz. 13) megelőző szerdán a városi tanácsurak előtt «a collecták pénzeiből» 120 forintot.¹ Vagyis huszonnégy napon belül négy részletben a *vitricus* felvett összesen 357½ forintot, a mi abban az időben elég tekintélyes összeg volt.

Vitricus alatt a templomgondnokot, a «*Kirchenvater*»-t kell értenünk, vagyis azt a hivatalos személyt, a ki a templom pénzeit külön registrom mellett kezelte, azokból bizonyos

¹ 1431. Item percepit dominus vitricus fl. per centum 37½ feria sexta ante Elyzabeth. — Item percepit fl. per centum 100 sabbato ante Katharine virginis. — Item percepit fl. per centum 100 sabbato post Andree apostoli. — Item percepit de pecunia collectis coram dominos 120 fl. per centum feria quarta ante Lucie. (*Kassa város régi számad.-könyvei.* 3. 1.)

alkalmakkor fizetéseket teljesített s ténykedéseiről a városi tanácsnak annak rendje s módja szerint beszámolt. A szóbanforgó 1431. évben a vitricus-tisztséget valamelyik tanácstag töltötte be Kassán, mert a számadások «Herr»-nek czímezik, de nevét, bár jó volna tudnunk, eddig nem ismerjük. Fontosabb ennél annak a mozzanatnak a leszögezése, hogy a templomgondnok ekkor a város pénzeiből kapta a megnevezett összegeket s hogy egy esetben a város tanácsosai abból a pénzből utalnak ki kezeihez 120 forintot, a mely pénz bizonyos «collecták» révén gyűlt be a város pénztárába. Úgy látszik, a város e terminuskor pénz dolgában meg lehetett szorulva s így — bizonyára már nem egyszer járván el ekképen — ez alkalommal innét vette kölcsön az összeget, azért is látja szükségesnek a számadások vezetője külön feljegyezni, hogy az összeget «de pecunia collectis» fizette ki a vitricusnak.

Fontos az is, hogy a templomgondnok az összegeket a négy eset közül egy esetben pénteken, két esetben szombati napon kapja kezeihez, nyilván azért, hogy a Szent Erzsébet-templom felépítésén dolgozó kézművesek hetibéreit azokból, az akkori szokás szerint is, a hét utolsó napján kifizesse. Ebből pedig szinte önként kínálkozik két megállapítás. Az egyik az, hogy az építkezés e fokán a templom építésének költségeit Kassa városa saját pénzből fedezi; a másik az, hogy a templomépítés nagy munkáját 1431-ben az őszi hónapokban, közelebbről meghatározva: az Erzsébet napját követő péntekelőtti héten kezdték meg, mert a vitricus az első bérfizetéseket «feria sexta ante Elysabeth» teljesítette, helyesebben: e napon vette fel a pénzt, hogy a templom építésénél dolgozó munkásoknak még aznap, vagy a mi valószínűbb, a rákövetkező napra eső szombaton fizesse ki az érdembe hozott egyheti munkabéreket. -

Van a számadáskönyvnek még egy más tétele, mely arról szól, hogy az 1432. évi Simon napja (okt. 28) előtti szombaton a város bizonyos Petrus campanator-nak 50 frtot fizet ki, vagy mint a számadáskönyv mondja: engedélyez.¹

¹ 1432. Ad rationem ecclesie beate Elizabeth concessimus Petro campanatori sabbato ante Symonis 50 fl. per centum. (U. ott, 3. l.)

Ennek a Petrus campanator-nak a neve már korábbról ismeretes. 1424 július 23-áról a bártfai városi vászonfehéritő-műhely számadáskönyvének boritékán találjuk feljegyezve, hogy Péter egykori kassai campanator-mesternek felesége e napon 2000 darab gyoicsot szabadít fel Bártfán a tilalom alól.¹ E feljegyzés kétféleképp értelmezhető: vagy úgy, hogy a Kassáról való Péter 1424 előtt Bártfán volt «campanator», avagy úgy, hogy Péter Kassán volt valamikor «campanator» s most a felesége Bártfán jár el a gyoicsok ügyében. A magunk részéről az első értelmezést tartjuk helyesnek s bizonyosnak látjuk azt is, hogy 1424-ben Péter még életben van, mert a számadáskönyv feleségét nem mondja özvegynek.

Kérdjük azonban, foglalkozására nézve mi volt ez a szóbanforgó Péter? Mit jelent a «campanator» szó? Fejérpataky idézett műve tárgymutatójában a «campanator»-t egyáltalában harangozónak értelmezi s magát Petrus campanatort is harangozónak mondja. Ennek azonban ellene szólnak a tények. A bártfai 1424. évi feljegyzés Pétert «magister»-nek, mesternek nevezi, a mivel harangozót soha sem illetnek a régi források, az 1432. évi kassai feljegyzésben pedig oly jelentékeny összeg — 50 forint — van nevével kapcsolatba hozva, hogy Péter mestert már ez alapon sem lehet hetenként 40—50 denár bérrel fizetett egyszerű harangozónak tartanunk, hanem harangöntőnek kell őt tekintenünk. Úgy képzeljük tehát, hogy Péter mester kassai származású volt s mint harangöntő előbb Bártfát, később pedig — 1432-ben már egészen bizonyosan — Kassa városát szolgálta, a hol a fémés a harangöntés művészete különben is a XIV. század utolsó évtizedétől kezdve nagy lendületet vett. Az 1394—1396. években itt működik Laslo fusor campanarum,² a ki, mint neve mutatja, magyar ember volt; 1395-ben találkozzunk Kasschar (talán Gaspar vagy Kaschawer?) harangöntő nevével,³ 1396-ban György harangöntővel,⁴ a kiben a Kolozs-

¹ 1424. Registrum Sindonum Civitatis Bartpfa. Consors magistri Petri quondam campanatoris de Cassa persolvit 2000 goloich dominica sexta Dominus fortitudo etc. (Fejérpataky: *Magyarorsz. városok régi számadáskönyvei.* 206. l.)

² ⁴ Arch. Ért. 1903. 216. l.

vári-testvérek egyikét sejtethjük, azután 1398-ban «Rab gisser» fémöntővel¹ (a ki önöntő, zinniesser is lehetett), 1444-ben pedig, hogy többet ne idézzünk, Henrik öntőmesterrel, a ki Giskra részére a «nagy mozsarat» öntötte s ezért 60 frtot és 10 rőf ruhaposztót kapott.²

A Péter campanatorra vonatkozó tétel a kassai számadáskönyvben azonban nemcsak e szempontból érdekes, hanem fontos reánk nézve azért is, mert az eddigelé ismert forrásokban e bejegyzéssel kapcsolatban találkozunk a legelső ízben a «boldog Erzsébet-egyház»-zal, mint olyan épülettel, a melyre a kassaiak már kész-kiadásokat fordítanak.

A templom felépítésére módot nyújtó anyagi eszközök további adatai a század közepe tájától már sűrűbben kezdenek előtűnedezni az egykorú iratokban. Sorra vesszük ezeket, a mint időrendben egymásra következnek.

1446-ban Steffan Cromer úr — a ki ekkor kereskedő s úgy látszik, ez évben tanácstag — 80 aranyforint értékű borokat adományoz a városnak a «felső torony» építésére,³ a mely torony alatt az Erzsébet-templom északi tornyán kívül más torony nem érthető, mert ebben az évben Kassán a templomépítésen kívül egyéb jelentékenyebb építkezés nem folyt. Cromer Istvánt 1452-ben, 1454-ben, 1456-ban, 1459—1461-ben, 1464-ben s végül 1466-ban bírónak választják Kassán. Nevével kapcsolatosan sok téves vélemény került idáig forgalomba; sokáig azt hitték, sőt a tájékozatlanok még ma is hiszik és hirdetik, hogy ő volt a kassai Erzsébet-templom építőmestere s hogy az ő műve a kassai, valamint a bártfai szentségház is.

1459-ben, a Márton püspök (nov. 11) napja előtti pénteken, a városi tanácsurak Flaschnerynn javaiból kaptak 75 aranyforintot, a mely adományra, vagyis inkább hagyatékra nézve akként határoztak, hogy a Szent Erzsébet-

¹ Arch. Ért. 1903. 216. l.

² 1444. Item dofur meister Hinrichen der dy grose Borse gosz an Sente Mertens obendt aus der muntze uff herr Giskrae rechnunge nach eyner bete fl. Ausgenommen fl. 60. mit 10 elen gewande. (Kassa vár. számk. 28. l.)

³ Item her Steffan Cromer von dissem jare weyne dar gegeben zu dem baw des oebirthormes fl. auri 80. (U. ott, 6. l.)

templomra 35, a Domonkosok templomára 10, a Szent Miklós-templomra szintén 10 aranyforintot fordítanak, a kórháznak 12 aranyforintot, párnahuzatokra (bizonyára a kórházi ágy-neműek számára) pedig 8 aranyforintot adnak belőle. A tanács urai Augustin Cromer úrnak, a Szent Erzsébet-templom gondnokának, kifizetnek 35 aranyforintot s a többi pénzt is a kijelölt helyekre juttatják.¹

Ez a Cromer Ágoston nevezetes és jeles férfia volt Kassának. Mint látjuk, 1459-ben templomgondnok, 1462—1463-ban, valamint 1467-ben judex. 1471-ig pedig városi consul volt. 1472-ből fennmaradt sírköve az általa alapított, ma kanonokok sekrestyéjének nevezett kápolnából került elő s azt az utolsó restaurálás alatt a Szent Mihály-kápolna oldalába falazták be. Ha nevéből nem is tudnánk, fel van jegyezve, hogy Cromer Ágoston kereskedő volt. 1450-ben vették fel a kereskedők czéhébe tagul² s csak azután — bizonyára jól meggazdagodva — lépett a város szolgálatába, hol a legmagasabb állásig, a judexi tisztségig emelkedett. Fia, Jeromos, kereskedő volt Kassán s 1482-ben végrendelezett. Alább még bővebben foglalkozunk vele.

Több művészettörténet-írónk Cromer Ágostont nemcsak építőmesternek, hanem a Szent Erzsébet-templom építőmesterének is tartja, nyilván azzal az Augustinus mawrer-rel tévesztvén őt össze, a ki 1464-től 1490-ig dolgozott Kassán s a kivel alább még találkozni fogunk.

1465-ben, a Mártonnapot (nov. 11) követő pénteken, a városi tanács a Szent Erzsébet-templom építésére kölcsön adja azt az 52 aranyforintot, a mit tiszteletreméltó Hanus Harnisch úr végrendeletileg hagyott a városnak olyan ren-

¹ 1459. Notandum dy herrn haben enphangen von der flaschnerynn guetter fl. auri 75. Davon haben sy benampt und beslossen zu sand Elisabeth fl. auri 35 czu vnser frawen fl. auri 10 und czu Sand Niclas fl. auri 10 czu dem spital fl. auri 12 und czum zichen fl. auri 8. Actum feria sexta proxima ante festum beati martini episcopi. — Item davon gegeben herrn Augustin Cromer der kirchen Sand Elisabeth vater fl. 35. Item czu vnser frauwen fl. auri 10. Item czu sand Niclas fl. 10. Item czum spital fl. auri 12. Item czum czichen fl. auri 8. (U. ott, 10. l.)

² *Magy. Gazdtört. Szemle.* 1903. 342—352. l.

deltetéssel, hogy az összegből 32 aranyforint a malomutczai kapu irányában a Hernádon átvezető híd kijavítására, 20 aranyforint pedig a «pharrhoff» építésére fordítottassék. Most e két összeget egyesítik s az egészet úgy adják kölcsön a Szent Erzsébet-templom építésére,¹ a minék meg volt a maga alapos oka.

Ezután már csak 9 év múlva bukkanunk rá a számadáskönyvben a templom céljaira szánt pénzbeli adományok újabb adataira. 1474-ben, a Bálint napját megelőző szombaton történt, hogy a város a Saboth Andris-féle ház eladásából befolyt pénzből a Szent Miklós-egyház kiadásaira 50 forintot, azután ugyanebből az «ecclesia» részére 120 frtot utalt ki, végre ismét ugyanebből az Erzsébet-egyház javára 70 frtnak a lefizetésére kötelezte magát.² Miután itt a cél nincs pontosabban megjelölve, azt kell hinnünk, hogy a két utóbbi esetben e pénzeket a Szent Erzsébet-templom építési munkáinak folytatására fordították.

De a hívek ellenszolgáltatásként igénybe vett kézimunkájának eseteire is van néhány példánk, sajnos, csak a század második feléből.

1460-ban a Brunnából (Brünn) származó vagy onnét jött Helt István üvegest felveszik a kassai polgárok sorába, ámde ezért a Szent Erzsébet plébánia-templom ablakainak

¹ 1465. Item in anno domini millesimo quadringentesimo sexagesimo quinto haben meyne herrn entphangen von eynem testamenth das der erherr herr Hanus Harnisch gelossen hat czu der prucken uber dy Konradt gegen dem moelltar hynaws fl. auri 32. Dati sunt et amplius pro reformatione pontis tempore Muessygank. Item nur von dem selben . . . herrn gelt czu dem paw gelossen auff dem pharrhoff fl. auri 20 und ist geschen am freitag post martini dedimus. Item das obgeschriben gelt mittemander eodem die gelichen czu dem paw der kirchen sancte Elisabeth. (*Kassa vár. régi számk.* 12. 1.)

² 1474. Sabbato ante Valentini de pecunia Augustini Schkopp, quam dedit ex parte domus Saboth Andris ad sanctum Nicolaum exposita fl. 50. Super hys civitas obligatur ecclesie ex parte domus Saboth Andris fl. 120 Augustino Schkopp defalcato. Civitas obligatur ecclesie Elisabeth ex parte domus Zabeth Andres vendite Augustina Schkopp et propter perceptam ab eodem per defalcationem pecunie credite fl. 70. (U. ott, 14 l.)

egy részét kell beüvegeznie ;¹ 1465-ben Grosz Istvánt is felveszik, de 1000 darab téglát kell ezért beszállítania² hihetőleg a templom építkezésére. A következő évben Lorencz Stainmeczet egyheti kézimunka letudásának a kötelezettsége mellett írják a polgárok sorába,³ a mit valószínűleg szintén a templom körül kell elvégeznie; ellenben 1467-ben Hans Wagner fuvarost már ismét kifejezetten úgy, ha a polgárjogért 10 fuvar homokot szállít be «ad ecclesiam».⁴ Ugyanekkor Benedic Zenth Isthwannak, a ki szintén fuvaros lehetett, az volt a kötelessége, hogy 16 szekér követ szállít ugyancsak «ad ecclesiam».⁵ Végül 1469-ben Niclas von Perga-t, a ki kőfaragó vagy üveges volt, beiktatják ugyan a polgárok sorába, de ezért az Erzsébet-egyház ablakain kellett dolgoznia.⁶

Hatalmas lendületet adott a templom építésének Mátyás királynak az az elhatározása és nobilis bőkezősége, hogy 1468-tól kezdődőleg öt évre a templom építésére engedi át azt az «ujévi ajándékot» (munera strenualia), melyet Kassa neki évenként fizetni tartozott s a mit még csak négy év előtt is ugyancsak kemény rendelettel hajtott be Kassa városán Bessenyei Bertha királyi kincstartó.⁷ S midőn ennek ideje lejár, 1472-ben Mátyás folytatólag megismétli e rendelkezését, most már tíz évre engedvén el Kassának az ujévi ajándékot oly kifejezett czélból, hogy az az «ecclesia fabrica»-ja hasznára fordíttassék.⁸

1465-ben Pénzverő Bálint (Valentinus Monetarius), a ki

¹ 1460. Stephanus Helt de Brunna vitreator adeptus est ius civile, tenetur laborare in ecclesia parochiali in vitris fenestrarum. (*Arch. Ért.* 1890. 341. l.)

² *Arch. Ért.* 1893. 67. l.

³ *Arch. Ért.* 1890. 340. l.

⁴ *Arch. Ért.* 1893. 67. l.

⁵ U. ott.

⁶ 1469. Niclas von Perga feria secunda ante Fabiani et Sebastiani martyrum adeptus est ius civile, tenetur laborare fenestrali in ecclesia beatae Elyzabeth. (*Arch. Ért.* 1890. 341 l.)

⁷ Thallóczy: *A kamara haszna.* 98—99. l.

⁸ Tutkó: *Kassa vár. tört. évkönyve.* Kassa, 1861. 225—226. l., az okmány teljes szövegével.

1461-től 1465-ig működött Kassán, 1465-ben bekövetkezett halála előtt a Szent Erzsébet-templom számára 2 aranyforintot testál,¹ az 1472-ben elhunyt Weysser János tanácstag özvegye, Margit asszony pedig a templom számára készítendő kehelyre egy övet, egy serleget, hét darab bőrtüvel ékes és nyolcz közönséges (sima) gombot s végül egy köpenyre való nagy csattot hagyományoz azzal a kikötéssel, hogy a mi e tárgyak árából a kehely megcsináltatása után fennmaradna, azt fordítsák egy «agnus dei» elkészíttetésére. Ezeken kívül testál még a Szent Erzsébet-templom építésére egy nagy csattal ékesített zöld köpenyeget s egy kisebb serleget, ez utóbbit azzal, hogy befolyt árát a templom ládájába helyezték. Végre intézkedik, hogy hat kötélnyi földjét adják el s a pénzt fordítsák «a ciboriumra».² Kétséget nem szenved, hogy a «ciborium» alatt a templom pompás szentségháza értendő, mely már ekkor épülőben van, de csak az 1477. év táján készült el teljesen.

Még ugyanebben az évben — 1472-ben — vesz át a városi tanács Simon Goelchintől a Szent Erzsébet-templom javára 100 aranyforintot ;³ míg 1476-ban ismét Mátyás király ad nagyobb mennyiségű sőt a városnak a templom építési céljaira⁴ s ugyanekkor jut a Kassán elhalt Ötvös Márton hagyatékából is 100 magyar forint a templom hasznára és kijavítására.⁵

Cromer Jeromos kassai kereskedő, a volt judex-, consul- és templomgondnoknak, Cromer Ágostonnak fia, «Palota» nevű tállyai szőlőjét már 1479-ben kifejezetten az Erzsébet-templom épületére⁶ (vagy építésére) adja s a mikor 1482-ben

¹ Mihalik J. : *Kassa város ötv. tört.* 11. l.

² U. ott, 13. l.

³ Item anno domini millesimo quadringentesimo septuagesimo secundo an sonobindt vor Andree haben dy ersamen herrn des rotis von Simon Goelchin der kirchingelt sancte Elisabeth fl. auri 100 entphangenn. (*Kassa város r. számk.* 12. l.)

⁴ *Arch. Ért.* 1890. 341. l. és Henszlmann : *Kassa városának ó-német stílű templomai.* Pest, 1846. 13—14. l.

⁵ *Arch. Ért.* 1897. 42—43. l.

⁶ Zcw santhe Elisabeth kirche zcw Casscha czw dem gebewd. (*Arch. Ért.* 1890. 341. l.)

végrendelkezik, akkép disponál, hogy egy — úgy látszik, második — tállyai szőlője a domonkosok kolostorára, de egyben «az építésre, különösen pedig a torony kiépítésére» is fordíttassék,¹ a minek értelme nem egészen világos előttünk, mert ez az intézkedés úgy is értelmezhető, hogy a szóbanforgó hagyaték a domonkosok klastromát és a klastrom-templom (szándékba vett) kiépítését illeti, de úgy is magyarázható, hogy a hagyaték egy része a klastromra, más része ellenben a Szent Erzsébet-templom építésére, különösen pedig a torony felépítésére fordítandó. Azt hisszük, a második értelmezésünk a helyes, mert nincs tudomásunk, hogy a mondott időben a domonkosok templomán valamely építkezés folyt, vagy hogy e templom tornyának kiépítésére szükség lett volna.

A végrendelet többi részében Cromer Jeromos Cromer Györgynek — a ki talán az öccse volt — 100 frtot, két kupa bort hagyományoz és azt a 20 frtot engedi át, a melylyel ez neki adósa, Cromer György gyermekeinek pedig 50 frtot testál, meghagyván, hogy ezeket az összegeket házából fizessek ki. Kőboltját (Steincrom) Weickart János leányára, ezüstneműit a Szent Erzsébet-temploma számára készíttendő keresztre, borait a szegényekre és a Miasszonyunk kolostorára (a domonkosokra) hagyományozza s még szolgálinak is juttat néhány forintot.²

1480-ban néhai Sartor János volt nagybányai consul felesége, Krisztina asszony hagy bizonyos pénzösszeget, hogy abból a többi között egy vörös selyem miseruhát — ein rote czamlot kasel — készíttessenek a templom számára.³

1483-ban, a Margit napja (a mi vagy Magyarországi Szt. Margit napját, jan. 28, vagy cortonai Szt. Margit napját, febr. 22, avagy Margit királynő napját, jún. 10. jelenti) előtti szombaton, a tanácsurak a Bartel Dreszler által a Szent Erzsébet-templomra hagyott szőlőskert ára fejében Cristan Gundischer úrtól vesznek fel 90 forintot, a mit Hannsz

¹ Zew unser liben Frawen yn das kloster auch zew den gebewd und sunderliche zuw dem thwrm. (*Arch. Ért.* 1897. 42. 1.)

² Kerekes: *Kassa polgársága stb.* 54. 1.

³ *Arch. Ért.* 1897. 42—43. 1.

Ruszdorffer úr, a templom gondnoka, a maga külön regestromába nyomban feljegyez. Ebből az összegből 1484-ben, a Szent Márk evangélista napja (ápr. 25) előtti vasárnapon, a tanács Jurgk Ferber úrnak 10 frtot fizet ki a templomhoz szükségelt téglák ára fejében.¹

Az adományozók eddigelé ismert névsorát a XV. században Lwniczzer Jakabné, egy mészárosmester felesége zárja be, a kinek hagyatékából 1492-ben készíttetnek egy ezüstkelyhet a templom számára.²

V.

S most át kell térnünk tételünk második részére, vagyis annak a kérdésnek a tisztázására: lehetséges-e a Szent Erzsébet-templom egyes műrészleteinek és liturgikus berendezési tárgyainak keletkezési korát évek szerint kimutatni?

Ha nem is bőséges számban, mégis vannak adataink, a melyeknek segítségével ezt a kérdést a kutatások mai állapotában is részben már megoldhatjuk.

Ezek legelseje és legkorábbiája a templom szentélye falára festett az a két sas-czímerkép, a melyekről már előzőleg bőven szó esett. Ha a két címeralak valóban a német római szent birodalom és a Luxemburg-ház sasát jelképezi, úgy a mellett bizonyít, hogy a templom szentélye legkorábban 1410—1412-ben, legkésőbbben 1437-ben már készen állott. A dóm utolsó restaurálásának szakavatott vezetője, Fröde Vilmos is ebben a hitben van s ezenfelül még azt

¹ (1483). Sabbato ante Margarethe habenn dy herrn ent phanngen von herr Cristan Gundischer von den weyngarten des Bartlom Dreszlersz dy er der kyrche gelassen zcu sunte Elizabet fl. 90. und das hot herr Hannsz Ruszdorffer der kyrchenvatter vorzehet ym seynem registro. Octuagesimo quarto. Item dor an habenn wir gegeben am sonnobent vor Marci evangeliste dem herrn Jurgk Ferber fl. 10 an den czygel czu der kyrche. (*Kassa vár. régi számk.* 19. 1.)

² *Arch. Ért.* 1905. 163. 1. — Lumpniczer Jakabról az 1485. évből fel van jegyezve, hogy 100 frtért megvette a városi tanácstól az ú. n. „nunnenhawsz”-t, a domus monialium-ot, mely a Miasszonyunk kőlostorá és Frantz Haberman háza között feküdt. Lumpniczer Jakab a ház vételárát részletekben fizeti meg a városnak. (*Kassa vár. számadk.* 20. 1.)

is állítja, hogy Zsigmond uralkodása alatt épült a karzat, a domborműves faragványokkal ékesített régi szószerék, melynek darabjait úgy ásták ki a templom talajából s végre ekkor épült a szentély éjszaki falából kiszökő énekesek karzata is. A karzatnak és a szószeréknek Zsigmond idejéből való származását mindaddig hypothesisnek kell tekintenünk, a míg arra konkrét adat — kőbe vésett évszám vagy írott bizonyíték — fel nem bukkan, ellenben az énekesek karzatának Zsigmond idejében való elkészültét már csak azért is el lehet fogadnunk, mert annak tektonikai szerkezete és beépítés-módja szoros és szerves összefüggésben van magával a szentélylyel.

1440-ben már álltak a hosszahajók is, sőt a hajóknak tetővel is el kellett látva lenniök, a mint azt már kifejtettük.

A Giskra alatti zavaros és bizonytalan helyzet, a mihez a csehek zsarolásainak és határt nem ismerő szipolyozásainak vagyont és jólétet bénító rabló garázdálkodása járult, a templom építőmunkáinak folytatását egy időre megakasztotta. Nincs is adatunk arra, hogy 1452-ig e körül valami érdemleges munka történt volna s ha 1446-ban ad is 80 frt értékű borokat Cromer István a «felső torony» építésére, még nem következik, hogy annak építését már 1446-ban tényleg meg is kezdték, vagy esetleg folytatták volna. Ami adatunk erre nézve van, az csak annyi, hogy e toronynak a templom középhajója párkányzatának magasságában lévő felső kősorán már azt a városi czímert látjuk kifaragva, a melyet V. László adományozott Kassának 1453-ban. Következik ebből, hogy a toronynak e czímer alatti részei korábban épültek az 1453. évnél, felső rétegei ellenben föltétlenül 1453 után. De hogy a torony alsó részét mely időben emelték, azt évszámszerűen megállapítani még nem tudjuk. Lehet, hogy már Zsigmond idejében, a mi valószínű is, de lehet, hogy Albert uralkodása alatt, avagy pedig az 1450—1452. évek között, a mikor a viszonyok legalább valamelyest kedvezőbbre fordultak.

1452-ben bukkan elő az írott emlékek fonalán Schyn-nagel Thadæus neve, a kit a templommal annyiban hozhatunk kapcsolatba, hogy egy ezévbeli kassai oklevél őt

«unser Pfarkirchen vatter und baumeister»-nek, vagyis a plébánia-templom gondnokának és építőmesterének nevezi.¹ Schynnagellel alább még tüzetesebben foglalkozunk, most csak annyit jegyzünk meg róla, hogy nevével a templom egyetlen egy részletének a felépítését sem hozhatjuk összefüggésbe, mert erre semmi hitelt érdemlő, elfogadható adatot nem találunk.

Az a körülmény, hogy 1453-ban a templomnak már két oltárát, a Szent Annáét és a Szent Udalrikét említik az egykori források,² a mellett bizonyít, hogy a Szent Erzsébet-templom ekkor már úgyszólván teljesen készen állott, vagy legalább is belső részeiben már annyira ki volt képezve, hogy oltárokat is befogadhatott. Hogy 1460-ban Helt István «vitreator» a templom ablakainak egy részét beüvegezi s hogy ezek a munkák még kilencz év múlva, 1469-ben is tartanak, a mikor a vagy kőfaragó vagy üveges Niclas von Perga-t látjuk a templom ablakai körül szorgoskodni, nincs ellentmondásban állításunkkal: a már kész templomnak lehettek egyszerű, ideiglenes ablaklemezei vagy táblái is, a miket az idők folyamán, a mikor erre fedezet került, szebb, drágább, művészi üvegtáblákkal váltottak fel.

Egy ilyen oltárnak vagy hasonló belső berendezési tárgynak, talán stallumnak a megmaradt része az a domborművű fafaragvány, mely az elmúlt század hetvenes éveiben a Szent Erzsébet-templom lomtárából a Felsőmagyarországi Museumba került. A négyszögű faragvány mellső lapján lendületesen megcomponált gazdag csúcsíves lombozat között három címERPajzs foglal helyet. A középső főmezőt Kassa városnak Nagy Lajos király által adományozott címere foglalja el a három liliummal³ s a pólyákkal; ezt határolja jobb- s balfelől egy-egy pajzs a reájuk helyezett csőrsisakkal

¹ Arch. Ért. 1891. 340. l.

² Arch. Ért. 1890. 340. l.

³ Heraldikailag annyiban helytelen itt a címér ábrázolása, hogy a három lilium, bizonyára a faragóművész ügyetlenségéből, a pajzsból kiszorult s azon kívül, a pajzs fölött talált elhelyezésre. Ellenben teljesen correctek a színek ennél is, mind pedig a két oldalsó címERPajzsnál.

s ezeken háromlevelű nyílt koronával. A sisakok foszlányait gazdag stilizált lombzatok alkotják, melyek takarók gyanánt veszik körül a pajzsokat s töltik ki a lapnak szabadon maradt részeit. A város címere fölött lebegő mondatszalagba az 1461 évszám van bevésve, a mi egykorú s így a faragvány, illetve az egész műtárgy keletkezésének idejét pontosan meghatározza. A heraldikai értelemben vett jobboldali pajzsban, ma már csaknem a láthatatlanságig elfakulva, egymással váltakozva két fehér (ezüst) s ugyanannyi vörös czölöp van festve, minélfogva a címér a Héderváryak címerképe gyanánt tekinthető. A baloldali pajzsban vörös alapon sárgával (arannyal) festett csattot látunk, e címér tehát az olnodi Czudar-családé.

A Héder-nemzetség s a Czudar-család címereinek e faragványon Kassa város címérével kapcsolatos megjelenése nem magyarázható másként, mint hogy a kérdéses egyházi szerelvény — oltár, stallum vagy egyéb — létrehozásához mind Kassa városa, mind pedig a Héder-nemzetség és a Czudar-család egy-egy tagja egyformán hozzájárult valamelyes olyan eseményből kifolyólag, vagy annak emlékét megörökíteni kívánó módon, a mely esemény 1461-ben ment végbe s Kassára és a személyi címerek akkori tulajdonosaira nézve jelentős volt.

Hogy ennek az eseménynek a nyitját megtaláljuk, mindenekelőtt azt kell tudnunk, ad personam kikre vonatkozhatnak 1461-ben e címerek? Figyelembe véve az akkori hazai, de főkép a felsőmagyarországi eseményeket, szinte kétség nélkül lehet állítani, hogy az első címér Héderváry László egri püspöké, a második pedig azé a Czudar Simoné, a ki családjának származási tábláján e néven harmadik gyanánt szerepel s a ki 1441-ben főpohárnok, udvari kapitány volt s 1460-ban szerezte Tokajt.¹

Héderváry László, a ki annak idejében Erzsébetnek és Lászlónak oly engesztelhetlen ellensége volt, 1446-tól 1467-ig ült az egri püspöki székbén. Mátyás király uralkodásának kezdetén több ízben harczolt a Felsőmagyarországon

¹ Nagy Iván : *Magyarorsz. csal.* XII. 447. l.

garázdálkodó csehek ellen, elfoglalt sok várat, megvert több hirhedt rablókapitányt, köztük Axamitot s nagy buzgóságot fejtett ki az egri székesegyház felépítése érdekében, a hová szónoklás végett Kapisztranói Jánost is meghívta. Mátyás király az 1459-ik év elején a Giskra ellen küldött Héderváry László helyébe Pálóczy László országbíróát rendelve, Héderváryt társával, olnodi Czudar Simon főudvarmesterrel együtt a felsővidékek országos kapitányává nevezte ki, újabban is megparancsolván Kassa városának, hogy nekik mindenben engedelmeskedjék s őket, akár együttesen, akár egyenként szólíttatik fel általuk, egész erejével, minden népével és erőműveivel segítse. \

Héderváry László tehát bizonyos időn keresztül Czudar Simonnal együtt operált a csehek ellen s e két férfiú együttműködésének ideje épen azokra az évekre esik, a mikor Mátyás király uralkodása alatt a kassai Erzsébet-templom építésének új korszaka nyílik meg, sőt alatta nyeri az építés befejezését is, a mit nem kis mértékben köszönhetett a műszerető királynak. 1460-ban maga Mátyás is személyesen megfordult Kassán, a hol október közepétől csaknem egy teljes hónapon át tartózkodott ; itt ülte meg Szent Erzsébet napját, innét datálja Podiebrád cseh királyhoz intézett levelét s még november 25-én is Kassán van, vadászatokat rendeztetve a város határában.

Az 1460. évi felszabadítási háborúk, a melyekben Kassa és Bártfa városok áldozatkészséggel működtek közre, még nem hoztak ugyan teljes sikert Mátyásnak, ámde az eredmény, mely két év múlva a maga egészében bekövetkezett, már ekkor kedvező jelekkel mutatkozott. A hogy Mátyás király Pata vára alatt hadai élére állt s személyesen vezette csapatait, csakhamar egymás után elesnek a cseh «latrok» erődített helyei : Sajónémeti, Sajó, Balogvár, Gömör, Derenk, Rimaszécs, Serke, Ozdin, Zagyvafő, Salgó, majd Szikszó, 1461-ben pedig maga Giskra főerőssége, Sárosvára is megadja magát, elesik Ujvár is, Szepesvára, Richnó, Késmárk és több más helység bukása pedig úgyszólván küszöbön áll.

Mind Héderváry László, mind pedig Czudar Simon e korszak háborúinak nevezetes, nagy szerepet vivő alakjai voltak

s tevékenységük nyomán elég siker fakadt ahhoz, hogy győzedelmes csatáik emlékét valamely alkalmas fogadalmi művel: oltárral vagy stallummal örökítsék meg a szép kassai templomban, Mátyás király hűségesen ragaszkodó városának e büszke alkotásában. A fogadalmi mű azonban nem volt hosszú-, még kevésbbé örök-életű. Úgy látszik, az 1556. évi iszonyú tűzvész tette ezt is tönkre, mint a templom mindama fölszerelését, a miből — a krónikaíró szerint — elégett minden, a mi nem kőből volt s csupán a nagy főoltár, a Mária halála-, a Szent Antal- és a Mária látogatása-oltára volt megmenthető. Az egykori emlékműnek négyszáz év múlva előkerült e szerény töredéke azonban mégis megőrizte alapítóinak ezzel is kapcsolatos dicsőséges emlékezetét, mert ebben a vonatkozásban az archæologus gondja óvta meg azt a végenyészettől.¹

Kétséget nem szenvedhet, hogy az ifjú Mátyás királynak 1460-ik évi hosszabb kassai időzése sorsdöntő volt az Erzsébet-templom továbbépítésére nézve. Bizonyos, hogy még akkor indul meg a déli torony abbanhagyott munkája s ennek felépítésével 1461-ben már annyira előrehaladtak, hogy az oldalhajó párkányszéle fölött három méternyi magasságban lévő kőréteget is lerakhatták már, a mit egy itt elhelyezett kőkoczkának 1461 bevésett évszáma bizonyít. Ezzel a munkával azonban megnehezítették az orgonakarzathoz való feljutást, a mit addig egy belső szabad lépcső közvetített. Hogy ezen segítsenek, az orgonakarzatról az éjszaki toronyba vágtak ajtót, a régi szabadlépcső helyett pedig az északi torony északnyugat felé néző oldalához, a négyszögű torony vastag nyugati fala s a nyugat felé kiugró támasztófal sarkába ragasztottak egy kisebb lépcsőtornyot, melyben külön csigalépcső-fokok vezettek a torony első emeletéig, a honnét azután az orgonakarzatra lehetett eljutni. E munkával 1462-ben lettek készen, a mint azt a kis lépcsőtorny ajtaja fölé kifaragott, az 1462 évszámot magán viselő városi címérből látjuk. Fröde Vilmos nézete szerint ugyanebben az időben

¹ Mihalik J.: *Egy XV. századbeli falfaragvány*. Múz. és Könyvt. Ért. III., 147—149. l.

kezdték építeni finom komlósi kőből a 16 méter magas szentségházat is, a mellyel azonban annak mestere csak 1477-ben lett készen.¹

Magának a déli toronynak a felemelésével aránylag csak lassan haladhattak előre, mert az oldalhajó magasságában elhelyezett és az 1461 évszámmal megjelölt kőkoczkától a torony mai legfelsőbb rétegéhez nyolcz év leforgása alatt, vagyis 1469-ig még el nem érték. A torony legelső emeletén találjuk ugyanis kőbe faragva azt a nagy címercsoportozatot, melynek koronás pólyázott főpajzsa körül elhelyezve jobbról a magyar kettős keresztet, azután Galicziának és Szlavóniának, balról Dalmáciának, Csehországnak és a Hunyadi-családnak, alul pedig Kassa városának címeres pajzsocskáit látjuk. E címercsoportozat rendeltetése egészen világos : azt akarja hirdetni, hogy a déli torony e magasságig Mátyás király uralkodása idejében, az ő bőkezősége révén és Kassának az áldozatkészségéből épült fel. Hogy ez 1469 előtt meg nem történhetett, azt az a körülmény mondja el beszédesen, hogy a címerpajzsocskák között már Csehországtól is ott találjuk, holott Mátyást a cseh, morva és sziléziai katolikus rendek csak 1469 május 3-án választották meg Olmützben cseh királylyá s nemsokára Brünnben meg is koronázták. Világos tehát, hogy ha a torony e felső emelete már 1469 előtt készen lett volna, abban Csehország címerképe semmikép sem találhatott volna helyet.

És e késedelmes lassúságnak meg volt a maga szomorú oka. Ugyanis alig haladtak a déli toronynak építésével mintegy 10 méternyi magasságig, észrevették, hogy a templom kereszthajójának déli fala helyéből kitolódott s ennek következtében az egész épületet az összedőlés veszedelme fenyegette. Bár a négyzetpillérek is elhajoltak, mindamellett első sorban arra kellett törekedni, hogy mindenek előtt a kereszthajó magas homlokfala támasztassék meg. Fölépítették tehát elébe a déli előcsarnokot s az ezzel kapcsolatban álló két kápolnát, a miket az előcsarnok homlokfalával egymagasságra kellett kiépíteni, ha célzt akartak érni.

¹ *Magyarorsz. várm. és városai.* I. 66. 1.

Ezek a mentési munkák 1465-ben indulnak meg s — úgy látszik — sürgősségük volt az oka annak, hogy a déli torony továbbépítésének a munkálatait egy időre fel kellett függeszteni. Maga Kassa város megragad minden lehető eszközt, hogy a veszedelmet elhárítsa a város szemefényéről. Mindekelőtt pénzt szerez, hogy a sürgős és bizonyára nagy apparátussal megindult munkák tetemes költségeit fedezze. Ebből érthető meg, miért nyúlt 1465-ben a Harnisch János által hídépítésre adományozott 32 aranyforinthez s hogy 1466-ban és 1467-ben — a rendes szokástól eltérően s aránylag nagyon olcsón — miért engedélyez Lőrincz kőfaragónak egy heti kézimunkájáért, Wagner Jánosnak pedig 10 fuvar homok és Szentistváni Benedeknek 16 szekér kő beszállításáért polgárjogot.

S míg e külső mentési teendők s ezek kapcsán az új épületrészek felállításának munkálatai folytak, Kassa városának gondja volt arra is, hogy a templom belső liturgikus felszerelése is tovább haladjon előre.

Régi terve lehetett már, hogy a templomba nagy, díszes, a pompás épülethez mindenben méltó főoltárt állít, de erre csak jó későn nyílt módja. Hogy a főoltár 1474-ben már meg volt rendelve s hogy annak elkészítése ekkor már folyamatban is volt, annak első nyomát ez évben találjuk a városi számadáskönyvben. Az erre vonatkozó bejegyzés elmondja, hogy a Goldenmwecz-féle házból 200 frt templompénz befolyván, abból 1474-ben 50 frt a Szent Miklós-egyházra, 50 frt pedig a Szent Erzsébet szárnyasoltárra rendeltetett. A többi 100 frt a város hasznára szolgál, de — folytatja a bejegyzés — e bizonyos 100 frt is részben és ujabban a templomra fordítatott.¹

1475-ben már készen áll a templom déli előépítményének keleti falához kapcsolódó az a kápolna, a melyet — sírköve feliratának tanúsága szerint — Cromer Ágoston alapított.

¹ 1474. Es yst zu wissen das kyrchen gelt entphangen ist von goldenmwecz hawt fl. 200, von welchen seyn komen fl. 50 zu Sant Niclas, auch flor. 50 zu Sant Elizabeth tofel und dy ander fl. 100 seyn komen zu der stat nwecz, dieselben fl. 100 sind eins theils nw komen zu kirchen. (*Kassa vár. régi számk.* 14. l.)

Világosan kitűnik ez özvegyének, Mártha asszonynak ez évben kelt végrendeletéből, mert az özvegy ekkor testál 32 aranyforintot arra a célra, hogy az ujonnan épített kápolnában, melyben férjét eltemették (s a hol 1882-ben sírkövét is megtalálták), szárnyasoltárt vagy oltárképet állítsanak.¹ Ezt a kápolnát — a mai kanonokok sekrestyéjét — még 1516-ban is Cromer Ágoston kápolnájának (in der capell Augustinus Cromer) nevezi egy városi jegyzőkönyv.²

Ez alatt pedig a főoltár készítése, ha lassan is, a mi természetes és érthető, folyik tovább. Az 1476. év András napján (a mi itt corsinii András napjára, január 6-ikára vonatkozhatik) szombaton — tehát ismét bérfizetési napon — Rwsdorffer János és Waikhart János urak a város részéről a Szent Erzsébet szárnyas-oltárra — végtelen kár, hogy fel nem jegyezték: kinek! — kifizetnek 50 forintot s azután ugyanezen a napon megint 25 forintot.³ Majd Péter-Pál apostolok napján (jún. 29.) — a mi ismét szombatra esett — az egyház részéről számadást csinálnak Lőrincz ötvös mesterrel, a ki a városi egyháznak (vagyis a plébániatemplomnak) 14 márka ezüstjével tartozik.⁴

A szövegből kivehetőleg Lőrincz ötvösmestert a templom részére szükséges valami tárgy elkészítésével bízták meg s e célból — mint sejthető — bizonyos mennyiségű ezüstöt adtak át neki felmunkálás végett. Lőrincz mester vagy el nem készítette a tárgyat s ez esetben a kapott ezüstöt tartozott megbízóinak visszaadni, vagy pedig elkészítette azt s a 14 márka ezüst fölöslegként maradt nála s ezt mint ilyet kellett visszaszolgáltatnia.

¹ Item mer vor eyne toffel in die newe capelle zu machen flor. auri 32. (*Arch. Ért.* 1897. 41—42. l.)

² *Arch. Ért.* 1890. 341. l.

³ 1476. Item sabbato in die Andree dederunt domini Johannes Rwsdorffer et Johannes Waikhart ad tabulam sancte Elizabeth fl. 50. Item magis eodem die fl. 25. (*Kassa vár. régi számk.* 14. l.)

⁴ 1476. Racione facta cum magistro Laurencio aurifabro ex parte ecclesie sabbato in die Petri et Pauli apostolorum tenetur ecclesie civitas marcas argenti 14. (U. ott.)

Úgy véljük, ezt az alternatívát az 1477-ik évi adattal, a mint nyomban látni fogjuk, körülbelül teljesen tisztázni lehet.

1477-ben, Tiborcz napja (aug. 11) utáni szombaton derül ki végre a Szent Erzsébet-templom főoltárának sorsa, a mikor a feljegyzésekből megtudjuk, hogy a város urai a parochiális templomnak kifejezetten nagy szárnyasoltárára 50 forintot fizettek ki, sajnos, megint csak nincs megmondva : kinek. Azután ugyane napon kiadtak még ugyanerre a szárnyasoltárra : egy font aranyért 3 frtot és 3 ortót ; a boltozathoz és a nagy szárnyasoltárhoz szükségelt állvány felállításáért és lebontásáért pedig 12 frtot, végre a templom ügyében Lőrincz mesternek a városházáról azért, hogy a nagy keresztet elkészítse, a Bálint napja (a mi itt a viterbói Szt. Bálint napja, nov. 3-ika, lehetett) előtti szombaton kifizettek 35 forintot.¹

Mi van e rövid sorokban elmondva? Még inkább : mi van bennük elrejtve, a mit úgy kell kihámozni a számvévői hely-, idő- és munkamegtakarításban gyökerező rövidséggel megconciált üzleti feljegyzésből?

Arról referálnak e sorok, hogy a Szent Erzsébet-templom főoltára, mely szárnyasoltár volt, a mit ebben az időben a németek szélteében «Tofel»-nek, vagy ha latinul írtak, «tabula»-nak neveznek, 1477 augusztus 11-ét, vagyis a Tiborcz napját követő szombaton, teljesen készen felállítva már ott díszlett a plébániatemplom szentélyében. Fenmaradt forrásaink tanúsága szerint már három évvel azelőtt, 1474-ben, fordítanak a város urai az oltárra 50 forintot — lehet hogy még valamelyes további összeget is — abból a 200 forintból, a mely a Goldenmwecz-féle házból, hihetőleg annak eladása folytán a templom pénztárába befolyt, a miből az világlik ki, hogy az

¹ 1477. Sabbato post Tibureii solucio facta per dominos de pretorio ipsi ecclesie parochiali et signanter ad magnam tabulam fl. 50.

Item eodem sabbato ad eandem tabulam pro uno libro auri fl. 3 ort. 3.

Item aufzurichten und abzubrechen das geroest zu dem gewelbe und zu der grossen toffel fl. 12. Item von der kyrch wegen gegeben dem master Loerencz von dem haws der her das gross crewcz sol machen sabbato ante Valentini fl. 35. (U. ott, 15. l.)

oltár készítését 1474-ben már megkezdték, mert arról — ha burkoltan is — már mint folyamatban lévő tényről beszél a számadáskönyv, expressis verbis fejezvé ki, hogy az 50 frtnyi összeget a «Sant Elizabeth-tofel»-re adták. Fizetéseket el nem készült munkákért ma sem szokás, akkor sem volt divatban teljesíteni, ellenben valamelyes czímen, például anyagbeszerzésre előleget adni, méltányos és indokolt volt minden időben, főképp, ha a munka már kezdetét is vette. Már pedig itt a tényállás az, hogy a város tanácsosai ekkor tetemes összeget adnak ki olyan actióra, a minek végeredménye — ha idők multán is — a Szent Erzsébet-templom szárnyasoltárának elkészülte lesz: bizonyos tehát, hogy e szárnyas oltár munkálatai 1474-ben már megindultak s a munkák színhelye maga Kassa, mert a tanácsosok nem idegenbe, hanem Kassán teljesítenek fizetést.

Kár, hogy a számadáskönyv vezetője éppen ennél a tételnél mulasztotta el a kelet közelebbi megjelölését s ez a számadások következő, «sabbato ante Valentini» napról datált tételéből sem állapítható meg pontosan, minthogy a római kath. naptárba négy Bálint nevű szentet — a terni püspököt és vértanút (napja: febr. 14-én), a terracinai püspököt (napja: márcz. 16-án), a hollandiai püspököt (napja: jan. 7-én) és a viterbói pap-vértanút (napja: nov. 3-án) — találjuk beiktatva, a szóbanforgó fontos bejegyzésnek pedig az 1474. évi számadások e különálló csoportjában terminusdöntő előzője nincs.

Az oltár elkészítésének kezdőidejét tehát nem ismerjük, de azt bizonyosan tudjuk, hogy 1477-ben, a Tiborcz napját (aug. 11) követő szombaton az már teljesen készen mostani helyén állott. Körülbelül három és fél évet vett volna tehát e szerint annak elkészítése igénybe, ha készítésének kezdő időpontja gyanánt az 1474. évi bejegyzést tekintenők, a mi azonban éppen nem volna pontos és nem is valószínű számítás, ha meggondoljuk, hogy egy ilyen hatalmas, 18 méter magas, művészi faragványokban és festményekben dúsgazdag alkotásnak az elkészítésére ennyi idő szinte elenyészően csekély ahhoz az időhöz képest, a melyet hasonló művek létrehozására más mesterek más városokban fordítanak. Példa lehet erre

Veit Stoss esete, a ki a világhírű krakói Mária-oltáron — igaz, hogy megszakítással — 12 éven át dolgozott.¹

Nem lehet tehát másként, mint hogy a kassai Szent Erzsébet-szárnyasoltár elkészítéséhez már jóval 1474 előtt, hihetőleg már a 60-as években hozzáfogtak s csak 8—10 éven át tartó munka után fejezték be s állították fel azt 1477-ben, a mikor munkadíjának egyik, úgy látszik utolsó részletét is kifizették, felállításához pedig egészen a szentély boltozatáig felérő s az oltár felállítása után nyomban le is bontott állványt emeltek, végre pedig az oltárhoz szükségelt 1 font aranyért 3 frtot és 3 ortót kiadtak.

Ez az 1 font arany valóban csekélység lett volna arra, hogy például vele az egész oltárt vagy annak egy tetemes részét megaranyozzák. Nem is erre a célra kellett ekkor ez az arany, hanem csupán arra, hogy e kevés arannyal vagy a még fedetlenül maradt felépítmény fala-részleteit megaranyozzák, vagy — a mi még hihetőbb — hogy vele azokat a sérüléseket kijavítsák, a melyek felállítás közben estek az oltár egyes részein.

Az oltár egykori hatalmas, egészen a szentély boltozatáig felnyúló vagy legalább is azt megközelítő magassága tette szükségessé az állvány szertelen nagy méreteit s azt a nagy költséget, a mit pusztán ennek felszereléseért és lebontásáért fizetett ki a város.

E pompás, talán minden európai szárnyas oltár között a legelső helyen álló nagyszerű műnek eredeti teljes mibenlétéről ma már semmi fogalmunk sincs s nem is lehet többé soha, mert annak felső része egészen elpusztult s a legszerényebb ábrázolás sem maradt fenn róla. Az oltár a XIX. század elején még teljes egészében fennállott, de — mint Henszlmann írja ² — «nem igen régen», vagyis úgy 1817 körül, «az oltár koronázatát levették, mert abból — mint mondják — egy alak lezuhanván, az akkori papságot ugyancsak megrémíté». A koronázat fenmaradt töredékeinek egy részét Henszlmann

¹ Daun: *Veit Stoss und seine Schule in Deutschl., Polen u. Ungarn.* Leipzig, 1903.

² *Magy. Szépirod. Szemle.* 1847. 1. sz. 1—3. l.

1847-ben a «régi sekrestye felső kamrájában» még látta, más részét «magánembernél» találta meg s mindezeket a XV. század második felében gyakorolt fafaragás legsikerültebb munkáinak minősítette.

Még elszomorítóbb kép az, a mit a lelkes Henszlmann az oltárnak 1847-ik évi egyéb állapotáról fest. Idéznünk kell ezt a jelentését egyrészt az igazság okáért, másrészt azért, hogy elrettentő például szolgáljon a jelennek s a következő nemzedékeknek arra, hogyan nem szabad a történelmi multnak a régi magyar művészet annyi nagy eseményével is megszentelt emlékeit kezelni. A kassai főoltárt — írja ugyanott Henszlmann — igen ügyetlenül és károsan kezelték : minden műbecs nélkül lévő képeket az oltár középszekrényében lévő faragványokhoz illesztettek, sőt még most is hozzáillesztenek, ez utóbbiak nagy kárával. Sőt — jelenti fájdalommal — eddig szokásban volt az oltárnak szőnyegekkel való kidiszítése is és pedig olykép, hogy a szőnyegeket nemcsak szögekkel, hanem még vastag csavarokkal is a táblák legbecsesebb képeibe beverték, besrófolták és a felügyelők között egy sem találkozott, a ki e barbárságot megszüntette volna.

Az oltár középső szekrényeinek faragványai 1847-ben is még nagyrészen fedve voltak a nehéz szőnyegekkel, az ú. n. czopf-stylben készült fapyramisokkal s ugyane «gonosz stilben» készített szentségházzal vagy tabernaculummal, de Henszlmann nem tudja : «azok rossz izlésének jeléül-e, a kik erre ügyelnek, vagy azért-e, hogy az, a kinek ez uraknál jobb izlése van, a becses faragványokat meg ne vizsgálhassa». Mindamellett — jajdul fel végül a boldog emlékezetű művészettörténész — az egyes lehullott testdarabok után sajnálattal megítélhetni, «hogy ha ezt a gonosz újabbat a jobb régi rovására védőrendszerként» tovább is folytatják, a becses régiség lassanként teljesen el fog pusztulni.

Henszlmann e figyelmeztetésének s későbbi gyakori és erélyes sürgetéseinek volt köszönhető, hogy végre 1858-ban hozzáláttak a templom épületének restaurálásához és belsejének rendbehozatalához. Három évet vett igénybe a munka, de erről jobb nem beszélni, azt azonban nem mellőzhetjük

hallgatással, hogy mi történt tovább a főoltár koronázatának 1817-ben leszedett részeivel. Ipolyi Arnold a Magy. Tud. Akadémia 1863. évi XXI. évi ünnepi közgyűlésén elég részletesen beszámol erről, a mikor elmondja,¹ hogy az oltár «most hiányzó felső alkotmányán» valamikor elhelyezett szobrokat a templom egy mellékkápolnájában két csoportban még látta. A töredékekből még kivehette, hogy az egyik csoportban lévő szobrok az ország védszenteit, első apostolait, királyokat, püspököket s az első szent fejedelmeket: Istvánt, Imrét, Lászlót ábrázolták. Ugyanott a második csoport — szám szerint mintegy kilencz darab — zsidó férfiakat s «nőket karjaikon gyermekekkel», nyilván Krisztus úgynevezett rokonságát: Erzsébetet és Zakariást, Annát, Joachimot stb. jelképezték. Lehet — mondja Ipolyi — hogy e faragványok az előbbiekkal együtt egykor a főoltár oromzatán állottak, vagy hogy ahhoz a mellékoltárhoz tartoztak, melynek középső szobra Mária látogatását állítja elő Erzsébetnél. Ezek a faragványok, jóllehet az előbbiekkal — nyilván a mesternek műveivel — nem versenyezhetnek, részben még ma is a jobbak közé számíthatók. «Köztük — mondja még Ipolyi — egyes zsidó alakokon, valamint egy bajszos, kucsmás magyar alakon természetűség s egyénítés élénk nyomai vehetők észre».²

¹ *Magy. műtört. tanulm.* Bpest, 1873. 154—155. l.

² E szobrok kiválóbb példányai közül a nagy Szent Gergely pápát ábrázoló kisebb, újabban Klimkovics Flóris szobrász által restaurált, teljesen átfestett s egykor egész bizonyosan az Erzsébet-oltár ormán állott pompás művű szobrocskát a Felsőmagyarországi Rákóczi-Museumban helyeztük el a Hervartóról származó XVI. századi szárnyasoltárka középső fülkéjébe. A szobrot a templom restaurátora, Wéber József, az Orbán-torony padlásán találta s a Felsőmagyarorsz. Múzeumnak ajándékozta.

A második szoborcsoportban említett szobrok közül Ipolyi külön is kiemel egy bajszos, kucsmás magyar alakot, mint a melyen a természetűség s az egyénítés nyomai észlelhetők, de Ipolyi nem tudja bizonyosan, az Erzsébet- vagy a Mária látogatása-oltáráról került-e ez a szobor akkor a kápolna lomtárába. Ez a szobor egy másik, karjai között kis gyermeket tartó szoborral együtt, mint együvé tartozó csoportozat, ma a Mária látogatása-oltára oromdíszében foglal helyet. Divald K. *Magyarország csúcsíves szárnyasoltárai* cz. műve I. részé-

De térjünk vissza a templom régi történetének fonalán a rokon események további taglalásához.

A Szent Erzsébet-oltár 1477-ben történt felállításának munkálataival kapcsolatos számadások kis csoportjában bukkan fel, de már valamivel később, a felállítás után három hónap múlva, egy bizonyos Lőrincz mesternek neve, a ki nem lehet más, mint az a magister Laurencius aurifaber, a ki mint láttuk — már 1476-ban szerepelt a számadásokban s akkor 14 márka ezüstjével tartozott a városnak. Most, a Bálint napja előtti szombaton, azzal bízzák meg, készítse el a «nagy keresztet» s egyben 35 forintot adnak neki munka-, vagy még inkább anyagbeszerzési előleg gyanánt. Nem lehet kétségünk, hogy a szóbanforgó keresztnek fémből — aranyból, de inkább ezüsből — kellett készülnie, ha már ötvössel csináltatták azt s miután a feljegyzés «nagy» kereszttről beszél, nyilvánvaló, hogy itt csakis a főoltáron elhelyezendő, már méreteiben is minden más templomi fémkereszttől elütő oltárkereszttről lehet csupán szó, nem is mervén azt kombinációba venni, hogy a templomnak a diadalívben álló arra a kalvária-keresztjére is gondolhatnánk, mely ma két mellékalakjával együtt a Kalvária-sírkert templomának emeleti oldalhelyiségében van félretéve.

Sőt — azt hisszük — közel járunk a valósághoz, ha azt

ben (11—12. l.) megemlékezik róla s azt tartja, hogy a csoportozat Zebedeust és nejét ábrázolja «pompás zsánerképben, magyaros képű mesterember» alakjában, «a ki mintha most térne meg a munkából s kitért karokkal mohón nyúl a jambor polgárasszony képében ábrázolt felesége karjaiban kapálózó gyermeke után».

Úgy sejtjük, ez a szoborcsoportozat az Erzsébet-oltár oromdiszéből való s csak tévedésből vagy hiány pótlásaként került a templom utolsóelőtti restaurálása alkalmából mai helyére. Ez alkalommal nem foglalkozunk e kérdéssel bővebben, de kimondjuk azt a megállapításunkat, hogy e szoborcsoport férfialakjának arcvonásai tökéletesen megegyezők az Erzsébet-oltár Szent Erzsébet születését ábrázoló képének azzal az alakjával, a mely alak a csoportban jobbról áll, magyaros szőrmekucsmát és prémes köpenyt visel. Ezt az alakot az *Erzsébet-képcyklus festőjének* tartjuk. Lehet, hogy egy személyben festő is, szobrász is volt s a maga képét — a mi a középkor művészetében általánosan szokásban volt — még szobor alakjában is megörökítette az oltáron nejével és kis gyermekével együtt.

tartjuk, hogy már 1476-ban is erről az oltárkeresztről tárgyaltak a város urai Lőrincz ötvösmesterrel, csak hogy akkor nem pénzt, hanem ezüstöt adtak neki, bizonyára felmívelés végett, de a mely ezüstöt — mint láttuk — valamely okból vissza kellett adnia megbízóinak, vagy legalább is feljegyezték, hogy a mester 14 márka ezüstjökkel tartozik. Igaz, hogy az 1477. évi számadási tétel csupán «Lőrincz mesterről» beszél s egy szóval sem említi foglalkozását, ámde e Lőrincz mester alatt csak Lőrincz ötvösmestert kell és lehet értenünk, mert a XV. század második felében Kassán működött szobrászok (képfaragók), valamint réz- és ágyúöntők sorában — a kik elvégre fából vagy bronzból is elkészíthették volna ezt az egyházi szerelvényt — Lőrincz nevű mesterek egyáltalában ismeretlenek. De mert képiró (pictor) is «csinálhatott» ilyen művet, meg kell említenünk, hogy egy krakói Wlodarsch Lőrincz (Laurentius Pictor de Cracovia, Wlodarsch) csakugyan ismeretes az egykorú kassai iratokból, de csak az 1493—1512. évekből, a mely legutolsó évben polgárjogot is kap Kassán. Az életviszonyait ecsetelő adatok arról szólnak, hogy 1512-ig ő inkább Eperjesen — a hol időközben házat is örökölt — és Lengyelországban forgott, kereskedelmi ügyekkel, közvetítésekkel s hasonló fajta üzleti dolgokkal foglalkozott és az eperjesi pictorokkal élénk összeköttetést tartott fenn.

Ezt a képirót — ha csakugyan az volt — semmi esetre sem bízhatták meg a «nagy kereszt megcsinálásával».

De hát a «nagy» keresztet, mely végre talán még sem lehetett oltárkereszt, készíttethették kőből is, vetheti fel bárki teljes joggal az ellenvéleményt s így kőfaragót — lapacidát — is igénybe vehettek annak elkészítésénél.

S valóban, Lőrincz nevű kőfaragónk kettő is van ebben az időben Kassán. Az egyik, kit már az előzőkből ismerünk, az a Lorencz stainmecz, a kit 1466-ban úgy fogadnak be a polgárok sorába, ha egy hétig a Szent Erzsébet-templomon dolgozik, a másik, Pataki Lőrincz — Lorincz Stanhauer von Potak — 1471-ben nyer Kassán polgárjogot.¹

Az elsőnek nevével ez egyetlen egy eseten kívül több-

¹ Arch. Ért. 1895. 55. l.

szőr egyáltalában nem találkozunk a kassai forrásokban, de egyebütt sem. Nem hihető tehát, hogy tizenegy év mulva még Kassán lakott s itt mester lett volna.

Az utóbbinak a szokatlan s fölötte ritkán használt «stanhauer»-rel jelzett foglalkozása pedig nem arra mutat, hogy szobrászati alkotásokra képes kőfaragó, lapicida volt, hanem egyenesen arra utal, hogy a zemplénmegyei Sáros-patakról Kassára szakadt Pataki Lőrincz kőbányában követ fejtő egyszerű munkásembernél, vagy még egyszerűbb kőtörőnél nem lehetett egyéb.

Erről sem állíthatjuk, hogy a kassai tanácsurak őt bízták meg a nagy kereszt elkészítésével s erre 35 frt előleget adtak volna neki.

Marad tehát Lőrincz ötvösmester, a kinek az 1460—1489. évek közé eső kassai szereplését és munkálkodását aránylag elég bőven ismerjük, de itt csak kivonatosan ecse-teljük a következőkben.¹

Mikor s honnét került Kassára, azt nem tudjuk. 1460-ban már itt van s hol Lorencz goltsmid, hol Laurentius Aurifaber név alatt emlegetve, 1489-ig találjuk meg a róla szóló feljegyzéseket. Hogy jóval korábban került Kassára, az abból is kitűnik, hogy már 1460-ban városi szénior volt s az is maradt egyfolytában 1482-ig, azután megint ezt a tisztséget tölti be 1484-től 1489-ig, a mikor az iratokban nyoma vesz. Valószínű, hogy ekkor halt meg.

Életfolyásából s működéséből a következő események ismeretesek :

1461-ben jótálló Nicolaus Balistarius polgárjogának megszerzésénél, a ki «Sator»-ból került Kassára. 1473-ban a tilalmazások könyvében szerepel egy nem egészen tisztán látható ügyben. Annyi kivehető a feljegyzésből, hogy valami ezüst megolvasztása körül forog a dolog s az ítélet kimondja : Ismerje be Lőrincz ötvös is, hogy a «plyk»-ból az égetés után 9 nehezék híján 4 márkánál több nem maradt vissza. Ebben aztán mindkét részről — de hogy ki a másik fél, nem tudjuk — megegyeznek.

¹ Mihalik József : *Kassa város ötvösségének története.* 117. l. és *Arch. Ért.* 1909. 433. l.

1474-ben Lőrincz ötvös és Nicolaus városi jegyző előtt a városi tanácsnál megjelennek neves és tiszteletreméltó Hanns Weicher úr, a tiszteletreméltó és circumspectus Bösz Mihály német plébános úr, valamint Starck Mihály bíró, Erhart Mátyás és Schirger Cristán sztropkói esküdtek és bizonyos végrendelet ügyében tárgyalnak együttesen, a mit a plébánia érdekében tisztázni kell. A sztropkóiak beismerik, hogy — úgy látszik — Hanns Weichertől egy damaszk miseruhát (damaschken kazell) minden hozzátartozóval készpénzbeli 12 aranyforintért és további 15 aranyforintért átvettek s megegyeztek abban, hogy a megnevezett Hanns Weischr még 9 aranyforinttal marad adósuk. Ennek letörlesztésére határnapul a legközelebbi úrnapiját tűzik ki.

1476-ban — mint már tudjuk — Lőrincz ötvösmester a városnak tartozik 14 márka ezüstjével; 1477-ben megbízzák a «nagy» kereszt elkészítésével, végre 1487-ben feljegyzi róla az adókönyv, hogy a főtéren fekvő háza után 2 frtot, földjéért 25 denárt, majorjáért pedig 68 denárt fizetett adóban.¹

Messze térnénk el kitűzött célunktól, ha ez értekezés keretében foglalkoznánk annak a kérdésnek a fejtegetésével, elkészítette-e Lőrincz ötvösmester ama bizonyos keresztet, megvan-e az még ma is a Szent Erzsébet-templom kincstárában s ha nincs meg, mikor, hová tűnt el belőle?

Visszatérünk tehát tárgyunkhoz, a templom folytatólagosan elkészült egyes műrészeinek s felszerelési tárgyainak a felsorolásához.

A Szent Erzsébet-templom déli oldalfalához csatolt, ma Szent Jánosról nevezett kápolna 1477-ben már elkészült, mert a főpárkányzat magasságában látható napóra kőlapjába ezt az évszámot vésték bele. A kápolna eredetileg a Boldog-

¹ Az 1461. és 1462. évben Kassán szerepel még egy Lorenz Schmoelczér nevű egyén is, a ki — nevéből következtetve — fémolvasztó lehetett a pénzverőháznál, a mondott két évben pedig városi szenior volt, de mert ugyanekkor a városi széniorok sorában Lorenz goltschmied neve is külön előfordul, nem tehetjük, hogy e kettőt egyszemélynek vegyük, jóllehet ötvös Lőrinczczel kapcsolatosan is előfordul (1473-ban) valami ezüst beolvasztása körül felmerült pörös eljárás.

ságos Szűz Máriáról — «in honorem annuntiationis beatæ Mariæ virginis» — volt czímezve, alapítói pedig a kassai születésű Szatmáry György esztergomi primás és főkancellár (1457—1524) ősei voltak, a mint ezt ő maga elmondja abban az 1510-ben tett alapítványi levelében, a mellyel e kápolnának kegyuraságát Kassa város tanácsára ruházza.¹

1483-ban Dörholtz Pál «viceiudex» állít fel a templomban egy oltárt a «quatordecim sanctorum, qui vulgo succurxcores necessitatum hominum apellantur»,² vagyis a tizennégy segítőszent tiszteletére, a mely oltár ma már szintén nincs meg. Valószínű, hogy ez is az 1556. évi nagy tűzvész martaléka lett s nevénél egyebet nem hagyott reánk. Hinnünk lehet, hogy az oltár fundátora az a Darholcz Pál volt, a ki 1464-ben Szapolyai Istvánnal, Dengelegi Pongráczczal, Pálóczi Lászlóval meg a városokkal együtt Késmárk környékén a cseh bratrik ellen küzdött, de ekkor sem társai, sem ő érdemleges eredményt még nem tudtak elérni.³

Darholcz Pál szepesmegyei családból való volt, mert a tepliczai Dörholcz- (Darholcz) család 1466-ban, 1467-ben és 1482-ben itt, a márkusfalvi Máriássy-helységekből birtokos.⁴ Maga a nemesi előnév a régi Toplicza (Topplicha, Toeplicza) községet jelenti, a mi Márkusfalvától délnyugatra fekszik s legujabban nyert Hernádtapolcza neve előtt a Teplicska nevet viselte.

Nevét az egykorú források különbözőkép, hol Darholcz, hol Dorholcz, Durhölcz, Dyrholcz alakban írják. Életfolyásáról és viszonyairól eddig a következő adatokat tudtuk összegyűjteni.

1464-ben küzd Késmárk táján a cseh bratrik ellen s ekkor — Tóth-Szabó Pál szerint⁵ — Sárosvára várnagya és «Sáros vármegye főispánja», a mely utóbbi állítás alighanem téves, mert 1462—1467-ben, 1469., 1470., 1475., 1476. és

¹ Tóth-Szabó Pál: *Szatmári György primás*. 1906. 297. 1.

² *Arch. Ért.* 1905. 163. 1.

³ Tóth-Szabó P.: *A cseh-huszló mozgalmak stb.* 329. 1.

⁴ Csánki: *Id. mű*, I., 270. 1.

⁵ *A cseh-huszló mozgalmak stb.* 329. 1.

1478-ban Szapolyai Imre él e címmel, a ki azt — úgy látszik — 1462 óta szakadatlanul viselte.¹

Ezután csak 18 év múlva találkozunk ismét Darholcz Pállal : 1482-ben és 1483-ban Kassán bíró. 1487-ben, a mikor Kassa város tanácsosa, bányaügyben szerepel. Gölniczbánya és Szomolnok bányavárosok bírása és esküdtjei a «mamhaftige und edele Herr Paull Durhölcz Rathman und etwan Richter der Stadt Casschau» kérelmére Gölniczbányán július 29-én kelt, a város legnagyobb pecsétjével megerősített levelükkel hiteles formában kiadják annak az ítéletnek tartalmát, melyet a bányavárosok hatósága ugyanez év június 18-án hozott a fentnevezett volt kassai bíró és Rozsnyó város tanácsa, mint Herman János rozsnyói polgár képviselője között felmerült ügyben. Ez ítélet szerint mindkét fél megtartja eddig bírt bányáját : Durholcz Pál a «Zalmon» nevű bánya három tárnáját, Herman pedig a «Poltirkuchen» nevű bányának egy tárnáját.²

E tájban — forrásunk nem mondja mikor — Melk Menyhért kassai polgár és kereskedő Darholcz szolgájára tesz tilalmat 60 frt erejéig,³ 1495-ben azonban Dwrholcz Pál már szepesi várkapitány, mert ez év június 21-én Szapolyai István, Szepesföld örökös ura és Magyarország nádora felszólítja Kassa város tanácsát, hogy a harminczadbér fejében fennálló 2000 frtnyi tartozását szepesi várkapitányának, Dwrholcz Pálnak fizesse meg.⁴

A Darholcz Pál családi viszonyaira világosságot vető legfontosabb adat 1509-ből maradt reánk. Ekkor, július 13-án, a szepesi káptalan előtt Csépánfalvai Theke Mihály fia : Kristóf a maga, valamint Dyrholcz Pál özvegye, Katalin és ennek gyermekei : Kristóf, Vilmos és Pál nevében tiltakozik az ellen, hogy atyja, Mihály, a Csépánfalván lévő birtokrészeit bármi címen elidegenítse.⁵ E pöriratból három lényeges

¹ Csánki : Id. mű, 329. l.

² Közl. Szepes vármegye multjából. VII., 42—43. l.

³ Kerekes : Kassa polgársága stb. 18. l.

⁴ Közl. Szepes várm. multjából. V., 171. l.

⁵ Iványi B.: A csépánfalvi Thöke-család a XVI—XVII. században. Közl. Szepes várm. multjából. III., 108. l.

dolgot tudunk meg. Azt, hogy 1509-ben Darholecz Pál már nem élt, hogy felesége a Katalin nevet viselte, s ösztályostársa volt Theőke Kristófnak, a kinek valószínűleg nőtestvére lehetett, végre, hogy Darholecz Pál három fiút hagyott hátra.

Darholecz Pál özvegyével 1509-ben s még azon innen is találkozunk Kassán, a hol fiaival együtt él s itt szántóföldje és szőlőskertje van. Így 1509-ben Lumniczer Jakab, a kinek nevét mint kassai mészárosmesterét már ismerjük, tilalmat tesz az ekkor Kassán elhalt Gábrriel Györgynek arra a szántóföldjére, mely a Kukelbrecht és a Dorholeczné földjei között van. 1516-ban¹ Gábrriel János, néhai Gábrriel György fia, apja adósságáért és 150 frtért a Kundraton (= Hernád) fekvő «Czaczer» nevű szőlőjét átadta Darholecznének, Katalinnak.² De találkozunk Darholecz Pál egyik fiának, Vilmosnak a nevével is: 1527-ben Dorholecz Vilmos javaira tilalmat tesz Kayser Györgyné 124 forint erejéig.³

A Darholecz-család további történetéről, örökségre, birtokperekre s egyéb hasonló ügyletekre vonatkozó okmányok alapján, a XVII. század közepéig vagyunk tájékoztatva.

Az 1509-ben említett I. Kristófnak hasonló nevű fia — II. Kristóf — a sárosvármegyei Fintán birtokos, mert az egykori iratok Fintai Darholecz Kristófnak nevezik, de birtoka van az abaujmegyei Bukolczon és Hilyón is, a miket 1595-ben 1070 frtért zálogba ad Darholecz II. Pál hasonnevű fia (III. Pál) özvegyének: Dereghnyey Katának. Valószínűleg II. Kristóf volt az, a kinek egy fordítása 1639-ben jelent meg nyomtatásban Kassán s talán az ő felesége volt alsókálosai Korláth Ferencznek (1614—1651) leánya, Zsófia, kitől egy fia, István, született. Ez az István a Korláth-családnak magvaszakadása után 1657-ben osztozik meg a Korláth-javakon a leányági örökösökkel. István magtalanul halt el s jószágait gersei Pethő Zsigmond kapta adományba.

Darholecz I. Pál második fiát, Vilmost, 1529-ben Kassai Darholecz Vilmosnak nevezik az iratok. Neje, a kinek nevét

¹ Kerekes: *Kassa polgársága stb.* 36. 1.

² U. ott, 37. 1.

³ U. ott, 52. 1.

nem ismerjük, 1554-ben már özvegyként van említve s ekkor Szentléleken (ma Oldalfalva) és Mikolcsányon birtokos. Egy fiok : Albert, s egy leányuk : Erzsébet volt.

Az öreg Darholcz harmadik fia, II. Pál, 1529-ben már néhainak van említve. Ekkor zálogosítja el kassai Darholcz Vilmos 150 aranyért a maga, gyermekei : Albert és Erzsébet, valamint néhai fivére, II. Pál fia : III. Pál nevében is a gömörmegyei Eperjesen lévő egész jóságát. III. Pál 1580-ban 200 aranyért megveszi törteli Kún György giczei, naszvaji, mikolcsányi és szentléleki jóságát. Felesége Dereghnyey Katalin volt, a kinek — már mint özvegynek — 1595-ben Darholcz II. Kristóf 1070 frtért elzálogosítja Bukolczon és Hilyón fekvő jóságait.¹

III. Pálnak és Dereghnyey Katának a fia lehetett Ferencz, a kit származáshelye után a fintai melléknévvel illetnek és fia volt az a Darholcz IV. Pál, a ki 1613-ban Hilyón birtokos és Ferencz testvérével együtt pörben áll Kassával.²

Megjegyezzük még, hogy Darholcz IV. Pál 1613-ban, 1615-ben, 1616-ban és 1617-ben Abauj vármegye meghitelt táblabírája, a Kassától délre fekvő Hilyó községben birtokos volt és 1613-ban határsértési ügyben erélyes panaszszal fordult a vármegye alispánjához Kassa városa ellen.³ Fivére, Ferencz, még jobban kiélesíti ezt a hosszú pört, melynek adatait 1627-ben is megtaláljuk a város irattárában.⁴

Bizonyos tehát, hogy a tizennégy segítő szentről elnevezett kassai oltárt az a Darholcz Pál alapította, a ki 1483-ban, épen az alapítás évében, Kassán a bírói tisztséget töltötte be s egyben szepesmegyei birtokos is volt, a mire közölt családi adatainak frappáns egybevágósága vet teljes fényt. Miért nevezi azonban az 1483. évi bejegyzés Darholcz Pált «viceiudex»-nek, holott ez a hivatal ismeretlen a kassai tisztviselői ranglétra akkori fokozatain? Olyan kérdés ez, a melynek

¹ Kerekes : *Nemes Almássy István*. 89., 97., 100., 107. l.

² Forgón Mihály : *Gömör-Kishont vármegye nemes családai*. Kolozsvár, 1909. I. 189. l.

³ Korponay János : *Abauj várm. monogr.* Kassa, 1878. II. 104.

⁴ Kerekes Gy. : *Nemes Almássy István*. 89., 97., 100., 107. l.

megfejtését — ha ugyan érdemes vele foglalkozni — a jövő számára kell fentartanunk, mert ma még semmi adatunk sincs annak kibogozásához.¹

Miután Darholcz Pál a cseh-husziták ellen indított egész háborút végigküzdötte s abból királyával együtt győzedelmesen került ki, bizonyára már régebben, még a harcok folyásának idejében tett jámbor fogadalma beváltásaként emeltette az oltárt a kassai Szent Erzsébet-templomban, a melynek szentségháza a maga czímerképeivel valóságos pantheonja a középkori magyar heraldikának. De a templom története szempontjából nagybecsűek még azért is, mert a czímerek legtöbbje azoknak a főurainknak az emlékezetét tartotta fenn, a kik ezeknek a felsővidéki harcoknak a legjelentékenyebb szereplői voltak, maga az oltár pedig a tizennégy segítő szent tiszteletére történt alapításával szól a legbeszédebben a mellett, hogy «ex voto» kellett létesülnie.

A templom felszerelésére vonatkozó utolsó adatunk 1485-ből származik s ez a templomnak Szent Márton tiszteletére felállított azt az oltárát említi meg, a melyre vonatkozólag a kassai szűcsök és tímárok czéhe már 1382-ben oly-

¹ Itt kíséreljük meg a Darholczok családtábláját a közölt adatok alapján összeállítani.

DARHOLCZ I. PÁL.

1464-ben a csehek ellen harcol Késmárknál. — 1482—83-ban Kassán judex, 1487-ben városi tanácsnok. — 1495-ben szepesi várkapitány. Felesége: (Theöke ?) *Katalin* 1509-ben már özvegy.

<i>I. Kristóf</i> , 1509.	<i>Vilmos</i> (kassai), 1509. Neje 1554-ben már özv.	<i>II. Pál</i> , 1509. 1529-ben már néhai.
<i>II. Kristóf</i> (fintai). Neje: <i>Korláth Zsófi</i> . 1595-ben elzalogosítja <i>Bukolczot és Hilyót</i> .	<i>Albert</i> , 1529.	<i>Erzsébet</i> , 1529.
<i>István</i> , 1657-ben osztozik a Korláth-javakon.	<i>IV. Pál</i> (hilyói), 1613- ban határsértés miatt panasszal fordul Kassa város ellen.	<i>III. Pál</i> , 1529. 1595-ben özvegye <i>Dereghnyey Kata</i> . Ekkor veszi zálogba <i>Bukolczot és Hilyót</i> .
		<i>Ferencz</i> (fintai). 1617—1627-ben határsértési vi- szályban áll Kas- sával.

kép kötelezte magát, hogy azt, ha fölépülne, fenn fogja tartani.¹ Egy kassai ötvösmester, Hanno Aurifaber (1385—1402), erre a Szent Márton-oltárra gazdag alapítványt tesz 1385-ben,² a miből az első látszatra az következne, hogy az 1382-ben még csak mint elkészítendő oltárnak már akkor, tehát két év múlva, készen kellett lennie, ámde ez épen nem bizonyos. Valószínűbb, hogy az ötvös egy még csak ezután felépítendő oltárra adományoz akkor. Hogy az oltár valósággal mikor épült meg, nem tudjuk s a mi felőle biztos adatunk van, az csak annyi, hogy 1485-ben már állott.

A templom többi oltára felől azonban, az elszórt adatok összegyűjtése révén, már meglehetősen világosabb képet alkothatunk magunknak. Felsoroljuk ezeket az oltárokat, mert nemcsak az építés történetének felettébb becses adatai, hanem művészettörténeti szempontból is méltán érdekesek.

1382-ben már áll a Szent Péter és Pál tiszteletére emelt oltár, mert az egri püspöknek 1382 augusztus 3-áról Zeplakon (a mai abaujmegyei Széplak község) keltezett az az oklevele, a melyben jóváhagyja a szerződést, a mely szerint a Pál fia Nikus örökösei a kassai Szent Erzsébet-templom plébánosa által atyjokért a «Beatorum apostolorum» oltárnál minden nap mondandó misealapítványnak 40 aranyforintnyi értékét a Szikszó város határában fekvő három szöllő s egy rét átengedésével megváltják, ezt az oltárt már kész állapotban lévőnek magyarázza. Szent Péter és Pál-oltárát 1505-ben is említik a források. Ekkor hagyományoz az oltáron elhelyezendő valamelyes képre Oppiczerné asszony bizonyos összeget, de a képet magát Hanns Oppiczernak kell elkészíttetnie.³ Ma már ez az oltár nincsen meg.

¹ *Magyarorsz. várm. és városai. I.* 65. l.

² *Arch. Ért.* 1903., 70. l.

³ «Das pild, das dy Oppiczerin gelossen hat czu machen auf das Altar sanctorum Petri et Pauli, das soll der herr Hanns Oppiczer lassen machen». (*Arch. Ért.* 1902. 412. l.) — Ez a Hans Oppiczer is eléggé fürge és jelentékeny polgára volt Kassának, a miről a következő adatok elég világosan szólnak: 1490-ben Seidel István stadtschreiberrel tilalmat tesz Bethmann Seyfried krakói tanácsos és dúsgazdag bankárnak arra az 1000 mázsa ólomjára, mely Kassán, a város fog-

1453-ban említik először a források a Szent Anna-oltárát,¹ a miről 1479-ben is esik még szó s ugyancsak 1453-ból

háza előtti téren fekszik. E roppant tömegű ólom Kassának János Albert lengyel herczeg által történt ostromával kapcsolatban került ide s még 1504-ben is pör tárgyát képezi. Bethmann 1501-ben, Boner társával együtt, 1110 forintot követel a városon az ólomért, a mit a háború alatt ez lefoglalt s Ulászló testvére, János Albert lengyel király, magának a magyar királynak és Kassa városának is ír, hogy ezt fizessék meg. A város 1504-ig le is fizeti a kért összeget. 1490-ben Oppitzer János javaira 23 ½ frtért szolgálja, Gáspár útján tilalmat tesz Thurzó János körmöczi kamaragróf. 1491-ben O. J. tesz tilalmat Apotheker Bertalannál Cromer Jánosért, a kinek viszont egy brassai lakos tartozik. 1492-ben Thurzó János tesz tilalmat O. J.-ra 18 ½ frtért, Göbel János krakói kereskedő pedig 32 frt miatt. 1493-ban O. J. Beer Gáspár krakói polgárnak tartozik 128 magyar aranyforinttal. 1494-ben Eustachius krakói lakos a kassai Gurtler Istvántól kér bizonyítványt arról, hogy O. J.-nak tartozik. Ez évben O. J. kassai tanácsos- és Schwarcz Mendel zsidónak adósa 175 frttal, a mit három részben kell megadnia. Ha meg nem adná, vegye a zsidó zálogba a Schillinger Kristófé és a Tropparinné között fekvő házát és gönczi két szőlőjét. 1498-ban O. J. Kannengieszer Péter krakói polgárnak tartozik 20 frttal. Ugyanebben az évben O. J. Kassán bíró. 1499-ben szintén bíró és felvéteti magát a kassai kereskedők czéhébe. Scopinné unokája, Kraydler Erasmus leánya, Katalin, fölmenti O. J.-t a Scopinné végrendeletében jelzett adósság alól. 1500-ban a keresk. czéh elüljárója. 1504-ben Zith János krakói nevében Schocz János tilalmat tesz O. J.-ra 200 frtig. 1506-ban O. J. tartozik Morensteyn János krakóinak 10 frttal. 1510-ben Schellenschmidt János boroszlói szűcsnek tartozik 49 frttal s a tanács utasítja, fizesse ki. 1520-ban Ferber János a keresk. társaság nevében a törvény előtt ítéletet nyer Oppitzernén 13 frt és 94 denár erejéig. 1523-ban Plankensteiner Mihály pesti kereskedőnek egyik kassai adósa Oppitzerné, ámde a törvény fölmenti, mert bebizonyult, hogy a pesti kereskedő szolgálja meghamisította a regisztert. (Kerekes: Id. mű, 43., 48., 53., 60., 61—62., 64., 72., 73., 75., 77., 80., 85., 91., 97., 103. l.), Oppitzer János tehát a magyar. lengyel és sziléziai kereskedő-városokkal sűrű érintkezésben élő kereskedő volt, házzal birt Kassán s viselte a bírói, a consuli és a kereskedő-czéh elüljárói tisztségét is. Az 1505-ik éven innen említett Oppitzerné nem a képre hagyatékozó asszony, a ki valószínűleg még 1505-ben meghalt, hanem Oppitzer Jánosnak újabb, talán második felesége volt, a ki 1520-ban — úgy látszik — már özvegyorban van.

¹ Arch. Ért. 1890., 340. l.

halljuk először hírét a Szent Udalrik-oltárnak is.¹ Mindkettő nyom nélkül elenyészett.

A XV. században készült a Mária halála-oltára is, melynek középső domborműves faragványát ma a kassai püspöki palotában őrzik. Az oltár, mint már tudjuk, az 1556. évi nagy tűzvészben megmenekült ugyan a pusztulás elől, ámde később — mikor? nem tudjuk — mégis csak tönkre ment s említett egyetlen darabján, a haldokló szent szűzet az apostolok között ábrázoló szoborcsoporthozatán kívül ma már más maradványa nem hirdeti emlékét.

Ugyancsak a XV. századból való volt a Szent Antal-oltára is, melynek fenmaradt, szakértelem nélkül restaurált táblaképét a déli kapu fölötti oratóriumban lévő oltárba foglalták.

1477-ben állították fel a templom főoltárát, 1483-ban pedig a Darholcz Pál által alapított oltár épült meg.

Bizonyosan a XV. században készült az elpusztult Szent Borbála-oltár is,² mely az 1446-ban alakult Cromerbruderschaft, vagyis a kassai kereskedő-czéh oltára volt,³ a mit 1500-ban említ ilyennek első ízben az egyik forrás, míg a maiglan is meglévő Mária-látogatása-oltárt már csak 1516-ban emelték Günther Mihály dúsgazdag kassai kereskedő hagyatékából. Ugyanekkor festette valamelyik kassai magyar képiro a Mettercia fogadalmi képet, mely helyét a legutolsó restaurálás alkalmával a Bubics Zsigmond püspök által alapított pócsi Szűz Mária-oltárban találta meg, végül 1522-ből említik az «Altare rosarie beate virginis»,⁴ vagyis a Boldogságos Szűz rózsafüzér-oltárát és Szent Balázs-oltárát (Altare S. Blasii),⁵ a melyek szintén elpusztultak.

Ha még megemlítjük, hogy minden valószínűség szerint a kassai Szent Erzsébet-templomból volt kiselejtezve a Mária mennybemenetelét ábrázoló az a XV. századbeli oltár is, mely talán még a XV. század végén, lehet, hogy később

¹ U. ott.

² U. ott 1897. 43. l.

³ U. ott 414. l.

⁴ U. ott 1897. 43. l.

⁵ U. ott.

a Kassa birtokában volt sárosmegyei Berki községbe, innét pedig legujabban csonkán ¹ a Felsőmagyarországi Rákóczi-Museumba került, befejeztük a kassai Erzsébet-templom előttünk ismeretes régi oltárainak felsorolását. Hogy azonban ez a sorozat épenséggel nem teljes, annak az lehet a bizonyítéka, hogy az 1556. évi nagy tűzvész elől a templom oltárai közül csak négy volt megmenthető, tizennyolcz pedig, a magyar művészettörténet pótolhatatlan kárára, a tűzvészben örökre odaveszett.

MIHALIK JÓZSEF.

¹ Az oltárnak csak középső szekrénye van meg; predellája és oromdisze nem maradt reánk.

KÖLTEMÉNYEK.

A Prairie.

A végtelen Prairie mérhetlen óceánján
Nagy fű hulláma ring, határa nincs neki.
Száz rézvörös lovas, vad ménnek büszke hátán,
Bölények száguldó hordáit kergeti.

Arczától törzseig piros sávokban égve,
Sastoll a homlokán, öklében íjj szorul,
Nyíltgeze oldalán, fűzven gyökér-kötélre,
Üvöltve sebzi át vadját, míg porba hull.

A vad meg, gyilkoló nyíl oldalába fúrva,
Bömbölve törtet ott, lengő sörényivel,
S a sűrű fű között, átszúrva, elvakulva,
Fetreng nyálában és kiömlő vériben.

S a borzas nagy tömeg, mind növe egyre jobban,
Haldoklón, vérezőn, sörénye foszladék,
Kavarg, bukácsol ott sziklákon át, folyókban,
Halálhörgése közt itt-ott bömbölve még.

Távol, mögötte meg, de léptei nyomába,
Halkan fut a puszták fehérló farkasa,
Lihegő nyelve lóg, telhetlen torka tátva,
Szemében vágy lobog, mely nem szűnik soha.

Majd mind e féktelen, e visszatarthatatlan, —
Farkas, kóbor lovas, vad láрма, bömbölés,
A messzeségben ott, mint szélörvény viharban,
Hömpölyg, rohan, merül, föl villan s ködbe vész...

A Saint-gilesi szakadék.

Mélységét árny födi, hol napsugár soha
A karcsu bambuszok tövéig nem hatol,
Hol kis forrás-erek szivárgó gyöngysora
A délnek lángoló csendjében összefoly.

A megkövült salak mohfedte résin át
A víz halkán csepeg a zöld páfrány közül,
Elvész, majd hirtelen utat lel, fut tovább,
S alant gyűrűt vet a fehér kavics körül.

A mélyben visszavert sötétkék fény pihen,
Bús-mozdulatlanul, míg fent a szirtfalak
Ösvényire a dús, zöldbársonyos gyepen
Piros harangokat fűz rá az iszalag.

A kőpárkányzaton, hol a cactus virít,
A mint az aloék- s levendulákra száll,
Meg-megriasztja kis fészkek kolibriit
A biborszín ruhát hordó «skarlát-madár».

Sáfrány-csőrű sirály, zöld tollú papagály
Nézik az ormokról a szunnyadó vizet,
Sötét kasok körül vidám kör-tánczba jár,
Aranyos méhe-raj kereng, forong, zizeg.

Lehelletük gőzét forrón lihegve ki,
A dudvás utakat szegő cserjékre szét,
Tamatava erős, nehézkes ökrei
Szívják a szakadék friss víztől hús legét ;

Nagy lepkék, szárnyaik tündöklő fényiben,
Rózsaszín szöcske, mely máskor vígan szökell,
Csontos lábszárukon, csöndes csipőiken,
Ostort nem félve most, pihennek ezrivel.

A szikla oldalán, mit majd felgyújt a láng,
A fürge, karcsu gyík kábultan szendereg,
S egy perczre, jóleső borzongás futva át,
Smaragd-zöld háta a napfényben megremeg.

Hol a forró Pampák-kövér fürjét a nyár
Tüzes sugáritól elrejtí a moha,
A kóbor macska, lágy talpának bársonyán,
Vágytól félig lehúnyt szemekkel kúsz tova.

Egy láva-folton ott egy-két néger vigyáz
Néhány ökorre, mely a sós fűben motoz,
Vörös rongy csípején, szakláv dalt dudorász,
S a vízen túl a nagy szigetről álmodoz.

Ekként a mély torok magas kerületén
Ragyog, zong, álmodik azon egy percz alatt,
Minden, mi forma él és nyüzsg a földtekén, —
De fény, hang, forma mind egyszerre megszakad.

A mélység szíviiben mindent éj csöndje főd,
Mióta a vízből feltörve ég felé
A hegy, bömbölve kén s granitzápor között,
A légben megkövült s a békét meglelé.

Alig mutatja rés, kis fényes kék sugár,
Rodrigo, vagy Ceylon felé mint röppen el
A tiszta égen egy aranyfarkú madár,
Mint az azurban egy eltévedt hópehely.

E fényponton kívül, mely a vizen rezeg,
Az alvó szakadék bús éje mély s örök,
Leválva szirt-falán egy szikla-görgeteg,
Még visszhangot sem ad, a mint aládörög.

Természet! az előtt, ki meghitt ismerőd,
Csupán illúzió vagy s külszíned csaló,
Akár tombolsz, akár örülsz : belső erőd
Rajongás mámore s harag nélkül való.

Hol gyűlölet, kaczaj s könny árad szerteszét,
Boldog, ki jéghideg közönnyel telve itt,
Így hordja emberi moraj iránt süket szívét,
Feledség s csönd sohsem zavart mélységeit.

Az élet hasztalan zsong ily zord szív körül,
Komor aszkéta ez, ki Istenébe ful,
Mélyén úgy gördül át minden visszhang nélkül,
S az égből, ah, belé csak egy sugárka hull.

De e parányi fény, mely hű e semmihez,
Egy eltévedt sugár, más, szebb vidékeké!
Örök-dicső Remény! egy villanásod ez :
Mely fölkelte sírunkból és elhív másfelé!

Leconte de Lisle után, francziából

THALY LÓRÁNT.

TUDOMÁNY.

Der Untergang des Abendlandes.

Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte. Oswald Spengler. 1922, C. H. Beck'scher Verlag. II. Band: Welthistorische Perspektiven 635 oldal. (Első kötet: Gestalt und Wirklichkeit ismertetése a Budapesti Szemle 1920. évi 521/522. számában.)

Habent sua fata libelli! Mikor Spengler munkájának első kötete 1919-ben megjelent, a jóformán ismeretlen nevű szerző maga sem hitte talán, hogy a bírálatoknak és vitáknak milyen felkorbácsolt tengerét fogja maga köré fölidézni; voltak rajongói és higgadt, szigorú gáncsolói, de műve — szinte példátlan könyvpiaczi siker után — ott maradt az irodalmi élet érdeklődésének középpontjában. Az olvasóközönség hamar megbocsátotta és elfeledte az olykor fárasztó, graphomán sallangokat s a művet úgy értékelte, a mint azt helyesen értékelni kellett: mint merész, következetes, egységes conceptiót, mely lehet hibás, vagy lehet igaz, de módszerével mindenképen például szolgálhat az összehasonlító történetírásnak. Legvégén ott állt a megjelenendő második kötetnek tervezete, helyesebben tartalomjegyzéke: színes, sokoldalú, lenyűgözően érdekes program, melynek utolsó, VII. szakaszának címe *Das Russentum und die Zukunft* volt, mintha magyarázatot, revelatiót ígérne arról a titokzatos folyamatról, mely Dosztojevszki országának végtelenjében játszódik ma le egy ijesztő, durva és az orosz néplelekkel merőben ellenkező álarcz, a bolsevizmus mögött.

Ez a második kötet végre, közel egy évi késés után megjelent s elárasztotta az összes könyvpiacokat, hol a német culturával rokon közönség lakik. Nehezen vártuk sokan, örömmel és szeretettel üdvözlöttük és aztán — sokan lesznek, úgy hiszem, kik csalódva fogják letenni kezükből a súlyos, nagy kötetet.

Habent sua fata libelli! Spengler nem az első, ki úgy érzi, hogy egy genialis, nagy alkotását tovább kell folytatnia, hogy egy megkezdett művet meg kell koronáznia, eszméit végső diadalra kell juttatnia s aztán az osztatlan tapsvihár helyett elhidegülés lesz osztályrésze. Megtörtént ez nála nagyobbakkal, a legnagyobbakkal is. Elsősorban Goethere gondolok, kit ő maga is annyit idéz: azok, kik a Wilhelm Meisters Wanderjahre nehezen elkészült, 1815–1826 kö-

zött megjelent könyveit a Lehrjahre csodás szépségeibe vetett bizalommal és reménységgel vették kezükbe, bizonyára szomorúan gondolták magukban: nem, ha Schiller, kinek tanácsa és bírálata nélkül Goethe jóformán egyetlen sorát sem küldte nyomdába, még élne, akkor a *Wanderjahre* talán egyáltalában nem látott volna napvilágot. Spengler megszédítette az első kötet sikere, be akarta váltani ígéretét, egyszersmind azonban megtántorították kritikusi s igyekezett az eredeti conceptio és a bírálóktól vett leczkék között megalkuvást keresni. És ezzel elvesztette művének második fele azt, a mit az elsőben oly jólesően megtalál az ember: a közvetlen frissé-
séget. Mi sem igazolja ezt a feltevést jobban, mint az a körülmény, hogy a második kötetnek tartalomjegyzéke lényegesen eltér attól, a mit az író eredetileg ígért. Egész fejezetcímeinek hiányzanak, vagy mások állnak helyükön; az V. és VI. hangzatos felírásai (*Das Geld* és *Symbolik der Maschinen*) megmaradtak ugyan, de csak alcímeik gyanánt, együtt szerény 44 oldal terjedelemben s az utolsó, VII., *Das Russentum und die Zukunft* egészen elmaradt. Nem mert Spengler ehhez a kérdéshez hozzányúlni? Politikai vagy történelembölcsészeti okok gátolták meg ebben? Hogy az orosz nép, a szláv népfaj problémáját egészen más szempontból kell tárgyalni, mint a bolsevizmus elméletét, hogy e kettő szinte diametralisan ellenkezik egymással, azt átlátta és átérezte ő is s a mit erről a kérdéstről elszórtan az egyes fejezetek között mond, azt érdemes lett volna egy egységes szakaszban kifejtenie. Csakhogy mindezt elmondta már valaki más: Dosztojevszki Aimée, a nagy orosz író leánya.

Lehet, hogy a véletlennek egy furcsa játékával állunk itt szemben. Dosztojevszki Aimée könyve, melyet atyja életéről írt s melyben a bolsevizmus és az orosz néplelek oly pompás kritikáját adja, 1920-ban jelent meg, tehát Spengler első kötete után. Elképzelhető, hogy Spengler saját gondolatait találta meg e könyvben s azért hagyta el a megígért utolsó fejezetet, azért szorította azt néhány oldal elszórt keretei közé, ámbar még ez esetben is illett volna legalább egy megjegyzésben az orosz író nőnevét fölemlítenie. Ha azonban nem így történt, akkor Spengler védtelenül áll a plágium vádjával szemben. Mert tételesen, jóformán szóról-szóra mondja azt, a mit a halhatatlan író leánya mond: Az orosz forradalom korai kezdetétől fogva nem más, mint visszahatás arra az erőszakra, melyet az orosz népen Nagy Péter óta a csárok elkövettek; válasz arra, hogy az orosz milliókat két évszázadon át kényszerítették bele a számukra teljesen idegen nyugateurópai culturába. Ezt a két évszázadot bosszulja most meg minden forradalmak legrémesebbike, de a bolsevizmus

csak madárijesztő, melylyel a «szent fehér föld» magát Európától elzárja. E rém mögött lassan ki fog alakulni egy igazi, minden szívdobbanásában orosz birodalom s ha ez elkészült, darabokra fogja zúzni a madárijesztőt is, mely lelkétől époly távol áll, mint Shakespeare, Voltaire vagy Humboldt culturája. Mintha egy nagyműveltségű, bájos orosz menekültnek, Kozielsk-Puzyna hercegnőnek szavait hallanám: «Ha megdől a szovjet s mi hazamegyünk, ott folytatjuk, a hol a Rurikok elhagyták... Rettenetes Ivánnál.»

De térjünk vissza Spengler művéhez s tegyük meg gyors lépetekkel azt az utat, melyen a szerző nem egyszer oly bántó lassúsággal halad előre.

Az első fejezet teljesen érthetetlen okokból átöröklés-elméleti speculációkkal kezdődik s már itt megrendül a természettudományosan iskolázott olvasó bizalma a szerzőben: ilyen vétkes dilettantizmussal igazán nem volna szabad egy komoly kérdést tárgyalni. Mindenben ennyire járatlan Spengler? s mindenütt ilyen merész valótlanságokat állít? Végre is: valaki nem nyúlhat hozzá ehhez a bonyolult problémához, ha ismeretei a neolamarquismuson nem terjednek túl! Mindössze a harmadik rész az, a mely legalább szellemes dialektikájával érdekel: az első kötetben felállított keretekbe illeszti be a jog fejlődését, megformulázva a római jog statikai (személyekhez és dolgokhoz kötött) sajátosságát (jellemzi az abszolút practicusság), szemben a magikus (arab) cultura csodálatos, isteni eredésű jogfogalmával. Végül a mi culturánk — Spengler szerint egész hibásan — a római joghoz tért vissza, holott a «functionalis, dynamicai» jogot kellene megalkotnunk.» (A definitióval mindenesetre adósunk marad!)

A második fejezet (*Städte und Völker*) aránylag talán a legsikerültebb, legszínesebb. Minden fejlődés kiindulópontja a falu: ez még szunnyad, a változatlanul örök természet egy atómja, vele szorosan összenőve, tehát a makrokosmosé. Benne a még szunnyadó ember, ki azonban a mikrokosmos életét éli: szabad, bárhol megtermeli a maga kenyerét, megél. A fejlődés második foka a város, a *πόλις*, ez a tulajdonképeni culturateremtő. Magához köti, «növényivé teszi» az egyént, a mikrokosmosi szabadsághoz képest makrokosmosivá alakítja át, a polgárjogokkal szemben ezernyi kötelességet ró reá. Harmadik fok a metropolis: a természettől élesen különbözik, vele szembenáll, lakói ismét mikrokosmosok, szabadon bolyonghatnak, egyformán otthon vannak minden világvárosban, egyszóval «szellemi, intellectualis nomádok.» Velük már befejeződik a történelmi fejlődés; a földműves népek nincs históriája, a világtörténelem egy-egy fejezete a városokban játszódik le s a metropolisokkal elhal.

A faj mindig növényi, változatlan, egyedül a nyelv a mikro-

kosmosé. A nyelvek fejlődése rendkívül gyors, lassúvá csak az írás feltalálása után válik. (S itt megint egy hosszú tárgyalás következik az összehasonlító nyelvészet köréből, mintha Spengler meg akarná mutatni, hogy ő ehhez is ért!) «A népek sem nyelvi, sem politikai, sem faji, hanem lelki egységek (?!)» Mindig a cultura az elsődleges s a népek csak a cultura termékei. A cultura viselője kezdetben a nemesség, később a városi polgárság; a parasztságot, a földművelőket mindez nem érdekli. A cultura «dynamikus teremtménye» a nemzet.

De hát szabad ekkora rabulisticával dolgozni? Mindent az előre felállított keretekbe beleerőszakolni, ez a spengleri jelszó!

A harmadik fejezetet az arab culturának szenteli a szerző s itt egy geológiai hasonlatból indul ki: a mint egy új, vulkáni eredetű kőzet olykor egy régebbi képződmény repedései között kénytelen kialakulni s nem alkothat önálló formatiót, úgy előfordul, hogy egy új cultura egy még fennálló, de elhalófélben levő régi cultura hézagai, rései közé nő be. Ilyenkor nem fejezheti ki szabadon, gátlás nélkül lehetőségeit s ez a pseudomorphosis. Ha Actiumnál, a hol a római és a feltörekvő arab (keleti) világ állott egymással szemben, Antonius győzött volna, akkor a magicus cultura akadálytalanul bonthatta volna ki szárnyait. E helyett bekövetkezett a pseudomorphosis. (Ugyanaz történt volna a nyugateurópai culturával, ha 732-ben K. u. Tours és Poitiers-nál nem Martell Károly marad a győztes, hanem az arabok. A jelenkorban példa a pseudomorphosisra Nagy Péter Oroszországa.) Az arab cultura pseudomorphosisának legfőbb jelképezője a keresztyénség kifejlődése, mely szabad kibontakozás helyett lassan, évszázadok alatt foglalta el a görög-római vallás helyét. Ezt a colossalisan érdekes kort Spengler hallatlan graphomaniával és unottsággal tárgyalja le. Helyenként ő maga is mystikus s egy-egy cultura születését mint valami csodálatos, hirtelen eseményt képzei el: az emberiséget remegés, izgalom fogja el, mikor az új *Weltgefühl* világra jön! Elégge érdekes az, a mit az egyes culturák vallássságának fejlődéséről mond: első korszak a mély vallássság, a gazdag secta-képződés kora, azután jön a «felvilágosodás», a materialismus; erre következik a reactio, a puritanismu (az arab culturában a mohammedanismus, a nyugateurópaiban a reformatio, a tridenti zsinat és Cromwell), a melyből minden esetleges fanatismus mellett is már hiányzik a naiv, rajongó hit s végül a részben mysticismusban, részben atheismusban szétfolyó hanyatlás kora.

A következő fejezet az államról szól. Ismét a makrokosmos (természet) és a mikrokosmos (egyén) a kiinduló pont: utóbbié a férfi, a történelem subjectuma, előbbié a nő, minden történelemnek

örök ellensége. A makrokosmosé a faj s ennek képviselője, a nemesség, szemben vele a papság (?). A nyers, erőszakos nemesség, mely nem ismer maga fölött királyt, urat, a feltörekvő culturák szoros függvénye; a polgárság, a «tiers état» a maga culturát fejleszti ki s azzal együtt, vele egyidejűleg jut uralomra; végül a «negyedik rend» (a tömegek) a radical-semmit, a teljes hanyatlást vezet be. Ezt a vázlatos fejlődésmenetet igyekszik Spengler minden történelmi kialakulásban megtalálni; szinte chaotikus összevisszaságban beszél a görögórámai, mexicói, chinai, perui, egyiptomi, assyr-babyloniai történelemről, óriási anyagot hordva össze, látszólag immens tudását fitogtatva, de mindezek mögött ott van az olvasó kételye s az a világos meggyőződése, hogy itt is az előre megvont elméleti határok közé szorítja bele a szerző az elmúlt idők eseményeit. Saját teoriáját alkalmazva: a mit itt nyújt, az a történetírás pseudomorphosisa.

Talán leginkább figyelemreméltó ebben a zürzaváros fejezetben az, a mit a jelenkorról mond. Szerinte a nyugateurópai culturában ma már a parlamentarismus alkonyát éljük mindenütt; a doctrinár államtudományi elméletek kora lejárt s a most folyó és ezután elkövetkezendő óriási küzdelmekben a cselekedni tudó és merő egyének, a Caesar-typusok napja kezd felragyogni. A politikai rendszerek megszűnnek érdekelni, mihelyt a cultura civilisatióvá merevült ki; Rousseauról már senki sem beszél s Marx is kezd már unalmassá, elcsépeltté válni. Ezentúl csak a tényleges hatalomért s nem eszméért folyik-a küzdelem; az elméleti politikusokat elsodorja a tettek áradata. Egyszóval: a fausti tétel megfordul s nem «im Anfang», hanem «am Ende war die Tat». Mert a Caesar-typus a már elhaló cultura jelensége.

Szörnyű meghamisítása ez az újabbkori történelemnek! Napoleont talán még bele lehet erőltetni ebbe az elméletbe, hisz Spengler szerint vele már véget ért a cultura, de mit kezdünk Nagy Frigyessel s mit Cromwell-lel? Érti ezt Spengler is s utóbbival igyekszik a vallási mozgalmak fejlődésmenetében, a puritanismusnál végezni. Nagy Frigyest pedig egyszerűen elhallgatja. S Nagy Pétert odaállítja mint Oroszország «fatális emberét», de arról, hogy elvégre az is caesarismus, az is döngően keményléptű cselekvés volt, a mit ő tett, arról nem beszél.

Elérkeztünk az utolsó, rövid fejezethez: «*Die Formenwelt des Wirtschaftslebens*»; a pénzről és a gépek symbolikus jelentőségéről olvasunk itt. Egyetlen jó és eredeti gondolat: az antik culturában a pénzt mint megadott arany- vagy ezüstmennyiséget, mint euklidesi egységet fogták fel, viszont a nyugateurópai cultura szerint a

pénz függvény, dinamikai fogalom, egy ország alkotóképességének, hitelének kifejezője. Az «aranyfedezet» csak traditio, semmi más.

A többi itt is alámerül Spengler phraseológiájában.

Nagy fogyatékosága a könyvnek, hogy a szerző mindent a görög-római, az arab és a nyugateurópai cultura három különböző látószögéből néz s végérvényesen adósunk marad az egyiptomi, indiai, chinai cultura «Weltgefühl»-jének megismertetésével. Ezzel pedig lerombolja legfőbb, sarkalatos alaptételét, melyet az első kötetben oly érdekes merészséggel állított fel: minden culturának saját külön «Weltgefühl»-je van. Hol marad hát az euklidesi «quod erat demonstrandum?»

És még végzetesebb fogyatékoságot mutat a könyv, a mint az utolsó fejezet második részlete, a «*Symbolik der Maschinen*» nevetéségesen rövid pár oldalra zsugorodik össze. Mintha néhány csattanó szóba összefoglalva olvasnók a szerzőnek saját ítéletét: az emberiség culturtörténelmi kialakulásának talán leghatalmasabb tényezőjét, a technikai fejlődést nem tudta rendszerébe beleilleszteni, ezzel a problémával nemcsak hogy nem volt képes megbirkózni, hanem hozzá se mert nyúlni. Pedig éppen ez lett volna az első kötet emelkedő, bátor röpi után a legragyogóbb, legszebb feladata. De éreznie kellett, hogy ez a feladat megoldhatatlan.

Talán paradoxon, de úgy érzem, hogy Spengler «*Abendland*»-ja a második kötetrel sokkal inkább torso maradt, mint e nélkül volt. Az első kötet világos, merész tételei válhattak ki sok ellentmondást, sok tiltakozást, de évekig lebilincseltek minden művelt társadalmi osztály figyelmét; mindenki érezte, hogy fölöttük egyszerűen napirendre térni nem lehet. A második fakó és színtelen, a régi bátor frissességnek nyoma sincs benne sehol s az olvasó végre fáradt közönnnyel kérdi: hát igazán annyira nem volt Spenglernek az első kötetben igaza, mint a mennyire ezt a második bizonyítja?

Szöllősy Lajos.

IRODALOM.

Schöpfung Aladár regényei.

A piros ruhás nő. — Mossóczy Pál szép nyara. — Mindkettő a Franklin-Társulat kiadása.

Schöpfung könyveit olvasva, az első lapok után az a biztos érzésünk, hogy egy igen művelt és eszes emberrel vagyunk, a ki sem értelmünket, sem ízlésünket nem fogja megsérteni. A biztonság e kellemes érzésében nem is csalódunk. Az írónak nagyon javára vált a kritikai pálya, ott forrta ki magát, onnan hozta a tévelygések elkerülésének ismeretét, a komoly feladatokat, a tehetségével és eszközzeivel való bánni tudást, azt a biztonságot és egyenletességet, mely munkáinak egyik fővonása.

Már tárgyainak megválasztása komoly és lélekbenéző íróra s nagy műveltségű emberre vall. Alapos lélektani tanulmányt forraszt össze a mindennapi élet rajzával. *A piros ruhás nő* tárgya egy művészlélek magára eszmélése, vergődése, maga-kivívása. De a hős nem a bohème-világ közepett küzködik, hanem a kisváros polgári, mondhatni nyárspolgári levegőjében. Egy fiatal rajztanár, a ki már lemondott álmairól s beleházasodott a város egyik patricius-családjába, egy nyáron művészi erejének önérzetére ébred. A vacatióban a maga kedvére festegetve, találkozik egy fiatal elvált asszonynyal, a kit szintén sorvaszt a vidéki környezet, az üres napok, a ráleselkedő pletyka, a kilátástalan jövő; mind ez hordja a homokot lelkére, melyben szintén művészi érzék, a zene tündére szunnyad. A fiatal tanár addig adja neki a jó tanácsokat, hogy tegye túl magát az akadályokon, szabadítsa fel erejét, addig kínálgatja a saját betemetett forrásából a biztatást, míg az napvilágra bukkan, s a maga lelkéből adott jó tanácsok ő rajta fognak. A két rokon lélek egymásba szeret, ez érzés segítségével kiszabadulnak környezetükből s együtt indulnak a maguk célja, élete felé. Így válik a piros ruhás nő, a kinek egyéniségét a művész fel akarta szabadítani, a művész felszabadítójává, egy nagy érzés ereje által. A kép, melyet a festő róla, az ő piros ruhája színfoltjáról fest, s melyben művészete először nyilatkozik teljes erejében, mintegy góczpontja az eseményeknek. Ily finom és elmés az egésznek lélektani szövése, bonyolulata. Azzal, hogy a

művészi képesség kitarulásának problémáját a szerző hétköznapi világba fokozza le, igazabbá teszi, s tisztábbá is a művészvilág megszokott regényes történeteinel. A kisvárosi környezet rajza az ellentét erejével fokozza e küzdelem bensőségét. A kisvárosi alakok, a vidám és okos anyós, a zsörtölődő nagybácsi, egy félköttyű öreg tanár, mind jó, eleven, szinte közismert alakok; típusok, de az életben is azok. A regény fő érdeme a két főalaknak, a festőnek és feleségének pontos és hibátlan lélekrajza. Az író egy pillanatra sem teszi le őket kezéből, lépésről-lépésre, szóról-szóra kíséri őket, s e részlet-festésben sehol nem ejt egy hibát, úgy beleéli magát alakjaiba. A füledt hallgatások, a kikerült családi perpatvarok, a kisvárosi asszony konok rövidlátása, a folyvást egyforma, mégis folyton fokozódó és halmozódó gyötrelmek rajza a mily hű, olyan eleven is. E szürke és sivár hangulatokat a szerző erősen tudja éreztetni, sokszor költőileg is. Például mikor a fiatal feleség a gyanú és féltékenység gyötrelmei közt maga ül az alkonyodó szobában, úgy érzi, ez a sötétség nem kívülről jön, hanem belőle árad mindenre. Ilyen érzékeltető vonás sok van a szerző rajzain. Lépten-nyomon találkozni a mélyenlátó és gondolkodó ember megfigyeléseivel, a ki átlát az élet apróságain.

Másik regénye hasonló lélektani tárgyú. Mossóczy Pál fiatal theologus; egy nyáron egy bárói kastélyba kerül, instructornak, az érettségire készülő báró mellé. Eleinte megfélemlíti az új környezet, csak a saját ügyefogyottságát, szegénységét, élheteretlenségét érzi; lassanként azonban megnyílik a szeme az élet sokoldalúsága iránt. A kiket hatalmas megyei tisztviselőknek tudott, ha idevetődnek, szolgálatkész apró emberkének látja; kezdi lemérni a rangok, aztán a modor és műveltség különbségét. A kastélyban a fiatal báróné uralkodik, a kis báró mostohaanyja; virágzó, aczélos teremtes, de elhanyagolt feleség; a báró államtitkár s a színházak körül futkos Pesten. Kalandok híre jó felőle; a bárónét mellőzőttsége elkeseríti, kaczerkodikni kezd a kis nevelővel, s egyszer a karja közé szédül, ő, a ki a francia kisasszonyt elűzte a házból, mert jó szemmel nézett Mossóczyra. Mossóczy elszedül a boldogságtól, a fiatal bátortalanság viaskodik benne a vágy mohóságával, kétféle helyzete közt tántorog. Megjő a báró, a férj; közömbös, önző nyugalμού ember; a kis nevelő gyűlöli, mert elhanyagolja az imádott asszonyt, mert nem méltó hozzá. Este, sokáig tusakodva magában, a báró köhögését hallja ki az asszony hálószobájából. Rá kell eszmélnie, hogy ő csak eszköz volt, a feleségi bosszú, az ingerült idegek eszköze, a szeszély játékszere. A báróné tovább is síma, mint az acél, kimért, mintha semmi sem történt volna a világon. Mossóczy a nagy boldogság láva-kitörése

után csalódottan és megalázkodva megy haza, régi szűk életébe, de megismerve a világot, megférriasodva.

Itt is két alak lelki rajza emelkedik ki, de jól vannak rajzolva a többiek is. Igen sikerült a kastély életének rajza: a nagyétű, önhitt báró; a fiatal úr, a ki mindig arra kóborog a gazdaságban, a hol a lányok dolgoznak; a francia kisasszony ragaszkodása a magaformájú nevelőhöz; a kastélyba vetődő hivatalos és egyéb látogatók. Kintebb a major élete: a selma kasznár, a ki kezére jár az úrfinak, s kire felesége féltékeny, a báróné miatt, annyira, hogy bánatában fel is akasztja magát. Távolabb a falu élete: a segédjegyző kalandja. Ez a sokrétűség elevenné teszi a regényt, a birtok egy nyarának élete tükröződik itt. Különösen kiemelkedik a báróné rajza, a ki okos finomsággal kormányozza az egész kis birodalmat, egy-egy szavával mindenkit a maga helyére állít, s magát magasan mindenki fölé; a ki megszanja, megkedveli a nevelőt, de aztán ismét elnéz a feje fölött, sem örömet, sem csalódását nem bánja. A mágnásasszony önzése, gőgje, s a fiatal férfi lelki átrezdülése, megalázó csalódása s férfivá érése e küzdelemben: élethíven és művészin van rajzolva. Vergődését finoman zárja le a végső accord: otthon a vasutról hazamenet nem is akarja meglátni a kis szőke lányt, a kinek emléke kísérte, mikor a kastélyba indult. Az ottani élet utórezgése ez, a mint félszeg, felemás helyzetének most a másik fele kerül felül.

Mindkét regény folyvást lélektani mozzanatok közt vezet; ezért az előadás szinte elemző, részletező. Nem igen vannak gyors, drámaibb részei, a mi könnyen lehetne, ha az események közt itt-ott rés maradna — de az ilyen előadásnak is — minőre a nagy angol írók adtak példát, megvan a maga előnye, s kétségtelen, hogy e tárgyakhoz, e lelki elemzésekhez nagyon illik. Mindamellett van a tárgyakban és lelkekben drámai feszültség, annyira, hogy könnyű volna mindenikből színdarabot írni. Érdemes volna a szerzőnek megpróbálni.

CSONKA-MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI FIZETÉSI MÉRLEGE ÉS A JÓVÁTÉTEL PROBLÉMÁJA.

Valamely ország nemzetközi fizetési mérlegének kipuhatolása, vagyis megállapítása annak, miként alakul az ország összes követeléseinek és tartozásainak egymáshoz való viszonya a külfölddel szemben, már a világháború előtt fontos problema volt, mert hiszen a nemzetközi árú- és értékforgalom döntő befolyást gyakorol a pénz értékének alakulására, tehát ennek értékállandóságára is.

Fokozott jelentőségű e problema ma, mert a békeszerződések rendelkezései — teljesen figyelmen kívül hagyván az egyes országok és így Magyarország nemzetközi fizetési mérlegének gazdasági és pénzügyi hatásait — oda vezettek, hogy minél inkább törekszik az ország eleget tenni azoknak a fizetési kötelezettségeknek, a melyek terhelik, annál inkább kerül a külföldtől elszigetelt gazdasági helyzetbe és annál kevésbé képes megfelelni készségének, hogy a külföld gazdasági-, pénzügyi- és hitel-forgalmába bekapcsolódjék.

A trianoni békeszerződés rendelkezései következtében Csonka-Magyarország nemzetközi fizetési mérlege állandóan növekvő tartozási egyenleget mutat, a mi az országot egyre sorvasztóbb gazdasági és pénzügyi elszigeteltségre kárhoztatja.

Csonka-Magyarország fizetési mérlegének megvilágítása az ország nemzetközi fizetési kötelezettségeinek és a külfölddel szemben fennálló követeléseinek tükrébe enged bepillantást. A fizetési mérleg a legkülönbözőbb elemekből áll, a melyek a külkereskedelem útján végbemenő áruforgalomból, a nemesérczek és értékpapírok kiviteléből és behozatalából, a vasúti és hajózási forgalom áru fuvarozási költségeiből, a

nemzetközi személyszállítás bevételeiből és kiadásaiból, a vándormozgalommal és idegenforgalommal kapcsolatos értékgazdálkodásból, az országon kívül folytatott kereseti tevékenységből, az idegenek ingatlanszerzéseiből, stb. keletkeznek.

1. *A külkereskedelmi mérleg.* Csonka-Magyarország nemzetközi fizetési mérlegének legfontosabb tényezője a külkereskedelmi mérleg, vagyis az országból évenként kivitt és a külföldről behozott árúk értékének egymáshoz való viszonya. Mutatja, mennyi pénzértékkal tartozik a külföld szállított árúkért Magyarországnak és mennyit követel Magyarország-tól ugyane címen.

A mai Magyarország nemzetközi gazdasági forgalmának alapját tevő külkereskedelmi mérleg az 1921. évben:

43·024	milliárd	korona	behozatal
22·289	«	«	kivitel mellett
20·735	«	«	behozatali

többletet mutat ¹, mely passivum gyanánt állítandó a fizetési mérlegbe.

A külkereskedelmi értékatatok megállapítása nem az erre hivatott értékmegállapító bizottság útján történt, hanem ideiglenesen a kir. magy. központi statisztikai hivatal útján, miután az egész bizottságot csak később szervezték újjá.

Noha az értékatatok csak hozzávetőleg állapítottak meg, azoknak ennél fogva matematikai pontosság nem tulajdonítható, mégis külkereskedelmi forgalmunk alakulása tekintetében megbízható képet nyújtanak, úgy, hogy ennek egyenlegét a fizetési mérlegbe beállíthatjuk. A külkereskedelmi statisztika 1921-re a kikészítési forgalmat is magában foglalja s így az e címen mutatkozó egyenleg is már számba van véve. Sajnos, hogy a behozatalban 18·3823 milliárd korona textilárú, a melynek legnagyobb hányada készárú, tehát elsőrendű szükségleti cikk és csak alárendelt része fél-

¹ L. az adatokra nézve: dr. Szabóky Alajos: *Magyarország külkereskedelmi mérlege 1921-ben* cz. cikkét. (Közgazdasági Szemle. 1922 április—májusi szám. 141. lap.) Továbbá: *Pester Lloyd* 1922 április 28. és 30. számában.

gyártmány és így a behozatalban túlnyomó részben fogyasztásra szolgáló árúk szerepelnek.

2. *Nemesércz-forgalom.* A zország külkereskedelmi mérlegének 20·735 milliárdnyi egyenlegében nem foglaltatik benn az a nemesfém- és érczpenz-forgalom, mely a szállítási vállalatok útján bonyolítottatott le. Ennek a mérlege az 1921. év előzetes adatai szerint 506.100,000 korona activumot mutat¹. Megjegyzendő, hogy a nemesérczkivitel értéktöbblete főleg az ezüstforintosoknak és ezüstkoronásoknak beolvasztása útján előállított ezüstrudak kivitelére vezethető vissza, úgy hogy a jövőben ilyen arányú kivitelre a készletnek tömeges megcsappanása következtében számítani nem lehet.

3. *Nemzetközi vasúti és hajózási forgalom.* A nemzetközi vasúti és hajózási forgalomnak az ország fizetési mérlegének alakulására szintén befolyása van. Kérdés, mennyi a bevétele az országnak a külföld számlájára folytatott fuvarozási üzletből és mit fizet e czímen a külföldnek. Bevétel gyanánt számításba veendő az ország határától a külföldi rendeltetési helyig a belföldi szállítási vállalat javára eső fuvar költség.

Behozott és kivitt árúk fuvarozásából eredő követelések és tartozások jelenleg nincsenek, mert nem történnek közvetlen szállítási díjelszámolások a különböző országok vasutainak számlájára, mint az a háború előtt volt. Ezért tehát az átviteli árúforgalomból származó bevételek állapítandók meg, vagyis a mely bevételek árúknak külföldről a belföldi szállítási vállalatok igénybevételeivel a belföldön át ismét külföldre való fuvarozásából erednek. Sajnos, hogy Magyarországnak a háború előtt az átmeneti árúforgalomból eredő és évenként mintegy 4.655,278 koronát kitevő bevétele,² mely a koronának 0·25 centime-os zürichi jegyzése alapján 1.862.111,200 koronának felelne meg, lényegesen visszaesett, mert míg az átviteli kereskedelem a háború előtt azokat a vasutakat kereste fel, a melyek leggyorsabb és legjobb összeköttetést nyújtanak a termelő és fogyasztó or-

¹ A m. kir. központi Statisztikai Hivatal adatszolgáltatása szerint.

² Lásd: Dr. Friedrich Fellner: *Die Zahlungsbilanz Ungarns.* (Wiener Staatswissenschaftliche Studien. Band VIII. Erstes Heft.) Wien und Leipzig, 1908. Seite 118.

szágok között, Magyarország pedig kedvező földrajzi fekvésénél fogva jelentékeny fuvarozási szolgáltatásokat teljesített. most politikai okokból az árúforgalom az átviteli kereskedelem kárára sokszor eltereltetik a mai Magyarország területéről; figyelembe veendő még az a szempont is, hogy a vasút hálózata természetszerűen kisebb lévén, fuvarnyeresége is csökken. A rendelkezésünkre álló adatok szerint a magyar kir. államvasutak az 1921 október—december havában a vonalaikon átment 1841 kocsirakomány után 12.861,623 koronát vettek be. Ez összeg jóformán kimeríti az egész évi bevételt e czímen, mert az év első háromnegyedében kocsirakományokban közvetített ily átviteli árúforgalom minimális volt. Az átviteli forgalomban szállított darabárúk szállítási díja és az év első háromnegyed részében lebonyolított csekély kocsirakományok utáni bevétel czímén a fenti összeget 18 millió koronára kikerekítjük s ez összeget állítjuk a fizetési mérlegbe activétel gyanánt.

A nemzetközi hajózási forgalomból, tekintettel arra, hogy Fiumét elveszítettük és a magyar kereskedelmi tengerészet hajóállománya elkoboztatott, továbbá a Dunán lebonyolódó átviteli forgalom idegen hajózási vállalatok útján bonyolítottatik le, fizetési mérlegünkbe activétel nem állítható be. Holott háború előtt a hajózási forgalomból Magyarországnak — a külfölddel szemben — 5.037,950 korona bevételi többlete volt.¹

A magyar szent korona országainak fizetési mérlegében önálló activételként szerepelt a Duna folyamnak Moldova—Turn-Severin közötti szakaszán a Vaskapú-csatornán az 1879. VIII. t.-cz.-be iktatott berlini szerződés 57. czikke értelmében szedett hajózási- és kalauz-díjaknak az a része, a mely külföldi vállalatokra esett. Ez a bevétele az országnak elmaradt, miután a Vaskapú-csatorna a Romániához csatolt területet érinti. Ugyancsak a magyar tengerpart elvesztése folytán elesik a fiumei és egyéb magyar kikötőkben megfordult hajók után kikötői illeték czímen felvett összeg.²

¹ L. Fellner id. m. 133. lap.

² L. Fellner id. m. 134. lap.

A hajóépítésből, illetve a hajók vételéből és eladásából a külfölddel szemben ugyancsak nem keletkezik a fizetési mérlegbe állítandó egyenleg, mert Magyarország a külföldet hajóépítéssel nem foglalkoztathatja. A háború előtt átlagévenként 4.571,720 korona folyt a külföldre e czímen az országból.¹

A nemzetközi vasúti kocsibérletből a háború előtt az országba folyt jövedelem is megszűnt, mert az a vállalat, amely üzletszerűleg foglalkozott vasúti kocsiparkjának kölcsönzésével, felszámolt, a magyar vasútak pedig a nagy kocsihányra való tekintettel, a mely a belföldi szükséglet fedezésére sem elegendő, a külföldnek bérfizetés ellenében használatra többé kocsit át nem engedhetnek. Sőt ép napjainkban Magyarország kénytelen a gabonaforgalom lebonyolításához hiányzó kocsikat kölcsönvenni, súlyos áldozatok árán, Cseh-Szlovákiától.

4. *Vándormozgalom és idegenforgalom.* Csonka-Magyarország fizetési mérlegének legjelentékenyebb actív tételét azok az összegek teszik, a melyeket a kivándorlók küldenek az országba hátramaradottaik részére. A kivándorlás évek sora óta állandó előidézője volt hazánkban a külföldről befolyó tőkeáramlatnak. A kereseti viszonyok a nép széles rétegeit ki nem elégítették, úgy hogy munkaerejüket kénytelenek voltak az ország határain kívül tömegesen értékesíteni. Tagadhatatlan azonban, hogy a kivándorlás több tekintetben hozzájárult a múltban az általános jólét emelkedéséhez, mert a külföldön szerzett tőkék útján sok önálló kisgazdaság keletkezett.² A kivándorlás már csak a külföldi országok elzárkózó politikája következtében is, jelenleg és a közel jövőben olyan arányokat nem fog ölthetni, mint a múltban, úgy hogy fizetési mérlegünknek ez az activuma jelentőségében a közeli években egyre csökkenni fog, az 1921. évben azonban a háború előtt kivándorlottaknak pénzküldeményei kétségtelenül még jelentős tételre mentek, mert a kivándorlók közül aránylag többen jöttek vissza és keresményükből,

¹ L. Fellner id. m. 136. lap.

² L. e kérdésről részletesen Fellner F. id. m. 100. s köv. lapokon.

vagy megtakarított pénzükből az Amerikában tartózkodó magyarok itteni nyomorgó hozzátartozóik részére a mit csak lehetett, hazaküldtek. Jelenleg Amerikában is romlottak a kereseti viszonyok, úgy hogy nem igen várható nagyobb pénzküldemények. Az 1911—13. években átlag évenként 101,109 egyén vándorolt tengerentúlra. A kivándoroltak számából Csonka-Magyarországra 22·44 % esik.¹ A kivándoroltak által részint pénzeslevelek, részint postautalványok, részint postatakarékpénztári cheque-ek útján, hazai pénztézetek, vagy más bankok közvetítésével, vagy más úton a magyar szent korona országainak összes posta- és távirdahivatalaihoz átlag évenként 175.971,346 korona érkezett,² a melyből a fenti arányszám alapul vételével Csonka-Magyarország területére 39.487,970 korona számítható. A kimutatott 175.971,346 koronához hozzáadandók a visszavándoroltak által hazatérésük alkalmával magukkal hozott összegek. A fenti időszakban visszavándorolt 17,758 egyén 39.014,326 koronát hozott magával,³ a melyből Csonka-Magyarországra a visszavándorolt egyének lélekszáma arányában (23·84 %) 9.301,015 korona esik.

A visszavándoroltak megtakarításaival szemben jelen-
tékeny az az összeg is, a melyet a kivándorlók magukkal visznek az országból és az utiköltség, a melyet idegen hajós-
társaságoknak fizetnek. A magyar kivándorlók Amerikába
való érkezésük alkalmával fejenként 18·49 dollár készpénzt
mutattak ki hivatalos adatok szerint.⁴ Az országból a kiván-
dorlók után küldött összeg 1913-ban 8.586,409 korona volt,
az utazási költségek évenként 25.277,250 koronát tettek és
a kivándorlók által magukkal vitt összeg 9.226,196·25 koronát.
E 43.089,855 koronára rugó pæssív tételből a mai Magyar-
országra esik 9.669,363 korona. Levonva ezt az összeget az
aktív tételekből, megállapíthatjuk, hogy az amerikai kíván-

¹ A magy. kir. Központi Statisztikai Hivatal adatszolgáltatása szerint.

² L. Friedrich v. Fellner : *Das Volkseinkommen Österreichs und Ungarns*. Wien, 1917. 99. lap.

³ F. v. Fellner id. m. 100. lap.

⁴ F. v. Fellner id. m. 100. lap.

dorlással kapcsolatos pénzmozgalom közvetlenül a háború előtt 171.895,817 korona actív egyenleggel zárult hazánk javára,¹ a mely összegből a fenti arányszám szerint Csonka-Magyarországra 39.119,622 korona esik. Ez az összeg az érzeparitás alapján átszámítva (1 dollár = 4.94 korona) megfelel 7.918,952 dollárnak. Ez a dollárösszeg viszont papirkorona értékre átszámítva (1 dollár = 1.976 korona, a 0.25 centime-os zürichi paritás szerint) 15,647.849,152 koronának felel meg, a mely legjelentékenyebb actív tétel gyanánt állítandó a fizetési mérlegbe.

A vándormozgalom mellett az idegenforgalomból a háború előtt jelentékenyebb bevétele volt az országnak a magyar gyógyfürdőkön évenként megfordult 33,197 külföldi fürdővendég révén, a kik évenként 8.960,490 koronát költöttek az országban. A külföldiek által látogatott fürdőhelyek csaknem kivétel nélkül azokon a területeken vannak, a melyek elszakadtak s e czímen a bevétel csaknem teljesen elmaradt. Ellenben magyar alattvalók most is felkeresik a külföldi, főleg osztrák és német fürdőhelyeket. A háború előtt átlag évenként 18.580,095 korona volt az az összeg, a melyet belföldiek külföldi fürdőhelyen költöttek. Minthogy a magyar szent korona országainak népessége 1910-ben 20.886,487 volt, az 1920. évi népszámlálás előzetes eredményei szerint pedig² Csonka-Magyarország népessége 7.945,878 lélekből áll, vagyis annak csak 38 %-a, ennek arányában a fenti 18.580 millió koronából 7.060,433 koronát véve számításba, 0.25 centime-os zürichi jegyzés alapján, Csonka-Magyarországból nyaralás fejében külföldre folyó összeg czímén 2.824.173,200 koronát állíthatunk passív tétel gyanánt a fizetési mérlegbe.

Még egy passív tétel állítandó az idegenforgalom rovatába és pedig az az összeg, a melyet magyar diákok külföldi, főleg osztrák és német főiskolákon végzett tanulmányaik idején évről-évre kiadnak külföldön. Részletes — hivatalos adatokon alapuló — számításaink szerint,³ a háború előtt ez

¹ L. F. v. Fellner id. *Volkseinkommen*, 101. lap.

² L. *Statistikai Havi Közlemények*. 1921 okt.—decz. 24. lap.

³ L. F. v. Fellner : *Volkseinkommen*, 102. lap.

az összeg évenként 1.698,300 koronára rugott. Noha Csonka-Magyarországra vonatkozóan ezt az összeget a fenti 38 %-ra kellene csökkenteni, ezt mégis mellőzzük, mert a magyar főiskolákon a hallgatók felvétele a numerus clausus intézményének törvénybe iktatása folytán korlátozva van és az így kiszorultak tömegesen kénytelenek a külföldi főiskolákat felkeresni, a mi által az ország fizetési mérlege, az 1.698,300 koronát (0.25 centime-os zürichi jegyzés alapján) átszámítva 679.320,000 koronával romlik meg. Az idegenforgalom rovata tehát 3.503.493,200 korona passív egyenleget mutat. Azok az összegek, melyeket idegenek egyéb utazási forgalom alkalmával az ország területén, vagy magyar honosok a külföldön költenek, egymást nagyjában ellensúlyozzák.

5. *Kamat-, osztalék- és járadék-forgalom.* Csonka-Magyarország fizetési mérlegének legjelentékenyebb elemét a külföld birtokában levő és a mai Magyarországgal szemben fennálló tőkekövetelések után az ország által a külföldnek fizetendő kamat-, járadék-, tőketörlesztési hányadok és osztalék összege teszi, szemben a külföldről ugyane címen Magyarországra folyó összegekkel. Minthogy a tőkekövetelések túlnyomó részben értékpapirokban incorporálva jelentkeznek, ennél fogva a fizetési mérlegnek a nemzetközi tőkekövetelésekből és tartozásokból származó tételét úgy fogjuk megállapítani, hogy elsősorban kipuhatoljuk, mennyi magyar kibocsátású értékpapír van a külföld birtokában és mennyi külföldi értékpapírral rendelkezik a mai Magyarország. Noha az országból évenként külföldre kifolyó kamatok, osztalékok, stb. összegét pontosan meg nem állapíthatjuk, maga az a körülmény, hogy a háború előtt a külföldi tőke elhelyezése különböző magyar hitelintézeti, ipari, kereskedelmi, közlekedési és biztosító vállalatokban jelentékeny volt, továbbá, hogy államadóssági kötvényeinknek, zálogleveleinknek, községi kötvényeinknek, vasúti és egyéb címleteinknek főpiacza a külföld volt, eléggé utal arra, hogy Magyarország nemzetközileg az úgynevezett «adós országok» sorába tartozik és fizetési mérlegében a tőkeforgalomból származó egyenleg jelentékenyen passív.

A tőkebehozatal Magyarországon legnagyobb arányokat

az államkölcsönök felvételénél öltött. Ennélfogva a külföldre folyó legjelentékenyebb tételt a magyar államadósság után a külföldnek fizetendő kamatok teszik. A magyar államadósság az 1914 július hó 28-iki állapot szerint 6,971 818,915 koronát tett ki tőkeálladékában, a melyből 37·55 %, vagyis 2,617.918,003 korona volt a belföldön, 4,353.900,912 korona, vagyis 62·45 % a külföldön elhelyezve¹. E címletadóssághoz számítandó, külföldi tőkeadósságunk gyanánt, az Ausztriának fizetendő évi járulék tőkeértéke fejében az alábbiak szerint 1,348.886,463 korona. Az államadósságok állagának a jóvátételi bizottság államadósságokat felosztó albizottsága által leendő felosztásáig az 1921/22. évi költségvetésben a háború előtti időből származó államadósságok szelvényyszolgáltatára érmeparítás alapján előirányoztatott 132.144,671 korona, ebből papirkoronában teljesítendő fizetésekre 89.696,331 korona, aranyban, vagy vagylagosan külföldi értékben teljesítendő fizetésekre 42.448,340 arany korona esik. A papirban teljesítendő 89.696,331 koronából a placirozás és új szelvényívkiadás alapul vételével eszközölt hozzávetőleges számítás szerint belföldi fizetésekre 33.124,290 korona, külföldi fizetésekre 56.572,041 korona esik. Az aranyban vagy külföldi értékben teljesítendő 42.448,340 koronából belföldi fizetésekre 2.000.000 arany korona, külföldi fizetésekre 40.448,340 arany korona esik ; vagyis az aranyban teljesítendő 40.448,340 korona fizetésére 16,179.336,000 koronára lenne szükség. A szelvényyszolgálathoz papirkoronában kifejezve tehát 17,067.029,331 korona szükségeltetik,² ebből a belföldi szükséglet 831.124,290 korona, míg az államadósságok szelvény-szolgálata címén külföldre teljesítendő fizetés összege 16,235.908,041 korona.³ Ez utóbbi összeg állítandó a fizetési mérlegbe tehertétel gyanánt.

Megjegyzendő, hogy az államadósságok után külföldön

¹ Az adatokat a m. kir. pénzügyministerium bocsátotta rendelkezésünkre.

² Vagyis $89.696 + 42.448$ aranyban fizetendő szelvény ellenértéke (16,977.336·000 K).

³ Vagyis $56.572 + 40.448$ aranyban fizetendő szelvény ellenértéke (16,179.336·000 K).

teljesítendő fizetéseknél feltüntetett fenti összegben nincs figyelembe véve az a felülfizetés, a mely az osztrák-magyar államvasúttársaság magyarországi vonalainak megváltásából kifolyólag, az 1891. évi XXXVIII. t.-cz.-ben becikkelyezett megváltási szerződés harmadik cikke értelmében az évi 6.500,000 aranyforintnyi részösszeg után volt fizetendő és a mely felülfizetés, ha a szóbanforgó adósság megosztása a megváltott vasútvonalak kilométerhosszáinak arányában történnék, a 0.25 centime-os zürichi árfolyam figyelembe vételével a megmaradt Magyarországra mintegy 1,295.424,000 korona további terhet jelentene. Ezt az 1.295 milliárd koronát a magyar államadósságok után külföldön fizetendő, fentebb említett 16,235.908,041 korona kamatteherhez hozzászámítva, együttesen 17,531.324,041 korona fog a fizetési mérlegben e címeken passív tételként jelentkezni.

További passív tétel még fizetési mérlegünkben az a fentebb már említett évi járulék, a melyet a magyar szent korona országai az 1867 : XV. t.-cz. 1. §., illetve az e tárgyban kötött és az 1908 : XVI. t.-cz.-ben foglalt egyezmény első cikke értelmében Ausztria államadóssági kamatainak fedezésére fizetnek és a mely czímen évenként 58.339,339 korona 52 fillér folyt Ausztriába Magyarországból. Tekintettel arra, hogy a trianoni békeszerződés 186. cikkéhez tartozó függelék értelmében ez a járulék címletszerű adósságként veendő, a nélkül, hogy e számításaink más vonatkozásban praecedensül szolgálhatnának, pusztán a fizetési mérleg hozzávetőleges megállapíthatása céljából 40 %-ot veszünk a megmaradó Magyarország terhére, mint a mennyit az 1921/22. évi állami költségvetés (I. füzet 125. lap) az ország terheként megemlít. Ezt az arányt alkalmazva az Ausztriának fizetendő évi járulékra, e czímen Csonka-Magyarország fizetési mérlegében tartozásként 23.335,735 korona 81 fillér volt felveendő.

A háború után felvett állami tartozások még fennálló tőkeálladéka — a m. kir. pénzügyministerium kimutatása szerint — lisztbehozatal céljaira felvett 2.003,000 dollár-kölcsön; továbbá a nemzetközi segély-hitelynyújtó bizottságtól hadifogoly hazaszállítás céljaira felvett 200,000 font

sterling. Ennek a két kölcsönnek 0·25 centime-os zürichi paritás szerint számított évi kamatszükségele mintegy 331.746,000 papirkorona.

Itt közbevetőleg megjegyezzük, hogy a háború alatt contrahált külföldi kölcsönök a következők :

a Németországban felvett 1.336.040,000 márka 5 % -os kincstári váltókölcsön ; a Hadi Termény r. t. romániai gabonavásárlásával kapcsolatban felvett 25 millió korona n. é. kincstári váltókölcsön ; a bulgároknak nyújtott 99.508,500 márkás kölcsönből a németbirodalmi kincstár által Magyarország helyett Bulgáriának előlegezett 84.766,500 márka ; Ukrajnával kötött pénzügyi egyezmények alapján az Osztrák-magyar banknál Ukrajna javára letétben kezelt 90.300,000 korona n. é. pénztárjegyeknek még be nem váltott része, 64.500,000 korona.

Ezeknek a kölcsönöknek kamatait — minthogy ezen adósságok viselésének módja a békeszerződések rendelkezéseinek folyományaként még nem nyert megállapítást — nem vettük figyelembe a fizetési mérleg egybeállításánál.

Jelentékeny mérvben járult a külföldi tőke a magyar vasuti hálózat kiépítéséhez is. Az 1.140.858,600 koronára rúgó vasuti címletekből (helyiérdekű vasuti elsőbbségi részvényből és társasági fővasuti elsőbbségi részvényből és kötvényből) 69·97 % volt a külföldön, míg 30·03 % a belföldön elhelyezve.¹ Tekintettel arra, hogy a helyiérdekű vasutak és a társasági fővasutak 1911-ben kötvényeik és elsőbbségi részvényeik után kamat és osztalék fejében összesen 39.946,544 koronát fizettek a külföldnek, kérdés, ebből mennyi számítandó a mai Magyarország terhére? A helyiérdekű, valamint a társasági fővasutak által fizetett osztalék, illetve kötvénykamatból 47·6 % -ot számítunk a megmaradó Magyarország terhére. Ez a hányad a külföldön elhelyezett címletek összértéke alapján akként állapítottatott meg, hogy azoknál a vasutaknál, a melyeknek egész hálózata a megmaradó Magyarországon fekszik, a külföldön levő címletek teljes egészükben vétettek fel Magyarország terhére, míg ellenben

¹ L. F. v. Fellner id. *Volkseinkommen* 105. lap.

azoknál a vasutaknál, a melyeknek vonalai a megmaradó Magyarországon kívül az utódállamok területén is futnak. a külföldön elhelyezett tőke oly hányada számíttatott. mint a milyen hányada az illető vasutvonal hosszának Magyarországra esik. Ennélfogva a külföldre fizetett 39.946,544 koronából a mai Magyarország fizetési mérlegébe tehertétel gyanánt 19.014,555 korona jut.¹

Megjegyzendő, hogy ezeknek a fizetéseknek egy része külföldi pénznemben teljesítendő. A külföldi pénzben teljesítendő fizetéseknek összege azonban pontosan megállapítható nem lévén, ez az összeg csak koronában vétetik számításba és ennek folytán Magyarország terhe e czímen kisebb összegben fog jelentkezni a számításnál, mint a mekkora összeget ez tényleg kitesz.

A magyar magánvasuti értékek mellett igen jelentékeny szerepe van a fizetési mérlegben a hitelintézetek által kibocsátott zálogleveleknek, községi kötvényeknek s a hitelintézeti, ipari, közlekedési, kereskedelmi és biztosító vállalatok részvényeinek. Ez értékpapírok túlnyomó része is külföldön van elhelyezve.

A magyar szent korona országaiban levő hitelintézetek által forgalomba hozott záloglevelek és községi kötvények összegéből, vagyis 3,891.857,000 koronából külföldi kézben volt 2,135.908,850 korona, vagyis 54.65 %.² Kamat czímén évenként 96.115,898 korona folyt a külföldre, a mely egészben a megmaradó Magyarország terhére esik, mert a kötvénykibocsátó intézetek csaknem kivétel nélkül Csonka-Magyarország területén működnek. Jelenleg a magyar hitelintézeteknek fenti 3.891 milliárdnyi címleteiből 292.826,000 francia francra szóló 40.191,200 scheiwzi francra szóló és 51,590 angol fontra szóló címlet van forgalomban³ és ezen idegen valutákra szóló kötvényekből legalább 75 % külföldi államokban elhelyezettnek számítandó. E 3.891 milliárdnyi címletnek 4 %-os kamata, a koronában fizetendő

¹ A m. kir. Központi Statisztikai Hivatal által végzett számítások szerint.

² L. v. Fellner id. m. 104. lap.

³ A m. kir. pénzügyministerium adatszolgáltatása szerint.

címlet szelvényeit koronában számítva, az aranyértékben fizetendő szelvényeket pedig 0.25 centime-os zürichi korona-árfolyam alapján véve fel, 2,128.385,610 papirkoronát tesz.

A passívum gyanánt 96.115,898 koronában megállapított összes kamatjárulékban ez a 2.128 milliárdra átszámított összeg régi koronaértékben kifejezve bennfoglaltatik, kétszeres számbavétel elkerülése végett tehát le kell vonni az említett idegen valutákra szóló kötvények 75 %-ának kamatösszegét, mely régi koronaértékben 10,027,660 korona 50 fillért tesz s az így megmaradó 86.088,238 koronához kell hozzáadnunk a 2.128 milliárd koronát. Ez alapon összes passívum gyanánt a hitelintézetek által forgalomba hozott záloglevelek és községi kötvények külföldi kamatjáruléka czímén 2,214.473,848 korona állítandó a fizetési mérlegbe.

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy idegen tőke nemcsak magyar kibocsátású záloglevelek útján van magyar ingatlanokba fektetve, hanem közvetlenül osztrák hitelintézetek által a magyar szent korona országaiban fekvő ingatlanokra a háború előtt tömegesen engedélyezett jelzálogkölcönök alakjában is, a mennyiben e czímen az osztrák intézeteknek 498.724.569 korona 48 fillér jelzálogos és községi kölcsönkövetelése állott fenn Magyarországgal szemben, a mely kölcsönök után, évenként 4%-os kamat fejében 19.948,982 korona 77 fillért élveznek.¹ Ezt az összeget az osztrák-magyar bank által a magyar szent korona országai területére folyósított kölcsönök területi megoszlása szerint szétosztva, a mai Magyarországot 59.49%, vagyis 11.867.649 korona terheli; ez állítandó passívum gyanánt a fizetési mérlegbe.

Hivatalos adatok szólnak az ipari részvénytársasági részvények és kötvények területi megoszlásáról. A magyar szent korona országaiban 1913-ban 1022 ipari részvénytársaság volt, a melyeknek 1,090.130,000 korona befizetett részvényeiből és kötvényeiből 296.100,000 korona volt külföldön.² Osztalék czímén kifizettek 60.125.000 koronát, tehát átlag

¹ L. F. v. Fellner id. *Volkseinkommen* 106. lap.

² L. F. v. Fellner id. *Volkseinkommen* 105. lap; továbbá *Ungarisches Statistisches Jahrbuch* 1913. 124. lap.

5.51%-ot ; külföldre fizettek tehát az ipari részvénytársaságok osztalék- és kötvénykamat fejében 16.315,110 koronát. Ebből a mai Magyarországra az itt működő ipari részvénytársaságokra eső részvény- és kötvénytőke arányában 75.38%-ot számítva,¹ megállapíthatjuk, hogy 12.298,330 korona folyik a mai Magyarországból a külföldre, ipari részvénytársasági osztalék és kötvénykamatok fejében.

Az 1913-ban a magyar birodalomban működő 1994 hitelintézeti részvénytársulat befizetett részvénytőkéje 1,647,590,000 korona volt.² A szövetkezeteket, valamint a vidéki hitelintézeteket, mint helyi jellegű intézeteket, a melyeknek részvényei jóformán kizárólag az országban vannak elhelyezve, nem kell tekintenünk és csak a budapesti hitelintézeteket fogjuk számbavenni, mint a melyeknél a nemzetközi tőke érdekelve van. A budapesti hitelintézetek alapszabályszerinti részvénytőkéje 831.074,000 korona. Minthogy az összes osztalékból hivatalos adatok szerint a háború előtt a vámkülföldre fizették annak $\frac{1}{10}$ részét, ennek megfelelően a részvénytőkéből a vámkülföldön 83.107,400 korona volt elhelyezve, míg Ausztriában 44.65%, vagyis 371.074,541 korona. Minthogy a budapesti intézetek 10.07%-ot fizettek ki átlag osztalék fejében, ezt a százaléktételt alkalmazva, a külföldre 45.736,121 korona esik, ezt egész összegében a megmaradt Magyarország terhére számítjuk, mert budapesti intézetek részvényosztalékairól van szó.

Jelentékenyen rontja fizetési mérlegünket az az adóssági teher, mely a pénzintézetekre nehezedik külföldi tartozásaik révén. Az ország pénzszükségletének jelentékeny beszerzési forrása a háború előtt a külföld volt, és pedig leszámítva Ausztriát és Németországot, mint főhitelezőket, főképen Franciaország és a Brit birodalom. A franc- és font-kötelezettségek a háború folyamán törleszthetők nem voltak. E külföldi adósságot a békeszerződés értelmében most abban a valutában kell megfizetnünk, a melyben annak idején a kölcsönügyletek contraháltattak s ezenkívül a háború előtt

¹ A m. kir. Központi Statisztikai Hivatal adatszolgáltatása.

² L. F. v. Fellner id. *Volksökonomien* 105. lap.

és alatt esedékessé vált koronartartozásokat is az illető államok valutájában, a háborúelőtti paritás alapján számítva, tehát valorisálva kell az országnak megfizetni.

A mai Magyarország területén működő 28 nagyobb pénzügyintézetnek a volt ellenséges külfölddel szemben fennálló, a háború előtt és alatt lejárt tartozásai 1921 december 31-iki állag szerint, 0·25 centimeos zürichi jegyzés alapulvételével a következő összegeket tették ki :

Külföldi tartozás	Átszámítási kulcs	Koronaértékre átszámítva
1.532,635 font st.	1 font st. = 9.450 K	14.483.400,750.-
40,566 dollár	1 dollár = 2.140 „	86.811,240.-
167.744,495 fr franc	1 fr. frank = 162·50 K	27.258.480,437.-
998,200 belga franc	1 b. frank = 152·40 „	152.125,680.-
843,563 lei	1 lei = 13— „	10.966,319.—
22,000 dinár	1 dinár = 32— „	704,000.—
1.732,258 márka	1 márka = 1— „	1.732,258.-
590,000 lira	1 lira = 91·80 „	54.162,000.-
525,000 holl. frt	1 holl. frt = 834·50 „	438.112,500.-
50.410,569 magy. kor.	a fenti font és francia franc arányában átszámítva	11.421.011,800.—
	Összesen	53.907.506,984.—

Tehát csupán 28 nagyobb pénzügyintézetnek ezek a tartozásai 53.907.506,984 koronát tesznek ki. Ehhez az összeghez még hozzászámítandók az összes többi pénzügyintézeteknek a háború előtt, alatt és azóta lejárt külföldi tartozásai, a hátralékos kamatok és a semleges és volt szövetséges országokban fennálló tartozások. Minthogy azonban e tartozások összegeiről adatok nem állnak rendelkezésünkre és azokat hozzávetőlegesen jelenleg felbecsülni sincs módunkban, ezeket a tartozásokat számításán kívül hagyjuk. Tekintettel arra, hogy a címleteken alapuló tartozásokból a fizetési mérlegbe csak az évi kamatfizetések és az évenként kisorsolt címletek összege állítandó be, ezeknek a tartozásoknak 5½%-át kell tartozási tétel gyanánt a fizetési mérlegbe beállítani. Ha felteszszük, hogy a nem címleteken alapuló tartozásoknak is évenként csak 5½%-át kell kifizetni, akkor az egész fenti 53.907.506,984 koronának 5½%-a, vagyis 2.964.912,884 korona állítandó be tartozási tétel gyanánt a fizetési mérlegbe.

Számbaveendő még a magánosok (nem hitelintézetek) külföldi tartozása, mely megközelítően 991.929 font sterlingben és 46.605,505 francia francban állapítottatott meg.¹ Ezekben az összegekben az 1921. évi július hó 26-áig számított kamatösszegek is bennfoglaltatnak. A semleges és volt szövetséges országokban, valamint az elszakadt területeken fennálló tartozásokat adatok hiányában itt is számításra kívül kell hagynunk. A font sterlinget, ép úgy, mint azt a hitelintézeti tartozásoknál felvettük, 9450, a francia francot pedig 162·50 koronában számítva, megállapíthatjuk, hogy a magánosok tartozása a Brit birodalommal szemben hozzávetőleg 9.373.729,050 papirkoronát, Franciaországgal szemben pedig 7.572.394,562 papirkoronát, tehát összesen 16.946.123,612 papirkoronát tesz ki, mely tőketartozás után évenként 6% kamatjárulékot számítva, a magánosok hozzávetőleges tőketartozása után fizetendő évi kamatteher fejében 1.016.767,416 korona állítandó a fizetési mérlegbe.

Számításba veendő még Budapest székesfővárosnak külföldön elhelyezett kölcsöntartozása után külföldre fizetendő kamatok összege. Budapest székesfőváros külföldi kölcsönálladéka 1922 január 31-én a következő volt :

angol fontban	3.813,618	á	9.450 K	=	36.038.690,100 K
francia arany-					
francban.....	133.395,272	«	400 «	=	53.358.108,800 «
belga arany-					
francban.....	8.019,141	«	400 «	=	3.207.656,400 «
schweizi francban .	6.225,831	«	400 «	=	2.490.332,400 «
hollandi arany-					
forintban	1.695,691	«	834·50 K	=	1.415.062,139 «
német birodalmi					
márkában	107.494,031	«	1 — «	=	107.494,031 «

vagyis a külföldön levő összes tartozás tőkében, 0·25 centimeos zürichi paritás alapján átszámítva, 96.617.343,870 korona. Ezen tőketartozás után fizetendő kamatösszegek évenként a tőketartozás túlnyomó részére irányadó 4%-os kamat alapulvételével 3.864.693,754 koronát tesznek. Ez az összeg

¹ A Pénzintézeti Központ adatszolgáltatása alapján.

ugyancsak fizetési mérlegünk tartozási rovatát tetemesen növeli.

A háború előtt és alatt esedékessé vált tartozások kiegyenlítése tekintetében eddig a Brit birodalommal és Franciaországgal létesítettek egyezmények. Az állami és Budapest székesfővárosi kölcsönök lejárt kamatainak kiegyenlítésére, valamint a pénzintézetek és magánosok részéről fennálló tőke- és kamattartozások törlesztésére az 1922. évben a létrejött conventió szerint a Brit birodalomnak 300,000 font sterlinget, Franciaországnak 57.404,478 francia francot* tartozunk fizetni. Ez a törlesztési és kamatjárulék hét éven át, illetőleg mindaddig, míg a lejárt tőke és kamattartozások teljesen ki nem egyenlítették, Franciaországnak évenként az 1922. évben esedékes részlettel azonos összegben a Brit birodalomnak pedig 1923-tól kezdve már 500,000 font sterlingre felemelt összegben fizetendő. Az 1922. évi fizetési részleteknek (1 £ = 9450 K; 1 fr. frank = 162.50 K alapon) papirkoronára átszámított összegét, vagyis 12.163.227,675 papirkoronát fizetési mérlegünk passívumának kell tekintenünk. Miután a conventió értelmében teljesített fizetésekkel a pénzintézetek és magánosok kamattartozása is fokozatosan kiegyenlítést nyer és ezt a kamatjárulékot már számbavettük, csak a fentebb már számbavett 2.964.912,884 + 1.016.767,416, vagyis összesen 3.981.680,300 koronán felüli összeget, azaz 8.181.547,375 papirkoronát kell a fizetési mérlegbe további passívum gyanánt beállítani.

Az értékpapiroknak még egy kategóriájáról kell megemlékeznünk: a sorsjegyekről. A sorsjegyértékek a fizetési mérleg szempontjából annyiban jönnek figyelembe, a mennyiben a magyar kibocsátású sorsjegyek külföldiek kezében nyereménynyel vagy törlesztéssel kisorsoltatnak és — ha kamatozók — a kamatok külföldre folynak. Minthogy az egyes államok a külföldi sorsjegyek elől a belföldi piacot elzárni töreksenek és a le nem bélyegzett darabok jogi forgalom tárgyát nem tehetik, a lebélyegzett sorsjegyek is továbbá fokozatosan kisorsoltatnak, ennél fogva nagyobb jelentősége a sorsjegyforgalomból kifolyólag mutatkozó tartozásoknak, illetve követeléseknek a fizetési mérlegben nincs.

A részletes számítások alapján 1908-ban sorsjegyeink után az esélytől függő nyeremények és törlesztési összegek címén 828.517 koronát állítottunk passív tétel gyanánt fizetési mérlegünkbe,¹ a mely összeg lényegesebb változást ma sem fog mutatni.

Az áruhitelkezésből eredő és egyéb kölcsöntartozások után külföldre fizetendő kamatok összege is jelentékeny volt a háború előtt. A váltók leszámítolása ellenében külföldre fizetendő kamatok szintén passív tételt jelentettek. Miután az ország váltóhitelszükségletét túlnyomó részben és a visszaleszámítolás folytán végeredményben is az Osztrák-Magyar Bank fedezte, de a nagyobb osztrák bankok is nagy tételekben visszaleszámítottak magyar intézeti váltóanyagot, Magyarország által Ausztriának fizetett váltókamattartozási összeg fejében 36.159,365 korona terhelte a magyar fizetési mérleget.² Tekintettel arra, hogy az Osztrák-Magyar Bank megszűnt Ausztria és Magyarország közös jegy kibocsátó intézete lenni és többé nem hitelforrása Magyarországnak, a fenti passív tételt többé a fizetési mérlegbe ez alapon nem állíthatjuk be. Az áruhitelkezésből eredő régi vámkülföldi (Ausztrián kívüli) tartozások, részben a rendelkezésünkre álló adatok alapján pedig a pénzügyi és magántartozásoknál már számbavétettek.

Fizetési mérlegünknek a külföldre fizetendő kamatok, osztalékok stb. címén keletkező és 36.218 milliárdra rugó passív tételével szembe állítandó az az összeg, a mi viszont ugyane címen külföldről folyik az országba. Hogy mennyi külföldi kibocsátású értékpapir van magyar kézben, azt még nehezebb megállapítani, mint a külföldiek kezén levő magyar értékpapírok mennyiségét. Azonban Magyarország külföldi értékpapírállományának jelentéktelenségére a rendelkezésünkre álló hivatalos adatokból is következtethetünk, mert a hazai hitelintézeteknek és az azok által kezelt alapoknak és alapítványoknak birtokában volt külföldi értékpapírok összege 1913. év végén 76.667,000 korona volt, míg ugyan-

¹ L. F. Fellner id. *Zahlungsbilanz Ungarns* 76. lap.

² L. F. v. Fellner id. *Volkseinkommen* 107. lap.

akkor a magyar biztosító társulatok mérlegükben 19.818,629 korona értékű külföldi értékpapírt mutattak ki.

Ha a magyar hitelintézeteken és biztosító társulatokon kívül árvapénztáraknál, magánosok stb. kezeiben levő külföldi értékpapírra ugyanannyit veszünk számításba, úgy megállapíthatjuk, hogy a külföldi címletek szelvényeiből a magyar szent korona országainak bevétele 8.713,308 korona volt, a melyből a megmaradó Magyarországra 5.267,071 korona esik,¹ a mely összeget a fizetési mérleg «Követel» rovatába változtatlanul állítjuk be, jóllehet ezeknek a papiroknak túlnyomó része osztrák kibocsátású papir lévén, ez az összeg az osztrák korona jelenlegi árfolyama mellett ugyan lényegesen kisebb értéknek felelne meg, azonban tekintettel az aránylag sokkal magasabb értékű külföldi papirokra, az összeget nem változtatjuk meg. E számításnál azt a hányadot vettük a megmaradó Magyarországra, a mely hányad a Magyarország területén levő intézetek tárczájában a fenti értékpapírállományból kimutatattott.

Itt vehető számításba az a csekély összeg, a melyet magyarországi hitelintézetek külföldi ingatlanokra folyósított jelzálogkölcsönök alapján évenként annuitásokból bevételeznek a külföldről. Ez az összeg a régi Magyarország hitelintézeteinél 404,100 koronát tett ki, a melyből a mai Magyarország területén levő intézetekre 2707 korona esett, a mely activum gyanánt állítandó a fizetési mérlegbe.

6. *Kereseti tevékenység az országon kívül.* A magyar szent korona országai és a külföld között a háború előtt az idegeneknek itt folytatott kereseti tevékenysége elég jelentékeny volt, míg a belföldieknek külföldi üzleti tevékenysége csak kisebb arányokat öltött.

Első sorban meg kell emlékezni a magyar szent korona országaiban üzletüket folytató külföldi részvénytársaságok kereseti tevékenységéről. A biztosítási üzletből a belföld és külföld között teljesített fizetések és szolgáltatások eredménye gyanánt Magyarország terhére évi 2.669,139 korona esett.² Tekintettel arra, hogy ez idő szerint a külföldi bizto-

¹ A m. kir. Központi Statisztikai Hivatal adatszolgáltatása.

² L. Fellner id. *Zahlungsbilanz* 125. lap.

sító társulatok tevékenysége elvesztette jelentőségét, e czímen passív tétellel a fizetési mérleget nem terheljük.

Számbaveendő a külföldi vállalatoknak magyar földön folytatott kereseti tevékenysége és viszont. A fizetési mérleg elemét az az üzleti nyereség teszi, a melyet a külföldi vállalatok belföldön és a belföldiek külföldön érnek el. A külföldön székelő és a mai Magyarországon ipartelepét tartó külföldi részvénytársulatok üzleti eredménye a hivatalos statisztikában ki van mutatva. E szerint 1915-ben a külföldi részvénytársaságok magyarországi telepeinek száma 10 volt, a telepekbe fektetett részvénytőke 22.622,000, a tiszta nyereség 6.608,000 korona, tehát az itt befektetett külföldi ipari tőke után évenként legalább 6.608.000 korona folyik külföldre fizetési mérlegünk passivuma gyanánt. Azért mondhatjuk e 6.6 millió koronát minimálisnak, mert a külföldi ipari tőke nemcsak részvénytársaságokban, hanem magánvállalatokban is ad külföldre folyó hozadékot, a minek mérve nyilvánosságra nem kerül.¹

E passív tétellel szembeállítandók volnának a magyar vállalatoknak külföldi telepeiből befolyó összegek. Erre nézve azonban adataink nincsenek, de különben is az a néhány fióktelep vagy főügynökség, a melylyel egyik-másik vállalat üzleti tevékenységét a külföldre is kiterjeszti, számba alig jöhet.

A nyereséghez, a melyet a külföld itteni kereseti tevékenységéből húz, azok a járadékjellegű bevételek is számítandók, a melyek föld- és házbirtokokból származnak. A magyar földbirtok és az épületek, telkek egy része idegen kézben van. Az ilyen ingatlanok hozadéka a külföldi tulajdonosok jövedelme és a mennyiben az elért fölösleget befektetésre fel nem használják, idegen nemzeti jövedelemnek válik részévé. Ezzel évenként jelentékeny tőkék vonatnak el a hazai közgazdaságtól. Harmincz évvel ezelőtt hivatalos adatok szerint az idegen kézben levő földbirtokokra kirótt földadó évi összege 557,844.45 forint, vagyis 1.115,688.90 korona. A földadó kulcsa a kataszteri tiszta hozadéknak mintegy

¹ L. e kérdésről bővebben F. Fellner id. *Zahlungsbilanz* 127. lap.

25½%-ában volt akkor megállapítva. Ennélfogva az idegen kézen lévő földbirtokok tiszta hozadéka 4.367,407·44 koronának felel meg. Minthogy a kataszteri tiszta hozadék a tényleges hozadékhoz úgy aránylik, mint 1:2·40-hez, az idegen kézben levő birtokok tényleges tiszta hozadéka 10.481,777 korona volt. Az idegeneknek birtokszerzése az 1900-as évek elején öltött fokozottabb arányokat s a külföldiek kezében bérházak is vannak, miért is a fenti összegnek legalább kétszerese, vagyis 20.963,555 korona veendő fel háború előtt évenként külföldre szivárgó hozadék gyanánt.¹ Ennek az összegnek 41·4%-át véve, vagyis azt a hányadot, a mely a megmaradó Magyarországra a magyar szent korona országaiban levő ingatlanok értékéből esik, 8.678,912 koronát tesz az idegen kézben levő ingatlanok után évenként külföldre folyó hozadék. Ezt az összeget nem lehet 0·25 centimeos koronára átszámítani, mert egyfelől a mezőgazdasági hozadék nem emelkedett a korona romlásának arányában, másfelől az épületek karbantartása jóval nagyobb összeget vesz igénybe, mint a mekkora a házbérjövedelem emelkedése. A házbirtok karbantartása céljából felhasználó összegek pedig nem folynak a külföldre s így mérsékelten járunk el, ha a fenti 8.678,912 koronának csak ötvenszeresét, vagyis 433.945,600 koronát állítjuk passzív tétel gyanánt a fizetési mérlegbe.

A nemzetközi hírszolgálat, továbbá az újságokra való előfizetések és hirdetések költségei is befolyásolják fizetési mérlegünket. Némi támpontot e költségek megállapítására külföldi hírlapoknak a belföldön való fogyasztása, valamint a belföldi hírlapoknak külföldön való fogyasztása nyújthatnak. Erre nézve azonban jelenleg adataink nincsenek és különben is a hírlapoknak nemzetközi forgalma a mai viszonyok mellett csekélyebb jelentőségű, úgy hogy az ebből keletkező fizetési egyenleget mellőzhetjük. Mindazonáltal kétségtelen, hogy ezen a czímen Magyarország tartozásban van a külfölddel szemben, mert több összeg folyik az országból ki előfizetés czímén, mint fordítva. már csak a korona alacsony árfolyamánál fogva is.

¹ L. E. Fellner id. *Zahlungsbilanz* 129. és 130. lap.

Igen hátrányosan befolyásolta a magyar szent korona országainak fizetési mérlegét a háború előtt az Ausztriával közösen viselendő külügyi és hadügyi terhekhez való hozzájárulásunk. Hozzájárulásunk az Ausztriával közös ügyek kiadásaihoz a háború előtt évenként 58.309,999 koronával rontotta fizetési mérlegünket.¹ Az 1921—22. évi költségvetés szerint a diplomatai és consulatusi költségek 385.473,263 koronát tesznek, 52.000,000 korona consuli és lajstromozási illeték bevétellel szemben, úgy hogy fizetési mérlegünkben 333.473,263 korona passívum mutatkoznék. Ez az összeg a korona értékcsökkenése arányában növekedvén, e költségvetési tételnek tizenkétszerese veendő fel, mert az 1921—22. évi költségvetés 3 centimeos zürichi jegyzés alapján készült, a mi számításaink pedig 0.25 centimeos árfolyam alapul vételével. Ennélfogva diplomatai és consulatusi költségek czímén 4.001.679.156 korona terheli az ország fizetési mérlegét.

Az udvartartás költségei, melyek fizetési mérlegünkben a háború előtt 9.300,000 korona passívumot jelentettek, jelenleg számításba nem veendők.

7. *A posta-, távirda- és távbeszélőforgalomból az illetékszámolás eredménye* gyanánt mutatkozó egyenleg veendő számításba, mert ez a külfölddel szemben illetékek czímén fennálló követelések és tartozások összegét mutatja. A m. kir. posta-, távirda- és távbeszélő díjkövetelései és díjtartozásai az 1920—21. költségvetési évben a következőképen alakultak :

	Bevételezés külföldről :	Kifizetés külföldre :		Különbözet koronában :
Korona	347,291.97	326.346.79	+	20,945.18
Aranyfrank	1.240,696.74	1.988.670.41 á 100 K	—	299.189,468.—
Márka	5,390.25	9.582.70 « 1 «	—	4,192.45
				— 299.172,715.27

E szerint a mai Magyarországnak nemzetközi postaforgalmából évenként — 299.172,715 korona 26 fillér tartozása van a követelések levonása után, mely fizetési mérlegünk passiv rovatát terheli.

8. *Az értékforgalom egyéb alakjai.* Az értékforgalomnak

¹ L. Fellner id. *Zahlungsbilanz* 138. lap.

Magyarország és a külföld között még számos, noha jelentéktelen nyilvánulása van, melyet statisztikailag kimutatni nem lehet. Így például jelentékenyebb összeget jelent az örökségekből és házasságkötésekből származó nemzetközi értékatruházas, a melynek jelentősége számszerűleg meg nem állapítható.

Figyelembe veendők továbbá a nemzetközi kölcsönös adófizetések. Így az idegen kézen levő magyarországi földbirtokok után a külföldiek által fizetett földadó összege 1.115,689'90 korona volt a háború előtt. Ennek az összegnek a mai Magyarországra eső hányadrészét már elszámoltuk az ingatlanok külföldre szivárgó hozadékánál.

Az engedélyezett találmányi szabadalmak után a külföldről az országba befolyó összegeket ez idő szerint nem vesszük számításba, mert a háborús évek alatt és még jelenleg is e czímen a nemzetközi forgalom még rendszeres mederbe nem tért vissza.

9. *Csonka-Magyarország nemzetközi fizetési mérlegének lényege és természete.* Ha vizsgálódásaink eredményeit összefoglalva, az ország fizetési mérlegét felállítjuk, áttekintést nyerünk Csonka-Magyarország külföldi fizetési forgalmának alapját tevő legfontosabb gazdasági vonatkozásokról és ezzel számszerű képet kapunk Csonka-Magyarország helyzetéről a nemzetközi gazdasági forgalomban. Csonka-Magyarország fizetési mérlege a következő aktív (követelési) és passzív (tartozási) tételekből áll (per saldo):

Csonka-Magyarország nemzetközi fizetési mérlege:

	Követelés	Tartozás
	k o r o n á k b a n :	
1. Külkereskedelem (árúforgalom).....	—	20.735.000,000.—
2. Nemesércz-forgalom	506.100,000.—	—
3. Nemzetközi vasuti és hajózási forgalom :		
a) vasuti átviteli forgalom	18.000,000.—	—
b) tengeri és belvízi hajózás.....	—	—
c) nemzetközi vasuti kocsibérlet	—	—
d) vaskapu-illeték.....	—	—
e) hajóvásárlás	—	—

	Követelés	Tartozás
	k o r o n á k b a n :	
4. Vándormozgalom és idegenforgalom :		
a) vándormozgalom	15.647.849,152.—	—
b) idegenforgalom	—	3.503.493,200.—
5. Kamat-, osztalék- és járadékforgalom :		
a) külföldön levő államkölcsönök kamatai ..	—	17.531.332,041.—
b) Ausztriának fizetendő évi járulék (1867: XV. t.-cz.)	—	23.335,735.81
c) háború után felvett államadósságok kamatai	—	331.746,000.—
d) helyiérdekű és társasági fővasutak címletei után járó kamatjárulék, osztalék és törl. részlet	—	19.014,555.—
e) külföldön levő magyar záloglevelek és községi kötvények kamatai ..	—	2.214.473,848.—
f) külföldről folyósított jelzálogos és községi kölcsönök annuitásai	—	11.867,649.—
g) részvények osztalékai:		
1. ipari részvénytársaságok által külföldre fizetett osztalékok és elsőbbségi kötvénykamatok	—	12.298,330.—
2. hitelintézetek osztalékai	—	45.73 6,121.—
h) pénzüzetek külföldi kamattartozásai	—	2.964.912,884.—
i) magánosok külföldi kamattartozásai	—	1.016.767,416.—
j) a rendes kamatjárulék felül a konvenczió értelmében Nagybritanniának és Franciaországnak fizetendő évi járulék	—	8.181.547,375.—
k) Budapest szfv. külföldi tartozásai után fizetendő kamatok ..	—	3.864.693,754.—
l) sorsjegnyeremények és törlesztési összegek		
m) külföldön elhelyezett váltók kamatai	—	—
n) külföldi értékpapírok kamathozadéka	5.267,071.—	
o) külföldre folyósított jelzálogos kölcsönök annuitása	2.707.—	

	Követelés	Tartozás
	koronákban:	
6. Kereseti tevékenység az országon kívül:		
a) a biztosítási üzletből a belföld és külföld között teljesített fizetések és szolgáltatásokból	—	—
b) Magyarországon levő külföldi ipari részvény társaságok nyeresége	—	6.608,000.—
c) idegen kézben levő ingatlanok tiszta hozadéka	—	133.945,600.—
d) ujságvállalatok üzlet-eredménye	—	—
e) a diplomáciai és konzulátusi költségek egyenlege	—	4.001.679,156.—
f) a királyi udvartartás költsége	—	—
7. Posta-, távirat- és távbeszélő külföldi illeték elszámolásából származó egyenleg	—	299.172,715.26
8. Az értékforgalom egyéb alakjai		—
Követelés a külfölddel szemben	16.177.218,930.—	—
Tartozás a külfölddel szemben		65.198.452,897.07
Egyenleg mint tartozás a külfölddel szemben		49.021.233,967.07

Csonka-Magyarország fizetési mérlege a külfölddel szemben tehát 49.021 milliárd koronával passív. Az adatok elégtelensége és hiányossága folytán ugyan mellőzni kellett a bel- és külföld kölcsönös követeléseinek és tartozásainak a legapróbb részletekig menő kinyomozását, továbbá adatok hiányában nem lehetett figyelembe venni az elszakadt területekkel szemben fennálló követeléseket és tartozásokat sem, mégis approximativ eredménynek tekinthetjük a fenti egyenleget. Így kétségtelen, hogy a fizetési mérleg tételei kielégítő módon tájékoztatnak annak lényegéről és egész természetéről. A fizetési mérleg az ország gazdasági erejével teljesen aránytalan tartozási egyenleget mutat fel.

A magyar szent korona országainak fizetési mérlege a világháború előtt is passív volt. És pedig 1906-ban 176.514,169

koronával.¹ De ez akkor nem okozott zavart az ország nemzetközi gazdasági és pénzügyi forgalmában, mert Magyarország az osztrák birodalmi tanácsban képviselt királyságokkal és országokkal egységes gazdasági terület gyanánt jelentkezett, mivel mindkét állam közösen egy vám- és kereskedelmi területet alkotott, közös egyetértéssel és egyformán szabályoztatott a mérték- és pénzrendszer, a jegybankügy és a kereskedelmi forgalom szempontjából fontosabb egyéb intézmények. Minthogy pedig Ausztria fizetési mérlege ugyanakkor jelentékenyen aktív volt, az osztrák és magyar monarchia fizetési mérlege a vámkülfölddel szemben egyensúlyban maradt, a mi az Ausztriában és Magyarországon közös korona-valutának — a nemzetközi forgalomban — értékállandóságában jutott gyakorlati kifejezésre.

Az osztrák és magyar monarchia nemzetközi fizetési mérlegének egyensúlya egyformán kedvező hatást gyakorolt mind a magyar szent korona országainak, mind az osztrák birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok nemzetközi hitelére. Ennélfogva nem okozott nehézséget a háború előtt a Magyarország fizetési mérlegében mutatkozó passívum rendezése, a mely disponibilis és elhelyezést kereső külföldi tőkék ideiglenes kikölesöngzése, továbbá értékpapírkivitelben nyilvánuló tartós eladósodás által történt.²

Az az ország ugyanis, a melynek éppen több rövid lejáratú követelése volt Magyarországtól, kész volt a tartozási összegeket tovább hitelezni, ha erre őt a leszámítolási kamattételben mutatkozó különbözet indította. A külföldi tőke, a nagyobb kamatélvezet folytán, követeléseit esedékesség alkalmával azok behajtása helyett szívesen tartotta fenn, készséggel prolongálta vagy keresett elhelyezést belföldi váltó- és reportüzletben. Éppen így keresett a külföldi tőke elhelyezést magyar értékpapírok (állami járadékok, záloglevelek és egyéb kötvények, továbbá részvények) vásárlása útján, a mely gazdasági hatásában nem volt egyéb, mint a külföld hitelnövekedése.

¹ L. F. Fellner : *Die Zahlungsbilanz Ungarns* 171. lap.

² L. F. Fellner id. *Zahlungsbilanz* 154. lap.

Ily módon az ország külföldi tartozásainak egy részét állandósította, illetve újabb adósságok contrahálásával rendezte.

Csonka-Magyarország azonban, mely különálló gazdasági szervezet, önálló vám- és kereskedelmi területtel és külön pénzrendszerrel és valutával, nem képes ma a nemzetközi fizetési mérlegében mutatkozó óriási tartozási egyenleget úgy rendezni, mint a háború előtt. Mert a külföld magyar kibocsátású értékpapirokat vásárolni nem hajlandó, már csak a korona folytonos elértéktelenedése miatt sem, a mely biztos veszteséget jelentene számára.

Ennélfogva az állam, valahányszor a trianoni békeszerződés rendelkezéseinek megfelelően fizetéseket vagy egyéb szolgáltatásokat kénytelen teljesíteni, ezt az államháztartásban mutatkozó nagy hiány következtében csakis újabb államjegyek kibocsátásával érheti el.

Az államjegyeknek ilyen ellenszolgáltatás nélküli kibocsátása és szaporítása azoknak további értécsökkenésére vezet. Minél értéktelenebb pedig a korona, annál nagyobb az ország fizetési mérlegének passiv egyenlege. Ennek oka nemzetközi fizetési mérlegünk lényegében és természetében rejlik, mert ennek legjelentősebb tételét a külföldre szóló ama kamat-, járadék- és törlesztési szolgáltatások teszik, a melyek arányban és külföldi valutában teljesítendőek és papirkoronában 36 milliárdot meghaladnak 0·25 centimeos zürichi koronajegyzés alapján számítva, míg például 0·75 centimeos alapon ez a tétel csak 12·243 milliárd korona volna.

Hogy milyen fontos a korona értékének ingadozása a fizetési mérleg alakulására, mutatja az, hogy míg a fizetési mérleg passiv egyenlege 0·25 centimeos korona-jegyzés alapján — a mint fent láttuk — 49·021 milliárd korona, addig 0·75 centimeos alapon az már csak 26·907 milliárd koronát tesz.¹

¹ Lásd dr. Kállay Tibor m. kir. pénzügyminister úrnak a jóvátételi bizottság elé terjesztett emlékiratát, a hol az 1906. évi számításaink eredménye az ez év elején a m. kir. Statisztikai Hivatal közreműködésével végzett számításaink eredményével összehasonlítva található. *Mémoire sur la situation générale des Finances de la Hongrie.* 146. lap.

Kétségtelen, hogy Csonka-Magyarország nemzetközi fizetési mérlegének alakulása következtében — a mely szüntelen és egyre növekvő kereslettel jár külföldi fizetési eszközök iránt — a magyar korona további értékcsökkenése elkerülhetetlen, ha csak a már fennálló külföldi tartozásokból eredő kötelezettségek kiegyenlítésének prolongálása, illetve új külföldi kölcsönök nyújtása által Csonka-Magyarország fizetési mérlege egyensúlyának helyreállítása nem biztosíttatik.

A magyar államnak ez idő szerint sem belső, sem külső hitele nincs. A hitelképesség visszaszerzésének első előfeltétele, hogy a békeszerződésben lefektetett jóvátételi kötelezettség alól az állam teljesen és végleg mentesíttessék.

Mihelyt ez biztosítva lesz, a bizalmatlanság a korona iránt mind a bel-, mind a külföldön megszűnik, mert a lehetőség az államháztartás egyensúlyának helyreállítása tekintetében adva van.

A jóvátételi kötelezettségben rejlő bizonytalanság kiküszöbölése teszi lehetővé egy pénzügyi terv kidolgozását, a mely a népesség teherviselési képességének arányos és teljes igénybevételével a deficit fokozatos megszüntetésére lesz hivatva.

A jóvátétel kikapcsolása teremti meg a hosszú megpróbáltatásnak kitett népesség lelkivilágában a készséget a súlyos adóterhek elviselésére, életfeltételeinek további megromlása árán is, a mely az új adóterhekkel járni fog.

A deficit csökkentésével kapcsolatosan megindul a korona értékének emelkedése, a mi az állami bevételek egyik jelentékeny, de eddig sajnos, elkerülhetetlen forrását tevő államjegykibocsátást és az ország fizetési mérlegének passivumát rohamosan csökkenti és egyre több lehetőséget nyújt, hogy Csonka-Magyarország a nemzetközi gazdasági forgalomba bekapcsolódjék és hivatásának minél kevesebb korlátozással megfelelhessen.

FELLNER FRIGYES.

HELENA ÉS FAUST.¹

A hellenismus és az utókor.

Görögország szívében a régi Sparta síkon fekvő romjaival szemben a Taygetos-hegység egyik nyúlványán pompás lovagvár áll. E vár neve Mistra, melyet egy bátor frank lovag, Villehardouin Vilmos épített a tizenharmadik század közepén, miután a keresztes vitézek megalapították Konstantinápolyban a latin császárságot, egyes előkelő vezérek pedig Hellas classikus földjén szereztek maguknak feudális országozságokat. Mistra és az alatta hegyoldalon elterülő, byzantinus stílusban épült város sokáig virágzott, de később, különösen pedig, a mikor a török uralom alól felszabadult Görögország fölépítette Új-Spartát a régi helyén, néptelenné lett s pusztulásnak indult: és ma, mint egy középkori Pompei, lepi meg omladozó palotáival és templomaival a ritkán oda tévedő utazót.

Antik romok és középkori lovagvár egymás szomszédságában: mily megkapó látvány! Ennek a híre termékenyítette meg Goethe phantasiáját, a mikor Faustja második részébe beleillesztette a mély értelmű Helena-episodot. A trójai háború után Spartába visszatért Helena, elhagyott férje bosszújától félve, a távolléte alatt felépült közeli lovagvárba menekül, a hol Faust, a vár ura, fogadja vitézi mezben és szerelemre gyullad iránta. Frigyök megkötése Goethénél nagyszerű symbolum: ez a Faust, a Helenának lovagiasan hódoló szerelmes, a középkor rajongó lelke, a romantika; ez a Helena, a ki Faustot kegyébe fogadja, a classikus ó-kor hódító szelleme, a hellenismus.

¹ A Kisfaludy-Társaságban 1922. évi október hó 4-én tartott székfoglaló.

Ez a szellem a kis Görögország terméke s azé a koré, a melynek kezdetét Homér, végét Aristoteles neve jelzi s a mely az emberiség művelődéstörténetének legfontosabb korszaka volt. Ekkor teremtettt a világ legtehetségesebb népe a maga költészetében, ékesszólásában, építésében és szobrászatában egy öntudatos, tökéletes, a legapróbb részletekig kiszámított s azóta soha utól nem ért művészetet ; majd elkezdte keresni az igazságot önmagáért, a mit előtte semmiféle nép nem tett meg, s philosophiájában megalkotta az emberi gondolkodás összes tipikus formáit, a melyek az utókor elméjét azóta is egyre foglalkoztatják ; végül a philosophia nyomán megvetette a tudományok minden ágának alapjait.

A hellenismus mindjárt kezdetben megmutatta óriási hódító erejét. Mert alig vesztette el Görögország a chæroneai csatában politikai függetlenségét, Nagy Sándor, a teljesen elgörögösödött macedoniai uralkodó ház sarja, fegyverei hatalmával elterjesztette a hellén műveltséget a Hellespontustól a Hindukus aljáig. Volt idő, mikor ez az egész rengeteg terület meg volt rakva görög gyarmatokkal, virágzó görög városokkal s mindenütt a nagy király dynastiákat alapított hadvezéreinek utódai uralkodtak. De ez a terjeszkedés, bár elég sokáig tartott, még sem volt állandó : az Euphratestől keletre eső rész már az ó-korban elveszett a parthus birodalom megalakulásakor, Egyiptomban, Syriában és Kis-Ázsiában pedig a középkor folyamán a hellenismus utolsó maradványait is elsöpörte az izlám vad rohama.

Állandóbb hazát lelt a hellenismus nyugaton. Görögország nyugati szomszédja Italia : itt lakott az a nagy nép, a mely nemcsak a hadi és politikai szervezés, a parancsolás művészetében volt nagy, hanem époly nagy volt a tanulás művészetében is : a római. Alig vonta hódításai körébe a délitáliai görög gyarmatokat s utóbb magát Hellast, már is bámulója és utánzója lett a görög műveltségnek, mert, a mint Horatius mondja, a meghódított Görögország meghódította vad legyőzőjét s bevitte a művészeteket a durva Latiumba : *Græcia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio*. Ez a nép elfelejtette régi isteneit, eldobta ősi hagyo-

mányait s ellenállás nélkül vetette magát a hellenismus karjaiba, úgy hogy irodalmának és egész művelődésének története nem egyéb, mint a hellenismus történetének egyik fejezete. Kimondhatatlan fáradsággal fejlesztette nehézkes nyelvét az érzés és a gondolat kifejezésének a göröggel egyenlőrangú eszközévé s odaállította Perikles kora mellé Cicero és Augustus korát, az antik irodalom másodvirágzását, a mely a classikus hellén prózai és költői művek leg-sikerültebb párjait adta és felülmúlt mindent, a mit a későbbi görög irodalom Nagy Sándor óta teremtett. Majd a császárság békésebb idejében elterjesztette a birodalom egész óriási területén a hellenistikus műveltséget, a melynek nagyszerű emlékeit ma is bámulva látjuk elszórtan a skóciai felföld határától a Sahara sivatagáig, a gibraltári-szorostól az Euphratesig. Midőn pedig ennek a hatalmas birodalomnak is, mint minden emberi műnek, pusztulnia kellett, kevéssel az összeomlás előtt még megalkotott egy elpusztíthatatlan szervezetet, a mint Nietzsche mondja, az utolsó római építményt: a római egyházat, a mely arra volt hivatva, hogy a birodalmat túlélje és megőrizze azt a bűvös talizánt, a melynek segítségével az emberiség mindent visszaszerezhetett, a mit az idők mostohasága elvett tőle: a latin nyelvet.

Alig érték véget a népvándorlás viharai, már Nagy Károly alatt kezdődik a régi latin irodalom föléledése: ekkor mentik meg mindazt, a mi a nagy világégés után még menthető volt. Ettől fogva már a középkor becsülni tudja a régi pogány elmék egyes kiemelkedő alkotásait, de természetesen a maga módja szerint. Mert ez a kor mindent a vallás szemével nézett és minden idegen hatást a maga vallásos szelleméhez idomított. Neki Vergilius, a ki megénekelt egy születendő gyermeket s ennek születéséhez fűzte az új aranykor eljövételét, a megváltó Krisztus prófétája; Seneca, mert magasztos, a keresztyénséghez közel álló erkölcsi elveket hirdetett, a szent Pál tanítványa; Aristoteles, az egyedül ismert pogány bölcs, Isten kiválasztott eszköze, arra való, hogy észokokkal igazolja az egyedüli tudományt, a theologiát.

A tizenharmadik század, a melynek közepén Ville-

hardouin a maga lovagvárát, a büszke Mistrát felépítette a régi Sparta romjaival szemben, a középkor nagy százada és tetőpontja volt, a gótika, a troubadourköltészet és a scholastika virágkora, a mikor már úgy látszott, hogy e kor művészetében mint irodalmában és egész gondolkodásában megtalálta azt az irányt, a mely neki legjobban megfelelt s hosszú időre megteremtette egy minden ízében harmonikus cultura alapjait. A tizenharmadik és a tizennegyedik század mesgyéjén ott áll ez idők legmonumentálisabb szellemi alkotása, a *Divina commedia*, a mely úgy hangzik, mint a középkor diadaléneke ; pedig még sem az volt, hanem hattýúdala. A lovagvár rombadőlt, a gótikus dómok csomkán maradtak : a régi Sparta, a szépséges Helena királyi székelye, újjá épült.

Mert jóval Dante halála előtt már megszületett az ő nagy ellenlábas, Petrarca ; s a míg Dante Vergiliust, a pogány költőt, azért használta kalauzul, hogy őt a büntető istenség megismerésére vezesse, Petrarca Cicerót fogadta mesterének, hogy őt megtanítsa az emberiség szeretetére, s így állította oda nagy merészen az istenség tudománya, a studia divinitatis mellé az emberiség tudományát, a studia humanitatis-t. Petrarca már napfényre hozza a kolostorok rejtekeiből a görög-római ó-kor feledésbe ment mesterműveit, feléleszti a classikus latin nyelvet, büszke örömmel ír leveleket a Cicero, idylleket és epost a Vergilius nyelvén és mintájára ; és tudós szorgalmának e termékeit sokkal többre becsüli, mint az édes olasz nyelven, vagy a hogy ő lenézően mondotta, közönséges nyelven, lingua vulgaris-on írt gyönyörű szerelmi dalait. Megtagadta a troubadourok versformáiban s a troubadourok szívével dicsőített Lauráját, a Beatrice párját, s ő volt az a bűvös és bűnös Faust, a ki feltámasztotta halottaiból a csábító Helenát, az antik és pogány szépséget, melytől csakhamar megittasult Italia s utána az egész ujjászülető világ.

Így maradt torso a középkor sokat ígérő műveltsége, melyet hirtelen szakított meg egy nála erősebb hatalom, a renaissance.

Lázás buzgalommal indul meg ekkor a régi irodalom és

művészet még megmaradt, de lappangó remekeinek felkutatása, megőrzése és utánzása. Felvirágzik a Ciceróval, Vergiliusszal és Horatiusszal versenyezni akaró új-latin próza és költészet; ennek mintájára igyekeznek tökéletesíteni az újabb nyelveken való írás művészetét is és egymás után fejlenek ki soha sem sejtett pompában az olasz, az angol, a spanyol és végül a francia irodalom; Michel-Angelo a Diocletianus thermáiba építi belé a Santa Maria dei angeli templomát s utána felvirul az olasz, a németalföldi és a spanyol művészet, a renaissance és a barokk ragyogó fényű művészete.

De feléled a tudomány is és sokszor az antik világból származó csekély indíték bámulatos eredményekre vezet. Columbus olvassa Strabónál a nagy stoikus polyhistor, Posidonius, egy megjegyzését, mely szerint, ha valaki Hispaniából kiindulva mindig nyugati irányban hajózna, el kellene érnie Indiát: és Columbus felfedezi Amerikát. Copernicus rábukkan Philolaosnak, a pythagoreus bölcselkedőnek egy töredékére, mely a világ közepét alkotó tűzről s a körülte forgó földről szól: ebből indulva ki és Philolaosra hivatkozva felfedezi a heliocentrikus világrendszert. Legnagyobb hatása mégis a tudományok tudományának, a philosophiának van: már a korai renaissance odaállítja a régebben egyedül ismert és bálványozott Aristoteles mellé Platót, majd ismeretessé válnak az epikureusok materialistikus és a stoikusok pantheistikus tanításai, sőt a Sokrates előtti gondolkodók oly sok becses eszmemagvat tartalmazó töredékei is; így termékenyül meg az újabbkori bölcselkedők fogékony elméje a görög gondolkodás különböző formáitól s a tizenhetedik században megszületik a modern philosophia, melynek nyomán már e század végén megindul az a nagy szellemi mozgalom, a melyet felvilágosodásnak nevezünk.

E mozgalom későbbi vezére, a tizennyolczadik század lelke, Voltaire az, a ki először látja világosan és egész nagyságában a hellenismus művelődéstörténeti jelentőségét. Ő a hellenismus és ennek elnyomója, a neki oly gyűlöletes judaismus kiegyenlíthetetlen ellentétének felismeréséből in-

dul ki, a mely őt arra a híres nyilatkozatra ragadja : «Min-
dent a görögöktől és a rómaiaktól kaptunk és mindent
elrontottunk». Így állapítja meg, hogy, bármilyen nagy értékű
és bármilyen tökéletes is a görög művészet, még sem ez a
hellenismus legbecsesebb, legfontosabb és legsajátosabb ter-
méke, hanem a philosophia és az ebből kisarjadt tudomány,
az emberi szellemnek az a két vívmánya, a mely a görögök
előtt és a görögök nélkül sehol sem született meg ; és csak-
ugyan ez az, a mi az egyéni észet kiszakította a collectiv
lélek kötelékéből, megkönnyítette azoktól a bilincsektől,
a melyeket a hagyomány s az előítélet zsarnoki hatalma
rakott reá és megteremtette a végtelen haladásra képes
nyugati cultura alapját, a szellemi szabadságot. Íme a
Voltaire Helenája ! De ez már nem az a Helena, a kit egykor
a trójai vének csodáltak ; nem az, a kit a régi naiv Faust-
könyvek doctor Faustusa az ördöggel hozat fel a pokolból,
hogy feleségül vegye ; nem is az, a kit Petrarca imádott.
Ez a Helena nem a Szépség symboluma többé, hanem az
Ész istenasszonya, a kit Voltaire kezdett imádni s a francia
forradalom emelt oltárra.

Csak ez a felismerés vezethetett a hellenismus teljes
értékének megbecsüléséhez s ez tette lehetővé, hogy most
már a régiekkel nemcsak úgy, mint a tanítványok a meste-
rekkel, hanem mint velök szellemileg egyenlőrangúak érint-
kezhetünk, mert aliter pueri Terentium legunt, aliter Volta-
rius. Petrarcatól Voltaireig négyszáz esztendő telt el : e
négy század alatt ment végbe az újkori emberiség nevelése a
classikus ó-kor szellemi kincsein. Voltaire után a hellenismus
már europaismussá válik, azzá a szellemi irányzattá, a mely-
nek köszöni kis világrészünk nagy culturalis felsőbbbségét és
hódító erejét a többi világgal szemben.

De a classikus ó-kor culturalis értékének teljes felisme-
rése egyszersmind vágyat ébresztett a görögség alaposabb is-
meretére s egy újabb renaissance-ra, az úgynevezett neo-
humanismusra vezetett. Míg ugyanis a régibb renaissance
az ó-kort leginkább csak a latin nyelv segítségével, görög
művek római utánzataiból ismerte meg s egészen a rómaiak
szemével nézte, a felvilágosodás századának nagy német

triasa, Winckelmann, Lessing és Goethe visszavezettek minket a görög eredetiekhez. Winckelmann a barokk művészet féktelen tobzódásaitól megundorodva elénk tárta a mértéket tartani tudó, igazi classikus művészetnek, a görögnek, képét a maga egész fejlődésében; Lessing, a XIV. Lajos korabeli irodalmi pseudoclassicismus európai uralma ellen fellázadva, megértetni és méltatni igyekezett a régi görög költészet egyszerűbb, természetesebb és fenségesebb bájait; végül Goethe, a ki mind a két elődére támaszkodott, a hellén művészet és költészet szépségeit a maga alkotásaiba olvasztva keltette új életre s tette a művelt világnak olyan közkincsévé, a milyen ő előtté sohasem volt. Valóban ő kötötte meg a frigyet Sparta és Mistra, Helena és Faust között s ő eresztette szárnyára, bátor és vidám repülésre, e frigy drága magzatát, a magasba törő ifjú Euphoriont, egy újabb kor szellemét, a szabad érzést és a szabad gondolatot.

Ilyen előzmények után, az így előkészített német talajon, született meg a tizennyolczadik század végén, mint a felvilágosodás korának kései szülötte, az a tudomány, melynek egyik szerény munkása ül ma itt a tisztelt társaság színe előtt: a tudományos classica-philologia, vagy, a mint a németek nevezni szeretik, a classikus ó-kor tudománya. Anyagát részben már összehordta a humanisták lelkes buzgalma, de céljainak és módszereinek megállapításához az kellett, a mit a felvilágosodásnak köszönünk: a régiekkel való szellemi egyenlőrangúság. Ennek a célja többé nem az, a mi a humanisták tanulmányainak volt, hogy e kor szellemi termékeit utánozza, hanem, hogy azokat a maguk egészében és összefüggésében s egymásra való kölcsönös hatásukban megértesse. Ezek a tanulmányok egyaránt kiterjednek a régiek politikai, vallási és társadalmi életére, művészetére, irodalmára és tudományára s olyan részletes és pontos képét adják a görög-római ó-kor egész szellemi életének, a minőt a régibb értelemben vett história a maga kezdetleges eszközeivel nem adhatott.

De az a siker, a melyet a mi philológiánk a classikus világ illetén feltámasztásával elért, versenyre ingerelte az

újabb irodalmak és művészetek barátait is és már a tizenkilencedik század első felében akadtak tudósok, a kik a classica-philologia kipróbált módszereit a közép- és új-kor szellemi, akár irodalmi, akár művészeti termékeire alkalmazták, jórészt éppen olyanok, a kik előbb a görög-római régiséggel foglalkoztak. Ilyen módon született meg minden modern európai népnek a maga philológiája s így vezetett a classikus ó-kor tudományos megismerése saját közép- és új-kori, előttünk már-már idegenné lett múltunk mélyebb ismeretére. Íme az utolsó ajándék, melyet a hellenismus tanulmánya Európának adott.

Ma tehát a classica-philologia ifjabb társaival együtt a legszigorúbb értelemben vett történeti tudomány, egy a sok közül, és tudományunk nagyjai, mintha bocsánatot akarnának kérni a korábbi századok rajongásáért, nem is győzik eléggé hangoztatni, hogy a mai philologia kritikus szemmel nézi a görög-római régiséget s nem a régi humanisták vak imádatával. De én mégis bátorodom kételkedni abban, hogy mi philologusok valaha is képesek volnánk magunkból kiölni a humanista Faustot, a Helena szerelmesét, s hogy a classikus ó-kor ne lenne nekünk még móst is több, sokkal több, mint hideg tudományos érdeklődés tárgya: mert ez a mi tudományunk, az emberiség legnagyobb szerű és legnemesebb szellemi termékeivel való foglalkozás, nemcsak ismeretek tömegével gyarapítja a maga emberét, hanem neveli is egész lényében ugyanolyan módon, a mint az emberiséget nevelte négyszáz esztendőn keresztül, s elvezet a szépségen át az igazsághoz. Mert kezdetben, mint egykor Faustot, minket is elmulthatatlan szépségével bűvöl meg Helena; már az iskola padjain olyan erővel ragadják meg lelkünket Homér, Vergilius és Horatius versei, Cicero beszédei, egy-egy görög szobor bája vagy fensége, hogy e hatás alól egész életünkben sem tudunk szabadulni többé: Helena rabjai vagyunk mindörökre. Sőt Faustok vagyunk akkor is, a mikor látszólag Wagnerekké leszünk s áhítattal merülünk el minden apróságba, a mi a régiségből ránk maradt, s a laikusok előtt érthetetlen módon pazaroljuk a legnagyobb fáradságot és elmeelt arra, hogy egy összetört szobor tör-

melékeiből, néhány, Herculaneum hamvai vagy Egyiptom homokja alól előkerült papyrusfoszlányból helyreállítsunk egy antik műtárgyat vagy írásművet. Hiszen mit akarunk? A barbár századok mocsarába temetett Helenát, a Petrarca Helenáját akarjuk feltámasztani halottaiból eredeti, mocsoktalan szépségében. De később egyre jobban erőt vesznek rajtunk azok a nagy és mély gondolatok, melyek nemcsak egy Plato, egy Aristoteles teljesen ránk maradt munkáiból, hanem még a Sokrates előtti primitív bölcselkedők szörnyen hiányos töredékeiből is vakító fénynyel villannak ki, mint a hagyomány nyüge alól felszabadult emberi szellem első diadalai; s ekkor már lelkünket a Szépség szerelme helyett az Igazság platói Eros-a tölti el, Helenánk gyönyörűséges Venus-arcza komoly és fenséges Minerva-arczczá változik s ott áll bámuló szemeink előtt Voltaire Helenája.

Vagy nem játszunk-e mi is, mint egykor Faust, lelkünk üdvösségével, a mikor a Helena varázskörében eltöltött évtizedek után, nemcsak nézeteinkben, hanem még érzéseinkben is pogányokká leszünk és szívünkbe a gyarlóságát tudó ember alázata helyett lelki szabadságunk fölemelő érzése költözik, egyike azoknak a pogány érzéseknek, a melyek leküzdésére írta egykor a jámbor egyházatya, Theodoretus, az ő nevezetűs könyvét, a *Hellén érzések ellen való orvosságot*. Ez az érzés már veszedelmesen hasonlít az antik bölcsök gögijéhez, azokéhoz, a kik a mindenség megismerésére törő emberi ész erejébe vetett makacs hitőkben bátran állították büszke énjöket a világegyetemmel, a mikrokosmost a makrokosmosszal szembe, nem ismertek maguk fölött égen-földön urat, nem rettegtek semmiféle természetfölötti hatalomtól, nem Juppiter villámától s félelem nélkül vélték nézhetni a fejökre omlani készülő mennyböltöt:

Si fractus illabatur orbis,

Impavidum ferient ruinae.

Így fejezte ki Horatius az észimádó stoikusok fenséges érzéseit; de még érthetőbben beszél az antik felvilágosodás nagy philosophus-költője, a római Lucretius, a mikor meszerét, a görög Epicurust, mint a ki az emberiséget a polytheis-

mus rettentő babonáitól megszabadította, áradozóan dicsőíti ázokban az emlékezetes versekben, a melyek a régi jó Fábián Gábor ódonszínű fordításában is erőteljesen hangzanak :

Rút lealázásban tűnván fel az emberi élet
E földön, mikor azt lenyomá súlyával a vallás.
Melly az egek birodalmaiból mutogatta fejét és
Népeit e földnek rettentő képpel ijeszté :
Egy görög ember volt, ki szemet rá vetni halandót
Mert legelőbb s első bátran neki ellene állott,
Kit sem az istenhít, sem a villám és sem az égnek
Rettenetes dörgése le nem vert, sőt csak erősben
Bátorságra tüzelt, hogy a természet kapujának
Durva retesszeit ő tördelné össze először.
És im ez a lángész kivivá ezt, ő e világnak
Égő bástyáin túl is még messze haladt volt
S a mérhetlen egészt bėjárta szívével, eszével . . .
Hát ma viszont az alátiprott vallásra került az
Elnyomatás, minket diadalmunk égis emel föl.

Így Lucretius ; és nekünk hellenistáknak, ha őszinték akarunk lenni, meg kell vallanunk, hogy ez a komoly és tudós költő a mi lelkünkben szólt ; mert nekünk a legszebb jutalom, a mit a hellenismus tanulmányából nyerhetünk, éppen az, a mire itt Lucretius czéloz : szellemünk felszabadulásának öröme, a mikor érezzük, hogy a minden bilincsét széjjeltört gondolat akadálytalanul szökken föl a legszedítőbb magasságokba olyan vakmerően, olyan vidáman és olyan szabadon, mint Goethénél Helena és Faust frigyének nemes gyümölcse, az ég felé szálló Euphorion.

NÉMETHY GÉZA.

EGY FEJEZET A KASSAI SZENT ERZSÉBET-TEMPLOM TÖRTÉNETÉBŐL.

Harmadik közlemény.¹

VI

Eljutottunk a legérdekesebb, de egyben a legfogasabb kérdéshez : ki építette a kassai Szent Erzsébet-templomot, vagy legalább is : kik vettek részt annak építési munkálataiban?

E kérdésre valóban könnyű szerrel lehetne megfelelni, sőt hisszük, már régen meg is felelték volna, ha a kassai városi levéltárban megvolnának a templom építésére vonatkozó régi oklevelek, számadáskönyvek s azok a munkadíjlajstromok, a mik például a bécsi Szent István- vagy a prágai Szent Vitus-templom felépítésének történetére és az építési munkában résztvett mesteremberekre olyan becses adatokat tartalmaznak s melyeknek segítségével ezt a kérdést Bécsben is, Prágában is már régebben kielégítő módon el lehetett dönteni. De mert ezek a források Kassán hiányzanak, meg kell elégednünk azokkal a morzsákkal, melyeket különböző forrásokból és helyekről apródonként szedegettünk össze, hogy egymásmellé állításukkal jussunk a megengedhető következtetésekhez s ekképen formáljuk meg azt a feleletet, a mi, ha a kérdést egész terjedelmében apodiktikus bizonyossággal meg nem is fejté még, de legalább néhány lépéssel ismét megközelíti.

Kassára is, mint minden olyan városba, a hol nagyszabású, évtizedeken át tartó építkezés indult meg, az országból és a külföldről a mesteremberek egész rajai vonultak fel, hogy itt munkát kapva, keresetüket s ezzel megélhetésüket biztosítsák. Alig ment híre a kassaiak nagy

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1922. évi 547. és 548. számában.

vállalkozásának, máris a különböző nemzetiségű munkások, elsősorban a kőfaragók, kőművesek és ácsok egész csapatai igyekszenek Kassára, a miként elmentek a mieink is — hogy ezt csak egy adattal illusztráljam — például Bécsbe, a hol a Szent István-templom építésénél 1404-ben egy Valtein Unger nevű, tehát — nevéből ítélve — magyarországi építő dolgozott, az 1420—1426. évek között egy Niclas von Kaschau nevű lapicida, 1427-től 1430-ig pedig Kassai Gáspár kőfaragó — Casper von Kaschau — talál foglalkozást.¹

Szinte feltűnő, hogy a kassai levéltár említett nagymérvű csonkasága ellenére mily nagyszámú, mondhatjuk bátran : tömérdek kőfaragó és építő nevével találkozunk a XIV. század végső éveitől a XV. század végéig a kassai forrásokban.

Kassán él és működik az 1394—1402. években András építő (murator),² 1394-ben Arnold építő,³ 1394-től 1405-ig pedig Benedek kőfaragó, a kit a lapicida és a mauerer névvel egyaránt illetnek.⁴

E három névvel kimerítettük azoknak az építő mester embereknek a névsorát, a kiknek működését, illetve neveit Kassán még a XIV. század éveiből ismerjük. A feljegyzések szokásos rövid, szinte ridegen száraz szavai — sajnos — mit sem árulnak el működésük igazi, érdemleges részéből, feltehetjük azonban, hogy ha már Kassán voltak. az Erzsébet-templomnak a XV. század legelső éveiben megindított munkáiban bizonyára résztvettek, de — a mi még valószínűbb — dolgoztak a ferenczrendiek kassai kolostorán és templomán is, melyet 1405-ben szenteltek fel Szent Miklós nevére.

Már a XV. század legelejétől ismerjük Cleyen János építőt, a kiről azonban mindössze csak azt tudjuk, hogy

¹ Tschischka : *Beschreibung der Metropolitankirche zu S. Stephan in Wien.* 32. l.

² Magy. Mérnök- és Épít. Egl. Közl. 1904., 41. l.

³ U. ott.

⁴ U. ott. — A *Magyar Képzőművészeti Lexikon* két Benedek nevű, Kassán működött kézművest szerepeltet ebben a korszakban. Az egyiket építőnek és kőfaragónak (maurer, lapicida) mondja s működését az 1394—1405. évekre teszi, a másikat már csak egyszerűen kőfaragónak nevezi s azt állítja felőle, hogy 1401-ben dolgozott Kassán. Nyilvánvaló, hogy e két Benedek egy és ugyanaz a személy.

1404 ben Kassán lakott,¹ további tevékenységéről nincsen értesülésiünk, de valószínű, hogy előző társaival együtt neki is része lehetett a ferenczrendiek klastroma és temploma megépítésében.

Kassán működik a XV. század első tizedében Miklós kőfaragó — Nicolaus lapicida — is, a kinek nevét Zsigmond királynak egy, Pozsonyban, 1411, a boldog Gál ünnepe (okt. 16) előtti legközelebbi hétfőn kelt rendeletéből ismerjük. A király ekkor megparancsolja a kassai bírónak, hogy magister Nicolaus lapicidát nyomban személyileg küldje le Visegrádra az ő szolgálatára.²

E királyi rendeletből kettő tűnik ki. Az egyik az, hogy Miklós kőfaragó-mester volt és Kassán lakott, a másik pedig, hogy személyével a kassai bíró és tanács rendelkezett, tehát Miklós kőfaragó a város alkalmazottja volt.

Épen nem érdektelen kérdés az, mi célból küldette Zsigmond király Miklós mestert Visegrádra? Hogy a saját maga szolgálatára, azt a rendelet világosan kifejezi, de, kérdjük miben állott ez a szolgálat?

Erre megfelelnek a királyi család körében 1411-ben beállott események. Zsigmond 1411 október 7-én jegyeztette el Pozsonyban egyetlen gyermekét, a 2 éves Erzsébetet V. Albert osztrák herczeggel, a későbbi magyar királylyal, a ki akkor 14-ik évében járt. Mielőtt az eljegyzés megtörtént, Zsigmond augusztus 1-én, majd szeptember 8-án és 11-én Visegrádon tartózkodik,³ a hol ez alkalommal is meggyőződhetett arról, hogy az egykor oly virágzó és fényes, de a királyi székhelynek Budára történt áthelyezése óta aláhanyatlott

¹ *Magy. Mérnök- és Épít. Egyt. Közl.* 1904., 41. l.

² *Commissio propria domini regis. Sigismundus dei gratia romanorum rex. semper augustus ac Hungariæ etc. rex. Fidele nostri. fidelitatibus vestris firmissime precipiendo mandamus quatenus statim visis præsentibus magistrum Nicolaum lapicidam ad nostram maiestatem personaliter ad Visegrad destinare debeatis. Secus nullatenus facere audentes. Datum Posonÿ, feria secunda proxima ante festum beati Galli confessoris. Anno domini 1411. (Arch. Ért. 1879., 242. l.)*

³ Ráth K.: *Id. mű.* 113. l.

Visegrád városának már épületei is dűledező-félben vannak.¹ Szeptember 27-én a király Budán van, hogy a következő napon itt fogadja az ifjú Albertet és kíséretét, innét pedig Pozsonyba, az eljegyzés színhelyére megy, a hol okt. 4., 5., 7., 9., 14., 30., 31. és november 4-éről datál², hogy azután sokfelé tett útjai után csak egy esztendő elmúltával, 1412 szept. 2-án kerüljön ismét Visegrádra.

Valószínűnek látszik, hogy Miklós mesternek Visegrádra való sürgős lerendelése ezzel az eljegyzéssel van okozati összefüggésben : a király végre rendbe akarja hozatni a romladozó épületeket. hogy azok az eljegyzett fiatal párhoz és kíséretéhez méltók legyenek, ha ők vagy külföldi látogatóik épen Visegrádra, a régi királyi családok e kedvencz és hírneves nyaraló helyére óhajtanának ellátogatni.

Hogy Miklós mester meddig tartózkodott s mit végzett Visegrádon, arról nincs értesülésünk, de bizonyosnak látszik, hogy Kassára nem tért vissza, mert itt 1411-en innen többé semmi nyomára sem bukkanunk. Élünk azonban azzal a gyanúval, hogy mesterünk vagy egyenesen Visegrádról, vagy egyéb más közbenső tartózkodási helyéről időközben Bécsbe került, mert a Szent István-templom számadáskönyvei tanúsága szerint az 1420—1426. évek között ott e templomon egy Niclas von Kaschau nevű lapicida dolgozott.³ Bécs városa egyébként is a magyar királyi udvarral még építési ügyekben is benső érintkezésben állott. Tudjuk például — hogy ide tartozó esetet idézzünk — hogy Borbála királyné 1425 márcz. 13-án megkeresi a bécsi polgármestert, küldene neki kastélyai, nevezetesen Etzelburg építéséhez Bécsből tégláégetőket.⁴

Miklós kőfaragó visegrádi megbízatása megengedi fel-

¹ 1412-ben maga a király mondja : «Conspecta ruina civitatis nostre Visegrad». (Victorin 27. Csánki D. : Id. mű, I. 11. l. 2. jegyz.)

² Ráth K. : Id. mű, 113. l.

³ Tschischka : Id. mű, 32. l.

⁴ W. Altmann : *Regesta Imperii*. II. 11. l. No. 6187/a. A registerben (489. lap) azonban a szerző kérdést intéz : Etzelburg (wo?) in Ungarn. Tudja hát, hogy Magyarországon volt, de helyét — a mai Óbudát — nem ismeri.

tennünk, hogy a képzett, tehetséges és tekintélyes Miklós mestert Kassán is nagyobb építkezési munkák kötötték le, ezek pedig 1411-ben a Szent Erzsébet-templom építésénél egyebet nem ölelhettek fel, mert nincsen tudomásunk, hogy ebben az évben Kassán valami más, fontosabb építkezést is végeztek volna.¹

Lehet, hogy Miklós kőfaragó-mesternek Kassáról történt elrendelésével kapcsolatos, de lehet, hogy attól merőben független Zsigmond királynak az az intézkedése, hogy Péter nevű építőmesterét az 1420—1424. évekre a kassaiak szolgálatára rendeli, a kik a király parancsára évi 200 forinttal díjazták,² a mi abban az időben valóban fényes fizetés volt. Nagy kár, hogy Péter építőmesterről ez egyetlen adaton kívül egyéb értesülésünk nincs s így legfeljebb csak sejthetjük, hogy tudását a Szent Erzsébet-templom építésénél érvényesíthette. Erre mutat szokatlanul nagy, szinte fejedelminek nevezhető évi bére s az a körülmény, hogy Péter mester ez alkalommal öt éven keresztül egyfolytában dolgozott Kassán.³

Kassai Gáspár kőfaragóról, a kit egy XV. századvégi irat említ Kassán, már előbb esett ugyan szó s ha Kassán

¹ Mesterünkkel kapcsolatosan meg kell emlékeznünk arról is, hogy egy magister Nicolaus lapicida nevű bártfai «concivis», a kit egy ízben még «magister, Nicolaus Parlin»-nak is neveznek a bártfai számadások, építi újjá 1448-tól 1458-ig a bártfai Szent Egyed-templom tetemes részét. (Myskowsky V.: *Bártfa középkori műemlékei*. Budapest, 1879. I. 14. és 16. l.).— Ez semmiképen sem lehet egy- és ugyanazon személy kassai Miklós lapicidával, mert ez utóbbi 1411-ben már kész mester volt, ekkor tehát — csak minimálisan számítva — legalább 35 évesnek kellett lennie. Így hát 1458-ban — vagyis 47 év elmulta után — 82 éves lett volna, a mikor a bártfai templom átépítését — rosszul! — befejezte. Ezt pedig nemesak valószínűtlennek, hanem egyenesen kizártnak tartjuk.

² *Magy. Mérnök- és Épít. Egyl. Közl.* XXXVIII. 41. l.

³ Tutkó József Timon nyomán azt állítja, hogy a már idáig is vastag kőfallal körülvett Kassát, a város nagyobb megerősítése okából, egy vékonyabb második kőfallal is körülkerítették 1422-ben s hogy ez a fal az első kőfaltól mintegy 6 ölnyi távolságban volt kifelé. (*Kassa szab. kir. vár. tört. évk.* Kassa, 1861., 33. l.) Plausibilisnek látszanék tehát arra gondolni, hogy Péter építőmester ennél a kőfalnál talált munkát. Tutkó, illetve Timon állítása azonban nem helytálló, mert a külső kőrfal — mint már tudjuk — csak 1483-ban épült fel.

való működéséről közelebbi adataink nincsenek is, mégis azt kell tartanunk, hogy azt a Bécsben 1427—1430-ban dolgozó kőfaragót, a kit az odavaló források kassai jelzővel illetnek, vagy Kassára való születésűnek vagy olyan egyénnek tekintsük, a ki Kassáról került Bécsbe, a hol azután a Szent István-templom körül folyó munkáknál talált foglalkozást. Nem bizonyos, de valószínű tehát, hogy Gáspár lapicida egy ideig — feltétlenül 1427 előtt — Kassán is dolgozott, de hogy mit, arról teljesen tájékozatlanok vagyunk.

Sokat emlegetett alakja e korszaknak Schynnagel Thadeusz, a kit egy 1452. évbeli kassai oklevél «*unser Pfarkirchen vatter und baumeister*»-nek nevez s ebből kifolyólag szakíróink közül többen még ma is a Szent Erzsébet-templom egyik építőmesterének tartanak. Hogy mennyiben illeti meg Schynnagelt ez az idézett elnevezés s mennyiben van címeinek a kassai Szent Erzsébet-templom építéséhez köze, arról már előzetesen szóltunk, most lássuk a reája vonatkozó, idáig ismert adatokat, hogy ezekből alkossuk meg a végkövetkeztetést.

Nevét az 1439—1452 közé eső években emlegetik az írott források Kassán. 1439-ben, 1443-ban és 1446-ban a város bírása volt; ¹ 1444-ben Schynnagel Thadeusz úr Giskrának Beren Wskart nevű tiszteje részéről 30½ márkát nyomó (bizonyára úgy összerabolt) ezüstöt szolgáltat be a pénzverő-házba s ezért a város Wskart «úrnak» 152½ aranyforintot fizet ki.²

1448-ban városi consul.³ Az 1452. évi elszámolás szerint a város tartozik Thadeusz úrnak 15 frttal, de ebből 1452. évi adója fejében levonásba hoz 6 aranyforintot. ⁴ Egy 1452. évi

¹ *Arch. Ért.* 1895., 54. l. — *Kassa vár. régi számadk.* 6. l.: «1446 Item eidem (t. i. Cromer István) von der alden schulde marc silber 20 pizet. 16 an der schulde bey dissen jaren des unfrides dar gelihen, alz her des von hern Thadeus dy czeit richter eyne czedil hott».

² 1444. Am tage Ramispalmarum hat herr Thadeus van wegen, Beren Wskarts silber in dy muntze geantwert mark 30½, das die stat Cassa herr Vskardt bezalt hat, facit fl. auri 152½. (*Kassa vár. régi számk.* 28. l.)

³ Kerekes: *Kassa polgársága* stb. 23. l.

⁴ 1452. Item (t. i. sanabent nach Epiphanie) dem hern Thadeo

oklevél mint «unser Pfarkirchen vatter und baumeister»-t említi; ¹ a miből úgy látszik, mintha Schynnagel Thadeusz valóban a Szent Erzsébet-templom gondnoka és építőmestere lett volna.

Azonban ez egy részében csak puszta látszat. Ha megvizsgáljuk a felsorolt adatokat, feltűnhetik, hogy közöttük egy sincs olyan, mely csak valami összeköttetésbe is hozná Schynnagelt a templom építésével. Hogy templomgondnok volt, azt készséggel elhiszük, de hogy a templom építőmestere lett volna, azt nem vagyunk hajlandók elfogadni, jóllehet, a míg a részleteket nem ismertük, magunk is ennek az ellenkezőjét hittük és vallottuk. ² Legalább a közölt adatokból ezt ma nem tudjuk megállapítani. Sőt épen ezek egy része dönti meg még a lehetőségét is annak, hogy Schynnagel a templom technikai építésénél valami activ szerepet vihetett volna. Nevében sincs semmi olyan jelző — architectus, lapicida, murator, maurer, steinmecz, parler, parlirer — a mi arra mutatna, hogy Schynnagel Thadeusz erre képesített egyén, vagy hogy egyáltalában művész vagy mesterember lett volna. Az a körülmény pedig, hogy 3 éven át mint judex szolgálta Kassát, egyenesen kizárja, hogy építőmestere is lehetett volna annak a templomnak, melynek terhes és felelősségteljes munkái egész embert kívántak meg. Ha e két tisztség nem lett volna is összeférhetetlen, két súlyos hivatal betöltő egyetlen ember semmiképen sem bírta volna e terheket. S valóban, Schynnagel nem is volt építőmester, de lehetett, sőt volt a templom «fábricajának» az a vezető tisztje, a kit a külföldi építőcéhek egykorú iratai németül «Bauherr»-nek, «Bauinspector»-nak, latinul «director»-nak, «directores»-nek neveznek, a minek magyar értelmét a legkifejezőbben az «építési felügyelő» szóval lehet visszaadni. Arról is szoltunk már, hogy az ilyen «Bauherr»-eknek, «directores»-eknek épenséggel nem kellett szakférfiaknak lenniök, ele-

an den 15 gulden obgeslagen fl. auri 6 an seyner lozung anno etc. quinquagesimo secundo. (*Kassa vár. régi számk.*, 7. 1.)

¹ *Arch. Ért.* 1890. 340. l.

² Mihalik J. *A kassai Szent Erzsébet-templom.* I. 39. l.

gendő volt, ha maga az architectus, az építőmester rendelkezett megfelelő szaktudománnyal.

Ilyen «Bauherr» vagy «Bauinspector» volt Schynnagel Kassán, miután a bíróságból és a consulságból öreg napjaira kikopott. Mint volt tisztviselő és a számvetésben jártas egyén s mint jó módban lévő ember, élemedett napjaiban megelégedhetett a «Bauherr»-i és a «Kirchenvater»-i tisztséggel is és e két hivatalt, 1452-ben mindkettőt egyszerre, be is tölthette nemcsak emberségesen, de megbírta elég könnyen is, mert ebben az évben éppen nem valami lázasan folyt az építkezés a templomon.

Schynnagel «Baumeister»-sége tehát csak olyanféle epitheton ornans és nem érdembe vágó, valóságos építőmesterséget jelentő technikai műszó, a «Kirchenvater» ellenben már valódi, aényt és a szó igazi értelmét helyesen fedő megnevezés, a minek jelentéséről már akkor megemlékeztünk. a mikor a templomgondnok feladatait és munkakörét némiképen taglaltuk.

Schynnagel keresztnéve, a lengyelek által kedvelt Thadeusz, olyan ritka Kassán és vidékén, hogy bizvást mondhatjuk, e korból az írott forrásokban előforduló néhány ezerre rúgó név között az egyetlen egy Schynnagelen kívül más ilyen keresztnévű egyént nem ismerünk. Ezen az alapon elindulva, elég jogosultnak látszik az a feltevésünk, hogy az a Thadeussyn — Thadeuszné — nevű asszony, a kit 1464-ben említ a Stadtbuch, Schynnagel Thadeusz felesége volt és ekkor már özvegy sorban élt Kassán. 1464-ben, Johannes Németh Monetarius — vagyis Németh János pénzverő — halála után ugyanis a város feljegyzi, hogy a tiszteletreméltó (Erbar) Thadeuszné asszony, a város polgárnője, néhai Hanns Goldschmiednak (a ki nem más, mint Németh János pénzverő) hátrahagyott gyermekei: Jakab Benedeknek és Magdolnának gyámságát elvállalta s magához vette a szülők által hagyott javakat is, nevezetesen 100 frtot aranyban. Ezt a gyermekek kiskorúsága idejéig magánál tartotta, most azonban a gyermekek Cromer István bíró előtt beismerik, hogy Thadeuszné őket mindenben teljesen kielégítette, minél fogva az asszonyt szabadnak nyilvánítják s ezt Thadeuszné

kívánatára a mondott és keresztelő Szent János napja utáni legközelebbi kedden a Stadtbuchba feljegyzik.¹

Ha tehát Thadeuszné asszony — mint sejtjük — valóban Schynnagel felesége volt, úgy maga a férj 1464 előtt húnyt el, mert ha ekkor még életben lett volna, az asszonyt e tárgyaláson bizonyára férje után nevezték volna meg.

Schynnagel Tádénak kortársa volt az a Pál kőműves — Paulus murator, — a kit 1443-ban társaival együtt — nagy kár, hogy forrásunk meg nem nevezi őket — Giskráék azért üztek ki Kassáról, mert Pál építő és társai lengyelek voltak. 1443 október 30-án Johannes de Czyzow lengyel királyi helytartó, krakói várnagy és kapitány Krakóból levelet intéz Kassa város tanácsához s felkéri, hogy miután a Kassáról kiutasított Paulus murator szandeczi polgárnak és társainak némi javai ott visszamaradtak, ezeket a tanács ne hagyja veszendőbe menni.² Pál építőnek és társainak azért kellett Kassáról távoznia, mert a várost ekkor Giskra, a kiskorú László nevében, mint ennek egyetlen törvényes képviselője tartotta hatalmában a lengyel Ulászló király ellenében.

E levélből értesülünk, hogy Pál építő kiűzetése után társaival együtt a lengyelországi Szandeczba vonult, sőt a levél Pált szandeczi polgárnak is nevezi, hihető tehát, hogy annak idejében innét is került Kassára, hogy itt a templom-építésnél találjon alkalmazást. Hogy ez valóban így volt-e, concret történeti adatok híján meg nem állapítható, nem lehet azonban másként, mint hogy Pál «murator» mestersége révén tartotta fenn magát, a míg Kassán tartózkodhatott.

Ez után, nyilván a cseh-huszlita háborúk által előidézett nyomorúságos anyagi és politikai viszonyok miatt, jó hosszú időre szünet állt be az idegenből Kassára özőnlő mesteremberek megtelepedésében. Egy Gregorius architextor-t csak 1461-ben, a Pál fordulását (jan. 25.) követő kedden iktatnak a városi polgárok sorába Kassán,³ de e szokatlan, az összes meglévő iratok között ez egyetlenegy esetben előforduló architextor szó némi kétséget hagy fenn foglalkozása

¹ Mihalik J.: *Kassa város ötvösségének története.* 118. l.

² *Művészet*, 1914. XIII. 379. l.

³ *Arch. Ért.* 1893., 67. l.

felől. Az architextor szót a középkori latinság szótára nem ismeri, ismeri azonban az architector-t, a mi egyértelmű az építőmestert, építőművészt jelentő architectus-szal. Az «architextor» szó tehát nyilván elírás és voltaképen architector-t akar jelenteni s ehhez képest Gregoriust is építőnek vagyunk hajlandók tekinteni.

Hogy mit épített Kassán, arról nincs tudomásunk s a fönti egyetlen adaton kívül nevével sem találkozunk többé, ha csak személyét azzal a Gergely nevű kőfaragóval nem próbáljuk azonosítani, a ki Péter kassai kőfaragónak (1475—1477) a segédje volt, 1477-ben Bártfán dolgozott s ekkor pörben állt mesterével.¹ Ez azonban nem látszik valószínűnek, mert alig hihető, hogy polgárjogot nyert egyén 16 év múlva más mesterhez legénysorba kerüljön. E feltevésnek ellene szól még az is, hogy Gregorius építő, tehát kőmíves. Gergely ellenben kőfaragó volt s e kettőt ebben a korban is élesen megkülönböztették egymástól.

És most elérkeztünk az egykor Kassán élt és működött művészek egyik legkiválóbb alakjához, István kőfaragó-mesterhez, a kinek nevéhez a legelső ízben találjuk a kassai Szent Erzsébet-templomot hozzáfűzve olyan vonatkozásban, hogy annak felépítésében ez a mester kimutathatóan tényleges részt vett. Mint látni fogjuk, István mester nemcsak a templom egyes részeinek továbbépítő művésze, hanem egyszersmind a már felépített részeknek a végelpusztulástól való megmentője is, tehát építőmester és conservator egy személyben.

Mikor s honnét került Kassára, vagy hogy talán épen kassai származású-e, arra mindeddig semmi adatunk nincs. Legrégibb multjáról mindössze annyit tudunk, hogy 1464-ben már javában szerepel Kassán, sőt addig kifejtett működésével és személyi jó tulajdonságaival már olyan érdemeket is szerzett magának, hogy a városi tanács még 1464 előtt nagy és fontos állásba : a városi épületek művezető-mesteri állásába helyezi. Bizonyosságot tesz erről az a levél, melyet a kassai tanács 1464 május 14-én Bártfa város tanácsához intéz, írván felőle, a mint következik :

¹ Iványi B. : *Bártfa levéltára*. I. 303. 1.

«Tudomásul vettük, hogy bölcsességek a nálunk lakó tiszteletreméltó István kőfaragó-mestert bizonyos munkák elvégzésével óhajtják megbízni ; miután pedig ő boltozatokat készíteni, kőmunkákat végezni jól tud és mesterségének egyéb teendőit is elegendőképen érti, a mint ezt mi plebánia-templomunkon s városunk más házain már kitapasztaltuk, fáradságának elismeréseként, valamint jó erkölceire s arra való eddigi dicséretes törekvésére, hogy magát városunkban mindenki vel szemben barátságosan viselje, őt épületeink művezető-mesterének megfogadtuk», mindezeknél fogva István mestert nyugodtan merik a bártfaiaknak ajánlani.¹

Következtetni lehet e levélből, hogy István kőfaragó-mesternek szereplése Kassán legalább is néhány évvel, sőt nagyon valószínűleg már egy egész évtizeddel 1464 előtt kezdődik. Visszanyúlunk tehát az 1454—1452-ik évekig, mikor Schynnagel Thadeuszt láttuk a templomgondnoki tisztségben s így hihető, hogy István mester a templomépités munkálataiban már együtt dolgozott Schynnagellel, István mester a teendők technikai, Schynnagel pedig azok adminisztratív részét látván el.

István mester 1464-ben meg is kapta a bártfai munkát, ámbár versenytársa akadt a szepesszombati Jörge Steinmecz személyében, a ki a bártfai tanácshoz írt levelében ugyancsak eldicsekszik, hol s milyen pompás műveket hozott már létre, jelenleg pedig Szepesszombathban épít egy gyönyörű szentélyt.²

Hogy mit végzett ez alkalommal István mester Bártfán,

¹ 1464. máj. 14. Wir haben vernommen wie daz ewr w. diss erbar n maister Steffan Staynmetzen bey uns wonhaftig begerende sey etliche arbt. bey euch zu verbringen der denn zu welben auch mit stayn zu versetzen und ander arbt seyner maisterschaft genueglich ausgerichten kan, alz wir in des an unsern pfarkirchen und etlichen andern hewsern in unser Stadt zu gutter masze wol versucht und bewert haben. und haben in zu aynem wergmaister unsere gebewde aufgenommen ansehende auch seine gutte zitten und löbliche mitsamkeit darynne er sich gen yedermanne bis daher in unser Stadt freuntlich erczaiget hat ... (Iványi B.: *Bártfa város levéltára*, I. 234. l. No 1532.)

² Myskovszky: *Id. mű*, I. 15. l.

arról positiv adatok állnak rendelkezésünkre abban a «Liber Ecclesiarum Hospitalis Sancti Egidii ab Anno 1448» című jegyzőkönyvben, mely szószerint megőrizte, hogy «Anno Domini Millesimo quadringentesimo sexagesimo quarto (1464) perfecta est testudo chori Ecclesiae sancti Egidii per Stephanum Lapididam de Cassovia et constat florenos auri 324.»¹ Vagyis ekkor beboltozta a bártfai Szent Egyed-templom szentélyét, a mi összesen 324 aranyforintjába került a városnak.

De nemcsak ez az írott emlék szól István mester ekkori bártfai munkálkodásáról. A középkor művészeinek szokásához híven István mester az arcus triumphalis északi sarkának egyik boltgyámkövén saját mellképét is domborműben kifaragta. Ez a dombormű egy, a gyámkő rézsutos lapjából kinövőnek ábrázolt férfialak mellképét mutatja. Az alak magyaros bajuszt s kétfelé osztott szakállt visel, hosszú haja vállaira omlik alá, fején zacskós végével baloldalra lehajló főveget visel. Vállaira bőredőzetű gallérszerű köpeny borul, mely nyakánál gombbal van összetűzve, jobbában építőmesterségének jelvényét, a nyitott körzöt tartja, baljában pedig tekercses szalag végét fogja, melyen az 1464 évszám és az S. A. betűk vannak bevésve. A két betűnek jelentése nem lehet más, mint STEPHANUS ARCHITECTUS, a mi-nek helyessége mellett a már idézett történeti adaton kívül még az is szól, hogy a kassai Szent Erzsébet-templom 1496—1497-ik évi restauratorát, Krompholz Mátyást is «architectus et lapicida» névvel illeti egyik egykorú feljegyzés.²

Figyelembe veendő körülmény, hogy ezen az előkelő helyen, a mikor egyik nagyobb alkotása emlékét akarja megörökíteni, István mester magát latin kifejezéssel «architectus»-nak, vagyis építőmesternek, építőművésznek mondja, tehát nem lapicidának, sőt épenséggel nem sculptornak. Ha németül levelez, a mire talán ügyfelei német volta miatt is szükség volt, «steynmech»-nek, «staimech werkmeister»-nek írja magát leveleiben, de a sculptor, a képfaragó szót egyetlen esetben sem használja.

¹ Myskovszky: U. ott.

² Tört. Tár, 1897. 567. l.

István mesternek Kassán való tényleges szerepléséről csak 1465-ből találjuk az első írott adatot. A városi egykorú jegyzőkönyv szerint ebben az évben, a Prisca szűz napja (jan. 18.) előtti kedden szerepel Magister Stephanus Lapidica néven, a mikor Holyb kassai polgárral egyetemben bizalmi férfiú Johannes Kölner képiro polgárjogának megszerzésénél, a kit ekkor mint »jövevényt» iktattak a polgárok sorába s a ki ezért egy számszeriját tartozik adni a városnak.¹

Ha tehát István mester 1465-ben már mint bizalmi férfiú s jóátálló szerepel egy idegenből Kassára szakadt képiro polgárjogának a megszerzésénél, világos, hogy neki magának akkor, sőt jóval előbb is már kassai polgárnak kellett lennie s miután mesterünk 1467-ben a városi közgyűlés tagja lett s az is maradt húsz éven át egyfolytában, egészen 1487-ig,² bizvást állíthatjuk ebből is, hogy polgárjogát Kassán jóval előbb, talán már a XV. század ötvenes éveiben szerezte meg. Ezekből az évekből azonban, igaz sajnálatunkra, semmi írott s másféle olyan adatunk nem maradt, a melyeknek nyomán Kassán való működésének realis emlékeit kimutathatnánk.

1464-től kezdve István mester feltűnően sűrűn dolgozik Bártfának s vagy ott végzi el az időnként reája bízott munkákat, vagy Kassán — lakóhelyén — faragja ki a kövek egy részét s félig kész állapotban szállítja azokat Kassáról Bártfára. Dolgozik azonban másfelé is, a mint arról az alább olvasható egyik adatból meg fogunk győződni.

A bártfai Szent Egyed-templom boltozatát alig fejezi be, máris — a rendes conventión kívül — István mestert a bártfaiak megbízzák a templom toronyalakú szentségházának a kifaragásával, a mit ő 1465-ben el is végez s ezért a bártfaiaktól 32 aranyforintot kap.³

¹ 1465. Item eodem die (t. i. feria tertia ante Prisce virginis) Johannes Kölner pictor adeptus est ius civile more advenarum, pro eo fideiussores sunt Holyb et magister Stephanus lapidica; tenetur 1 balistam. (*Arch. Ért.* 1893., 66—67. 1.)

² *Arch. Ért.* 1897., 42. 1.

³ Anno 1465. Item ultra Conventionem Mathias Golden ertz in Cíborio factam solvimus Magistro Stephano Lapidicæ auri fl. 32. (Myskovszky V.: Új adatok a bártfai templom építésének és felszentelésének történetéhez. *Arch. Ért.* 1893., 66. 1.)

Ezután hosszabb, 10 évnél többre terjedő szünet következik s mesterünkről csak 1477-ben esik ismét szó abban a pörben, mely Péter kassai kőfaragó (1475—1477) és az ekkor Bártfán dolgozó legénye : Gergely között folyt le.¹

Ugyancsak 1477-ben, a Sebestyén és Fábián napja (jan. 20.) előtti szombaton «Meister Stephan Steinmecz von Cascha» aláírású levélben István mester tudatja a bártfai bíróval és tanácscsal, hogy jóllehet megértette a szándékukat az építésre és a kolostor beboltozására nézve s akarathoz alkalmazkodva fel is fog menni Bártfára, hogy ott a boltozási munka tárgyában velök megegyezésre jusson, ámde tanácsolja, hogy a keresztbolt gerinczei (crewczbogen) Kassán faragtassanak ki s már úgy kész állapotban szállíttassanak Bártfára. Mert — írja — a míg Bártfán egy rőfnyi kővel végeznék, ugyanakkor Kassán két rőföt is kifaraghatok, miután a királytól most már szabad vagyok.²

Hogyan értelmezzük István mester levelének e befejező szavait? Úgy-e, hogy őt «egy» király, a ki nem lehet más, mint Hunyadi Mátyás, foglalkoztatta, vagy pedig úgy, hogy mesterünk valamely Kynick, Kunick vagy König nevű megbízója részére dolgozott-e? Ebben a kérdésben, ha nem is teljesen kimerítően és világosan, de mégis elegendően segítségünkre jön az a peres eljárásból keletkezett feljegyzés, a mely szerint István mester Kassán (1476) Egyed napja (szept. 1.) után való hétfőn tilalmat tesz Merten czigler (= téglavető) mester minden javára ama Diós-Győrben emelendő néhány épület miatt, a mikre ő Merten cziglerrel megegyezett, hogy azokat a király úrnak felépíti.³

MIHALIK JÓZSEF.

¹ Iványi B.: Id. mű, 303. l.

² *Tört. Tár*, 1884., 536. l.

³ (1476) Vorpot Stephani steinmecz. Auch an dem vorgemelten tag (t. i. am Montag nach Egidii) hat ein vorbot gelegt an alle und itzliche güter des obgeschriebenen meister Mertens czigler von wegen etlichen Gebeudes, das er ihm auf dem Gewr verdinget hatte dem Herrn Kunig zu bauen. (*Művészet*, XIII., 377. l.)

EGY KÖLTEMÉNY VERSES VISSZHANGJA.

(Arany Jánosnak «*A tölgyek alatt*» című költeményéről.)

A *Budapesti Szemle* 1878-ik évfolyamában (XVI. köt. 172—4. l.) Arany Jánosnak egy szép költeménye jelent meg : *A tölgyek alatt*. A vers, mint a rávonatkozó följegyzésekből megállapítható, akkor keletkezett, mikor a költő — 1877-ben — az akadémiai titkársággal járó terhektől megszabadulva, a Margitszigeten keresett üdülést. Fáradhatatlan szelleme itt sem hagyta pihenni, sőt a kedvező körülmények csodálatos másodvirágzásra készítették tehetségét. Ennek emlékei az *Őszikék* című költeménycsoport, melynek Arany egyénisége és művészete szempontjából való jelentőségére oly találóan mutatott rá Péterfy Jenő s a melynek mély költőiségét hangoztatta Lévay József is a *Múza búcsúja* című kötete egyik szép versében (*Arany Őszikéi* 1904.)

A tölgyek alatt Arany költészete kései termésének legértékesebb darabjai közé tartozik. Már Péterfy megjegyezte róla, hogy benne a plasticitásáról híres költő «pusztán a rhythmussal, a hang és szó édes változásával bizonyos zenei zsi-bongást ébreszt az olvasó lelkében». És hozzátehetjük, hogy igazi élményi erőttől, a múlt benyomásait földéző, termékeny pillanat élményi erejétől sugallt kis remek, melyben a földi pályája vége felé haladó költő lelki világa egyszerű közvetlenséggel tükröződik. Alaphangja az öreg kornak a dolgok rendjében való békés megnyugvása, melyet stilszerűen jelképez az ifjúkori emlékekből s az ihlet egyéb indítékából sarjadó utolsó vágy, hogy — a hol életében oly jól érezte magát — a tölgyek alatt legyen pihenője is.

Nem sokkal e mű megjelenése után a költő a következő • felírású névtelen levelet kapta : «T. c. Arany János úrhoz. 1877. deczember 31. „A tölgyek alatt” című költeménye át-

olvasása után». A küldemény tartalma egy nyolcz négysoros szakból álló verses levél volt, melynek akkoriban ismeretlen szerzője szemrehányásokkal illeti a nemzet koszorús lantosát, amiért nagy multjához — szerinte — méltatlan elmetermékével megbotránkoztatta a nyilvánosságot. Az erősen személyes élű támadás, a megértés hiányát önzetlen színezetű kifakadásokba és jóakaratot mímelő reflexiók alakjába burkolja. Inkább ne lett volna — úgymond — soha Margitsziget ; vagy Arany ne ment volna ki nyárra oda, vagy ha már kiment, ne ült volna ott a tölgyek alatt : úgy nem jött volna létre e vers, ez a csuda. Mert e költemény a Névtelen szerint csak árnyfoltja a többinek, Arany itt korpát vegyített össze a lángliszttel. Kegyetlen sorsunk, folytatja tovább, hogy — e földön sokáig bolygván — fürge pillangóból bús hernyóvá változunk. Majd az eredeti vers egyik helyére czélozva figyelmezteti a költőt, hogy ha már magunk mondjuk, hogy gyermekké lettünk, ne akarjunk se megszokásból, se vak hiúságból reszkető inakkal hegytetőre mászni. Más szóval arra inti Aranyt, hogy hagyja már a verset, írjon inkább prózában. «Ugyis a vén költőnél eszmék helyett hüvely marad csak. Léghajó ő, mely bár ég felé törekszik, nincs benne éltető, legfeljebb egy szemernyi lég». Végül azzal a tanácscsal fejezi be sorait, hogy legjobb lesz, ha Arany babérain pihenve él tovább. Nagy multját *hallgatva* őrizi meg legjobban. «A vén költő nem csillag többé, csak délibáb». E levél, melynek szerzője Riedl Frigyes szerint Sárvány Antal, a következő jegyzet kíséretében jelent meg Arany Hátrahagyott Versei közt : «Pályám kezdetén is ebben a formában kaptam verset. Az névaláírással volt (Petőfi Sándor) : ez névtelen. Elteszem emlékül. Budapest. 1878. január 2-án.»

Bár e jegyzet nem sokat árul el azokról az érzelmekből, melyekkel a költő a támadást fogadta, mégis — ismerve érzékeny természetét — sejthető, hogy aligha tért egykönnyen napirendre fölötte. De a sejtelemnél kézzelfoghatóbb bizonyítéka Ercsey Sándor ez esetre vonatkozó följegyzése¹, továbbá az a négy hónappal később írt (1878. május 8.) köl-

¹ L. Arany János életéből. Bpest, 1884. 196. 1.

temény, mely az első vers címét idézőjelbe téve szintén «A tölgyek alatt» felírással van ellátva és Sárváry Antal pasquilusával együtt ki van adva Arany J. összes munkái kilenczedik kötetében.

Keserűen gúnyos felelet ez a névtelen levélre, melynek szinte minden megjegyzését az ironikus megbánás hangján ismételteti. A végén aztán a támadás szellemének megfelelő nyers általánosítás úgy hat, mint a visszafojtott harag leplezetlen válasza az indokolatlan sértésre :

A tölgyek alatt —
Beteg-é, vagy alszik?
Nem oroszlány — de
Szuszogása hallszik :

Nosza rugjuk föbe,
Bármily fenevad,
Hogy holtra gebedjen
A tölgyek alatt!

Mellőzve most a részletesebb bonczolgatást, rá kell mutatnunk arra, a mire eddig nem történt utalás, hogy Arany szép költeményének története az elmondottakkal nincs kimerítve. Ennek pótlása pedig annál fontosabb, mert az említett gúnyvers az avatatlanok szemében még azt a hitet keltheti, mintha az ellenkező felfogásnak nem lenne irodalmi nyoma. Pedig van, még pedig a Sárváryéval egykorú.

Ez is vers, a mely négy — nyolcz soros — szaknyi terjedelemben «*Arany Jánosnak — midőn hosszas hallgatása után „A tölgyek alatt” című költeményét közrebocsátotta*» — felírással jelent meg Pap Kálmánnak *Tábortüzek* (Bp. 1880. 33 l.) című kötetében. Egyes vonatkozásai arra engednek következtetni, hogy keletkezése indítékai közt Aranynak *Letésem a lantot* című költeményének is része volt. Úgy kezdődik, mintha igazat adna a Sárváry-féle okoskodásnak ; közbevetéseiből és utolsó szakából azonban kitűnik, hogy a nagy költő iránti őszinte tisztelet sugallta s a bevezetés csupán a Titán-csemeték önhittségének pellengérre állítását czélozza. Tekintve, hogy a kötet, melyben e költői üdvözet annak idején megjelent, egyik budapesti közkönyvtárban sincs meg és ma már a könyvtárúsi forgalomból is kikerült, szemléltetésül ideiktatjuk egész terjedelmében :

Arany Jánosnak.¹

Tedd le már a lantot, nyugodjék,
 Helyetted majd mondunk mi dalt,
 Kiknek szívéből még a jobb rész
 — Mert tán nem is volt — ki se halt.
 Ha elbűvölsz te, a midőn már
 Tünőfélben élted varázsa,
 Dalunk dicsőbb lesz, mert nem is volt
 Lelkünknek ifjúsága.

S a verseny éljen! Ám a lantot
 Kintornával cseréltük el;
 Előállhatunk, rendeleltre,
 Búbajos zöngedelmivel.
 A dalt mi olcsó áron adjuk:
 Egy kurta szivar kielégít...
 Tedd le már a lantot, nyugodjék,
 Hagyd el már azt a régít.

Tölgyek alá menj el pihenni,
 Ha rajta szíved úgy örül;
 A kor szavát mi jól megértvén,
 Csak a fűzfát álljuk körül;
 Ágaiból majd homlokunkra
 Egy-egy barátunk koszorút fon,
 És a nagyság magaslatára
 El is jutunk ez úton.

Tedd le már... vagy mit is beszélek.
 Ragadd föl a lantot megint.
 Szárnyaljon újra a dal, melynek
 Röptére egy nemzet tekint.
 S míg zöld babér hull majd a dalnok
 Hószinbe játszó hajzatára,
 Némuljon el az ősi nemzet
 Eltörpült ifjúsága.

Hogy Sárváry, a támadó, mennyire elszigetelten állott a maga különös felfogásával s hogy *A tölgyek alatt* című verset mily nagyra becsülték és mennyire jellemzőnek tartották Arany pályatársai, azt néhány további adat is bizonyítja. Tudvalevő, hogy a nagy epikus halála után számos olyan köl-

¹ Midőn hosszas hallgatás után «A tölgyek alatt» című költeményét közrebocsátotta. [Pap Kálmán: Tábortüzek, Bpest, 1880. Tettey Nándor és társa. (A szerző tulajdona.) 33—34. l.]

temény jelent meg, melyek az irodalom veszteségét hangoztatták. Ezek íróinak jó része természetszerűleg főképpen a *Toldi* énekesét siratta vagy dicsőítette az elhunytban. Akadtak azonban olyanok is, a kik eltérően az efajta művek szokásos fölépítési módjától, közvetlenebb hangon, de nem kevesebb melegséggel más vonatkozásban emlékeztek meg róla. Többen a kortársak közül a költő életének a Margitszigeten töltött szakára gondolva, a tőle megénekelt kedves fákkal hozták kapcsolatba személyét. E verses megemlékezések szerzői hol önálló költemények, hol rövidebb-hosszabb utalások alakjában, mint a tölgyek dalnokáról szólnak Aranyról. Az így előálló képzettársítások ihlető ereje rendesen megismerésíti a költő egykori üdülő helyének természeti környezetét s mintegy kedvenczeivel tolmácsolatja az alkalmi hangulat gondolatbeli tartalmát. Közös vonása e műveknek, hogy egy — a költő és megverselt fáik közötti — érzelmi kapcsolatra célozva a természetet is résztvevőivé teszik a nemzeti gyásznak ; a mi nem egyszer a kifejezés megkapó gyöngéségét eredményezi. Az egyik Arany-sírató, Igmándi Miklós, egész odáig finomítja e fogást, hogy óvni szeretné a téli álmukba szenderült fákat a veszteség híretől. *Arany* című versének e szemszögből figyelembe vehető része így hangzik :

Arany.

I.

Ködös hideg éjben rengenek a tölgyek.
 Ágaik hajlongnak, sudaraik dőlnek,
 Levelök, zöld lombjok lefogyasztá a dér,
 A budai hegyekről sziszeg immár a tél.
 De azért nem adják fejüket a búnak,
 Velők a szép multból aranyos kép mulat ;
 Susognak egymás közt kikeletről, nyárról,
 Ősz öreg emberről, *tölgyek dalnokáról*,
 Ki nagy álmait hogy háborítlan szőné.
 Sok derült óráit itt alattok tölté,
 Álmait, dalait elregélve hála
 S díj gyanánt, hogy nálok enyhülést találá.
 Most elveszték őt ; de nem siratják vesztét :
 Hú barátságuknak folytatása lesz még :

Eljő még a dalnok, kikelet elhozza,
 S óvó árnyaikban újra zendül kobza.
 Déli szél, déli szél, hogyha arra térnél,
 Ne menj tovább, állj meg a Duna szélénél.
 Fel ne nyisd bús titkod, mély bánatod zárát,
 Ne zavarj a tölgyek boldog tavasz-álmát ;
 Míg viharoz a tél, el ne áruld nekik,
 Édes csalódásban hadd aludják végig!

(Igmándi Miklós : Költemények. Debreczen, 1883. 129. 1.)

Ez a felfogás, mely a természetet is együttérző részesévé teszi az országos gyásznak, még fokozottabb mértékben jelentkezik Bartók Lajosnak egyik elégiaszerű költeményében, mely már a címével — *Mit sutognak a margitszigeti tölgyek?* — utal sajtóságos műalkatára. (L. Bartók L. : Újabb költemények Bp. 1883. 130—2. l.) A nyilván Arany végtisztessége alkalmából készült vers hangulatos képpel kezdődik. A tölgyes pagonyt, hol a költő tavaszról álmodva pihent, a leáldozó nap sugarai aranyozzák be. Ősz van, a hulló levelek zizegésébe harangszó vegyül, mire a fák szent borzalommal súgnak össze : «Most temetik». Az egyik lomb elmélázva idézi föl emlékeit : hogy a rekkenő hőségtől ő védte ernyőjével a költőt, kinek arczán a dicsőség fénye ragyogott.

Nincs csalogányunk — úgymond — annyi mint dala,
 Sem levelünk, mint koszorúja néki.
 Hullj levelünk : sírjába őt kíséni.

A másik fa mint a királyok énekesét dicsőíti s társaihoz fordulva szól :

Kisérik-e őt sírjába királyok?
 Küldjétek ti fejére koronátok!

Majd az erdő zúgása hallatszik s kérése az őszhöz, hogy szaggassa le a fák lombját. Legyen a dísz a költőé . . . Mint sirató köny hulljanak a levelek,

Mint gyászlapok, melyekre a kihalt
 Természet írta a végbúcsudalt.

A szél aztán szárnyat ad a leveleknek, a melyek vándor madárcsapat módjára odaszállanak az elhunyt költő sírjára, a mely fölött immár a régi dicsőség emléke virraszt.

Buday Lászlónak *Arany János tölgyei* című negyven soros verse (L. Buday L. *Versek*. Bp. 1894. 17 l.) nagyjában a most látotthoz hasonló fogás alkalmazását mutatja. Indítékául a fővárosban felállítandó Arany-szobor tervének híre szolgálhatott. A költemény kerete itt az, hogy tavasszal a szigeti tölgyek a «régi szép időkről . . . regélnek». Elmondják, hogy tíz évvel azelőtt egy fáradt öreg ember járt hozzájuk pihenni. «Beteg volt, törődött; nem is látszott rajta, hogy egy egész népnek zengett dalos ajka. Hogy a mit árnyukban írt kapcsos könyvébe, egy nemzetnek lett az kincse, öröksége!» Azután elmaradt . . . Ők elhagyatva álltak, «de azt az öreg embert» nem tudták feledni. Most újból hallanak róla a friss májusi ¹ szellőtől:

Hogy a vén embernek érczből szobra készül.
Szobra, hogy hirdesse országra-világra,
Van még a nemzetben, van tisztelet, hála.
S öltözik a város ünnepi köntösbe,
Ezerféle népet egy cél köti össze.
Hogy együtt dicsérjék, együtt ünnepeljék
Az ének mesterét, a dal fejedelmét.

A vers végén — mint a hogy az elején tette — megint a szerző veszi át a szót, így folytatva a fák elbeszélését:

S fakó ágaikon azt a kevés zöldet
Meg-megrázogatják a szigeti tölgyek;
S a kit úgy szerettek múlt élte végén:
Most örülnek annak örök dicsőségén!

Akadnak azonban oly versek is, melyeknek indítékául egyénibb, néha tán futólagos élmény szolgált — egy séta a Margitszigeten, vagy egyéb — a képzettársítást előmozdító jelentéktelenebb mozzanat. Ebbe a csoportba tartozik Sántha Károlynak *A tölgyek alatt* című verse, mely előbb a szerzőnek 1897-ben kiadott kötetében (*Költemények*. Bp.), hat évvel később pedig az Új Időkben (1903. II. 431. l.) jelent meg.

A vers szerint — a szigeti fák láttára — a költő képzelete előtt megjelenik Arany János alakja, kinek — a szerző — hallani véli «ábrándos, égő honszerelme» lelket igéző hangjait.

¹ Arany J. budapesti szobrát (Strobl Alajos művét) 1893 május 14-én állították fel a Nemzeti Múzeum kertjében.

Ezek hatása alatt sokszorosán érzi a szomorúságot, melyet e nagy szellemnek távozása jelentett. Az őszi este borongásában, miközben a tölgylevelek fonnyadtan hullanak, fölvetődik előtte a kérdés, hogyan adhatna méltóképen kifejezést érzelmeinek. A tépelődés eredményét az utolsó négy sor ily fogalmazásban tárja elénk :

Szemembe íme könyre köny gyűl,
Ragyogjon e köny drága gyöngyül
Emlékeden. S áldjon sok öltő,
Boldog magyar hazán. óh költő!

Van eset rá, hogy egyik-másik idetartozó költeményben a tölgyek színhelyével kapcsolatos egyéb hangulatkeltő és emlékidéző mozzanat társaságában lép elénk a költő halhatatlan alakja. Erre példa Erdélyi Zoltán *Margitsziget* című költői elbeszélésének (Bp. 1901. 5—7. l.) egyik részlete. A jelzett mű második énekében a szerző a sziget szépségét magasztalva elmondja, hogy a tölgyek árnyán, a meghitt magányban szellő szárnyán érkező dalt hallott s ő elmerengett halk szaván. A szent romoknál látomása is volt. Bájos, ifjú apácza alakja tűnt föl előtte.

Majd a költő árnya látszik.	Önszerelmét sohse dallva,
Eltakarja félhomály.	Toldi Miklós viadalja
Újja tölgylevéllel játszik	Volt, mit húrján dalba szöve
S felsohajtva meg-megáll.	Átruházott tág jövőre.

Mely nevére fényt vetett ; —
Vágyva néz be száz bokorba :
Álomképe, szép Piroska
Hol rejtőzik, hol lehet?

Erdélyiéhez hasonló lelki folyamat idézi fel Arany alakját egy újabb költőnk, Havas István képzeletében is. Ő *A Margitszigeten* felírású, hat négysoros szakból álló versében, mely a *Part felé* című kötetében (Bp. 1904. 86. l.) jelent meg, ugyancsak a gyönyörű üdülöhely szépségeinek sugalló erejét dicsőíti. Élő költeménynek nevezi, mely mint smaragakő ékesíti a Duna ölet. A ki egyszer fái alatt bolyongott, örökre hálás adósa marad. A rózsák felett, a lombok között lebegő fényes párázatban — úgymond — képzeletünk a boldog emlékü szép szűznek, Margit királykisasszonynak tiszta lelkét

véli fölfedezni. Majd Arany ott tartózkodására czélozva így folytatja :

Költőinknek megihletted dalát ;
Dús tölgyeid árnyán késő nyarát
Nagy költőnk egykor itt álmodta át,
Fényéből egy-két sugárt hagyva rád.

Másfajta, de a látottak után egyáltalában nem meglepő képzettársítás idézi fel költőnk emlékét Radó Antalnak *Tasso tölgye* című versében. (*Római ritmusok*. Bp. 1906. 53. l.) A két halhatatlan kedvtelésének közös tárgyról lévén szó, az olasz pályatárs mellett föltűnik Arany képe is. Tasso ugyanis — olvassuk a versben —

Szerette ezt a fát, miképen
Az, a ki Toldiról regélt,
S ki alkonyának idejében
A tölgyekről dalolta épen
Legbájosb énekét.
Miként az, ő is, összetörve
Elaggva ült itt, betegen ;
Mint az, ha ránézett a tölgyre,
Tán arra gondolt elgyötörve :
Fejfája tölgy legyen.

Míg Radónál egy idegen költő alakja, Kiss Józsefnek *Petőfi* című versében az Arany nagy kortársára való emlékezés szolgált az associatio alapjául. A szerző összes költeményeinek második kötetében (Bpest, 1914. Singer és W. 40—41. l.) található vers a tárgyunkat illető kapcsolaton kívül azért is érdekes, mert valami egészen szokatlan s épen ezért meglepő, lappangó éllel állítja egymással szembe a magyar költészet két büszkeségének sorsát. A kiélezettséget már a vers bekezdése érezteti, mikor Petőfiről így ír :

Nem adatott néki ülni őszi fényben
A tölgyek alatt,
Mint ama másik(nak), ki a tölgyek jegyében
Szedte a babérokat.

A hasonló hangnemben folytatódó szakokból megtudjuk, hogy «Nyárspolgár erényről ő sohase zengett A tölgyek alatt», «De — olvassuk a tizenhat soros vers végén — leköpvé, tépvé, bár nincs pihenése A tölgyek alatt : A született király koldusok

mezébe' Is király marad.» Annak megfejtése és részletes fejtegetése, hogy mi indította Kiss Józsefet e kissé különösen ható szembeállításra, jelen alkalommal nem lehet feladatunk. Azért befejezésül csupán arra utalunk, hogy a most említett költemény zárja le azoknak a verses műveknek sorát, melyekből több-kevesebb művészettel Arany egyik szép hatyúdálának visszhangja szól hozzánk s a melyekre e sorok a figyelmet fölhívni óhajtották.

A tárgyra vonatkozó anyag a felhozott idézetekkel és utalásokkal bizonyára nincs kimerítve.¹ Minthogy azonban ez a körülmény többnyire kényszerű velejárója az efajta vizsgálódásoknak, egyelőre meg kell elégednünk a fentebbi eredménnyel, mely a maga hézagos és csupán a tények megállapítására szorítkozó voltában is némi adalékul szolgálhat egy jövődő Arany-kiadás jegyzeteihez. Az ismertetés anyaga jellemző bizonyága annak a tapasztalatnak, hogy a nagy költők hatása nem merül ki a pillanatnyi élvezetnyújtásban, hanem időben és térben messzire terjedő lelkifolyamatok megindítója, melyeket figyelemmel kísérnie kedves kötelessége az irodalombúvárnak. A vizsgálódás ez iránya Arany műveit illetőleg még nem mondható elcsépeltnek s a tárgyalt költeményen kívül hihetőleg más alkotására nézve is gyümölcsöző lenne. A *Toldi-trilogia*, *Szondi két apródja*, az *Alföld népéhez*, a *Visszatekintés*, az *Epilogus*, *Vojtina ars poeticája*, *Kozmopolita költészet* című versek mind oly művek, melyek nyomában a későbbi költők lantjai mintegy láthatatlan kéztől érintve szintén hangot adtak, tovább éltetve azokat a művészi eszményeket, melyeknek prófétája Arany volt. Érdekes azonban a kérdés története szempontjából, hogy bár az utóbb felsorolt műveket érintő vonatkozások olykor több költőiséggel jelentkeztek. mégis külön, önálló versek alkotására aránylag ritkábban készítették a pályatársakat, mint az első megjelenésekor oly kíméletlen támadásban részesített költemény: *A tölgyek alatt*.

BAROS GYULA.

¹ Idetartozik pl. Hargitai Tihamér Halálkaraván c. kötetében (Bp. 1914.) az *Arany J. tölgyfái alatt* felírást vers is. Dömötör György Arany ünnepén c. verses műve (Hajduszoboszló, 1917.) szintén utal *A tölgyek alatt*-ra.

GALAMBOSÉK ÉJTSZAKÁJA.

Kívülről valaki olyat ütött ököllel az ajtóra, hogy a kik a házban voltak, egyszerre felriadtak álmukból.

— Jézus! Rajtunk a török! — rebegte fojtottan Galambosné, s halálra riadtan ugrott a gyerekek vaczkához, mintha a testével akarta volna fiacskáit megvédeni.

Kívülről megint megverték ököllel az ajtót, s bekiáltott valaki :

— Atyafi, nyiss ajtót!

Galambosné megörült a magyar szónak : akárki, akár milyen szándékkal jön, legalább megérti a könyörgést! Épen az ajtóhoz akart lépni, hogy majd kinyitja, mikor az ura, a lármára felneszelve, megszólalt a félszer előtt az udvaron.

— Mi az no?!

— Hát csak gyere közelebb. Nem kiabálhatom fel az egész falut!

Galambos felczammogott a sötétben a ház ajtaja elé.

— Kinek a jobbágya vagy? — kérdezte az idegen.

— A fehértvári püspöké! — felelte Galambos, a ki az idegennek teste-tartásából s fegyvere meg-megzörrenéséből azt sejtette, hogy ez, ha nem is nagyon nagy úr, de mégis valami úr lehet.

— Van lovad?

— Van.

— Hát ha van lovad, akkor egy-kettőre fogj be abba a szekérbe, a melyik a ház előtt áll!

Galambos elindult a sötétben a félszer felé a lovakért. Egy szóval sem ellenkezett, még azt sem kérdezte, hogy merre, mennyi időre kell elmennie, vigyen e magának, s

lovainak élelmet? Úgy sem ér az semmit — gondolta magában — a mit az ilyen háborús időkben kérdésre mondanak!

Nem messzire a háztól szekér állott a sáros út közepén. Galambos odavezette felszerszámozott lovait, s befogott, de a míg fogott, folyton arra figyelt, hogy mit mond az idegen úr annak az embernek, a ki lovaival, eddig fuvarozta őket, s most már visszafelé czihelődik.

— Ha még nálatok találod a nagyasszony emberét, mondd meg neki, hogy mikor hazaér az összetört kocsival, mindjárt jelentse, hogy idáig eljutottunk. Azt is jelentse, hogy a társam előre ment, lóháton.

Bizony ebből nem sokat tudott meg Galambos, mert az úr, ezenfelül aztán jóformán csak annyit mondott a kifogott lovak gazdájának, hogy : no most már békével haza mehet. Az úr valamit adhatott is a fuvaros embernek, mert az olyan köszönöm-félet motyogott, aztán felkapott az egyik lovára, s nekivágott a sötét éjszakának. Egy darabig hallott is, hogy czupogott a lovak lába a degeszes sárban.

— Készen vagy? — kérdezte az idegen úr Galambost.

— Mehessünk! — válaszolt a jobbágy és fellépett a szekérre.

Mikor már a szekéren volt, Galambos csak akkor vette észre, hogy hátul, egészen a saroglyában kuczorog még valaki, a szekérderék meg tele van szalmával. Az az úr, a ki Galambost kiparancsolta, felült mellé a kóróból csinált ülésre, aztán elindultak. Galambos félszemmél odapillantott a háza felé és a sötétben is meglátta, hogy a felesége utánuk les az udvarról. Legalább megnyugszik a szegény valamennyire — gondolta Galambos magában — mert látja, hogy Fehérvár felé megyünk, s nem arra lefelé, a merre a hadak mentek, a török torkába!

A nagy sárban a szekér semmit sem zörgött, s a falusi kutyák mégis mind felriadtak, s a portákról furesán ugattak kifelé; valahogy úgy tutultak, hosszan, keservesen. Galambos a kóróülésen mélyen hallgatott, s míg csupa megszokásból meg-megbiztatta a felvágott úton a dülöngélő lovait, elgondolkozott, hogy milyen csodálatos is ez a földi élet: az ember neki megyen a sötét éjszakának, azt se tudja hova, azt se tudja meddig, azt se tudja miért; azt is csak sejti,

•
hogy az a szekér, a melyen ül, valahonnét Tolnából való lehet, mert ott szoktak a lócsnek olyan kötést csinálni, mint a milyen ennek van, — de azt már nem is sejti, hogy ki az, a ki mellette ül, ki az, a ki a saroglyában kuczorog, s a szekérderékban szalmába ágyazva nagy titkosan kinek s miféle kincseit viszik valami jobb helyre a török elől?!

Jó ideig hallgatagon haladtak a kegyetlen rossz úton az októberi sötétségben. A szekér a kátyukban hol erre, hol arra zökkent. Egyszer aztán mégis megszólalt az idegen úr :

— Mindég ilyen rossz az út erre tifeletek?

— Nem az, uram! — válaszolt Galambos — a nyár végén, mikor a hadak Mohács felé húzódtak, akkor vágódott ez így fel, a nagy esőkben. Máskor mitőlünk ezen az úton ilyen könnyű szekérrel egy szaladásra bent van az ember Fehérvárott.

Galambos itt elhallgatott, s leste, hogy mit mond erre az idegen úr. Az pedig ezt kérdezte :

— De azért csak beérünk éjféltre?

— Éjfél sem lesz, mire beérünk! — felelte hirtelen Galambos, s örült, hogy most már legalább azt tudja, hogy Fehérvárra mennek.

Nagy ideig megint szótlanul haladtak. Az idegen úr behúzódott a köpenyegébe, de — ezt a sötétben is jól látta Galambos — nem csuklott le a feje, nem bóbiskolt, csak úgy némán nézett a sötétségbe, mint a ki elgondolkozik. Egyszer aztán megint megszólalt :

— Hát ti hogy' maradtatok meg?! Erre felé nem járt a török?

— Ránk jött biz az uram! — felelte Galambos — Itt köröskörül el is pusztított mindent, de a mikor a mi falunk alá értek a dúlók, egyszerre, mintha az égből szálltak volna alá, ott termettek Kristóf gróf katonái, s úgy elszaladt a török, mint a nyúl! Azóta aztán nem is mutatják magukat. De jól is teszik, ha nem mutogatják magukat, mert már most Lajos király jobban megfogja a dolgot!...

— Lajos király? Azt mondod, hogy Lajos király már most jobban megfogja a dolgot? — kérdezte fojtott hangon az idegen úr. — Hiszen Lajos király elesett Mohácsnál!

Galambos lelkét előtötte valami csodálatos melegség, s akaratlan kitört belőle a szó :

— Nem igaz az uram, hogy a mi királyunk odaveszett! A lova kivitte a csatából, s Lajos király már most összefog a jobbággyokkal, s kiveri a törököt a világból! Azt mondják, a Tiszántúl jár most a király, csak úgy szűrbe, paraszti ruhában, így szedi össze a jobbággyokat, a kik kitartanak mellette, nem úgy mint az ország nagy urai, a kik a hányan vannak, annyifelé húznak ...

Galambos itt megijedt a maga szavától, hogy íme esztelenül az ország urairól mondott valamit, s hirtelen elhallgatott. Az idegen úr meg minderre nem szólt semmit, csak egy nagyot sóhajtott. Ugyan miért sóhajtott? — tűnődött ijedtsége csillapodtával Galambos magában. Azért, mert az urak annyifelé húztak, ahányan voltak? Vagy azért, hogy a király már most a jobbággyokkal fog össze? Vagy azért, mert a ki magyar, annak ebben a világban mindig van ezer oka, a miért sóhajtsa?!

A kis lovak, mintha az imént ők is megértették volna, hogy csak Fehérvárig kell menniök, úgy belefeküdtek a hámba, hogy Galambos tűnődéseiből egyszerre csak arra riadt fel, hogy már a fehérvári kapu előtt állnak!

Egy kurjantásra a strázsa kitekintett a vigyázó résen, aztán egy-kettőre előkerült az őrség hadnagya is.

— Kegyelmed az, Sárffy György uram? — kérdezte a hadnagy.

— Én vagyok! Megjöttünk!

— No rögvést nyittatom a kaput!

Míg a strázsa katonák a nagykapuval bajlódtak, a hadnagy odaállt a szekér mellé, s beszélgetni kezdett :

— Este felé megjött Ulrik kamarás. Mindent elmondott, de csak éppen beszólt, lovat váltott, s nyargalt tovább Pozsony felé a jó hírrel.

— Jó hírrel? jó hírnek mondod?! — kérdezte komoran Sárffy György.

A hadnagy egy kicsit hebegve felelt :

— Hát, izé, csak azért mondtam, hogy jó hír, mert hát legalább szerencsével jártak kegyelmetek s megtalálták!

Meg aztán rosszabb hírt is viszen Ulrik kamarás! Itt arról ver a hír, hogy János vajda ide jgyekszik, hozza a koronát, megteszi magát királynak! Sokan vannak mellette! Hinné-e kegyelmed, hogy a nádor édesöccse is vele tart? Sietnie kell Ferdinándnak, ha a trónusra akar kerülni. Még azt is beszélik, hogy az öreg Kristóf grófnak is ilyesmi jár az eszében!

Galambos csak úgy nyelte a szót. Furcsa — gondolta magában, — hogy az urak mind azt hiszik, hogy a király csakugyan ott veszett Mohácsnál, s most ez is, az is király akar lenni, pedig lám Lajos király ott jár a Tisza mellett szűrben, paraszti ruhában, összefog a jobbágyokkal és így veri ki a törököt a világból!

A kapuszárnyak nagy kordulással megnyiltak. A hadnagy odakiáltott egy fáklyás katonának :

— Te meg menj elől a fáklyával útmutatónak!

Galambos suhintott egyet az ostorával s megindultak a fáklyás katona után.

A hosszú utcán a fáklya fényétől sorra megvilágított néma házak olyan riadtan tekintettek a lassan haladó szekér felé, hogy Galambos szinte megborzongott. Hiszen járt ő már máskor is itt ezeken az utcákon, s ha jött, ha ment, ezek a házak soha észre se vették, most meg, a mint a fáklya fénye feléje suhant, minden ház rámeredt, azután sorra mind rémülettel, hirtelen az arczára rántotta az árnyék fekete gyászkendőjét.

A prépostság háza előtt megállott a fáklyás katona. Galambos is megállott a szekérrel. Sárffy György leszállott, s a ki eddig hátul kuczorgott a saroglyában, az is leszállt. A fáklyás katona megkopogtatta az ajtót. A kukucskálón kiszólt valaki :

— Kegyelmed jött meg, Sárffy György uram?

— Isten segítségével megjöttünk!

— Megjelentem s mindjárt kimegyünk!

Sárffy György most odafordult Galamboshoz s így szólt :

— Szállj le, fiam, a szekérről, s állj a lovak elébe. Aztán ha elkészülünk, haza mehetsz. Nesze itt van egy ezüstpénz. A szekeret is neked adom. Megfizettem az árát annak, a kitől elhoztam.

A prépostság kapuja megnyílt, s vagy tizenkét pap jött ki egy csapat fáklyás emberrel. Elöl járt a prépost. Sárffy György elébe lépett, s meg-megcsukló hangon mondta :

— Meghoztam, uram, Lajos királyunk holttestét! Vegyék át tőlem az anyaszentegyház nevében . . .

Galambos, mintha villám vágott volna le mellette, megrendült, szinte megtántorodott, s úgy megszedült a feje, hogy alig látott. Mintha álom lett volna csak, úgy látta, hogy a papok a szalma közül kiemelnek egy gyalulatlan deszka-koporsót, felemelik a fedelét, a préposttal együtt megnézik a halott arcát, aztán négy pap a vállára emeli a koporsót, s lassan, méltóságosan viszik befelé a prépostság kapuján . . .

A koporsó után egyszerre feltört hangos zokogással az haladt, a ki a saroglyában jött idáig.

— Szegény öreg Mihály! — szólt a préposthoz Sárffy György — nem csodálom, ha nem bír magával, hiszen Lajos királynak ő volt a legkedvesebb belső szolgálja! . . .

A király szolgájának zokogása sokáig ott csengett Galambos fülében. Ezt hallotta folyton, míg a fáklyás katonával a kapuhoz visszaért, s ezt hallotta akkor is, mikor már az országúton a koromsötétben haza felé haladt. Az, hogy a király koporsóját ő hozta idáig, az, hogy előtte vitték be a halottat a prépostság házába, az mind nem volt bizonyosság arra, hogy a király csakugyan meghalt Mohácsnál, de a szegény Mihály, a szolga, a jobbágy szívéből felszakadt zokogás, az csakugyan megbizonyította, hogy óh, Lajos király nem jár a Tisza mellett, szűrben, paraszti ruhában . . .

Szerencse, hogy a nagyfejű kóczos kis lovak jól tudták az utat hazafelé, mert bizony Galambos nem igen törődött velük. A gyeplő a kezében volt ugyan, de nem is tudta, hogy hogy tartja, s míg kis lovai kormányzás nélkül is szépen hazafelé tartottak, gondolatai mint fékevesztett szilaj paripák száguldoztak az agyában. Hát meghalt Lajos király! Nem jár a Tisza táján! Nem fog össze többé senkivel! Mi lesz hát a föld szegény népével? Hány király fog uralkodni felette, s ki megyen rá a dülő törökre?! . . .

Mély, reménytelen keserűség ülte meg Galambos lel-

két, s valósággal fájt neki, hogy Lajos király halálát bizonyosan tudja. Óh milyen jó azoknak, a kik megjöttére reménnyel várnak; milyen jó azoknak, a kik azt tudják, hogy a király a Tisza mellett jár most valahol!

Galambos szeméből kiesordult a könny, s a mint így körütekintett a sötét éjszakában, úgy rémlett neki, mintha a fehérvári házakhoz hasonlatosan feléje meredő bús orcával jobbágy-testvéreinek ezrei állnának körülötte, s mintha a szél sikoltása azok hangjával kérdezné tőle:

— Igaz-e, Galambos, hogy meghalt Lajos király? Mondd meg, Galambos, igaz-e?!

Galambos megrázkódott. Nem, nem igaz! — harsant fel gyötrődő lelkében annak az eltökélésnek szava, hogy nem, ő nem lesz a hívő lelkek reménységének gyilkosa, s ha kerékbe törik, akkor se fogja soha senkinek se elmondani, hogy a szekeren vitte a megholt királyt, s hogy ő hallotta az elárvult szolga fájó zokogását! Ha majd meghallják, hogy az ország urai Fehérvárott nagy ünneppel eltemették Lajos királyt, hadd kételkedjenek a népek, hadd súgjanak-búgjanak, hogy ezt csak az urak akarják elhitetni a föld népével, hadd reméljenek, álmodjanak tovább s meséljenek arról, hogy itt vagy ott látták a királyt szűrben. paraszti ruhában...

Galambos, mikor így felfogadta magában az örök hallgatást, szinte kiegyenesedett a kóróülésen. Úgy érezte, hogy eltalálta, a mi ebben a dologban szent kötelessége, de aztán, hogy gondolata jobbágy testvéreitől visszaszállott a király fakoporsójához, a szíve azt súgta neki, hogy ha holtig tagadja is a király halálát, nem hagyhatja temetetlenül még sem! És e gondolatra egyszerre feléledt lelkében valami régi pogány emlék: hirtelen megállt a szekérrel, leszállott, aztán vigyázva, óvatosan, hogy el ne hullassa, szépen kihordta a szalmát a szekérből az útszélre, valami szárazabb foltra aztán féltérde ereszkedett, s három-négy helyen belecsiholt a kis kupaczbá. Az őszi éjszakában megnyirkosodott szalma nehezen fogott tüzet, de aztán jött valami fuvallat, s egyszerre lángbaborult az egész szalma-ösömő, s a piros láng a sötét éjszakában messzire világolva

úgy lobogott fel az égre, mint azok ősi vitézsége, a kik ott voltak, ott maradtak Mohácsnál.

Galambos térdelve nézte a lángot, csendesen levette a süvegét és szótalánul imádkozott. Aztán ellobbant a láng, a pernye alatt elhunyt a zsarátnak és az éjtszaka elfeketedett megint.

Még akkor is sötét volt egészen, mikor Galambos haza ért. Előbb ellátta a lovakat, aztán bement a házba. Mire belépett, a felesége már meggyújtotta a mécset.

— Úgy-e Fehérvárott járt kend? — kérdezte az asszony.

— Ott. Kaptam egy ezüstpénzt.

Az asszony a méces világához tartotta a ritka pénzt és sokáig nézegette. Aztán megkérdezte :

— Úgy-e ez Lajos király képe?

Galambos megrezzent, s halkán, nehezen felelt :

— Nem tudom . . .

— Aztán ki volt az, a kit kend Fehérvárra fuvarozott?

— Nem tudom. De a szekeret is nekem adta, a mivel mentünk . . .

Az asszony hirtelen az ura felé fordult.

— A szekeret is?! Akkor én tán jól gondoltam! Tudja kend, hogy mit gondoltam, mikor utánuk lestem és láttam, hogy valaki még van a szekéren?! Azt gondoltam, hogy talán — Lajos király jött meg titkosan a Tiszántúlról, s most így megyen be szekeren Fehérvárra . . .

Galambosnak a torkában vert a szíve. Nem tudott szólni. De azután, mikor észrevette, hogy a legnagyobb gyerek ébren van s lesi, hogy miről beszél az apja meg az anyja, megemberelte magát, s bár a lelke hangtalanul, némán együtt zokogott az öreg Mihálylyal, úgy mintha az útszélen gyújtott áldozati-tűz lángja lobogott volna fel a hangjában, — ezt mondta :

— Nem jól gondoltad ezt, anyjuk! Mert ha Lajos király megjön a Tisza mellől, nem így, hanem százezernyi szabad néppel jön meg, s a lova előtt hajtja, száz basával együtt, talpig vasban, a törökök császáraját! . . .

TUDOMÁNY.

Berzeviczy Albert történelmi műve.

Berzeviczy Albert: *Az absolutismus kora Magyarországon.* 1849—1865.

Első kötet. Budapest, 1922. Franklin-Társulat.

Berzeviczy valóban minden tekintetben előkelő író. Előkelő abban, hogy tárgyát a legnagyobb lelkiismeretességgel igyekszik kimeríteni. A ki ismeri történeti bibliographiánk hiányosságát, bámulni kénytelen azt a teljességet, melylyel Berzeviczy a tárgyalat kornak nyomtatott irodalmát felhasználja. Azt hisszük, hogy alig kerülte ki figyelmét valami elrejtett és felhasználható vonatkozás az irodalomban. A mellett nem éri be a nyomtatott forrásokkal. Kutatott a nagy bécsi levéltárakban, a magyar országos levéltárban, több fővárosi és vidéki kéziratgyűjteményben is. Az ily kutatást egy korszak sokalakú képeinek megrajzolására befejezni alig lehetséges, de Berzeviczy úttörő munkát végzett a kutatás terén is.

Úttörő annyiban is, hogy először tárgyalja önálló monographiában az absolutismus magyarországi történetét, melyre nézve eddig inkább csak összefoglalásokra vagy idegen írókra voltunk utalva.

Előkelő a szerzőnek történeti felfogása is. Bár magyar érzése s gyermekkori emlékei egyaránt arra készitik, hogy szigorúan elítélje az absolutismus kormányzatát, igazságot akar szolgáltatni az ellenfélnek is. Stilusa is előkelően tartózkodó. Távolról kerüli a subjectiv csapongást, jobban szereti az államiratok méltóságos ünnepiességét átvenni a történeti előadásba.

Könyve mindamellett érdekes az adatok bősége, az ítélet biztossága, az elrendezés világossága és az érzésnek a szabályos formákon is áttörő melegsége miatt.

A XV részre tervezett nagy munkából ez a kötet az első V részt nyújtja. Az I. részben bőven tárgyalja a szerző a szabadságharcz politikai mozzanatait. Ez a bőség nagyon helyénvaló, mert az önkényuralmat csak a szabadságharcz politikai okaiból érthetjük meg és másrészt a császári politika szervező munkáját már a szabadságharcz közben kezdi meg.

A fegyveres összeütközés okait kutatva a szerző szerencsésen

jellemzi az 1848-as törvényalkotás korszakát e szavakban: «Közös ügyek és érdekek létezése magyar részről is nyíltan elismertetett. Sajátságos színvakság nyilvánult azonban az akkori magyar politikában az iránt, hogy ezek a közös ügyek és érdekek miképen fognak a gyakorlatban érvényesülni.» És bár így a magyar politikát nem mentheti fel a felelősség alól, szilárdan ragaszkodik ahhoz az ítéletéhez, hogy az összeütközés alapoka s ezért a felelősség sokkal súlyosabb részének viselője is az a politika volt, a mely «a monarchia érdekeivel semmikép nem ellenkező 1848-iki magyar törvényeket előbb, teljes híján az őszinteségnek, elfogadta s azután azok visszavonásának eltökélt szándékával Magyarországon polgárháborút támasztott és a jogait védő nemzetet valósággal belekergette a forradalomba.»

Ezt a felfogását a szerző több súlyos érveléssel támogatja. Bizonyos, hogy ezzel érdemes munkát végzett, mert az osztrák írók nagyon szeretik az udvari politikát szinte minden felelősség alól felmenteni. Sőt a monarchia összeomlása óta is zavarja történeti tárgyilagosságukat az a gondolat, hogy a föderalizmus megmenthette volna a monarchiát az összeomlástól. Talán-talán megmenti, ha lehetséges lett volna a föderalizmus Magyarország területi épségének és jogainak megsértése nélkül. Azonban a monarchia két vezető nemzetének egyetértését lehetséges lett volna szilárdan megalapozni már 1848-ban is. Csak ki kellett volna találni a közös ügyek kezelésének azt a módját, melyet 1867-ben kitaláltak. De a politikai szenvedélyekkel a gondolat-szegénység együtt szokott járni és a szenvedélyek utóhatása alatt a két vezető nemzet az 1867-es alapnak értékét sem bírta kellően megbecsülni. Így azután elmaradhatatlan volt a monarchia tekintélyének hanyatlása. Valóban 1848-ban a szenvedélyek vihara közben nagy értékek megmegmentésének «jó alkalma mulasztódott el», hogy az osztrák írók egy kedvelt szavajárását alkalmazzuk.

A közös szerencsétlenségnek mind mélyebb átérzése talán még ki fogja fejleszteni az érzéket a tárgyilagosság iránt az osztrák és magyar történetírásban egyaránt, de most még csak védelmi helyzetben vagyunk és a támadásokkal szemben jó hasznát vehetjük Berzeviczy érveinek.

Ez érveken kívül támogatja még a magyar felfogás helyességét az a körülmény is, melynek ismeretét Berzeviczy kutatásainak köszönhetjük. Ezek szerint báró Krauss Fülöp, a Wessenberg- és később a Schwarzenberg-ministeriumok pénzügyministere, még 1848 szeptember végén ajánlotta az egyezkedést a magyar kormányval a polgárbátorú kikerülése végett. Krauss határozottan ellenezte az orosz intervenciót és még 1849 május 19-dikén is azt írja ő Felségének, hogy a

magyar ministerium kinevezése szentesített törvényen alapuló törvényszerű tény. Érdekes, hogy herczeg-Windischgrätz egy 1849 január 23-án kelt emlékiratában ellenezte a magyar alkotmány megsemmisítését. «A Magyarországon 800 évnél tovább fennálló alkotmányt» — írja a herczeg — «minden velejáró törvénnyel, intézménnyel és drága hagyománnyal együtt egészen megsemmisíteni s helyette merőben újat alkotni... lehetetlen.»

Berzeviczy kimutatja, hogy Windischgrätznek, mint magyarországi főparancsnoknak, állását már a magyarországi tavaszi hadjáratban szenvedett balsikerei előtt is végkép megingatták azok a mélyremenő ellentétek, melyek kormányzatának iránya és módszere tekintetében közte és a kormány között támadtak.

Szerzőnk könyvének II. részében a magyarországi rémuralmat ismerteti. Itt nem csupán a véres boszú szörnyűségei vannak felsorolva, hanem Magyarország politikai átszervezésének kísérletei is fel vannak tüntetve. Már 1849 közepe táján a kormány cselekedetei és intézkedései elárulták, hogy ekkor nagyjából meg volt állapítva a keret, melyben a pacificatio utáni szervezésnek mozognia kell majd. Egy július 7-ikéről kelt császári patens foglalkozott a magyarországi úrbérmegváltás fokozatos keresztülvitelével. Bach eredeti szándéka szerint a compromittált földbirtokosok a kártalanításból egyáltalán ki lettek volna zárva; Krauss pénzügyministernek köszönhető az a módosítás, hogy a «hűtlenek» csupán az előlegek kiosztásánál mellőzendők. Geringer, a császári biztos, július végén érkezett a fővárosba. Egyik jelentéséből szerzőnk kiemeli, hogy «tömerdek feljelentés érkezik, sok névtelen is, gyakran pusztá párt- és személyes gyűlölködésből eredő, úgy hogy lehetetlen valamennyit elintézni és sokszor olyanokat is szabadlábbon kell hagyni, kiknek elfogatása egyébként indokolt volna.» A szabadságharc leveretése után bár Haynau proclamatióinak hangja és a koronként közzétett haditörvényszéki ítéletek nyugtalanítók voltak, a nemzeten mégis bizonyos bizakodás vett erőt leginkább azért, mert egészen indokolatlannak látszott a lenyűgözött ország ellen a boszúvágnak féket eresztene. A kormány magatartása eleinte valóban ingadozónak látszott, hiszen Haynau augusztus végén panaszkodott, hogy akadályozzák őt a halálos ítéletek végrehajtásában. Komárom várának október 5-dikén történt kiürítése után Haynau-nak már nem volt többé oka a panaszra. Betű szerint akarták teljesíteni azt, a mit Jelačić 1849 júniusában írt herczeg Schwartzbergnek: «Herczeg úr, csúnya háború ez, azért semmi kímélet azok iránt, a kik azt előidéztek». Kár, hogy nem azokat büntették, a kik valódi előidézői voltak a háborúnak.

Nem akadt előrelátó és bátor férfiú a fiatal uralkodó környezetében, a ki figyelmeztette volna az október 6-diki gonosztettek ki nem törülhető következményeire. Sőt egy október 7-diki hivatalos jelentés Batthyányra czélózva el akarta hitetni a császárral, hogy «a magyar közvélemény szigorúbban ítélte el a bűnöst, mint a törvény, mert a közönségben a részvét egyetlen hangja sem szólalt meg, sőt a meghozott és végrehajtott ítélet általános helyeslése nyilvánult meg.» Ilyen igazságokkal táplálták az ifjú uralkodó lelkét. Elhitették vele azt is, hogy boldogítania kell Magyarországot újveretű alkotmánynyal.

Haynau 1849 október 24-én adta ki a rendeletet az ideiglenes közigazgatási szervezet és az arra vonatkozó végrehajtási utasítás életbe léptetéséről. Berzeviczy találó jellemzése szerint ez a munkálat a maga szervező részében tulajdonkép csak §-okba foglalta azt az ideiglenes közigazgatási szervezetet, mely az ország fegyveres meghódítása nyomán kialakult s a katonai és polgári közegek egymás mellé rendelésével oly zavart és kétértelműséget állandósított, mely tág kaput nyitott végfolyamatban a ministeri önkénynek. Különös gondot fordít arra a szerző, hogy kimutassa, mennyire elégtelenek voltak az 1848-ban felbízott nemzetiiségek is az új kormányzattal. Most már Mayerhofer tábornok, a ki felingerelte a szerbeket 1848-ban a magyarok ellen, ugyancsak összekülönbözött Rajačić patriarchával, hajdani szövetségesével. A horvátok, az oláhok, a tótok, a ruthének is panaszkodtak és zúgolódtak. «Ilyenképen az osztrák politika» — írja Berzeviczy — «mindazoknál, kiket felbízott, az egész vonalon csak elégedetlenséget aratott. Mindegyik fél háládatlansággal vádolta a másikat s alapján mindkettőnek igaza volt; mert a jogfosztásra való szövetkezésnek átka az, hogy teljes és tartós megelégedést egyik félnek sem hozhat.»

Tudjuk, hogy 1850 július elején már Haynau is megsokallotta a magyarok rendszabályozását és néhány önkényes kegyelmi rendelete miatt nyugdíjba kellett mennie. Haynau bukását Berzeviczy igen helyesen és szépen magyarázza meg a következő szavakkal: «Nagy tévedés volna azt hinni, hogy Bach s ministertársai szándékai Magyarországot illetőleg jobbak voltak, mint a tábornagyságot vagy akár megfordítva. És ha már történeti példát keresünk erre az esetre, azt kevésbé a Belisar¹ sorsában találjuk fel, mint inkább a Messer Remiro d'Orcoéban, a kit Cesare Borgia a leigázott Romagnában helytartójaként hagyott hátra s a ki ott az ő meghagyásából iszonyú

¹ Haynau emlegette e hasonlatot.

kegyetlenségeket követett el. Mikor aztán a mérték betelt, Borgia a romagnaiak kibékítése végett — kivégeztette helytartóját és élvezte a sanyargatottak halálját. Modernül enyhített alakban körülbelül ezt a szerepet szánta a Schwarzenberg-kormány a magyarországi Alteregónak; ez ügyesen kisiklott a bűnbak sorsa alól, bár el nem kerülhette bukását. Azért benne sem áldozatot, sem eltávolításában érdemet nem láthatunk.»

Könyvünk III. része a Geringer-provisorium idejéről szól. Tulajdonképp az 1850 szeptemberi «alkotmánystatutum» nem sokat változtatott az addigi helyzeten. Az addigi polgári biztosság helytartósággá alakult át, a ministeri biztosi állások megszűntek. Azonban a megcsonkított Magyarország öt kerületre és 45 vármegyére osztása megmaradt. Geringert megbízták a helytartóság ideiglenes vezetésével és kinevezték az öt kerületi főispánt.

Bach kedvét lelte az ilyen névcserékben és statutumgyártásban. A zsandárság természetesen megmaradt ez új rendezés után is. A politikai üldözésben a zsandárság szolgálatai kielégítőek voltak, a rablók azonban nem félték tőlük. Somogyban egy kanászbajtár levetkőztetett egy zsandárt s néhány napig parádézott ruhájában. «A zsandár» — írja a Pesti Napló somogyi levelezője 1851-ben — «nyakontörli a korcsmárost, ha néhány csöpp hiányzik mértékéből, de a fenyegető kalandorok erdei magányát töltött csövével még fényes nappal is megkeresni retteg.» Széchenyi tehát nem igen nagyított a Blickben, mikor a zsandárokat kigúnyolta. A régi pandurok hatásosabban üldözték a közönséges gonosztevőket, mint a zsandárok. B. Hauer ajánlatára Geringer szerette volna visszaállítani és újra szervezni a pandurságot, de Bach és Kempen a zsandárokat pártolták; 1851 októberében végleg megszüntették a pandurintézményt és a zsandárság létszámát emelték majdnem ezer emberrel. A zsandár dédelgetett kedvencze volt a Bach-rendszernek; a ki ellene szegült, egy 1851-diki rendelet szerint, a haditörvényszék előtt felelt érte.

De hiában volt minden politikai üldözés, zsandáruralom, németesítő törekvés, boldogító közigazgatás, a magyarság nem akart megbarátkozni a birodalomba olvadás gondolatával. Geringer legalább egyelőre magyar hivatalnokok kinevezését sürgette, hogy ezáltal a nép bizalma a kormány felé forduljon. De Bachék ettől a gondlattól idegenkedtek, még a kipróbált hűségű magyarra is gyanakodtak, egyáltalán Geringer működésével nem igen voltak megelégedve. 1851 őszén Albrecht főherceget nevezte ki a császár Magyarország polgári és katonai kormányzójának. Könyvünk IV. része a Bach-rendszer kialakulása czímen e kinevezéssel kezdődik. Bizonyos, hogy

a főhercegtől nagy erélyt vártak Magyarországnak a birodalomhoz való szorosabb csatolása érdekében. Hiszen 1851 végén formálisan megsemmisült a márczius 4-diki alkotmány, ekkor a császári akaratnak érvényesülése az egységes birodalomban erősebben ki volt emelve, mint 1849 óta bármikor. III. Napoleon államcsínye is csábította az ifjú császárt arra, hogy minden alkotmányos látszat eltávolításával szabad tetszése szerint uralkodjék a papíron egygyé olvasztott annyira különmemű birodalomban. Herczeg Schwartzemberg csak néhány hónappal élte túl ezt a fordulatot. Hirtelen halála szerzőnknek alkalmat ad arra, hogy jellemezze azt az államférfiút, a kire Széchenyi felháborodása örökké égő szégyenbélyeget sütött. Berzeviczy mérsékelt hangú jellemzése tulajdonkép igazolja Széchenyi felfogását. Macknak 1851—1852-diki összeesküvését igen részletesen és érdekesen beszéli el szerzőnk. Megállapítja, hogy Kossuthnak minő része volt e mozgalomban.

Ez a hamar felfedezett, gyászos végű mozgalom rosszul volt szervezve, de részesei hívebben fejezték ki az ország többségének hangulatát, mint azok a túlbuzgó óvatosak, a kik Ferencz József 1852-diki körútján loyaltásukkal tüntettek. Nem mondjuk, hogy minden csupaszín, mutató volt e tüntetésekben. Az ifjú uralkodó látogatása reményeket ébresztett a könnyen hívőkben, továbbá a fénynek, a hatalomnak és az ifjúságnak varázsa is tekintetbe veendő. Gondoljuk meg csak: a 70 éves Bólyai Farkas Marosvásárhelyen «Szívhangok» czímen latin, magyar és német versekben dicsőítette a fejedelmi vendéget. Vajjon a fellobbanó költői hév vagy a matematikus számító esze vagy mind a kettő együtt véve inspirálta-e Bólyait? A Mack-féle összeesküvés és a hasonló olaszországi mozgalnak fokozták a kormány kedvét a politikai üldözésre. Kiválóan jellemzi a kormány hangulatváltozását b. Vay Miklós elítéltetése.

A bárót 1850-ben még helytartói állással kínálják meg. A következő évben már haditörvényszék elé állítják Bach azon utasításával, hogy okvetlenül elítélendő. A halálos ítéletet még sem merték rajta végrehajtani, de kegyelemből várbörtönbe csukták az uralkodóháznak egyik legőszintébb hívét. E teljesen jogtalan és felesleges üldözésről jól jegyzi meg Berzeviczy, «hogy azt nem lehet másnak tekinteni, mint a conservatív főnemesség ellen dühöngő Bach hatalmi hóbortja jelét».

Az bizonyos, hogy a conservatív főnemesség sok kellemetlenséget okozott Bachnak. Gróf Apponyi György egy memorandumában ezeket írta 1852 elején: «A jelenlegi provisorium oly aggodalmakat s nyomott hangulatot, az új intézmények iránt oly általános ellenszen-

vet kelt, hogy a nemzet ma ezen érzelmeiben egységesebb, mint valaha». Albrecht főherczeg is érezte Apponyi ítéletének igazságát, sürgette is a végleges szervezést, végre hosszas előkészítés után 1853 januárjában megjelentek a kormány-rendeletek a magyarországi helytartóság, a megyei hatóságok és szolgabírói hivatalok berendezése és hatásköre, a bírói hatóságok szervezése, a fizetések és napidíjosztályok szabályozása tárgyában.

Megint új szabályzatok és új nevek. A kerületi főispánságokból most fiók-helytartóságok lettek. Ez a névcsere különben nem volt egészen ártatlan burokratikus játék. Az öt helytartóság szervezése az ország területi szétadarabolásának mintegy szentesítését és kifejtését jelentette. Az új szervezésnek magyarellenés élét még feltűnőbbé teszi az, hogy azontúl az idegen származású hivatalnokok sűrű raja lepte el az országot. Szerzőnk végig tekint a Bach-rendszer összes, igen hirtelen keletkezett reformjain s hibáikat el nem hallgatja, de végül kijelenti: «Minden elismerést nem szabad e reformok alkotóitól megtagadnunk. Különösen a felszabadult föld jogviszonyainak szabályozása egészben véve lelkiismeretes jogászi alkotás». A kötet V-ik és utolsó része az emigratio első éveinek történetét beszéli el, 1849—1853-ig. Ez a rész, mint elbeszélés, kiválóan sikerült. Érdeklődéssel kísérjük a szerzőt, a mint Törökországba, Párisba, Hamburgba, Genfbe, Brüsszelbe, majd Angliába és Északamerikába vezet, hogy az emigratio szenvedéseit, reményeit, csalódásait, viszálykodását és dicsőségét szemünk elé állítsa. Az elbeszélésnek középpontjában Kossuth Lajos neve ragyog. Mellette Szemere Bertalan, gróf Teleki László, Perczel kissé árnyékban maradnak. Az igaz, hogy Kossuth neve messze sugárzott. A szónok, a ki hajdan a magyar alföld népét, majd a pozsonyi és pesti országgyűléseknek rhetori mutatványokhoz szokott tagjait egyaránt lelkesedésre bírta gyűjtani, most az emigratio első éveiben a yankeeket és az angol liberalisokat a maguk anyanyelvén kényszerítette bámulatos szónoki phantasiájának elismerésére.

E szónoki sikereket nem gyakorlati eredményeik csekélysege után kell megítélnünk, hanem erkölcsi hatásuk maradandóságát kell tekintetbe vennünk.

Még ma sem múlt el hatásuk teljesen.

Midőn így csak szemelvényeket válogatva tekintettünk végig Berzeviczy könyvén, talán sikerült az érdeklődők figyelmét felhívni a könyvnek értékére és érdekességére.

Hisszük, hogy a még hátra levő kötetek a felkeltett várákozást igazolni fogják.

A. D.

Gyöngyösi István műveinek új kiadása.¹

Abban az évben, a mikor — mások sikertelen kísérletei után — Dugonics András végre kiadhatta a Murányi Vénus szerzőjének egybegyűjtött *Költeményes Maradványi*-t s inkább «az ész szerkesztető tudományával», mint forráskutatások alapján készült életrajzát, Turkeviden egy kis alkalmi színdarabot mutattak be, melyben Gyöngyösi szellemét is földézték. Úgy történt a dolog, hogy Földvári József, debreczeni ref. pap, 1796. decz. 9-én tartotta esküvőjét a turkevei lelkipásztor leányával, Erzsébettel s ebből az alkalomból a kálvinista Róma híres collegiumának költészeti osztálya a lakodalmas vendégsereget olyan előadással mulattatta, mely tárgyánál fogva a műkedvelő színészekhez, egyik főalakjánál fogva pedig az alkalmisághoz igen illett. Az egyébként jelentéktelen, de történeti szempontból figyelemre méltatható művet Bernáth Lajos tette közzé *Poétacenzura* címen. (Prot. isk. drámák. Bp. 1903. 263—291. l.)

Tárgya szerint nem egyéb, «mint a Debreczen környékén levő kisebb deákoskolák fogyatékos készülségének kifigurázása», ránk nézve azonban érdekessé teszi az a körülmény, hogy benne — egy lakodalmi előadás keretében — Phoebus közbenjárására a XVII. század előkelő házasságainak énekese is megjelenik s hálás megelégedéssel veszi tudomásul, hogy a költészetnek az az iránya, melyet ő honosított meg, még mindig gyönyörűséget szerez honfitársainak. «Hatalmas egék! — mondja Gyöngyösi, a diákok kezében levő könyveket nézegetve — ezek az én tulajdon munkáim! . . . Ezek a gyenge levelek azok, amelyek nekem oly szárnyakat adnak, hogy azok által a késő időre is elrepül hírem?»

A mit a játékos képzelet e kezdetleges terméke a költő dicsőségéről hirdetett, annak a valóságban is megvolt az alapja. A XVIII. század végének jeles írói nagyobbrészt aláírták volna azt, a mit az állítólagos szerző, Nagy István darabjának egyik szereplője kissé esetlenül így foglalt szavakba :

Az öröm, Gyöngyösi, igen éled bennünk,

Hogy tisztelőidnek szerentsénk van lennünk.

Körülbelül azt fejezik ki e sorok, a miről a lelkes Ányos Pál már 1777-ben biztosította jeles elődjét (*Gyöngyösi Árnyékához cz. költe-*

¹ Gyöngyösi István összes költeményei. A M. T. Akadémia megbízásából közléstesi Badics Ferencz. Bp. I. köt. 1914. XXVIII.. 519. l. ; II. köt. Bp. 1921. 504. l.

ményében): még van, a ki örül versszerző tűzésnek. Valóban a költő árnyékát aligha érné csalogdás, ha módjában lenne szelleme útjának további nyomait megfigyelni. Legalább azok az előljáró sorok és jegyzetek, melyekkel műveinek a M. T. Akadémia költségén újabban megjelent gyűjteményét a tudós kiadó, Badics Ferencz kíséri, följogosítanak e megállapításra. Érdeemes e kiadvány mellett egy percze megállnunk, mert öröndetes jele annak, hogy szellemi életünk multját illető tartozásaink,* ha lassan is, de törlesztésre kerülnek. Mikor kutatóink fájdalommal érzik a hiányát egy teljes, kritikailag rendezett Zrinyi-, Mikes-, Bessenyei-, Dugonics-, Gvadányi-, Kazinczy-, Arany- és Madách-kiadásnak,¹ jóleső érzéssel vehetik tudomásul, hogy a közel jövőben rendelkezésünkre fog állani a XVII. század legnépszerűbb költőjének egész munkássága oly rendezésben, mely a további buvárkodás céljainak immár minden irányban meg fog felelni.

Az eddig megjelent két kötet magában foglalja a *Rózsakoszorú*, a *Csalárd Cupido*, az *Új Életre Hozatott Charidia* és a levelek kivételével Gyöngyösi összes műveit. Az utóbb felsoroltakat a szintén kész, de még sajtó alatt levő harmadik kötet fogja hozni. A költő arczképe csak az egész gyűjtemény ismerete nyomán rajzolható ugyan meg véglegesen, maga a kiadás munkája azonban már az eddig látott részek alapján is megérdemli a szóvátételt s tegyük hozzá: a legteljesebb elismerést. A mikor ezt azzal a tisztelettel hangsúlyozzuk, a melylyel a bírálat az évtizedekre terjedő, önzetlen tudós munka előtt lobogóját meghajtja, a részletekbe menő ismertetés helyett legyen szabad csupán utalnunk arra, hogy ez a kiadvány — a maga nemében — minden eddiginél gazdagabb és pompásabb felszerelésű. Benne vannak Gyöngyösi Ovidius-fordításain, nászénekszerű, ismert elbeszélő költeményein, továbbá a Dédalos Templomá-n, Igaz Barátság Tüköré-n kívül a Mars és Bacchus Viaskodásá-ról szóló, meg Az Jó Vitézeknek Tüköre című mostanáig kiadatlan munkái, sőt egy Proserpina Elragadtatásá-ról szóló — Claudianus nyomán írt — újabban fölfedezett verses átdolgozása is. Az egyes darabok szövegét részint a fennmaradt kéziratok, részint az első kiadások alapján kapjuk. A gyűjtemény értékét és használhatóságát nagyban emelik azok a szövegkritikai, tárgyi és nyelvi magyarázatok, jegyzetek, utalások és mutatók, melyekkel az érdemes kiadó a további kutatás lehetőségének útját egyengeti.

Ezek a jegyzetek (I. köt. XXII. l.) megállapítják, hogy a több mint kétszáz évvel ezelőtt élt költő közvetlen hatása vagy egy szá-

¹ Csokonaié állítólag már útban van.

zada megszűnt ugyan, de «regényes tárgyai . . . szinte máig foglalkoztatják költőinket». A kiadó ezután felsorolja a Gyöngyösi-féle tárgyak későbbi feldolgozásait. Az itt közölt egybeállítás, melyből már Pekár Gyula Tatárabsága sem hiányzik, még kiegészíthető egy-két adattal. A ponyvairodalmi feldolgozásokat mellőzve megemlíthető, hogy Széchy Mária esetéről a XIX. század hatvanas éveiben balladát írt Papik Sándor. A két arannyal jutalmazott, harminczhat négy soros szakból álló költői próbálkozást A Pécs-lyceumi Irodalmi Kör Évkönyve (II. évf.) *Murány Vénusa* címen közölte 1863-ban. Egy másik, ennél értékesebb munka, viszont a Porából Megéledett Phoenix tárgytörténeti rokona: Versényi Györgynek Kemény János Szerelméről írt kilencz énekes nagyobb elbeszélő költeménye. (L. a szerzőnek Száll Az Ének cz. Kolozsvárt 1899-ben megjelent kötetében: 452—520. l.) A szorgosabb kutatás talán még egy pár rejtettebb vonatkozással is igazolni tudná Badics Ferencz fentebbi megállapítását, ezúttal azonban elég, ha végül utalunk arra, hogy a Kisfaludy-Társaság 1896. évi Lukács Krisztina-féle operaszöveg-pályázatára beküldtek egy Széchy Mária cz. 3 felv. pályaművet, továbbá az 1912. évi Teleki-pályázaton résztvett egy «A nagy úr» cz. szomorújáték, mely a Wesselényi-féle összeesküvésről szólt s költője a színpadra szánt alakok közt Murányvár úrnőjét és hűséges titkárát, Gyöngyösi Istvánt is szerepeltetni óhajtotta. (L. Akad. Értesítő. 1913. 367. l.)

Mint e futólagos megjegyzésekből látható, a Gyöngyösi név és témák ható erejét az idő még nem szüntette meg teljesen; a költő műveinek összegyűjtése tehát megérdemelte a reáfordított nagy gondot és fáradságot. Az új kiadás azzal, hogy Zrínyi jeles kortársának egész szellemi hagyatékát nyújtja s lehetővé teszi, hogy az eddiginél mélyebb pillantást vessünk e termékeny lélek alkotó világába, a magyar irodalomtudomány céljait jelentékenyen előmozdítja.

V. M.

GRÓF TISZA ISTVÁN RÓL.¹

Az eszme: Tisza István szellemi hagyatékát egybe-
gyűjtve, lehetőleg teljesen kiadni, az 1918—19. évek zavaros
és tisztátalan forradalmainak leküzdése után megindult álta-
lános, nemzeti restauratio első idejében megalakult Tisza Ist-
ván-emlékbizottság kebelében keletkezett.

Az ő halála első évfordulójának közeledte adta meg az
indítást e bizottság megalakítására. Az a club, a mely az ő
pártvezéri tevékenységének színtere volt s a mely az 1918-iki
Wekerle-kormány alakulásakor, a Nemzeti Munkapártnak
a kormánypártba való beolvadásakor ismét a «Nemzeti
Társaskör» nempolitikai jellegét öltötte föl, mint a Szabad-
elvűpárt föloszlásakor, volt az Emlék-bizottság létrehozója
és lett annak hajlékává is. Az a körülmény, hogy az Emlék-
bizottság első elnökévé Beöthy Zsoltot választotta, már jel-
zése volt annak, hogy nem politikai téren kívánja a letűnt
vezér hagyományait felújítani, nem is egyszerű szobor-
bizottság, hanem elsősorban és főképp a legmaradandóbb szel-
lemi, irodalmi téren kívánja a Tisza István emlékét megörö-
kíteni s a nemzetre nézve gyümölcsözővé tenni.

Éreztük mindnyájan a tátongó űrt, melyet közéletünk
legnagyobb alakjának tragikus kimulta hátrahagyott s minél
élénkebben éreztük, hogy nincs az élők között senki, a ki azt
az űrt betölteni hivatott és képes volna, annál inkább kellett
érezniünk a szükségét annak, hogy a mi Tisza Istvánról ránk
maradt, annak birtokát és hasznát biztosítsuk mindenképp
elárvult és szerencsétlenné lett nemzete számára.

Főképp gróf Károlyi Imre társunk buzgóságának sike-

¹ Bevezetés gróf Tisza István összes munkáinak kiadásához.

rülvén rövid idő alatt előteremteni az anyagi eszközöket, melyek nagy halottunk irodalmi hagyatékának közrebocsátására az akkori árviszonyok szerint elegendőknek látszottak, előállott a nagy szellemi vállalat mikénti intézésének kérdése.

Az Emlékbizottság érett megfontolás után azt határozta, hogy a magyar tudományos Akadémiát kéri föl az egész kiadás szerkesztésére. Az Akadémia viszont, érezve a feladat nehézségeit s az annak megoldásánál szem előtt tartandó nem csupán tudományos szempontok fontosságát, midőn a szerkesztésre kegyeletes készséggel vállalkozott, egyúttal szükségét látta e célból oly külön bizottság kiküldésének, mely az Emlékbizottság s a Történelmi Társulat kiküldöttjeivel egészítse ki magát.

Így jött létre a szélesebb és szűkebbkörű Szerkesztőbizottság. E bizottságnak rendelkezésére bocsátotta az Emlékbizottság a nála e nagy mű céljaira egybegyűlt összeget s a szerkesztés közvetetlen teendőire Balogh Jenő kéretett föl, nemcsak mint az Akadémia főtitkára, hanem mint az elhunyt nagy férfiú egyik legbizalmasabb munkatársa és barátja, ki teljesen be volt avatva az ő szellemi világába s ki a család szíves engedélyével az eddig nyilvánosságra nem került s talán éppen ezért legbecsesebb kézirat- és levélananyagot máris összeállíthatta.

Midőn közrebocsátjuk a gyűjtemény első kötetét, a Szerkesztőbizottság reám, mint elnökére ruházta azt a megtisztelő föladatot, hogy e kötetet tájékoztató bevezetéssel nyissam meg.

E feladat teljesítésénél nem szorítkozhattam az előszóírók rendes, inkább formai természetű teendőjére. Nem véltem magamtól megtagadhatni azt, hogy élve az alkalommal, a Tisza István szellemi hagyatéka iránt érdeklődő nagy magyar közönség számára följegyezsek egyetmást abból, a mit évtizedekre terjedő baráti és munkatársi viszonyom révén a kitünő férfiú egyéniségének benyomása, emléke gyanánt lelkemben hordozok s a mi talán azoknak is, kik őt közelebbről ismerték, róla alkotott képök némi kiegészítésére fog szolgálni.

Életpályám alakulása hozta magával, hogy a Tisza István rendkívüli egyéniségének, gondolkozásának és cselekvésének legközvetlenebb benyomásait életének oly pillanataiban vehettem föl magamba, melyek egész politikai szerepére elhatározók voltak.

Sok bizalmas megbeszélést folytattam vele, mikor a Széll Kálmán kormányzatának megfeneklése őt magánya elhagyására s a politikai fejleményekbe való belenyúlásra indította, mikor már 1903 nyarának kezdetén cabinetalakításra gondolt s utóbb, ugyanazon év őszén, cabinetjét meg is alakította. Miniszter-társa voltam másfél évig, vagyis első miniszterelnökségének egész idején át s mellette állottam ama nehéz parlamenti küzdelmek alatt, melyek csak rövid fegyverszünetektől félbeszakítva a november 18-iki házszabály-áthágáshoz s utóbb a december 13-iki parlamenti romboláshoz juttatták el a kormányt és pártját. Vele éltem át az 1905-iki választási harcot, a szabadelvűpárt bukását és kényszerű kormányon maradásunkat egészen a Fejérváry parlamenten kívüli kormányának megalakulásáig s utóbb a szabadelvűpárt föloszlásáig. Sűrűn leveleztem vele politikai passivitásunk egész ideje alatt, részt vettem a Nemzeti Munkapárt megalkotásában, mely voltaképpen az ő műve volt. Az ő bizalmából foglaltam el a képviselőház elnöki székét s az obstructió ellen alkalmazható rendszabályok körüli nézeteltérésünk távolított el arról. Csak utólag tanácskozhattam vele a véderőtörvényjavaslat erőszakos elintézése tárgyában, alig néhány percczel azután, hogy ő az elnöki székből a képviselőknek karhatalommal való eltávolítását először vitte keresztül. Nemes egyénisége nem vonta meg tőlem bizalmát akkor sem, mikor a parlamenti válság megoldása körüli felfogásunk ellentétei nyilvánvalókká lettek, sőt akkor sem, mikor második cabinetalkotása alkalmával hívását nem követhettem. Dicsekvés nélkül mondhatom, hogy mint egyszerű képviselő tovább is bizalmasa maradtam, hogy minden előállott nehezebb helyzetben közölte velem szándékát, meghallgatta véleményemet, sőt bevezetett eljárásának oly részleteibe is, melyek csak halála után lettek közismertekké. Szemlélője voltam annak az önfeláldozó tevékenységnek, melyet a háború

alatt a kormányzat és a politika vezetésében kifejtett ; láttam lelkére reáborulni a katastropha árnyait ; láttam önmegtagadását, melylyel szolgálatait a hazának még mellőztetése után is fölajánlotta s három nappal meggyilkoltatása előtt, mikor már a forradalom ott leskelődött az utcán, a legközelebbi összejövetel szándékával váltunk el egymástól -- utólszor.

Ha érintkezésiünk e mozgalmas képének összbenyomását akarnám megállapítani, azt csak abban foglalhatom össze, hogy Tisza Istvánt soha, a legnehezebb, a legválságosabb, az átlagemberre nézve legizgatóbb percekben sem láttam másnak, mint nyugodtnak, szilárdnak, elszántnak, a magaczeljaival tisztában levőnek s határozottságában hajlíthatatlannak. Ez az ő bámulatos szilárd nyugalma és határozottsága volt legnagyobb hatóereje az emberek vezetésében, azok megnyerésében és magához lánczolásában ; ez a suggestív erő adta meg hosszú időn át politikai életünknek archimedesi pontját, mely meg nem billent, a mikor minden ingadozott s ennek a szilárd pontnak a hiánya, mikor őt megbuktatni sikerült, tette lehetővé és siettetette a zavart, a züllést, végül az összeomlást.

Hevesnek csak annyiban és olyankor láttam őt, mikor az ellenkező nézet érvényesülésében veszélyt látott ; de ez is csak az erős meggyőződés heve volt, mely senkit elnémítani, megfélemlíteni vagy sérteni nem akart. Senki élesebb színekkel ecsetelni a hazát fenyegető veszélyt nem tudta, mint ő, de senki erősebben nem bízott hazánk megtörhetetlen erejében és jövőjében, mint ő. Ez a bizalom még a háború legnagyobb megpróbáltatásai idejében is őszinte, eleven és szilárd maradt. Csak mikor már szövetségeseink szétzüllesztésével a bukás elkerülhetetlenül állott előttünk, akkor láttam tekintetében önfeledt perceiben valami kimondhatatlan, mély szomorúságot ; de ajkaira a csüggedés egyetlen szava sem került még akkor sem ; egy hajókormányos benyomását tette, a ki az utolsó pillanatig változatlan szilárdsággal teljesíti a maga helyén kötelességét még akkor is, amikor tudja, hogy a következő percekben a hajóval együtt el kell merülnie.

Persze, ezt a hajthatatlan szilárdságát nagyon könnyű

volt politikai ellenfeleinek elvakult és végzetes makacsság, a maga egyedüli csálhatatlanságába vetett hit gyanánt megvádolniok.

Ez a vád alaptalan. Tisza Istvánt nagyon fiatal korában történt első összeövetelünk óta igen erős önérzetű, oly embernek ismertem meg, a ki a maga értékének és erejének teljes tudatában van s abból semmit elalkudni nem hagy. Majdnem azt mondhatnám, hogy önbecsérzete éppen fiatal korában volt nagyobb s utóbb, az élettapasztalatok hatása alatt mérséklődött. Másrészt saját megfigyelésem alatt végbement tények igazolják, hogy soha követelően vagy éppen erőszakosan nem törekedett a hatalomra. Szívesen félreállott és ment gazdálkodni, mikor látta, hogy a helyzet neki nem kedvez s a mikor a helyzet megzavarását veszélyesnek látta. Sokszor egyenesen fölkinálta a hatalmat másoknak és mikor arra került a sor, a legegyszerűbb segítő szerepével inkább érte be, mintsem hogy alattomosan vagy erőszakosan akadályokat gördítsen másnak az útjába. Egyáltalán nem volt hozzáférhetetlen az ellenvéleménynek : a kinél becsületes jóakaratot és őszinteséget föltételezhetett, annak véleménye iránt türelmes volt, sőt magam sokszor voltam tanúja. a mikor magát az ellenkező nézet által meggyőzetni hagyta, nézetét a másénak alárendelte.

Azt, a mit egyszer jönnek s a hazára nézve szükségesnek ismert föl, a mit célba vett s a minek keresztülvitelére vállalkozott, azt azután kíméletlen erélylyel végre is hajtotta. annak az útjából kész volt erőszakosan is eltávolítani az akadályokat. E tekintetben mindenesetre hibákat is követett el, de ne feledjük el, mennyivel súlyosabb hibát követtek el azok, a kik az ő teljesen igazolt céljai megvalósításával ugyancsak erőszakos eszközöket helyeztek szembe s őt másodszor is rákényszerítették az erőszakra, remélve, hogy az másodszor is bukását fogja okozni.

A kik kíméletlen erélyében zsarnoki hajlamot láttak, azok gondolják meg, hogy ő senkinek sem volt oly kegyetlen zsarnoka, mint önmagának. Önmaga fölött valósággal zsarnokoskodott : mikor felelős állásban volt, vagy mikor már felelős állásán kívül a hazát veszélyben látta, teljesen rabjává

tette magát kötelességeinek ; nem volt se éjjele, se nappala, valósággal emberfölötti munkát végzett, különösen a háború idejében. Már első miniszterelnöksége idejében mondta egyszer róla Ferencz József király, a ki pedig mintaképe volt a kötelességteljesítésnek, hogy túlsokat dolgozik, inkább másokat kellene dolgoztatnia. Atyjától örökölte azt, hogy a parlament elé kerülő javaslatok mindegyikébe oly részletesen be volt avatva, mint a szakminiszter ; néha még annál is részletesebben. Ámde a Tisza Kálmán idejében a kormányzati és parlamenti viszonyok sokkal egyszerűbbek voltak, könnyebb volt felettök uralkodni. A mellett Tisza Kálmán legnagyobb elfoglaltsága idejében sem változtatott megszokott életmódján, sőt szórakozásain sem. A tarokkasztaltól ritkán maradt el s már rendszeren hét órakor a club nagytermében sétált s végzett azokkal a bizalmasaival, a kikkel végezni-valója volt. Istvánt senki kártyázni nem látta, a háború idejében már a clubba is csak kilencz óra felé járt, pedig ott temérdek ember várt rá, úgy hogy a clubélet határai egészen eltolódtak. A clubbon kívül is számtalan emberrel érintkezett s a levelezésben bámulatosan lelkiismeretes volt ; mindenki kapott tőle választ s pedig olyat, melynek tartalmáról neki magának is pontos tudomása volt mindig.

Teljes odaadása a közügy iránt, emberi egyéniségének teljes fölszivatása az államférfíui egyéniség által még inkább megerősítette azok véleményét, a kik őt mint embert ridegnek, érzéketlennek tartották. Nagy csalódás ! Igaz, hogy az elérzékenyülést, mint valami férfiatlan dolgot, távoltartotta magától, sőt megmosolyogta ; de azért lelkéből a gyöngéd érzelmek éppenséggel nem voltak száműzve. Tapasztalhatták ezt olykor barátai is, de főképp a családi élet volt az, a melyben ez a gyöngédség megnyilatkozott. Házasságában is, de legkivált a gyermekek iránt. Íróasztalán mindig ott volt gyermekkorában elhunyt kisleánya képe. Bizalmas körben szabad folyást engedett a gyermekek — utóbb unokák — iránti szeretetének, a mely szinte megható volt ennél a kemény, erős embernél. Miniszterelnök korában is akármikor a miniszterelnöki palota márványtermébe gyűjtötte a rokonságbeli egész gyermeksereget s öröme telt hangos tombolásukban.

Az ő megítélésében vitásnak látszik az a kérdés is, hogy mint politikus mennyiben volt idealista, mennyiben a realpolitika híve? Ha realpolitikusként azt nevezzük, a ki nem elméleteket hajhász, nem elveken nyargal, nem a felhőkben, de a földön jár és valóságokkal számolva tetteiben, eredményekben, nem szavakban és hangulatokban akar érvényesülni: akkor Tisza István tetőtől-talpig realpolitikus volt. De az ő realpolitikája magasra tűzött, ideálisnak mondható céloknak szolgálatában állott. Ideálisnak voltak mondhatók céljai, a mennyiben azok teljes megvalósítását, a magyar nemzetnek hatalom, értelmiség, vagyonosság tekintetében oly magas polczra emelését, a minő előtte lebegett, a minőre rajongással vágyott, talán ő maga sem hitte egyhamar és egykönnyen elérhetőnek. De mindig e magasra tűzött célok mértékével mérte saját terveit, tetteit, mindig azokhoz közeledni igyekezett, soha azoktól eltávolodni nem akart, soha azokról megfeledkezni nem tudott. A realpolitikának azt a napról-napra éldegélő fáját, a melynek számára a régi Ausztria utolsó évtizedeinek nyomorúsága a «Fortwursteln» classikus kifejezését teremtette meg, ridegen elutasította magától.

Politikai idealismusa főképpen saját nemzete megítélésében nyilvánult. Paradoxonként hangzik, de úgy van, hogy ez a minden ízében magyar államférfiú nem ismerte a maga igazi mivolta szerint a magyar nemzetet. Hogy önkénytelen csalódásban ringatódzott-e vagy a nemzet megítélésében való optimismusa olyan «bátorító Macbeth-jóslat» volt-e, a minőnek Arany mondja Széchenyi jóslatát, a ki «kimondta, a magyar lesz, hogy legyen!» — nehéz volna eldönteni. Ő tényleg konstruált magának egy ideál-magyart, a minő, megengedem, hogy ismerősei körében — nemcsak az ő társadalmi osztályát értve — volt is nem egy; ezt az ideál-magyart általánosította azután és erősen, szinte fanatikusan hitte, hogy az a magyar nemzet nagy átlagának megfelel s erre a típusra alapította politikai számításait, reményeit és álmait. Hogy ebben csalódott, az életének legtragikusabb, de egyúttal legnemesebb csalódása volt, melyért valóban nem volt oka szégyenkeznie. A hogy én ismertem őt, neki az élettől való

megválás kevésbbé volt fájdalmas, mint annak a látása, hogy Magyarországon az úgynevezett októberi forradalom és a Károlyi Mihály pajzsraemelése egyáltalán lehetségessé vált. Ő e részben kétségkívül illúziókban élt, — hisz még három nappal halála előtt operett-forradalmároknak nevezte azokat, a kik a fölfordulást utóbb megcsinálták; ez illúziója nélküli talán sok tévedéstől ment maradt volna, de vajjon nem nélkülözte volna-e akkor lelkének legnemesebb lendületét?

Ez a politikai idealismusa szorosan összeforrt bizonyos puritanismussal, melyet oly könnyű volt felületes szemlélőnek cynismussal tévesztetni össze. Mert ő törekvéseiben csak a Széchenyi szerint már «megtisztult», «kiművelt agyú», «az oknak népé»-vé lett magyart tartotta szem előtt: gyűlölt és megvetett minden szóvirágot, cziczomát, ámítást, tetszetős hamis látszatot s ezt a szigorát még nemes külsejének bizonyos fokú elhanyagolására is kiterjesztette. Mert maga vissza-utasította a hízélgést, joga volt azt másoktól is megtagadni. Nem szűkkeblűség, nem fennhéjázás, csak mások megbecsülése volt az nála, ha föltételezte másoknál is, hogy nem hajhásszák az üres bókokat, az elismerés ömlengéseit, a tömjénezést s nem akart senkit ily olcsó és léha eszközökkel megnyerni magának. Csak az igazsággal akart hatni, csak igazságot kívánt másoktól is; az igazság pedig — úgy vélte, — nemcsak nem kívánja meg, hanem kizárja a czikornyát, a dagályt és a hatáslesést.

Ez a puritanismusa és az, a mit a nemzet felől táplált optimistikus véleményéről mondtam, magyarázza meg viszonyát a népszerűséghez.

Szellemi fölnye, szónoki temperamentuma, hírneve, szavának súlya és félreismerhetetlenül mély meggyőződése biztosították neki a meghallgatást mindenütt a vélemények legerősebb tusájában is. Ha a parlamentben néha lehurrogni próbálták, az rendesen műdüh volt, a melyet mozgásba hoztak, mert félték annak, a mit mondani akar, hatásától az országra. Tudott nagy tömegekre is hatni; volt benne agitatórius képesség, — ezt megmutatta a nemzeti munkapárt szervezésekor, — de ha e téren sikerei voltak, ezt sohasem köszönhette meggyőződése megtagadásának vagy a szenved-

délyek porondjára való leszállásnak, hanem egyedül annak, hogy mikor az agitatio útjára lépett, a megelőző sok ámtástól megcsömörlött lelkek szívesen nyíltak meg az igazság egyszerű, gyakran fanyar szavának.

Tartósan és széles körökben népszerű tulajdonképpen sohasem volt ; ezt kizárta puritanismusa mellett az a körülmény, hogy megnyerni mindig csak az idealjának megfelelő kisebbséget igyekezett és hogy még az értelmiség körében is ádáz gyűlölet vetett gáncsot gyakran lépteinek.

És mégis, volt pályájának egy pontja, a melyen a sohasem keresett népszerűség érett gyümölcsként hullott ölébe, a melyen akarata ellenére ünnepezték, csodálták, mindig újra hallani kívánták, a mikor majdnem az egész ország ellenmondás nélkül, szívesen ismerte el vezérének.

Ez az időpont a háború kitörése volt.

Csodálatos, de úgy van, hogy Tisza István ezt a rövidéletű, zajos népszerűségét tulajdonképpen egy nagy tévedésnek köszönhette.

Habár nemzetünk a háborút nem kívánta, mikor ránk kényszerítették, lelkes elszántsággal vette föl a harcot. Ennyiben a háború, kitörése percében nálunk népszerűnek látszott. Önérzetünket vérig sértették a sokkal alantasabb nemzetek részéről évek során át béketűrőssel elviselt kihívások ; elkeserített a létünk ellen irányuló aknamunka, melynek világos jeleivel saját földünkön is találkoztunk s a mely szolgálatába fogadta a külföld publicistikájának nagy részét. Úgy látszott, hogy most botorul és vakul ellenségeink követelik a leszámolást s hogy erre a leszámolásra az idő és a körülmények kedvezőbbek, mint valaha. Csak leszámolást akartunk, de alaposat ; hódításra nem is gondoltunk ; csak ezeréves birtokunkat, jogunkat a jövőre akartuk a folytonos támadások ellen biztosítani.

És a közhit az volt, hogy a tétovázás, a bátortalan megalkuvás politikájával szemben Tisza mondta ki a «ne tovább»-ot. Az ő erélyes hangjára vélt mindenki a Belgrádba küldött ultimátumban ráismerhetni, az ő kemény kezétől várta mindenki a háborúnak gyors és kedvező befejezéshez juttatását ; általánosan el volt terjedve, hogy ő és a német császár meg-

értették egymást és megegyeztek egymással az iránt, hogy most a tettek terére kell lépni.

Ez a közhit hozta meg népszerűségét, a mely egyértelmű volt az elháríthatatlanná vált háború helyeslésével s az elszántsággal, annak megpróbáltatásait egészen a kívánt és biztosan remélt sikerig bátran kiállani. Tisza természetének talán legjobban az felelt volna meg, ha fölvilágosította volna a közönséget a felől, a mit ma mindnyájan tudunk, hogy ő mindent elkövetett a háború elhárítására, a közös miniszertanácsban és a királynál a békés kiegyenlítés minden eszközét kimerítette s mikor az összeütközés elkerülhetetlenné vált, követelte és keresztülvitte a háború céljainak szigorú korlátozását. Hogy ezt nem tette, bizonyára nem azért történt, mert kéjelegni akart a nem keresett népszerűségben, hanem azért, mert nem akarta a népszerűséggel együtt a felelősséget is másokra hárítani s nem akarta aggodalmait leleplezésével az akkor szükséges harczy kedvet lelohasztani.

Ünnepeltetése eme napjaiban a fővárosi közönség tüntető kedvét nem vette nagyon komolyan; mosolyogva beszélte el néha a clubban, hogy ma ismét egész éljenző sereg kísérté el a kapuig, a mi neki oly szokatlan volt! Hanem, hogy a hívásoknak megfelelően kilépjen az erkélyre és lelkesítő beszédet intézzon a tömeghez, arra már kapható nem volt; erre másoknak kellett vállalkozniok.

Őszinte öröm sugárzott azonban arczáról, mikor egyszer Bécsből, a királytól gépkocsin térvén vissza Budapestre, útja a Dunántúl városain és falvain keresztül váratlanul egész diadalmenetté alakult. Ebben csak a nemzet harczrakészségének és elszántságának jelét látván, megelégedéssel s a jövő iránti bizalommal beszélt róla.

A ki a tömegpsychológia törvényeit ismeri, az nem csodálkozhatott fölötte, hogy mikor a háború koczkája balra fordult, ugyanazok a téves föltevések, a melyek a harcz kitörésekor Tiszát a népszerűség karjaira emelték, most vád- és szemrehányás gyanánt fordultak ellene. Ő egykedvűen viselte a gáncsot, úgy, mint előbb az ünnepeltetést. Ha előbb politikai okokból tartózkodnia kellett az igazság kimondásától, most büszkesége nem engedte meg, hogy azt ment-

ségéül használja föl. S így élete utolsó napján hallania kellett, a mint ugyanaz az utczai tömeg, a mely négy év előtt éljenzajjal kísérte, teli torokkal kiáltotta feléje a «deszítsd meg»-et!

A Tisza politikai egyénisége körül csoportosuló nagy-érdekű problémák egyike az is, hogy liberalis vagy conservatív politikusnak tekintendő-e?

Persze, ma e fogalmak meghatározása és tárgyilagos megítélése is nagy nehézségekbe ütközik. A bennök rejlő ellentéteket sokszorosan elmosták az újabbkori fejlemények s kivált nálunk, napjainkban a piaczi ékesszólás a liberalismus leszólásának egész hanglétráját vette használatba.

Tisza István politikai pályája a sokáig atyja vezetése alatt állott liberális ærából indult ki. Az akkor uralkodó kormányokat és pártot sokan túlságosan, sokan nem eléggé liberálisoknak tartották. A nyugati nemzetek egykorú politikai fejleményeit tekintve az akkori Magyarország például a földbirtokviszonyok s különösen a választójog kérdéseiben mindenesetre inkább a conservatív és aristokratikus, mint a liberalis és demokratikus államok közé volt sorolható. Tisza István éppen ezekben a kérdésekben exponálta magát a conservatív irány mellett már a liberális ærában. Mint realpolitikus éppenséggel nem átalította a szerzett tapasztalatok és a mutatkozó politikai szükségességek szerint módosítani politikai fölfogását; így például a nemzetiségi kérdésben kivált iskolai téren némely kétes értékű engedménnyel határozottan eltért nemcsak a Tisza Kálmán vagy éppen Bánffy alatt, hanem a saját első miniszterelnöksége idejében is követett nemzetiségi politikától. Liberalis és conservatív szempontból ez az elhajlás mindenesetre inkább a szabadelvűség irányának kedvezett.

Egyébként egyéniségének, fölfogásának szereplése ideje alatti fejlődése inkább a conservatív irányhoz vitte őt közelebb. Határozottan a conservatív irányt képviselte mindvégig a választójog kérdésében és tudjuk, hogy ez szolgáltatta az ütközőpontot a második miniszterelnökségtől a háború utolsó évében való megváltására.

Azt hiszem, e kérdésben való magatartása a jövő politikai bírálatának legtöbbet vitatott tárgya lesz. Bármennyire

osztottam azokat a szempontokat, melyekből ő az általános választói jogot megítélte, bármily világosan állanak előttünk a rombolások, melyeket az általános titkos választói jogra alapított demokratia eddig mindenütt végbevitt, magam is azt hiszem, hogy késedelmünk a választójog valóban demokratikus kiterjesztése körül, mely különben nem egyedül Tiszának róható fel, többet ártott, mint használt nekünk. A nemzetiségek aránytalan parlamenti képviselte az egyedüli egészen vissza nem utasítható vád, melyet ellenünk a nemzetiségek elnyomása czímén megrontásunkra emeltek; és a sociáldemokratia kimaradása a parlamentből volt mindenestre egyik főoka annak, hogy e párt minden parlamenti iskolázottságot s minden parlamenti felelősségérzetet nélkülözött, mikor az összeomlás váratlanul az ő kezébe játszotta a hatalmat s a multaktól nehezen terhelve jelent meg végre parlamentünk porondján.

Határozottan liberalis volt Tisza a szellemi és gazdasági szabadság kérdéseiben; ha e téren a háború alatt megszorító és kényszerítő rendszabályokat volt kénytelen életbeléptetni ezt nem változott politikai meggyőződésből, hanem éppen csakis a háborús állapot miatti szükségből tette s rendszabályai többnyire mögötte maradtak azoknak, melyeket azóta a kormányzat háborús állapot nélkül is alkalmazásba vett.

Végül kötelességem, mikor munkáit közrebocsátjuk, Tisza Istvánról mint íróról is megemlékezni.

Gazdag lelke, szelleme, nagy műveltsége mellett ő nem maradhatott irodalmi és művészeti érdeklődés és hajlam nélkül. Irodalmi és művészeti hajlamaiban bizonyos egyoldalúság nyilvánult, hozzátehetem, önkénytes, tudatos egyoldalúság. A zenében például oly mélyen meg volt győződve, hogy Beethovenon és a magyar népdalon kívül semmi más nem érdemli meg közelébbi érdeklődését, hogy e hajlamai sérelmét látta volna benne, ha figyelmével más terekre is elhatolni próbált volna. Kissé egyoldalú volt, bár magában nagyon rokonszenves rajongása Aranyért is, melynek egyszer megpróbálta æsthetikai magyarázatát adni. Bizonyos ridegséggel vonta meg tetszése és megértése határait a képzőművészeti alkotásokkal szemben is.

Életpályája, közéleti szerepe hozta magával, hogy a tollat főleg mint publiczista forgatta. De már az a körülmény is, hogy mikor az Akadémia tiszteleti tagjává választotta, sietett — a mire nem volt kötelezve — egy nagyérdekű történeti értekezéssel széket foglalni, elárulta, hogy az Akadémiához nemcsak mint a közélet kitünősége, hanem mint író is akar hozzátartozni. A Kisfaludy-Társaság őt főképp mint a szónoklat mesterét választotta be kebelébe; ott a közbejött háború és a katastropha már megakadályozta benne, hogy a szívesen fogadott választásnak székfoglalóval is megfeleljen.

Az irodalomhoz való viszonyának — úgy a hogy azt ő felfogta — talán legérdekesebb jelensége az a szerep volt, a melyet az első és második kormányzati működése közötti időben az általa alapított *Magyar Figyelő* című folyóirat szerkesztése körül vitt.

Valóságos szellemi vezetője volt ennek a nem hosszú életű, de kétségtől értékes és számottevő irodalmi vállalatnak. Egész kis írói gárdát gyűjtött maga köré, munkatársaival megbeszéléseket folytatott, tervszerűen irányította a munkát, befolyt az anyag választásába, a szerepek kiosztásába, az elfoglalandó álláspont meghatározásába; befolyt eszmeesere, tanácskozás útján, sohasem véleménye erőszakolásával.

A saját írói jellege megfelelt azoknak a tulajdonságoknak, a melyeket nála mint politikusnál megismertünk. Egyénisége oly eredeti, oly jellegzetes, oly teljes és magában lezárt volt, hogy azt a tollal kezében sem tagadhatta meg. A tér, a melyen mozgott, sem volt oly szétterjedő, hogy szellemének sok változatát mutathatta volna föl. Államiratokon, politikai szónoklatokon, hírlapi polemiákon, többnyire politikai tárgyú levelezéseken, közgazdasági és közigazgatási értekezéseken kívül szerkesztett az egyházi élet körébe vágó beszédeket, könyvismertetéseket, a legújabb kor történetéből merített fejtegetéseket. Politikai tárgyú munkái a közéletből ismert fölfogásának kimélyítései, törekvéseinek bővebb indokolásai, az ellenérveknek és ellentétes törekvéseknek, melyekkel találkozott, behatóbb czáfolatai. Az egyházi élet köréből merítettek őt, mint egyházának meggyőződéses, hű és buzgó fiát mutatják, a ki azonban a saját egyházában is a

lelki élet föladatai mellett mindig ott látja a nemzet erősítésében és fölvirágoztatásában való közreműködés magasztos hivatását. A történelemben nyomozza az okokat és a hatásokat s szembetűnően törekszik tanulságokat vonni le a gyakorlati politika számára is.

Stílusa egyszerű, természetes, világos, mint beszédje volt és törzsökösen magyar zamatú; előadását a meggyőződéssel heve melegíti át, a mely hamar és könnyen csap át a polemiába is, a polemiában olykor éles, de mindig csak a meggyőzés célzatával. A szóvirágokat mint író is kerüli; mikor a tárgy fontossága, a cél magasztossága, a veszély nagysága már-már magával ragadja őt, akkor sem veszíti el önuralmát, nyugalját, komolyságát s szemlátomást tereli vissza önmagát a céltudatosan kijelölt mederbe.

Meggyőződésem szerint Tisza mint író is mindig előkelő helyet fog különösen Magyarország publicistikájának történetében elfoglalni és az Akadémia kötelességet teljesített, midőn összegyűjtött munkái kiadására vállalkozott.

E bevezető sorokban nem kerülhettem el, hogy a Tisza egyéniségének méltatásánál politikai kérdéseket ne érintsek, mert hiszen e gyűjtemény is túlnyomó részében politikai beszédeket, cikkeket, iratokat és leveleket fog tartalmazni. Azonban gondosan tartózkodtam attól, hogy őt megítélve életéből és működéséből következtetéseket és tanulságokat vonjak le actuális politikai feladatok számára. Ez nem ránk tartozik, de nem is hiszem, hogy bárki, még az elhunyt legbizalmasabb barátja is hivatott és képes volna ma megmondani, hogy hazánk jelenlegi rettentő helyzetében Tisza István mit mondana és mit tenne? Tacitusnak Agricoláról mondott szavait alkalmazva a mi nagy halottunkra: «posteritati narratus et traditus superstes erit», világos előtttem, hogy a mi feladatunk ma csak az lehet, a mit a «traditus» szó fejez ki. Át akarjuk adni híven a magyar nemzetnek azt, a mit számára Tisza István hátrahagyott és rá akarjuk bízni minden becsületes és józan magyarra, hogy a mit tőle tanul, azt házája javára és üdvére fordítsa.

BERZEVICZY ALBERT.

AGRÁRPOLITIKA.

Könyvének egyik fejezetében Buday¹ áttekintést nyújt agrárpolitikai irodalmunkról s csodálatos, hogy a tipikusan agrár Magyarországon milyen gyér a termés, melyet a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó munkákban máig be tudunk takarítani. Minden új hajtás, melyet az agrárpolitika hazai elhanyagolt mezején fel tudunk fedezni — akár a theoria szülte, akár a gyakorlat teremtetten meg — értékes ígéret ezért, melynek fejlődését gondosan kell figyelni.

Valószínű, hogy azok a tanulságok (Buday is utal erre), melyek a háború elszigeteltségében küzdő nemzetek számára a közelmúltban felgyülemlettek; melyeket a békeszerződések elevenen érvényesülő hatásai gyarapítanak s a melyek földreutaltságukat jobban, mint valaha kiélezték, — friss lendületet hoznak majd az agrárpolitikai tanulmányokba. A mezőgazdasági munka fontossága s e munka feltételeinek biztosítása rég nem látott erővel emelkedett kényszerű elismerésre s úgy láttuk, hogy az agrárérdekek támogatásának ellenzői közül sokan engedték le lábukhoz a fegyvert, melyet előbb keményen forgattak.

Kérdés, az agrárpolitikai munkálkodásnak ez az eredményekben gazdagnak sejtett korszaka részletkutatásokban fogja-e előbbrevinni a tudományt, vagy pedig a vitaanyag rendszerezésével fog szolgálatokat tenni. Az előbbi iránynak talán még időre van szüksége, hogy becses alkotásokat nyerjünk tőle. Addig azonban, míg az a jól felkészült írói gárdánk — melynek egyik-másik tagja máris

¹ Agrárpolitika. Irta: Buday László, Budapest 1922. Németh József kiadása.

jelét adta rátermettségének — másokkal kiegészülve nem fog elindulni új csapásokon, örömmel kell fogadnunk mindazokat a törekvéseket, melyek a tudomány és praxis vívmányainak összefoglalásával kívánják tisztázni a fogalmakat s növelni az agrárpolitikai kérdésekkel foglalkozók körét.

Buday agrárpolitikája az utóbbi szakba vágó jeles munka, mely világos célkitűzésével, könnyen áttekinthető rendszerével s rendkívül folyékony, elegáns és szellemes stílusával kétségtelenül alkalmas lesz arra, hogy olvasóinak az agrárpolitika iránt ébredező érdeklődését kifejelessze.

Ha végig olvassuk a könyv fejtegetéseit, önkéntelenül is erőteljes hitünkkel válik annak vezérgondolata. A változás, a fejlődés örök törvényének alapján álló szerző minden sorában utal arra, hogy a földtulajdon, s a földért ve-rejtékező munkáskéz viszonyának alakulásában nincs nyugópont s a legjobbnak vélt, megmászhatatlannak hitt rendezések is csak ideig-óráig tudják az új idők meg-meg-induló viharát kiállani. Hiába akarja az emberi elme kiegyenlíteni az ellentéteket, melyek a földtulajdon jogrendjében s a birtokviszonyokban egyre megnyilvánulnak, minden szabályozás új bajok forrásává lesz s egy sem jár megelégedéssel. Bölcs mérséklet már most a bár elavulttá vált rendszerek elvetésében, óvatos eljárás az újabbak kiépítésében, a szélsőséges indulatok lecsendesítése a konkrét intézkedéseknél: ezek nagyon megszívlelendő tanulságok szerző okfejtésében, melyeket az agrárviszonyok intézményes szervezésénél mindenkor szem előtt kellene tartani. Ha a valóság ezzel szemben mégis az, hogy az átalakulások többnyire robbanásszerűen történnek meg s az előkészítés, vagy a kivitel hosszadalmassága az egymással szemben álló szenvedélyeket túlzottan hevíti: egy okkal több arra, hogy az agrárpolitika intensív művelésével iparkodjunk a fejlődés útjait jó előre kijelölni s a válságok hatását ilyképen tompítani.

Ez a pár megjegyzés körülbelül sejteti már azt is, hogy a szerző milyen féltő szeretettel foglalkozik a föld problémájával. Tényleg úgy van; az anyaföld iránt való meleg

vonzódás csillámlik ki minden szavából, a subjectív érzés hangja néha, melynek érvényesülésétől maga is tart kissé, mikor az előszóban miatta mintha védekeznék. Felesleges aggodalom; ha a tudományban általánosságban az elfogulatlan, szigorú tárgyilagosságra kell is törekednünk, az agrárpolitika területe az ősi emberi ösztönök birodalmával határos, a hol az emberiség egyetemes érdeke kívánja meg azt, hogy ne riadjunk vissza a létfenntartási eszközöket termelő osztály kivételezésétől. Az agrár irányzat, melynek a mercantilista felfogással nálunk is olyan élénk összeköttetései voltak, sokat érő támogatást nyert szerző érdeknélküli állásfoglalásával, melynek rövid foglalata az, hogy a mezőgazdasági termelést minden téren jobban kell védnünk, jobban támogatni a termelés egyéb ágainál, mert ha átmenetileg olykor úgy látszik is, mintha a gazdaosztály könnyebben vívná meg harcát a természettel és a tőkenélküliséggel szemben, ezek az időszakok csak tiszavirág-életűek; csak rövid megszakítások abban az örökös küzdelemben, melyet az ember itt jobbára magára hagyatva folytat a mostoha körülmények ellen.

Buday szerint az agrárpolitika azon tényezők rendszeres vizsgálata, melyek megfelelő együttműködésével az emberiség javára a mezőgazdasági termelés a legsikeresebben és legcéltudatosabban folytatható. Szerző tehát hangsúlyozza az általános emberi szükségletet, melyet elébe helyez a gazdálkodó nép érdekei külön kiemelésének. Magam részéről is szerencsésnek tartom ezt a definitiót, mert hiszen így az agrárpolitika sokkal tágabb perspektívát nyer. Ha az iparos-, a kereskedő- stb. osztály is átérzi tudatát annak, hogy a mezőgazdasági osztály munkája nem szűk látkörű osztályérdeket szolgál, ha megismeri azt, hogy a mezőgazdaság védelme valójában az ő javát is szolgálja, egyfelől az ellentétek fognak a különböző osztályok között lemorzsolódni, másfelől a felesleges harcok elkerülésénél megtakarított erők tudnak más téren inkább elhelyezkedni.

A könyvnek csaknem fele a földbirtok sajátos problémáit vizsgálja át. Elsősorban a földtulajdon kifejlődését,

tömör vázlatban nyújtva azt a legkorábbi időktől a földnek a francia forradalom után Európaszerte bekövetkezett úgynevezett felszabadulásáig. Az ipari fejlődés, a népesség gyors növekedése, a humanitás magasabb szempontjai s az élelmiszerek csökkenő szaporodásától való félelem voltak azok a legfőbb rugók Buday szerint, melyek a jobbágyrendszer eltörléséhez s az ehhez kapcsolódó földtehermentesítéshez vezettek (16. l.). Mindmegannyi ok tulajdonképen mást is jelent; az emberi szellem kibontakozását, a termelés jobb rendszerére való átmenetelt s a szabadság eszméjének térfoglalását stb., ha ezekre a szerző nem terjeszkedett is ki.

A földbirtok sorsát a felszabadítás után az egész munkának véleményem szerint egyik legszebb, legmegkapóbb szakasza fejti ki. Az a szabad verseny, melyet ekkor a földet művelők talán reméltek, sehogysem tudott kialakulni. A földnek nagyobb vagy kisebb termőképessége volt az első gátló akadály, mely a mezőgazdasággal foglalkozók egymás közti viszonyára gyakorolt befolyást. A földrajzi elszigeteltség, mely az őstermelő osztályt a cultura eszközeitől többé-kevésbé elzárja, már a más osztályokkal vívott harcban érvényesült károsan. S mindezekhez járult az, hogy az őstermelő alig vagy csak sok áldozat árán tudja megszerezni a tőkét, melyre pedig a termelés hatályosabbá tétele érdekében mindenkiét meghaladó mérvben van szüksége. A helyzet így válságossá lett. A korábbi birtokos régi munkásait elveszítve, kapott (vagy nem kapott) váltságösszege ellenében nem tudott beruházásokat eszközölni s az új gazda szellemi és anyagi fegyverzete is silány volt az önálló gazdálkodáshoz. Csoda-e ezért, ha a közép- és nagybirtokok földesurai a vagyoni züllés útjára térültek s helyükbe sokfelé az ingó tőke tulajdonosai húzódtak fel, hogy gyakran ismét visszaszülyedjenek a birtoktalanságba? A kisbirtokos osztály körében sem voltak rózsások az állapotok: eladósodás felé csúszott az is s termelése is elgyöngült. A helyzetet itt még csak rontotta az öröklés rendszere s a folytonos elaprózódás, melynek a nép körében kitalált ellenszere: az egyke-rendszer a népesség szaporodásának

alattomos ellenségévé vált. A felszabadulás áldásait, mondja Buday, nagyrészt megghiúsította tehát az emberek értékében és erejében rejlő örök egyenlőtlenség s az, hogy sem a régi földesúr, sem a régi jobbágy a bekövetkező gazdasági küzdelemre nem volt eléggé felkészülve. A mezőgazdasági termelés zavarát — mint egykor Rómában a hispaniai és sicíliai olcsó gabona versenye — teljessé tette azután a tengerentúli államok megduzzadt productiója; a birtokmegosztás helytelenségéből eredő bajoknak okos gyógykezelése — a mi akkor elmaradt — lenne szerző szerint az egyetlen mód az ó-kori demokratia bukása megismétlődésének kikerülésére.

A művelés és üzemvitel rendszereinek ismertetésénél is sok érdekeset mond el szerző, ha nem is követhetem fenn tartás nélkül azon az úton, melynél a saját kezelés és a haszonbérlet közgazdasági mérlegét elkészíti. Bár e részben nem tudtam teljesen határozott véleményt alkotni, az a benyomásom, mintha szerző a haszonbérleti rendszernek a saját gazdálkodással szemben előnyt biztosítana. Az ú. n. igazi kishérleteknél, melyeknek socialis czélzata is egészen kétségtelen, magam is ezen az állásponton vagyok. Viszont erős meggyőződése, hogy a saját üzem — alkalmas egyének kezében — közgazdaságilag is sokkal becsesebb eredményeket szülhet, mint ha a tulajdonos kényelemszeretetből vagy akár tőke híján is, birtokát bérbe adja. Kíváncsinos volna, ha a birtokreform munkálatainál ez a szempont sem esnék kívül a döntések elhatározásánál. Még egy észrevételt kell tennem már a könyvnek ennél a részénél, a mely azután fokozott mértékben áll meg a következő, a nagy- és kisüzemek jelentőségével foglalkozó fejezetnél, azt t. i. hogy Buday, az elsőrangú statisztikai szakember, nem kísérelte meg néhány statisztikai adattal e helyütt is alátámasztani fejtegetéseit. A saját, stb. kezelésben tartott birtokok üzemi eredményeinek statisztikája bizonyára értékes összehasonlításokat nyújtott volna a különféle rendszerek hasznosságáról.

Azt a kérdést, hogy vajjon — abstracte — a nagybirtokrendszer vagy a kisüzemek túlnyomósága áll-e inkább az

összesség érdekében, Buday nem dönti el a maga részéről sem (36. lap), ha concedálja is (44. lap), hogy a háborúval sújtott népesség restructiója minél több független kisembernek a földhöz kötését kívánja. Valójában mégis, úgy hiszem, Buday a nagy- és kisbirtokrendszer egészséges egyensúlyát — mely a közgazdasági, népesedéspolitikai és socialis szempontoknak is megfelelő — tartaná legszerencsésebbnek. Nagyon időszerűnek vélem azt az érvelését, melylyel a nagybirtok szerepét jellemzi s ezzel mintegy akaratlanul is védi azt a sokszor indokolatlan támadások ellen. Előrebocsájtja, hogy a külső látszat mennyivel inkább alkalmassá teszi a nagybirtokot arra, hogy ellenségei kezdjék. Pedig a termelést, különösen tömegtermelést tekintve, mely lehetővé teszi azt, hogy a városok ellátatlan lakosságának szükségletéről gondoskodják s a külkereskedelmi forgalomba is eljuttassa feleslegeit, a nagybirtokrendszer előnyei kétségtelenek; szintűgy a gazdálkodás intensív voltát s a termés értékesíthetését nézve is. A tárgyilagos igazság alapján állva, mégsem láttam eléggé kiélezve a szövegben azokat a súlyos áldozatokat, melyeket a nagybirtokrendszer a háború óta szemünk láttára mutatott. A mezőgazdaságnak az az universalitása, melyet szerző annyiszor hangsúlyoz, épen a nagybirtok teljesítményei által lett élő, valamennyiünket érdeklő valósággá: főkép a nagybirtok szolgáltatásai biztosították a közellátás zavartalan-ságát, mely — ki tudja? — lett volna-e olyan síma a kisgazdaságok túltengése esetén. Hasonló idők jöhetnek még reánk ezután is s ezért nem szabad megfélemleni mérlegeléseinknél a mult tapasztalatairól. Némileg csodálkoztam azon, hogy Buday nem helyezett súlyt a középbirtok problémájára. Ezt a kérdést az agrárpolitika irodalma tényleg eléggé elhanyagolja: egy okkal több arra, hogy ott, a hol a középbirtoknak fontos nemzetfenntartó jelentősége volt és lesz ismét — nálunk! — ez is bevonassék a behatóbb tárgyalás körébe.

A nagybirtokrendszer legtypikusabb fajai közül a korlátolt forgalmú birtokokat egyenként veszi sorra Buday. Tekintettel arra, hogy különösen e birtoktestek azok, melyek

sokszor szenvedelmes viták célpontjai, nagyon helyénvalónak tartom szerzőnek azt az észrevételét, hogy gyakran a szabadforgalomban levő, de tőkében erős kezek által szilárdan tartott nagybirtok erősebb akadálya lehet a kisbirtok terjedésének, mint a korlátolt forgalmú birtokok (46. lap) s épen ezért, a hol a kisbirtokok fejlődésére alkalom nyílnék, ott a hitbizományok visszaszorítását is csak olyan mértékben tartja kívánatosnak, mint a nagybirtokokét általán. Az egyházi birtokoknál, melyeknek extensiv gazdálkodása előtt nem húny szemet, — mint az elbírálásnál fontos alapot, — a javadalmasok charitativ tevékenységét is kiemeli. az alapítványi birtokoknál pedig azt, hogy azok hosszú évszázadok culturalis és közjótékonyági áldásait hintették szét s ezért megbolygatásuktól a szükség határáig óvakodnunk kell. Az a nemes — de nem merev — conservatismus, mely Buday felfogásából itt kiárad, az állami birtokokra vonatkozó fejtegetéseinél is megnyilvánul: hogy az állam termékeivel sőt szükség esetén birtokainak állományával is a közjó érdekében szabadon disponálhasson, az állami birtoktesteken a kiterjedt bérleti kezelést sem tartja helyesnek. Viszont azok a traditionalis érzések, melyek a korlátolt forgalmú birtokok egyéb csoportjainál ítéletét megkötötték, nincsenek hatással rá a részvénytársulati birtokoknál (57. lap), ezeket minden szavával elítéli. Nem tudom, esetleg nem túloz-e kissé? Ha igaz is, hogy a részvénytársulati birtok erősen lucrativ jellegű, kétségtelen, hogy közgazdasági szempontból nézve gyakran egyúttal a nemzeti termelésnek erős oszlopa, a mit nem minden esetben lehet elmondani a többi kötött formájú birtokról.

Alább a közös gazdálkodás mai formáit ismerteti szerző: a közbirtokossági és községi legelő, valamint az erdőgazdálkodást, mindkét esetben a vonatkozó magyar törvényhozás intézkedéseinek felsorolásával azok hiányosságait is feltárva. Az ország területének megcsonkítása juttatott bennünket abba a helyzetbe, hogy egész teljességében felismerjük e gazdálkodási ágaink nagy fontosságát s azt, hogy az önálló földtulajdon kifejlődése mellett is a mezőgazdaságban mekkora szükség van — bizonyos művelési ágaknál — a közös

tulajdon megőrzésére. Logikusnak tartom tehát, hogy Buday fejtegetései itt egyenesen abból indulnak ki, hogy ezek a területek a kisüzemekbe közvetlenül nem kapcsolhatók be. Ha korábban és általánosságban jutott volna elfogadásra ez az igazság s a közérdekek több megértésével történt volna az erdők és legelők kezelése, nem kétséges, hogy őstermelésünk alapjai sok tekintetben szilárdabban megépítettek lennének.

Tömören és mégis áttekinthetően s az érdeklődést is felkeltő módon nyújtja Buday a földtulajdon és a földhasználat irodalmi bírálatát. Persze csupán a legfontosabb irányok képviselőivel tud foglalkozni s természetes az is, hogy a legtöbb teret az újabb irodalmi fejleményeknek, elsősorban a socialistikus iskolának szenteli. Mint szerzőnek erősen agrárius gondolkodására jellemző vonást, kiemelem azt a megjegyzését, hogy igen gyakran érdemetlen földjáradéknak tulajdonítanak olyan jövedelmet is, mely a földbirtokos megfeszítettebb munkájának vagy kockázatos vállalkozásának az eredménye (66. lap). Ezen a ponton felfogásom teljesen fedi Budayét, valamint ott is, a mikor azt mondja, hogy a földjáradék sohasem marad meg oly abszoltnak, mint Ricardo elméletének túlhajtása állítja. A legújabb fejlődés anyagának ismerete tette lehetővé Budaynak azt, hogy beszámolt (73. lap) a német socialismusnak arról az okos megalkuvásáról, hogy a múlt évi casseli javaslat szerint immár nem a capitalistikus magánföldtulajdon kisajátításáért küzd, hanem a kisbirtokosokat akarja szövetkezeti úton támogatni, a nagybirtokokat viszont szövetkezeti üzemmé változtatni.

Azokat a törekvéseket, a melyek legújabban alakultak ki a földtulajdon rendezésére, szerző igen behatóan tárgyalja s általában három csoportot különböztet meg közöttük. Az első csoportba tartozó kísérletek abból indulnak ki, hogy a földműveléssel foglalkozó nép nem lévén elég erős arra, hogy sorsát a nagy versenynyel szemben egymagában a közérdeknek megfelelően helyesen intézhesse, megsegítése az állam feladata (I.). De intézkedni kell abban az irányban is, hogy a földműves birtokát önhibáján kívül ne veszíthesse el (II.);

valamit a végből is, hogy az elől, a ki a földművelésre hivatott, ne zárassék el a földszerzés lehetősége (III.). Ha az egész munka gondolatmenetéből nyilvánvalónak látszik is, hogy a földprobléma újabb fejlődése a kisgazdaságok erősítését célozza, mégsem tartottam volna a munkának e részében is feleslegesnek annak kidomborítását, hogy míg korábban ez a fejlődés szinte automatikus, természetes fejleményekből folyó volt, immár a törvényes rendezések is mindjobban iparkodnak a kisgazda lába alatt megkötni a talajt. A két utóbb említett csoportba tartozó reformkísérletek közül szerző elsőnek a törzsöröklési rendszert veszi sorra, s már ennél is kitűnnek tárgyalási módszerének azok a sajátosságai, melyeket innen kezdve a könyv egyik nagy értékének tartok. A törzsöröklés, a birtokminimum, stb. lényegét ismertetve, Buday minden esetben az egyes intézmények tényleges elterjedéséről is beszámol s a kiforróban levő intézményeknél kritikája szavát is erősebben hallatva, mint a már befejezettnek látszott rendszereknél, lépten-nyomon ötletes javaslatokkal is szolgál. A törzsöröklésnél pl. a társörökösöknek olyan foglalkozáshoz való juttatását kívánja, mely a földtől nem tereli el ugyan egészen, de megélhetésüket mégis lehetőleg függetleníti; a birtokminimumnál bebizonyítja, hogy céljával ellenkező eredményre is vezethet; az otthonmentesítésnél rámutat arra, hogy csökkenti a birtok hitelképességét, a tagosításnál pedig azokra a néplélekben rejlő okokra, melyek ezt az annyira szükséges eljárást akadályozzák. A közvetlen segítség eszközeit tárgyalva, a kisbirtokoknál kiemeli, hogy ily módon nemcsak socialis előnyöket lehet nyújtani, hanem a nagybirtok többi, bérbe nem adott részében is inkább jut így munkaerő és tőke az intenzív gazdálkodásra (bár itt sem hallgathatom el azt a felfogásomat, hogy ha nagybirtok már megbontatik, akkor ez az önálló, tulajdonba átmenő birtoktestek érdekében történjék meg); a járadék-birtokrendszertről, melyet különben helyesel, csak úgy vár komolyabb sikert, ha egyszerre nem terjed ki nagyobb tömegekre s viszont hosszabb időre terveztetvén, mindig magához tudja vonni a földre érdemes nép új sarjadékait; a telepítésnél, melyhez a legvérmesebb

várákosokat fűzték, meggyőző érveléssel igazolja, hogy a remények sokszor túlfűtöttek voltak; a parcellázásban viszont a legkevésbé mesterséges és kedvezményezett fajtát látja a birtokviszonyok egyenlősítésének. A fejtegetések mérlegét Buday ugyan nem készíti el: mégis nyilvánvaló, hogy azok az eszmék, melyek segítségével újabb időben a földtulajdont rendezni igyekeztek, megnyugtató megoldást nem ígérnek; bizonyos, hogy a fejlődés vonala itt még befejezetlen s elő kell készülnünk arra, hogy az elméleti és gyakorlati agrárpolitika még számos tervet fog kimódolni, hogy a föld örökös problémáját időlegesen nyugalomhoz vezesse.

A könyv következő fejezete bőséges statisztikai adatokat foglal magában, névleg a földbirtok megoszlásáról, valójában azonban sok ezzel kapcsolatos kérdésről is. A magyar Hiszekegy hangja csendül ki szavaiból, mikor szerző Magyarország adatait a birtokviszonyokról az idegen megszállások területe szerint csoportosítja. A birtokváltozások számából iparkodik a birtokmegoszlás fejlődésének irányát megadni; a 100 holdon felüli birtokcserénél a statisztika számaival világít rá arra a czéltudatos birtokpolitikára, melyet ellenségeink velünk szemben már jó ideje folytattak; a mezőgazdasági népesség socialis tagozódását a népszámlálásból rajzolja meg. Különösen nagy fáradsággal járhatott azoknak az érdekes adatoknak egybegyűjtése, melyek az egyes külföldi államok földbirtokstatisztikájából merítvék. Jóleső örömmel jegyzem fel, hogy e helyütt szerző nem fukarkodott a statisztika fegyvereivel. Ha jó helyen alkalmazva szoktatjuk rá az olvasó közönséget arra, hogy a statisztika számaiban ne valami tabut lásson, hanem a nagyon is érzékelhető valóságot, nem kétséges, hogy a statisztikának, mint segéd tudománynak népszerűsége gyorsan öregbedni fog.

A legújabb birtokreform ismertetésénél szerző szintén nem ragaszkodik csupán a magyar törvényhozás anyagához; a szellemi érintkezés mai fogyatékosága mellett örülnünk kell, hogy a németországi, ausztriai, esztlandi, valamint a bennünket közletről érdeklő romániai és jugoszláviai birtokreformok főbb intézkedéseit is áttekinthetjük Buday könyvéből. A mennyire szerző közléseiből megítélhető, különösen

a bácska-torontáli — egyelőre részünkre elveszett — magyar birtokosság szempontjából látszik veszedelmesnek a délszláv állam birtokpolitikája, mely egyúttal jó iskolát mutat arra, hogy milyen erőszakos eszközökkel is lehet törekedni egy állam nemzeti consolidációja felé. Egyébként Buday úgy találja, hogy a reformmozgalmak kifejezett célja mindenütt a kisüzemek szaporítása, rendszerint a nagybirtok terhére s így a magántulajdon elvének is sérelmére, a mi annál érdekesebb, minthogy viszont a földhözjuttatás vezérelve épen a tulajdon megszerzése. Az 1920. évi XXXVI. törvényczikk intézkedéseit pontról-pontra ismerteti szerző s végső összefoglalásában (125. l.) helyesli azt, hogy a törvény, bár mindenütt nyilvántartotta a lehetőséget az erősebb rendszabályokra, nem zárta el az utat sehol a méltányosabb eljárástól sem. Nagyon sokat vár Buday azoknak a szerveknek működésétől, melyek a törvény szellemét az életbe vannak hivatva átvinni. Beengedni, mondja, a törvényt nyitotta kapukon a birtokreform kedvezményei közé mindazokat, akik erre már most is érettek, de nem siettetni a folyamatot, ha a viszonyok erre nem kedvezők, ez lehet most a végrehajtó feladata. Nem tudom, hogy az idő fogja-e igazolni Budaynak azt a feltevését, hogy a régóta földre várók első csoportjának kielégítése után jelentékenyen meg fog lassudni a földigénylés üteme, s viszont, ha az első elhelyezkedés sikerül, a népesedés és gazdasági viszonyok javultával később ismét erősödni fog a mozgalom. Szerény véleményem szerint ez a kérdés, bár kissé talán furcsán hangzik, a legszorosabban összefügg Magyarország politikai jövőjével. Ha kilátásunk lesz arra, hogy Magyarország határain a mai vasabroncsok kifelé fognak tágulni, a probléma megoldása nyilván egyszerűsödni fog; a mai helyzet feszült hangulatában azonban számolni kell azzal, hogy a földet igénylők egyre szitott vágya a termelés rendjében is előbb-utóbb zavarokkal fog járni.

Buday könyvének második nagy szakasza a termelés és értékesítés szervezetével foglalkozik. Egyenként veszi sorra a földbirtok egyéb szükségleteit, a mezőgazdasági hitelt s az újabb földtehermentesítést; részletesen tárgyalja

a szövetkezeti gondolat, a biztosítás ügyét, a szakoktatást, az érdekképviselési kérdést, valamint az állam beavatkozását a mezőgazdaságba, stb. Alább röviden rá fogok térni e részben kifejtett gondolatainak ismertetésére. De elsősorban itt az egész szakasz bevezetéséről, mintegy annak nyitányáról, kell megemlékeznem, mely nagyszerűen állítja be az idetartozó gondolatkört. A szerző kiindul abból, hogy csupán a birtokmegosztás egészségtelen voltán segíteni akaró reformok mindaddig csak félmunkát fognak végezni (132. lap), a míg az őstermelő nép állandóbb boldogulását egyéb szabályozások is nem biztosítják. Szükség van ezekre a szabályokra, mert a termelés helyéhez kötöttség declassificálja az őstermelő népet, holott az egész társadalom érdeke, hogy a mezőgazdasági munkát végző tömeg ne váljék legalacsonyabb rendűvé s arra, hogy e tömeg egyes rajai a forgalom útjain legtávolabb eső parcellákat is megmíveljék. Ebből folyik az a további követelmény, hogy az őstermelő anyagi érdeke is lehetőleg előmozdítottassék a célból, hogy kedvezőtlen elhelyezkedéséből eredő hátrányokat legalább némileg ellensúlyozhassa. A közlekedés, a közegészségügy, a közművelődésnek dúsan fejlődő értékeiből, mondja Buday, még így is csak apró morzsák juthatnak el a földművelőhöz; holott, ha mérlegre tennők, hogy mily forrásból fakadnak azok az anyagi értékek, melyek e fejlődést olyan virágzóvá teszik, az őstermelés közszolgáltatásait jelentékeny súlyúnak kellene találni. Nagyon szép gondolat, melyet nem ártott volna még valamivel jobban kiélezni, mint a hogy azt szerző tette. Annál inkább, mert hiszen bármennyire alaposnak látszik szerző feltevése, hogy a földműves nép gondozása addig a határig, hogy a termelő munkát zavartalanul és aggodalom nélkül végezhesse, általános elismerésre jutott, nézetem szerint az iparos- és kereskedővilág lelkének mélyében ma is ott lappang a gyanú, hogy ez a támogatás felesleges és saját érdekeibe ütköző. A mi a gyakorlati kivített illeti, szerző leghelyesebbnek vélné, hogy az állam a támogatás főirányait csak kijelölje s az arra szánt anyagi eszközöket oly szervezet kezébe juttassa, melynek működését megbizottaival ellenőrizheti.

A mezőgazdasági hitel tárgyalása kapcsán szerző érdekesen fejti ki a gazdaságtörténeti fejlődés vonalát s azt, hogy a gazda hitele miért drága, valamint azt az elkülönülést, mely a rövid lejáratú személyi, másfelől pedig a hosszabb lejáratú s magát a földet is megkötő hitelformák alakjában jelentkezik. A mi a kisebb gazda személyi hitelét illeti, ennek kielégítésére legjobbnak találja a szövetkezeti szervezkedést, a hol pedig arra mód van, a gabonaraktárak kiépítését vagy azok híján a termés ellenében nyújtott hitelt. A jelzálogos hitelre vonatkozó fejtegetéseinél idézem Budaynak azt a definícióját, hogy a záloglevél nem más, mint meghatározott formák között való továbbadása a földdel szemben való tőkekövetelésnek s ugyanazt a szerepet játsza, mint a szintén forgalom tárgyát képező warrant az ingózálog üzletben (147. lap). A jelzáloghitel kialakulását is behatóan tárgyalja, nemkülönben azt a kérdést, hogy a jelenben külföldön és hazánkban mely intézetek vonták üzletkörükbe a záloglevelek kibocsátását. Annak ellenére, hogy a jelzáloghitelnek a mezőgazdaság körében való rendkívül nagy jelentőségét teljes mértékben honorálja, rámutat szerző e hitelformának abból származható veszedelmeire is, ha második vagy harmadik helyen biztosítatnak jelzálogilag olyan adósságok, melyek már rendszerint nem olcsó, hanem ép ellenkezőleg magas kamatlábú s egyben rövid lejáratú kölcsönök.

Mi teszi szükségessé az újabb földtehermentesítést? Legfőképen az, hogy az a mintegy félszáz esztendő, mely a földbirtok felszabadulásától a hitelszervezet kiépítéséhez eltelt, az adósságoknak olyan súlyos béklyóit rakta a földbirtokra, melyek gátolják annak további haladását. Valóban úgy van; a conjuncturák a mezőgazdaságban csak nagyon ritkán annyira kedvezők, hogy azokból a föld terheit tisztázni lehessen, sőt a következő depressiók idején a birtok többnyire még mélyebbre süllyed az eladósodásban (153. lap). Az újabb földtehermentesítés ellenzőivel szemben szerző okosan bizonyítja be, hogy a földnek tagadhatatlan értékelelkedése ellenére is nagyon lehetséges, hogy az adóssággal terhelt birtokon a termelő nem tud boldogulni, a föld hozadékát hitelezőinek kell elfizetnie s maga nemcsak földjára-

dékban nem részesül, hanem a munkabérnek megtérülésére is alig számíthat. Részletesen közli azoknak a tervezeteknek anyagát is, melyek a földtehermentesítés legalkalmasabb módját megtalálni vélik. Mindegyikkel szemben azonban aggályokat támaszt s úgy találja, hogy a probléma egyelőre megoldatlan. Végső következtetése is az, hogy bár elsősorban a mezőgazdaság saját regeneráló erőforrásait kell igénybe venni a földterhek elszaporodása ellen, elvileg mindig nyitva marad a lehetőség a földtehermentesítés kérdésében a köz segítségének igénybevételére is. Teljesen osztom e részben is Buday véleményét. Az az ú. n. aranykorszak, melyet a közelmúltban a gazdaosztálynak olyan sűrűn szemére hánytak, már a végét járja. S a közel jövőben, különösen, ha az európai termelésből ma jóformán kizárt Oroszország mezőgazdasága ismét magához tér, szomorú napok virradhatnak gazdaközönségünkre, melyek enyhítését az egész ország gazdasági érdekében jó előre elő kell készíteni.

A mezőgazdasági termények forgalmának szervezetei közül a gabonakereskedelem szerepét jellemezve — úgy hiszem — szerző kissé túloz abban, mikor (159. l.) annak tőkekokczázatáról beszél, minek ellenében az méltán nagyobb részesedést is kívánhat a termékek áruba bocsátásának hasznából. Valószínűbb, hogy az ok nem ez, hanem többnyire az alkalom, hogy a kereskedelem az ár kialakításába döntően nyúlhat be. Ezt a lehetőséget ugyan szerző is felemlíti, de érdeméhez mérten mégsem elég határozottan. Enyhe a bírálata a gabonatőzsdével szemben is, melynél nagyon is áll az, hogy a termelők zöme távol esik kötéseitől és passzív kénytelen nézni, hogyan irányítják termelvényeinek árát azok a tényezők, melyek gyakran csak merő üzérkedésből szemelik ki játékuk tárgyául a gabonatőzsdét (161. lap). Akkor, mikor ép a legutóbbi évben is az olcsó pénzen összevásárolt gabona árát a tőzsdei játék elfajulása tolta fel szinte elviselhetetlenül magasra, minden ellenkező felfogással szemben helyeselnünk kell a correct német álláspontot, mely még 1896-ban eltiltotta a gabonatőzsdén a határidő-üzleteket. Ugyancsak Németország mutatott jó példát a gabonavámok kérdésében. Az iparos és kereskedő Anglia, melynek az egész

világ gabonaszállítója volt, s főkép gyarmatai biztosították olcsó élelmezését, könnyen megengedhette magának a luxust, hogy a gabonavámokat eltörölje; az agrárállamnak viszont, vagy legalább azok, melynek termelési rendjében fontos tényező a mezőgazdaság, jól felfogott érdekükben annál inkább kénytelenek voltak megmarkolni az amerikai versenynyel szemben ezt a fegyvert. Így a magyar mezőgazdaság sem nélkülözhetette azt s mikor a gabonatermelés vámvédelmét jogosultnak ismerem el, nem tehetem magamévá szerzőnek azt az álláspontját, hogy ő a vámvédelem jelentőségét nem tartja igen nagynak. Lehet, hogy így van a közfogyasztás szempontjából, mint a hogy tényleg így is van. De nem így a mezőgazdasági termelést tekintve, melyet gyorsan elsorvaszthatna — támogatás híján — a beözönlő gabona versenye. Hogy a mezőgazdasági termelés megjavult helyzete a kilenczvenes évek közepétől majdnem a háború kitöréséig világszerte tapasztalt jelenség (168. lap), ezt szintén nem merném határozottan állítani, különösen nem nálunk. Különösen nem akkor, mikor könyvének egész gondolatmenetében is ennek ellenkezőjét bizonyítja szerző. Nekem az az impressióm, hogy szerző a maga felfogásának megrögzítésével is mintegy csökkenteni akarja a vámvédelem támadóinak erejét; de a háború tanulsága szerint a mezőgazdaság annyira beigazolta hazánkban is támogatásra hivatottságát, hogy a vámvédelemnek ilyen közvetett pártolására aligha van szükség.

Vajjon tényleg a szövetkezeti gondolat-e a legbiztosabb segítő eszköz mindazon kedvezőtlen alakulással szemben, melyet a mezőgazdára az jelenthet, hogy termelvényeinek forgalomba hozására és értékesítésére nincsen elég befolyással? Ennek a kérdésnek szánja szerző könyvének két hosszabb fejezetét (166—191. lap). Előadja a szövetkezeti intézmény kifejlődését s a gyorsabb lendület kulcsát a szövetkezeti központok létesítésében látja. Szép példákkal is illusztrálja a kezdetleges falusi kísérletekből az organizáció révén hatalmas szervezetekké izmosodott szövetkezetek erősödését. Csak természetes, hogy a szövetkezetek koncentrációjában rejlő látszólagos ellentétet szerző szintén igyekszik meg-

magyarázni, körülbelül a következő érveléssel: *a)* Az ipari koncentráció elnyelte a kisüzemeket vagy tulajdonosaikat válságba sodorta; a szövetkezeti erők koncentrálása a tagok függetlenségének megóvása mellett azok anyagi helyzetét is erősíti. (A szövetkezeti nagytípusok mellett, melyeknek működésében a tagok tőkéje alig fontos, lehetne-e ezt biztosnak mondani?) *b)* Ha igaz is az, hogy a szövetkezetek a hivatásos kereskedelem útjait keresztezik, viszont a jövedelemelosztást teszik egyenletesebbé, a mit épen nem lehet mondani az ipari koncentrációról. (Sok igazság van szerzőnek ebben az állításában, ha gyakran a szövetkezés haszna nem is a jövedelemeloszlás kiegyenlítésében, hanem a jövedelem gazdaságosabb felhasználásában áll.) *c)* Ha a kedvezményezett szövetkezetek tevékenységük körét nem-tagokra is kiterjesztik, magasabb fokon ezt nem is lehet kizárni s különben is ekkor eljárásukat már a szabad verseny irányítja, melynek nevében szokták a szövetkezeti intézményt kifogásolni. (Vajjon nem tiltakoznék-e a kereskedelem az ellen, hogy vevőköréből a szövetkezetek tagjai kizárassanak?) *d)* A szövetkezetek állami támogatása anyagi eszközökkel jogos, minthogy ily módon az állam a legszeleesebb adózóréteget igyekszik erejében fenntartani, sőt adózókéességüket fejleszteni. (Miért épen csak a mezőgazdaság lenne mostohagyermek a gazdasági életnek az állam inaugurált kezdeményezése tekintetében?)

A szövetkezés fő irányai közül a hitel-, beszerző-, értékesítő- és termelőszövetkezeti alakulásokkal foglalkozik bővebben szerző. A hitelszövetkezetek sikeres munkájának alapját abban látja, hogy a gazda részére a legdrágább, sőt gyakran egyáltalán meg nem kapható üzemi hitelt hozzáférhetővé teszi. A beszerző szövetkezetektől csak úgy vár eredményt, ha a helyi intézményeket öntudatos központ fogja össze, mely nemcsak a tőkét, hanem a kereskedelmi szakismereteket is adja a közös beszerzéshez. Az értékesítő szövetkezetek létesítése a legtöbb nehézséggel jár, de ha a szövetkezet maga neveli tagjait, főleg a kisbirtok termelésének intensivebbé tétele körül nagy szerepre vannak hivatva. A termelési szövetkezetek célját nem abban látja,

hogy ezek a termelés egészét átvegyék a kiskgazdáktól, hanem hogy a termelésnek oly részleteiben legyenek segítségére, a hol a gazda egymagában nem boldogulna. A hazai szövetkezeti hálózat gondos statisztikája zárja be — kiegészítve a külföldi mozgalom adataival is — az agrárpolitikának ezt az érdekes szakaszát.

A mezőgazdasági biztosítás körében az elmaradt haszonból eredő károkért való kártalanítást nem tartja keresztlívíthetőnek, a tényleg felmerült kárral szemben történő biztosításnál pedig a biztosítás szervei között különös figyelemre méltatja a szövetkezeti mozgalmat. Foglalkozik azzal a kérdéssel is, hogy nem kellene-e esetleg a mezőgazdasági biztosítás egyes ágait kötelezővé tenni vagy állami üzembe venni: a kísérletezést azonban egyelőre korainak tartja s elegendőnek véli az állam tűzrendészeti és állategészségügyi szolgálatának kiterjesztését.

A mezőgazdasági kísérleti ügy terén figyelemreméltó az az álláspontja, hogy a kísérleti ügy állami feladat (199. lap), bár nem tudom, hogy a bürokratizmus ezen a téren nem szolgál-e egyúttal kerékkötőül. Ha az általános felfogással ellenkezik is, magam részéről — a kutató szellem mozgékonyabbá tétele érdekében — elegendőnek vélném, ha az állami közület csupán a támogató szerepét játszaná ezen a téren is. Annál inkább helyeslem Buday okfejtését ott, a hol a kísérletügy eredményeinek népszerűsítéséről beszél: az állami propagandára itt valóban rendkívül sok teendő vár. A mintagazdaságokban szerző szintén a népszerűsítés egyik eszközét látja s ezeknél azt is mellékesnek tartja, hogy a gazdaság hozama nyereséges-e vagy sem. Ezen a ponton ismét nem fedi egymást felfogásunk, mert a gazdaközönség szempontjából többnyire az dönti el az üzem hasznos vagy nem hasznos voltát, hogy a termelés értéke hogy aránylik az előállítási költségekhez. Hiába mutatunk be a gazdaközönségnek — melyről szerző is írja, mennyire konservatív — pompás, új eljárásokat: bizony, ha az anyagilag nem fizetődik ki, aligha fog a példa követőkre lelteni.

A mezőgazdasági szakoktatás szervezetének ismertetése után az érdeklépviseletek rendszerére tér át szerző. Az érdek-

képviseltek kialakulását és fokozatos fejlődését gazdaságtörténeti kényszerűséggel magyarázza, hibáztatja azonban azt, hogy a védőszervek munkája gyakran a politika mezejére csapott át. Valóban, mindig helytelen, ha a gazdasági élet fejleményei a politika hullámai közé sodródnak, nagy kérdés azonban, hogy azoktól merőben elválaszthatók-e. Az érdekképviseltek alakjai közül a szabad alakulásokat többre becsüli szerző, minthogy ezektől elevenebb, léktetőbb munka várható, de épen ezeknél attól tart, hogy a politika erősebben aláfesti működésüket s attól, hogy tevékenységük darabossá, érdektöredékek mellett hadakozóvá válik. A szabad szervezeteket mégis a hivatalosak fölé helyezi, melyek létjogosultságát abban látja, hogy egyensúlyozó helyet foglalnak el az előbbiekkal szemben (214. lap). Igen részletes áttekintést nyerhetünk a könyvből a hazai érdekképviseltekről is.

A könyv második szakaszának végén érinti szerző még az állami beavatkozás kérdését, főképp abban a vonatkozásában, mikor a beavatkozás nem gyámkodó intézkedés csupán, hanem parancs, melyet a közérdek követel. Ilyen közérdek lehet a termelés veszedelmei közül az elemi csapások hatásának gyengítése, az állati és növényi betegségek terjedésének megakadályozása, néha a termények kellő elosztása is. Ide tartozik a kenyérszükséglettről való gondoskodás, a mi három irányban: az értékesítés, a fogyasztás és a termelés vonalán is államilag megszabott korlátok közé szoríthatja a termelőt. Ennek a szabályozásnak a kérdését, mondja Buday, az agrárpolitika eddig alig érintette s maga sem teszi ezt bővebben. Pedig véleményem szerint ezzel egy erős fegyvert nem használt ki az agrárérdekek védelmére: a gazdasági élet egyetlen tényezőjével szemben sem alkalmazott a háború szülte helyzet olyan erőteljes rendszabályokat — a köz érdekében — mint épen a mezőgazdasággal szemben. Akkor, mikor lassankint a szabadgazdálkodás rendszerére váltunk át, a mezőgazdaságnak ezekről a szerzett érdemeiről nem lehet megfeledkezni.

A munka harmadik, nagyobb összefüggő szakaszának tárgya a mezőgazdasági munkaerő. Érdekes jellemzését

találjuk itt a mezőgazdasági cselédségnek, a tulajdonképeni munkáselemnek (különbséget téve az ideiglenes, kisegítő és a bizonyos munkanemek végzésére szerződött munkások között), továbbá az ú. n. birtokosmunkásoknak. Az ipari munkásságnak a mezőgazdaságban alkalmazottal szemben mindenkor érzett fölénye folytán helyesnek tartom Buday figyelmeztetését arra, hogy itt sokkal intensívebb érdeklődés szükséges a termelés iránt, mint az iparban. A mezőgazdasági munkás tehát jóval erősebben belekapcsolódik lelkileg is a termelés folyamatába, mint az ipari. Ha a foglalkozás iránt ebből eredő ragaszkodást a termelés javaiban való közvetlen részesedés élénkíti — mint a hogy főképen a cselédségnél történik — könnyen érthetővé válik, miért nem áll a mezőgazdasági munkásság, sokszor súlyos socialis helyzete ellenére is, olyan ellenséggé szemben munkaadójával, mint az iparban sajnosan tapasztalhatjuk. Ez utóbbi gondolatot ebben a formában nem láttam ugyan kifejezve szerző előadásában, de önként folyik az ott elmondottakból.

Különben ennél a szakasznál előjáróban még egy dolgot szeretnék tisztázni: a munkaerő fogalmát. Szerző, úgy látszik, csupán a szorosan vett munkásságot vette ide, azokat, a kikről az imént szóltam. Szerény véleményem szerint azonban a munkaerő fogalma ennél tágabb. Ép úgy, mint mikor az ipari munkaerőről beszélünk, számba akarjuk venni az önálló iparosokat (különösen a kisüzemek tulajdonosait) és a tisztviselőket, a mezőgazdasági üzemek munkaerejének taglalása kapcsán sem lehet megelégedezni a bitokoselemről, a tisztviselőkről és a segítő családtagokról. Igaz, hogy előző fejtegetéseiben szerző ezek statisztikáját nyújtja, úgy hiszem azonban, hogy a mezőgazdasági munkaerők képe kerekesebb lett volna, ha az említett kategóriák socialis viszonyairól is ejt ezen a helyen pár szót.

A szorosan vett munkáskérdésnek fejleményeit is szemléltetően bonczolgatja a szerző. E fejlemények rövidre fogott lényege az, hogy a munkássereg megritkult: az ipar vonzása és Amerika csábítása eredményezték ezt, úgy hogy a termelés érdekében kellett gondolkodni a fenyegető munkásihiány ellenszerein. A következmények a népesedés terén, a

lakosság társadalmi osztályszaporodásában s a mezőgazdasági termelési költségek emelkedésében mutatkoztak, a mi általános drágulást vont maga után. Az orvoslást kereső eszközök többé-kevésbé mind hatástalanoknak bizonyultak s minthogy viszont — a termelés biztosítására — erősebb rendszabályok is foganatba vétettek, a munkásnép elégtelensége sokfelé nyílt zavargásokban tört magának útát. A forrongások több helyütt jótékonyan hatottak a munkások socialis érdekeinek gondozására s ezek a változások — karöltve a háborút követő ipari pangással — alkalmasaknak látszanak arra, hogy a hűtlenné vált nyájnak egyes csoportjait újra visszatereljük a mezőgazdasághoz. Tartósabb nyugalmat szerző mégis csak attól a fejlődéstől vár, mikor a mezőgazdasági munkás egész munkaideje kihasználatik s részben a háziipar, részben a falu industrializása révén a vidéken tud magának tartós keresetet biztosítani. Melegen merem ajánlani szerzőnek idevonatkozó javaslatait az illetékes gazdasági körök és hatóságok figyelmébe (245. lap). Szorosan tapad ezekhez a fejtegetéseihez Buday könyvének az agrársocialismusról szóló, valamint a mezőgazdasági munkástörvényhozást ismertető szakasza. Az előbbire nézve — ha a mozgalmat nem tartja is túljelentősnek — a kérdés mélyét megfogó, és igen komoly az a megjegyzése, hogy az agrársocialismus különböző megnyilvánulási formájában állandóan ott lappang munkásnépünk lelkében ; az utóbbit pedig még távolról sem tartja olyan kiépítettnek, hogy sok tennivaló ne várna még ott ránk.

Külön függelékben (könyvének IV. szakaszában) foglalja össze Buday az agrárpolitikának háborús tanulságait, a jövő teendőit, az agrárstatisztika követelményeit s a magyar agrárirodalom termékeit. Teljes mértékben osztom szerzőnek azt az álláspontját, hogy az agrárpolitika vitatott kérdései legnagyobb részben úgy kerültek ki a háborúból, hogy igazuk megerősödött, s a mezőgazdasági termelés s az ezzel foglalkozó népesség fontosságának ismét tudatára ébredhetett a társadalom. A jövő feladatai közül legfontosabbnak tartja szerző a munkaerő gyarapítását, a tőkének a mezőgazdasági üzem megsegítésével szemben mutatott tartózkodását meg-

szüntetni, a szövetkezeti mozgalom erősítését s az állam erejének céltudatos felhasználását az agrárczélokra. E részben persze nem lehetett módjában befejezett, teljes programot nyújtani, mégis úgy hiszem, hogy azok az eszmék, melyeket szerző munkája végén felvetett, hamarosan visszhangra fognak lelteni agrárpolitikai irodalmunkban.

Erre annál biztosabban számítok, mert kétségtelen, hogy ha Buday munkáját tankönyvnek szánta is (s ezt a szerepét pompásan be is tölti, ha hiánya is a külföldi bibliographia felsorolásának mellőzése), benne az újabb megtermékeryülésre váró gondolatok olyan nagy tömegben sorakoznak fel, hogy művének legszebb sikere gyanánt könyvelheti el majd szerző, ha nyomában további tudományos munkálkodás felpezsdülését látja.

LAKY DEZSŐ.

EGY FEJEZET A KASSAI SZENT ERZSÉBET-TEMPLOM TÖRTÉNETÉBŐL.

Negyedik és utolsó közlemény.¹

Ez az 1476. évi pörös feljegyzés bizonyít a mellett, hogy István mestert Mátyás király diósgyőri várában is foglalkoztatta, a mely vár különösen Nagy Lajos óta a magyar királyoknak, köztük Mátyásnak is kedvencz s gyakorta látogatott mulatóhelye volt. Mesterünknek az 1476. év nyarán valami téglaeépületeket kell itt emelnie, a mi abból tűnik ki, hogy pöre Márton téglavető-mester ellen irányul, a ki — úgy látszik — valamelyes mulasztásával késleltette meg a munkának határidőre való elkészültét. E miatt István mester csak késő ősszel, avagy csupán az 1477. év legelején feleltett meg diósgyőri feladatának, a hártfaiakhoz intézett levélének ama szavai tehát, hogy most már (január 20-ika táján) «a királytól szabaddá lett», másra, mint Mátyás királyra és a diósgyőri munkánál egyébre nem vonatkozhatnak.

A Bártfára küldött levélből megállapíthatólag István mesternek ott 1477-ben valami épületet kell emelnie és bizonyos «kolostort», a mi a ferenczrendiek kolostorán kívül más nem lehet, kell beboltoznia, de hogy ezeket a munkákat tényleg elvégezte-e, arról nincs értesülésünk. Ép úgy nincs concret adatunk arra nézve sem, dolgozott-e István mester már előbb, az 1476. év előtt is, Diósgyőrben, mint azt egyik műtörténetírónk abból a körülményből hinni véli, hogy a most romjaiban heverő diósgyőri vár délnyugati tornyának szomszédságában lévő helyiség ablakainak mélyedéseiben még a közelmúltban is díszes késő-esúcsíves faragványok voltak

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1922. évi 547., 548. és 549. számában.

láthatók.¹ Nincs ugyan rá semmi adatunk, mégis lehetséges, hogy István mester ezeken is dolgozott, mert ennek az építés kora ellent nem mond, de akadt olyan szakírónk is, a ki — szintén elfogadható alap nélkül — úgy vélekedik, hogy «talán» az ő műve az a korai renaissance stílusú domborművű Mária-tábla, mely egykor a diósgyőri pálosok templomát mint oltár vagy mint sírkő díszítette.² Végre felmerült még az a nézet is, hogy valószínűleg István mester munkája Szent Erzsébetnek az az arc-talonokkal díszes domborművű képe is, mely ma a kassai Szent Erzsébet-templomban a szentségház és a sekrestye ajtaja közötti falmezőbe van beillesztve,³ eredetileg azonban a hossz- és kereszthajó érintkezési pontján a négyzetnek nyugati arkádpillérebe volt erősítve, a mint ezt a templomnak Fábry püspök által a múlt század ötvenes és hatvanas éveiben végeztetett restaurálása után Myskovszky Viktor által festett képe hűen feltünteti.⁴

A bártfai levéltár őrzi István mesternek még egy másik levelét is, melyben ő magát «Maister Steffan Staimecz werkmeister zu Khassaw»-nak írja alá. E levelében mentegetődik, hogy most nem jöhet fel Bártfára s kéri a város urait, biztossítsák, hogy szekeret küldenek érte, ha majd a nekik alkalmas időben «mit den bilden» útrakelnie módjában lesz.⁵ A keletet nélkülöző levél Kassán íródott s valószínűleg 1477—1478-ból, vagy — mint Iványi magát kifejezi⁶ — «az 1480-ik év körüli időből» való.

Divald Kornél abban a hiszemben van, hogy az István mester e levelében szereplő «bilden» szó alatt nem szobrok, hanem képek — festmények — értendők s hogy István mester ez alkalommal olyan képeket szállított Bártfára, a me-

¹ Kandra K.: A diósgyőri vár. *Arch. Közl.* XIX. 127. l. — *Arch. Ért.* 1910. 166. l.

² *Arch. Ért.* 1898. 205—214. l. és 1910. 166. l.

³ *Arch. Ért.* 1910. 166. l.

⁴ Mihalik J.: *A kassai Szent Erzsébet-templom.* I. 99. l. A kép reproductiója itt kiadva.

⁵ *Tört. Tár.* 1884. 536—537. l.

⁶ Id. műve I., No. 2149. sz. regeszta.

lyek «még werkmeister korából kerültek ki kassai műhelyéből, a melynek élén állott».¹

Tekintetbe véve, hogy István mester kifejezetten kőfaragó- és építő-művész volt, mint ilyen hozott létre alkotásokat és mint képirónak nyomát sehol, semmiben nem látjuk, mi már régebben azt vallottuk, hogy a levélben kétszer is felemlített «bilden» alatt szobrok értendők,² mert a szobrokkal való bíbelődés mégis csak közelebb állott István mester foglalkozásához, mint a képfestés. De hát itt épenséggel nem az a fontos, szobrokat vagy képeket szállított-e mesterünk ez alkalommal Bártfára. Itt a lényeg az, hogy Kassáról kerültek művészeti tárgyak Bártfára, a mi újabban is a kassai művész-colonia előkelősége és suprematiája mellett tanúskodik. A dolog úgy áll tehát, hogy ha István mester szobrokat volt viendő Bártfára, azok kassai kőfaragók műhelyéből kerültek ki, ha képeket volt szállítandó, úgy e képek semmiesetre sem István mester műhelyéből, hanem kassai festőktől voltak valók, mert ilyen műhelye Istvánnak, a kőfaragó-építő-művésznek, egyáltalában nem volt, nem lehetett s így a legkevésbé sem állhatott egy ilyennek az élén. István kőfaragó-mesternek e műtárgyak körül való szereplése mindössze annyi volt, hogy ő csak az alkalmi fuvar felhasználása kapcsán tette meg a bártfai uraknak azt a szíves szolgálatot, hogy Kassán megrendelt szobraikat vagy képeiket — esetleg mindkettőt — nekik haza szállította.

A XV. század hetvenes éveiből — de nem tudjuk pontosan, melyikből — még egy adattal rendelkezünk István mester felől s ez mindössze annyi, hogy ezekben az években évi adója 3½ frt volt.³ Azután pár éven keresztül megint nem hallunk felőle semmit, 1480-ban azonban már a kassai városházán dolgozik, melynek tanácsszobáját Ágoston kassai építővel együtt beboltozza.⁴ Reánk nézve azonban sokkal fontosabb az, hogy ugyanabban az évben, a Lucza napja (decz. 13.) utáni szombaton, a kassai városi tanács számol le István

¹ Arch. Ért. 1917. 138. 1.

² A kassai Szent Erzsébet-templom. I. 46. l. 4. jegyz.

³ Művészet. XIII. 377. 1.

⁴ Mihalik J. : Id. mű, I. 46. l.

mesterrel a Szent Erzsébet-templom körül végzett munkák révén felmerült tartozásokról s ekkor mesterünk a várostól — bizonyára végső összegül — 23 frtot kap.¹

A városi számadáskönyvnek ez a tétele a legfényesebben tanúskodik a mellett, hogy István kőfaragó-mester egészen az 1480-ik év december közepéig a Szent Erzsébet-templom mint építőmester állandóan dolgozott s időszakonként érdembe hozott munkáinak — sejthetőleg — utolsó részletét a december 13-ika utáni szombati napon kapta ki a várostól. Arra kell következtetnünk ebből, hogy a templom építőmunkái ez évvel véget érnek, a templom felépítése tehát 1480-ban teljes befejezést nyert. A dolognak valóban így kell lennie, mert jóllehet István mester még 1487-ig kassai lakos és évről-évre tagja a külső tanácsnak is, nevével kapcsolatosan ilyen természetű számadási tétellel nem találkozunk többé az egykorú forrásokban.

Egy kassai feljegyzés 1487-ben említi utolsó ízben István mester nevét. Ez pedig a városi évi adólajstrom, mely szerint István mester ekkor a Thwergasseban lakik s a reája kivetett adót — a mi egy másik forrás szerint a nyolczvanas években 2 frt volt ² — megfizeti. Mint zsellérek a házában laknak : Jurg Walter és Hannus Thyschler.³ A számadásból sejthetőleg István kőfaragóra ekkor valami földadó (marcellis) fejében van kiróva a 11 (denár?), a mit megad egész összegében.

Valószínű, hogy István kőfaragó-mester több évtizedre kiterjedő gazdag és eredménydús működés után 1487-ben halt meg Kassán, vagy — mint Divald K. hiszi — ekkor költözött el Kassáról, hogy Bártfán telepedjék meg, és ott mint fadaragó művész folytassa működését.

Bármiként legyen, a tény az, hogy mesterünk nevé-

¹ 1480. Item sabbatho post Lucie abgerechnet mit Steffan steinmecz von wegen der kirchenarbeit Sand Elizabeth hat er von der stat emphanen an der kirchenschult fl. 23. (*Kassa vár. régi számk.* 15. 1.)

² *Művészet*, XIII. 377. 1.

³ 1487. Adólajstrom. Thwergasse. Stephan Steinmetz totam taxam mrc. (= pro marcellis) 11, dedit totum mrc (= marcellis). Ibidem : Jurg Walter fl. $\frac{1}{2}$ dedit. Ibidem : Hannus Thyschler dedit ort. 3. (*Kassa vár. régi számk.* 51. 1.)

vel az 1487. éven innét többé nem találkozunk Kassán. A magunk részéről azt hisszük, hogy István mester ekkor csakugyan meghalt, ellenben Divald más nézetén van. Ugy véli, hogy István mester 1488-tól kezdve azért szűnik meg a kassai külső tanács tagja lenni, mert elköltözött a városból. Adót ugyan — okoskodik tovább Divald — Kassán a kilenczvenes években is fizet, de valószínűleg csak itteni ingatlana miatt s a János Albert lengyel királyfi 1490. évi ostroma után a kassai nagytemplomot már Krompholcz Miklós állítja helyre, holott ezt a munkát a csak 1499-ben meghalt István mesterre bízták volna, ha akkor még Kassán lakik. Mindezek után — fejezi be Divald — nem lehetetlenség, hogy Kassai István kőfaragó-mester azonos azzal a Steffan Tarner-rel, a ki 1490-ben mint bártfai polgár szerepel, s a ki öreg napjaira a fárasztó kőfaragást a fafaragással cserélte fel.¹

Mielőtt Divald Kornél, egyébként érdemes műtörténészünk e merőben téves állítása tarthatatlanságának kimutatására áttérnénk, már itt ki kell fejeznünk abbeli véleményünket, hogy — mint előbb is mondtuk — a magunk részéről István mesternek elhúnytát az 1487-ik évben bekövetkezettnek tartjuk. De feltéve, hogy Divaldnak volna igaza s István mester ekkor csakugyan nem halt még meg Kassán, csupán eltávozott onnét, hogy másutt keresse tovább boldogulását, akkor sem ment Bártfára s még kevésbé változott át «Tarner Istvánná», a ki — mint részletesen ki fogjuk mutatni — egy tőle teljesen különálló idegen egyén s épenséggel nem volt sem építő-, sem fafaragó-művész.

VII.

Most pedig lássuk időrendi összeállításban az István mester által végzett és eddig kimutatható építő-munkákat, azoknak az építőknek és kőfaragóknak névszerint való felsorolásával és rövid méltatásával, a kik István mesternek Kassán kor- és kartársai voltak s már hivatásuknál fogva is részt vehettek a Szent Erzsébet-templom építési munkálataiban.

¹ A bártfai Szent Egyed-templom. *Arch. Ért.* 1917. 138. l.

Mint már mondtuk, semmi tudomásunk sincs arról, mikor lépett fel Kassán István mester, de sejthetjük, hogy ez az 1452-ik év táján történt, mert Schynnegelnak ez évben való letünése után az ötvenes évekből nem ismerünk építő- vagy kőfaragó-mestert, a ki a templomnak akkor újból megindult munkálatainál foglalatoskodott volna, István mester tevékenysége pedig okvetlenül visszanyúlik az ötvenes évek elejére, mert jó idő kellett hozzá, hogy a Szent Erzsébet-templom körül annyi érdemet szerezzen, hogy ezért az ötvenes évek végén vagy a hatvanas évek legelején őt már a városi épületek művezető-mesteri állásába helyezték.

Ha ezt a most még pusztá feltevésünket okmányyszerűleg igazolni tudnánk, egész bizonyossággal állíthatnók azt is, hogy már István mester építette meg 1453-ban vagy közvetlen 1453 után az északi toronynak a középhajó párkánymagasságában lévő felső kősorán túl emelkedő részét, mert itt azt a czímert látjuk kőbe faragva, a melyet V. László király 1453-ban adományozott Kassa városának. A torony legfelső emeletének rétegeit már Krompholz Miklós kassai kőfaragó- és építőmester rakta, mert a legfelső soron Kassa városának II. Ulászló által 1502-ben bővített czímerképe van kifaragva.

Ha tehát István mesternek Kassán való legrégebbi szerepléséről kifejtett elméleti okoskodásunk megáll, azt kell mondanunk, hogy mesterünk első műve Kassán a Szent Erzsébet-templom északi tornyának a továbbépítése volt, a mi a torony régibb, még Zsigmond idejében épült négyszögű alapja fölött emelkedő sokszögű toronyrész létrehozásában nyilvánult meg olyan magasságig, a hol az V. László-féle czímert látjuk a torony testébe beillesztve.

Ez azonban még csak feltevés, ellenben már bizonyos az, hogy István kőfaragó-mester építette fel a déli toronynak az oldalhajó párkányszéle fölött 3 méternyi magasságban lévő részét, a hol egy kőkockába az 1461 évszámot látjuk bevésve.

1462-ben építi fel István mester az északi torony tövében azt a kisebb lépcsőtornyot, melynek portáléja fölött a városi czímer mellett az 1462. évszám van feltüntetve. Fröde sze-

rint — de minden történeti bizonyíték nélkül — 1462-ben kezdte meg István mester a templom díszes és nagy művészettel megszerkesztett szentségházának a felépítését, a mivel azonban csak 1477 táján lett teljesen készen.

1464-ben Bártfán dolgozik a Szent Egyed-templomon heboltozva annak szentélyét, conventión kívül, vagyis külön munkaképen pedig 1465-ben elkészíti annak szentségházát. Előbbi munkájáért 324, az utóbbiért 32 aranyforintot kapott a várostól. A gyönyörű szentségházat, a mit külföldi szakírók is e nemben a legkiválóbb példányok egyikének ismernek el,¹ e helyütt nincs módunkban különösebben méltatni, fel kell említenünk azonban, hogy az nagy rokonságot mutat a kassai szentségházzal, mely a bártfainál még pompásabb, értékesebb műalkotás.

Mialatt István mester a bártfaiak e műveivel Kassától távol foglalatatoskodik, otthon Kassán nagy és csaknem végzetessé vált bajok keletkeznek a Szent Erzsébet-templom körül. 1465-ben vették észre, hogy a templom kereszthajójának déli fala a gondatlan alapozás miatt, legfőképp azonban annak következtében, hogy a templom hajójának osztályait a régebbi mesterek túlságosan nagyokra szabták,² kitolódott helyéből. A hibás constructionál fogva a vállívek rendkívül nagy nyomást fejtettek ki, a tövek elgörbültek s elhajoltak maguk a négyzetpillérek is, mert ellenállási képességük erősen megfogyatkozott s mindennek következménye az lett, hogy a templom boltozatai roskadozni kezdtek. A templomot tehát a XV. század közepén, alig néhány évtizednyi fennállás után, már az összeomlás veszélye fenyegette.

István mester, hogy a templomot megmentse, mindenekelőtt a boltozatokat támasztotta alá a mellékhajók sarokosztályai közepén emelt pillérekkel. Ezek az utólagosan épült szükségpillérek tüntették fel azután a háromhajós templomot olyan beosztásúnak, mintha az eredetileg öthajósnek épült

¹ Müller-Mothes: *Ill. Arch. Wörterbuch der Kunst des germ. Alterthums, des Mittelalters und der Renaissance.* Leipzig u. Berlin, 1878. II. 816. l. Képe is itt kiadva.

² Az osztályok hossza rendesen a középhajó szélességének felét teszi ki. templomunknál azonban annak öthatodát éri el.

volna. Ezért nézték azt többen hosszú időközön át öthajós épületnek s ennek a hibás felfogásnak lett a szószólója maga Henszlmann Imre is, a mikor monographiájában úgy nyilatkozik, hogy «a mellékhajók gerinczeze, kivéve a kereszt-szárnyakat, nemcsak mesterkél, hanem idestova az érthetlenségig bonyolódott és elferdített».

A boltozatokat alátámasztó szükségpillérek beállítása után István mesternek arra kellett törekednie, hogy a kereszthajó déli magas homlokfalát alkalmas módon megtámassza, hogy ki ne dőljön helyéből. Elejébe építette tehát az előcsarnokot és ezzel szerves kapcsolatban kelet felől azt a kápolnát, melyet régebben Cromer Ágoston kápolnájának neveztek s ma a kanonokok sekrestyéje gyanánt használnak, dél felől pedig felemelte a ma Szent Jánosról címzett kápolnát. Ezeknek mielőbb az előcsarnok homlokfalával egymagasságban kellett emelkedniök, ha céljuknak meg akartak felelni.

Bár a mentőmunkák 1465-ben indultak meg s jöllehet a dolog égetően sürgős volt, a Cromer-féle kápolna még sem előbb, mint 1475-ben készült el, a mikor annak belső felszerelését is végzik, a Szent János-kápolna meg éppen csak 1477-ben emelkedett a párkányzat magasságáig, mert a déli falába helyezett napórán ezt az évszámot látjuk bevésve.

István mester mindenekelőtt a szükség parancsolta nyers biztosítási munkákat végezte el első sorban s csak azután látott hozzá a déli előcsarnok befejezéséhez és feldiszítéséhez. Az előcsarnok emeleti részén triphoriumokkal gazdagon ékített oratoriumot s ehhez a templom belsejéből külön díszes lépcső-feljáratot épített. Ez a mai ú. n. «királylépcső», melynek a nép a «szerelmesek lépcsője» nevet adta, mert a kétfelé ágazó s ismét összejövő lépcsőfokokon haladók az egyes szakaszok pihenőin egymással szemközt találkozhatnak.

Hogy az oratoriumot a kereszthajóval összefüggésbe hozzák, az utóbbinak régi ablaka helyén nagyobb csúcsíves nyílást vágtak, magát a királylépcsőt pedig az oratorium padlójától tovább folytatták felfelé, ki egészen a tetőzetet körülfutó párkányzatra, csak éppen nem kettősen, mint az alsó szakaszban, de azért itt is díszesen áttört falak között.

Bizonyosnak kell vennünk, hogy mindezek a mentési és biztosítási munkák a templom déli tornyának 1461-ben megkezdett kiépítését alaposan megakasztották s ennek munkálatai mindaddig nem voltak folytathatók, a míg maga a roskadozófélben lévő templom kellőképen biztosítva nem lett. Minthogy — mint láttuk — a déli oldal Szent János-kápolnájának falát csak 1477-ben húzták fel a megkívánt magasságig, azt kell tartanunk, hogy a déli torony legfelső emeletét vagy 1477-ben, vagy közvetlenül az utána következő évben, feltétlenül azonban 1469 után kezdte megépíteni István mester. Korhatározó itt az a nagy címerképes domborművű tábla, a melyre István kőfaragó-mester már a cseh címerpajzsot is kifaragta, jelezvén ezzel, hogy a bőkezű Mátyás király a torony e részének elkészülte idejében már Csehország királya is volt.

1476-ban, Mátyás király megbízásából, Diósgyőrön vállalt mesterünk valami építő-munkát, de ennek mibenléte felől nem vagyunk értesülve, egy évre rá azonban — a mikor már szabad lett a királytól — ismét Bártfával tárgyal valami ott emelendő épület és a kolostor beboltozása ügyében. Úgy véljük, ez a dolog heteken, sőt hónapokon keresztül minden concret eredmény nélkül elhúzódott, mert István mester újabb, dátum nélküli, de véleményünk szerint 1477-ben vagy legkésőbb 1478-ban Kassán kelt levelében még mindig csak mentegetődzik, hogy nem mehet fel Bártfára, de most már biztosítást kér a bártfaiaktól arra, hogy ha módjában lesz «mit den bilden» útra kelnie, szekeret fognak érte küldeni.

Elment-e István mester ekkor Bártfára, megegyezett-e az illetékesekkel s épített-e ott valamit, avagy csupán csak a «bild»-eket szállította oda, eziránt teljesen tájékozatlanok vagyunk.

István mesternek utolsó concret ténykedéseivel 1480-ban találkozunk. Ekkor boltozza be Ágoston építővel a kassai városházát s ugyanebben az évben számol el vele Kassa város tanácsa is a Szent Erzsébet-templom körül végzett munkák költségeiről, a mely elszámolás végeredményeként mesterünknek 23 arany forintot fizetnek ki a városrészeről.

Úgy látszik, mesterünknek Kassán való technikai szerep-

lése 1480-nál teljesen véget ér, de ő maga még 1487-ig kassai lakos marad, sőt ez évig a külső tanácsnak is állandóan tagja, a mi a mellett szól, hogy polgártársai bizalmát és tiszteletét még akkor is változtatlanul bírta, a mikor a viszonyok megváltozása következtében már nem viselhette templomépítő-mesteri és werkmeisteri szép és fontos tisztségét. Az 1488-ik évben s ezen túl egyáltalában neve nem fordul többé elő sem a külső tanács tagjai sorában, sem más írott emlékből, azt kell tehát hinnünk, hogy mesterünk 30—35 évi serény és eredményes tevékenység után 1487-ben fejezte be Kassán munkás életét. Eltávozása ép oly csendes, a minő zajtalan volt a homályból való előtünése s egyáltalában egész élete, a min a komoly munka s a kötelességteljesítés őszinte szeretetének nemes, férfias erénye és a béke szelleme lengett át. Míg polgártársai, festők, szobrászok, építők és iparosok, kereskedők és a lakosságnak úgyszólván minden rendű-rangú népe a pörök egész tömegét hagyta ránk, különösen a város tilalmazási könyveinek kisebb-nagyobb feljegyzéseiben, István kőfaragó-mesternek egyetlen egy ilyen pörét ismerjük csak s ebben is ő a felperes, a kit másnak a mulasztása kényszerít arra, hogy a maga érdekeinek védelmét a törvény erejére bízza. Ez reánk nézve, a kik a legaprólékosabb feljegyzésekre is rá vagyunk utalva, hogy a magyar művészettörténetnek multját homokszemekből építsük fel, nem épen kedvező körülmény. Sokkal szívesebben vettük volna, ha István mester után is a pörök minél nagyobb halmaza marad reánk, ámde ez az ő csendes, kizárólag a hasznos és nemes munkának szentelt életében épen nem így történt.

A mit István mester a kassai templomon alkotott, mindaz, egyetlen művének, a híres szentségháznak kivételével, csak másodrendű munka. S ez nem is lehetett másként, mert a mikor ő fellépett s dolgozni kezdett Kassán, a Szent Erzsébet-templom legnagyobb s legfőbb részeiben már készen állott s csupán a két torony kiépítése és talán még a déli kapuzat külső feldiszipítése volt hátra. Mint láttuk, István mester mindkét toronynak a továbbépítését teljesítette is s azokkal annyira haladt előre, a mennyit a reájuk fordítható költségek neki épen megengedtek s a míg e munkálatait a templomot

katastrophaként fenyegető veszedelem meg nem akasztotta. A két torony továbbépítésének munkálatai azonban nem jelelték István mester önálló működését, mert ezekre ő már kész terveket talált, önálló gondolata és cselekedete azonban a templomnak az összeomlás elhárítására tett minden intézkedése, vagyis a két déli kápolna, az előcsarnok és ezek járulékaiknak felépítése. A mi architektonikus elemeket és díszítéseket ezeken találunk, azok a csúcsíves építészetnek mind szokványos, másutt is feltalálható, bátran mondhatjuk: a gothikának nemzetközi elemei s ennél fogva épen nem lehetnek jellemzők István mester egyéni inventiójára s művészi képességeire. Jellemző azonban a 16 méter magas, kitűnő művészi érzékkel és hozzáértéssel tervezett pompás szentségház, a mit azért attribuálhatunk neki, mert biztosan tudjuk, hogy a stílusban és szerkezetben a kassaival egybehangzó, sőt több részletében ezzel azonos bártfai szentségházat István mester tervezte s építette fel.

István mesternek valósággal mesterműve ez a szentségház, örök érdeme pedig az marad, hogy a kassai templomot a nagy veszélyben az összedőléstől megmentette a mivel lehetővé vált, hogy a későbbi századokra, ha nem is teljesen eredeti és érintetlen állapotában, de főbb, legfontosabb részeiben változatlanul szálljon át az országnak ez a legszebb s legértékesebb egyháza, a melynek létrehozásához dicsőséges királyaink bőkezűségének, a magyar művészetnek s a régi kassai polgárság buzgó hitének és áldozatkészségének soha el nem hervadó emlékei fűződnek.

Most pedig nézzük, kik voltak vagy lehettek István mester munkatársai Kassán.

Ha az időt tekintjük s ha csakugyan építő volt, annak kell vélnünk a már előbb is bővebben szóba hozott Gergelyt, a kit Gregorius architextornak nevez a polgárjogának elnyeréséről szóló 1461. évi feljegyzés, de a kivel ez éven kívül többé nem találkozunk Kassán.

Ágoston építő (Augustinus, Augustus mawrer) már nemcsak kor- és kartársa István mesternek, hanem vele együtt dolgozó művész is. 1464-ben már Kassán élt és 1470-ben a tót-utczában lakott, 1480-ban — mint fentebb már emlí-

tettük — István mesterrel együtt beboltozta a kassai városháza tanácsszobáját, 1490-ben pedig testvérével együtt a kassai domonkosok templomán dolgozott. Nincs rá direct adatunk, hogy Ágoston építő a Szent Erzsébet-templomon is végzett volna valamelyes munkát, ámde ez bízvást feltehető, ha már István mesternek egyéb munkájában is részt vett.

Lőrincz kőfaragó (Lorencz Steinmecz), a kinek 1466-ban Kassán elnyert polgárjoga ellenértékeért nem a szokásos fegyvert vagy pénzt kell letennie, hanem a ki ezért egy hétig tartó kézimunkát tartozik végezni valószínűleg a Szent Erzsébet-templomon, már csak azok kategóriájába sorolható, a kikről pusztán feltételezzük, hogy István mesterrel együtt dolgoztak a templomon. Ugyanígy vagyunk a következő építőkkel és kőfaragókkal is, kiknek neveit az alábbiakban soroljuk föl.

Menyhért kőfaragó (Melchior, Malchior steynmetz) az 1466—1476. években ismeretes Kassán. 1466-ban nyer polgárjogot s ezért egy számszeriját kell adnia. További szereplése a kassai jegyzőkönyvekben 1476 ig volt nyomozható.

Márton kőfaragó-építő (Steynmecz, mawrer) 1468-tól 1487-ig élt Kassán. 1468-ban kap polgárjogot s az erre vonatkozó feljegyzésből derül ki, hogy a zemplénmegyei Sztropkóról való, vagy hogy onnét költözött át Kassára. 1487-ben Kassán lakik egy Thynus Mawrer, a kinek első negyedévi adója a Fogylweder-féle házban 1 ortó, a mit megfizet. Azt hisszük, azonos Márton építővel.

György kőfaragó (Jorg, Jurg Steinmecz) neve az 1469—1497. évekből ismeretes. Polgárjogot 1469-ben nyer, 1480-ban a külvárosban fekvő téglautczában majorja van, az adó-lajstromban szerepel s még 1490-ben is említik nevét az iratok. Munkáiról semmi tudomásunk nincs.

Az 1483-tól 1499-ig Kassán élt Miklós kőfaragónak (Niclos steynmetz) már mozgalmasabb az élete. Talán ő az a «Niclas von Perga», a kiről tudjuk, hogy 1469-ben elnyert polgárjogáért a Szent Erzsébet-templom ablakain kell dolgoznia, csak arról nem vagyunk tájékoztatva: üveges volt-e vagy kőfaragó? Maga Miklós kőfaragó 1483-ban a forgács-

utca másik felén lakik s adója 2 frt, a mit megfizet. 1486-ban elcsereéli házát özvegy Eysengreberné, Dorottya asszony házával, de mert a csere tárgyát képező két ház nem volt egyenlő értékű, Miklós kőfaragó még 54 frtot fizet rá Dorottya asszonynak. 1487-ben a forgács-utca másik felén lakik s itt adózik. Az iskola építésére is ad 2 frtot, egyebekre 14 (denárt?). Van majorsága is, mely után ez alkalommal 74 (denárt?) fizet adóban. 1487-ben iskolát építenek Kassán s ekkor a heti kiadások jegyzéke szerint a város a «kőfaragónak az iskolán végzett munkájáért» kifizet 13 frt 1½ denárt. Valószínű, hogy az iskola felépítésén a szóban forgó Miklós kőfaragó dolgozott, a ki 1478-tól 1497-ig még a városi közgyűlés tagja is volt.

1472-ben nyer polgárjogot Kassán a «Woufenbe» való Vendel kőfaragó-mester (meister Wendel steynmecz de Woufen), a kinek származáshelye, a helynévből következő, a Bergen op Zoomból Rozendaal felé vezető út mellett fekvő Wouw hollandiai városka volt. Figyelemreméltó körülmény, hogy a kassai jegyzőkönyv Vendelt «mesternek» nevezi, de azért polgárjogáért nem többet, csupán a másoktól is megkövetelt egy számszerűjat kell megadnia, mit teljesít is. Vendel kőfaragó-mesternek 1495-ig követhetjük nyomát a forrásokban. 1476-ban egy városi jegyzőkönyv mint Kassán élőt említi, 1481-től 1490-ig a városi közgyűlés tagja, 1495-ben azonban már a gönczi templomon épít. Hogy szőlőkertje is volt s annak művelésével is foglalkozott, abból sejtethetjük, hogy 1491-ben Ruszdorfer János, a kassai kereskedők társulatának tagja, tilalmat tesz a borára. Működéséről a gönczi templomot illető 1495. évi adaton kívül más adatunk nincsen, fel lehet azonban tételeznünk, hogy — mert mester volt — s Kassán való életének ideje ezt lehetővé teszi, Vendel kőfaragó-mester a Szent Erzsébet-templomnál is érvényesítette szakértelmét.

János kőfaragó (Hans steinmecz) a jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1475-ben már Kassán él. Az 1484. évi adólajstrom szerint ez év harmadik negyedére a feleségére kirótt adó 4 frt, a melyre «ad rationem» megad 2 frtot. Valószínű ebből, hogy János kőfaragó ekkor már nincs az élők sorában.

Kristóf kőfaragót (Cristof steynmecz) csak két adat említi Kassán. Egy városi jegyzőkönyv szerint 1475-ben Kassán él, 1476-ban pedig a városi közgyűlés tagja, de hogy min vagy mit dolgozott, arról hallgatnak forrásaink.

Hasonlóan vagyunk Péter kőfaragóval (Petir Steynmecz), a ki 1475—1477-ig szerepel Kassán. 1475-ben a jegyzőkönyv már mint kassai lakost említi, de polgárjogot a tanács csak 1476-ban ad neki s ezért egy számszeríjjal fizet. Jótállói: Hanns Kremnitcz és Hanns Czebner. Mint már láttuk, Péter kőfaragónak legénye, Gergely, 1477-ben Bártfán dolgozik valamin és ekkor mesterével porlekedik. 1483-ban már csak nejét, Petir steynmetzyn-t említi az adólajstrom, 1487-ben pedig Peter Steinmecz özvegye szerepel egy feljegyzésben. Világos ebből, hogy Péter kőfaragó az 1477. év táján halt meg. 1483-ban azonban már bizonyosan nincs az élők sorában.

Hinterleitner Mihály kőfaragót 1476-ban iktatják a kassai polgárok sorába s ezt a városi jegyzőkönyv ekkép jegyzi fel: «1476. Michel Hinterleitner lapicida feria tertia in vigilia circumcisionis adeptus est iuscivile, debit balistam». 1479-től 1490-ig a városi közgyűlés tagja, 1491-től 1495-ig pedig városi consul. Tekintélyes tagja volt tehát a város polgárainak, de működéséről adataink nincsenek.

Az 1479—1529. évek között él Kassán Amman (Amon) Pál mester, a kit felváltva hol kőfaragónak, kőmívesnek, hol építésznek neveznek az egykorú források. 1479-ben említi első ízben egy okirat mint kassai lakost, de már régebb idő óta kellett itt laknia, mert már háza is van itt a «gemolte gasse»-ban (a malom-utcán). Amman Pált ekkor kőfaragó-mesternek nevezi a feljegyzés. 1488-ban Paul steynmecz évnegyedi adója 8 frt — tehát tekintélyes összeg — a mire fizet 3 frtot, később azonban részletekben letörleszti az egészet. Ebben az évben említés történik malomutczai házáról is. 1496-ban, 1499-ben és 1500-ban, 1507-től 1509-ig s végül 1529-ben a városi közgyűlésnek, 1501-től 1505-ig és 1511-től 1526-ig a városi tanácsnak tagja.

Amon Pált 1504-ben veszik fel tagul a kereskedők czéhébe, így tehát — a czéhszabályok értelmében — mestersé-

gével ekkor fel kellett hagynia. Kereskedővé lesz és az is marad élete végéig. Ha tehát az iratok őt 1521-ben kőművesnek, 1519-től 1529-ig pedig építésznek nevezik, ezek az elnevezések nyilván csak régi mesterségére vonatkoznak s korántsem értendőek úgy, hogy Amman Pál tovább folytatta volna eredeti foglalkozását.

Egyike volt Kassa azon tekintélyes polgárainak, a kik a XVI. század első harmadában a város köz- és társadalmi életében nagy szerepet vittek. Családi és vagyoni viszonyai felől annyit állapíthattunk meg, hogy első felesége Zsófia asszony volt, a kivel 1498-ban megvette néhai Goldannutné házát s érte Molner Gergelynek és feleségének, Dorottyának, 300 frtot fizetett ki három részletben. 1504-ben Bényén szülője van, de 1507-ben egyetmást el is ad. Így folgasz-utczai házát (a Tóbiásné háza mellett levőt) Vogelweider Stenczelnek s ez ki is fizette neki az árát. Ugyanekkor végrendelkezik, de nem betegsége miatt, hanem hogy tisztázza vagyoni helyzetét, mert — úgy látszik — ekkor nősült meg másodízben, idősebb Czipszer Kelemennek, Kassa leggazdagabb, legtekintélyesebb kereskedőjének Benigna nevű leányát vevén feleségül. Ezzel a feleségével együtt Molner Gergelynének eladja a reichkrómban (az előkelőbb kereskedők csarnokában) lévő krómot (bolthelyiséget), mely a középső ajtó mellett a felső sarkon, napkeltével szemben fekszik s egykor Klemeninné asszonyé, mostani felesége anyjáié volt.

Amman Pál nevével kapcsolatosan főkép a kassai tilalmazások könyvében számtalan peres adatot találhatunk, ámde ezek már nem a kőfaragó-építőt, hanem a kereskedőt illetik. Mellőzzük ezeket, mert ha művelődési szempontokból érdekesek is, szigorúan véve tárgyunkhoz nem tartoznak. Sajnálatos azonban, hogy arra a 25 évre vonatkozólag, a mely alatt Amman Pál mint kőfaragó-, kőműves- és építő-mester Kassán foglalatzkodott, működéséről és műveiről teljes tájékoztatlanságban vagyunk, mert erről mit sem őriztek meg a régi feljegyzések. Indokoltan feltételezhetjük azonban, hogy Ammon Pál is — főkép mint kőfaragó — részt vett a Szent Erzsébet-templomon folyt munkákban s így István mesternek segítőtársa lehetett.

E korszak kassai építőinek névsorát Tamás építő (Maurer) fejezi be, a kinek nevével 1480-tól 1490-ig találkozunk a városi jegyzőkönyvekben. Mindössze annyit tudunk róla, hogy 1480-ban a «Twergas»-ban, Czengel Simon házában lakik, adója $\frac{1}{2}$ ortó, a mit megfizet s hogy 1490-ben még az élők sorában említi egy feljegyzés.

Meg kell még itt említenünk Gáspár kőfaragót (lapicida), a kinek egy XV. századvégi, de közelebbi dátumot fel nem tüntető feljegyzés pusztán nevét örökítette meg. Kemény Lajos azt véli felőle, hogy valószínűleg azok közé a mesterek közé tartozott, a kik a János-Albert lengyel herczeg ostromló hadai által feldúlt szentvérfalvai (ma : kassabélai) templom helyreállításánál közreműködtek, ámde ez csak pusztá, történelmi adattal eddig nem igazolt feltevés.

Az időrendben most következő Krompholz Miklós kőfaragó- és építőmester Kassán való élete és működése az 1492—1513. évekre, vagyis már arra az időre esik, a mely idő a Szent Erzsébet-templom építésének új, István mesterrel semmiféle összefüggésben nem álló korszakát jelenti. Ezzel a korszakkal, bár rendkívül érdekes és sok adattal rendelkezünk felőle, ez alkalommal nem kívánunk foglalkozni.

VIII.

Szóvá tettük Divald Kornél művészettörténészünknek azt a véleményét, hogy ő István mesternek 1487 ben bekövetkezett halálában nem hisz s azt tartja, mesterünk Kassáról Bártfára költözött át, a hol a fárasztó kőfaragást a sokkal könnyebb és kényelmesebb fafaragással cserélte fel, személye pedig azonos azzal a Tharner Istvánnal, a ki 1490-ben bártfai polgár volt.

Divaldot erre a feltevésre a bártfai városi levéltárban 2302. szám alatt őrzött «Registrum fraternitatis Marie Virginis matris misericordie 1483—1525» címet viselő számadáskönyvnek az a tétele vitte rá, a mely elmondja, hogy 1485-ben «pro consecratione altaris fl 5, Urbano lapicide fl 1 d 85» fizetett ki a város. E rövid feljegyzésnek a bővebb értelme az, hogy az Irgalmasság Anyjáról elnevezett bártfai

társulat a Szent Egyed-templom déli oldalán Mayer Veronika költségén emelt kápolnában 1485-ben oltárt állíttatott, mely ekkor még el nem készült teljesen, hanem annak csupán kőasztalát rakták le, a minek felszentelése 5 frtba, Orbán kőfaragó által végzett munkája pedig 1 frt 85 denárba került.

Hogy később, 1489-ben a kőoltárasztalra szárnyasoltárt helyeztek, az kitűnik a számadáskönyvnek abból a másik tételéből, a mely szószerint elmondja, hogy «1489. Severino pictori fl. 2. Steffan Tarner pro imagine bte virginis, pro panno, pro plumbo ad imaginem, pro auro et argento ad imaginem bte virginis, — summa pro imagine facit fl 15 d. 67». Vagyis, hogy 1489-ben kifizettek: Severin pictornak 2 frtot, Tarner Istvánnak pedig Szűz Mária szobraért. posztóért, ólomért a szoborhoz, aranyért és ezüstért a Szűz Mária-szoborhoz, vagyis összesen a szoborért 15 frt 67 denárt.

Divald Kornél Steffan Tarnernek a számadásban való szerepléséből, valamint abból, hogy Tarner István «bártfai polgár» 1491-ben pörben áll egy Mátyás `nevű besztercebányai polgárral, a kinek közvetítésével András besztercebányai lazurozótól 16 frt ára «dazurfestéket» vásárolt, jut arra a következtetésre, hogy Tarner István szobrász volt s hogy «nem lehetetlenség», hogy Kassai István kőfaragómesterrel egy és ugyanazon személy. Nevéből következtetve, Divald úgy véli, hogy Tarner István származáshelye vagy a mai abaujtonavármegyei Torna városka, vagy a lengyelországi Tarnow város volt.

Sőt még ennél is tovább megy Divald: műveket attribuál Tarner Istvánnak s megállapítja, hogy a bártfai Szent Egyed-templom Mager-kápolnájának Mária-oltárán «Tarner István mint számottevő fafaragó-mester mutatkozik be, a kinek az oltárszekrényben álló Madonnája plastikus felfogással párosuló ideális báj s helyesen motivált ruharedőzést mutat.»¹ De mert Divald az 1489-ből származó Mager Veronika-féle kápolna Mária-oltárán, a Szent Erzsébet-, valamint a Krisztus születését ábrázoló oltáron a bártfai templom többi szárnyasoltárától elütő, «István mester művészetére, vagy legalább is

¹ A bártfai Szent Egyed-templom. *Arch. Ért.* 1917. 138. l.

Kassára utaló» sok rokonvonást talál, azt hiszi, hogy «csak-ugyan ő az a Steffan Tarner, Tornai István mester, a ki Bártfáról is tovább ápolta összeköttetéseit a kassai mesterekkel.¹ Vagyis más szóval: Divald Kornél az utóbb említett két bártfai oltár mestere gyanánt is Tarner Istvánt tartja, sőt a Krisztus születése oltárát Tarner István «alighanem legkiválóbb alkotásának» minősíti.

Hogy ebben a kérdésben már csak az igazság érdekében is világosan, tisztán és helyesen láthassunk, de hogy az amúgy is nagyon szegényes és téves adatokkal elárasztott magyar művészettörténetet is megtisztítsuk egy becsempészett újabb kakukfítól, mindenekelőtt Tarner Istvánnak a valódi kilétéről kell a homályt eloszlatnunk, a mit az alább felsorakoztatott adatok segítségével teljes sikerrel fogunk elérni.

Tharner Istvánnak — mint már mondtunk — 1491-ben Mátyás besztercebányai polgárral van valami üzleti összeköttetése. Iványi Bélának a bártfai városi levéltár 1319—1526. évi anyagát regestákban ismertető művében két okirat szól erről. Ezek egyikében Besztercebánya város tanácsa 1491 szept. 20-án értesíti Bártfa város tanácsát, hogy a Mátyás besztercebányai polgár és a Tharner István bártfai polgár közt lazurvétel miatt támadt ügyben kihallgatták András lazurozót, a ki azt vallotta, hogy Mátyás a lazurt tőle vette 16 frtért. A másik levél ugyanott, ugyanakkor kelt, amazzal egyenlő tartalmú s így voltaképen nem egyéb, mint az első levélnek másodpéldánya.²

E két regestának adatai szárazak ugyan, mégis elegendők arra, hogy belőlük a concret tényállást megítélhessük: Tarner István bártfai polgár lazurt vásárol Mátyás besztercebányai polgártól, a ki viszont a 16 frt ára lazurt András besztercebányai lazurozótól vette. Hogy a pör tárgya a két elsőnek megnevezett egyén között mi volt, azt e regestákból meg nem tudjuk, sejtethetőleg azonban az, hogy Tarner István a lazur árával vagy annak egy részével Mátyásnak adása maradt, de valószínűen még inkább az a körülmény,

¹ U. ott. 139. l.

² Bártfa sz. kir. város levéltára. I. 437. l., 2967. és 2968. sz. regesta.

hogy Bártfa városa, a hová Tarner I. a lazurt elszállította, tudni akarta, honnét eredt a lazur s mennyijébe került az Tarner Istvánnak?

Fontosabb ennél az a kérdés, ki volt András lazurozó s hogy mi maga a lazur?

Az első kérdésre megtaláljuk a feleletet a besztercebányai városi levéltár számadáskönyvében, a hol Andre lazurer neve 1490-ben előfordul, a kinek ekkor negyedévi adója 1 ortó, a mit megfizet.¹ Vagyoni helyzetéről némileg tájékoztatva vagyunk, ha tudjuk, hogy az ebben az adólajstromban felsorolt besztercebányai polgárok sorában a legtöbbet fizetőre 6 frt, a legkevesebbet fizetőre pedig 20 denár negyedévi adó van kivetve.

András lazurozón kívül még két más azonos foglalkozású egyént találunk ebben az időben Besztercebányán. Az egyik Péter lazurozó, a kinek adója 1490-ben az egyik negyedben 2 frt, a másikban 1 frt, 1493-ban pedig ismét 1 frt. Ezeket az adókat Péter mindig pontosan megfizette.²

A másik Greger lazurer, a kinek 1492-ben (negyedévi) adója 12 denár, a mit megfizet. Ez a legkisebb összeg az akkori adótételek sorában, míg a legnagyobb tétel 1 frt.³

A nélkül tehát, hogy egyelőre tudnók, vajjon a «lazurer» lazurozót vagy lazurkészítőt jelent-e s hogy maga a lazur lényegében micsoda, már eleve megállapíthatjuk, hogy mert Besztercebányán egyazon időben három «lazurer» is él s ott adót fizet, a lazurral való mívelet iparágnál egyéb nem lehetett, a lazurozás tehát valamely olyan mesterséget jelenthe-

¹ 1490. Andre lazurer 1 ort. dedit. («Auff Sanndt Valentinii tag vor der vasnacht Anno dni 1490» című fejezetben).

² 1490. Peter lazurer fl. 2 dt. Peter lazurer fl. 1 dt. 1493. Peter lazurer fl. 1 dt. (Registrum Perceptorum et expositorum sub judicatu Circumspecti Georgi Stwrczer Anno dni 1490 című számadáskönyv «Bemerckt, was ein genomen Ist warden von Sandt Jorig losung Anno dni 1490» és az 1493. évre vonatkozólag «Ein genomen losung Sandt michaelis Im gericht herrn Georg Stwrczer» fejezet alatt.)

³ 1482-ben, a szentgyörgynapi adószedéskor is szerepel egy lazurer a besztercebányai adókönyvben, a kinek megfizetett adója 2 frt volt, ámde ennek közelebbi kilétéről a név hiánya miatt nem lehet tudomásunk.

tett, a melynél vagy lazurt állítottak elő, vagy pedig a mester-ség gyakorlásánál már kész lazurt használtak föl.

Miután a «lazurer» s az ebből önkényesen magyarított lazurozó névhez hangtanilag az azurfesték áll a legközelebb s mert e festék készítésének feltételei Beszterczebányán kétségen kívül megvannak, lazurozó alatt elsősorban az azurfesték előállítására kell gondolnunk.

Bizonyos, hogy itt nem a Lapis lazuli porából készült nagybecsű s méregdrága lazurfestékről lehet szó, a mit a középkorban Keletről hoztak, a mivel a XVII. századig Velence látta el Európát s a mely festőanyag magának a velencei festőiskolának is egyik legkedvenczebb színe volt,¹ hanem itt szó van egy más, egy sokkalta olcsóbb festőanyag-ról. Arról, a mit más néven ultramarinnak is neveztek s a minek előállítására az Azurit nevű ásvány szolgált.

Az Azurit (másképp: Rézlazur, Kupferlasur, Bergblau, Lazur-Malachit és Chessylit) vegyi összetételében rézhydro-carbonatnál nem egyéb. Nálunk elég bőven fordul elő Erdélyben és Felsőmagyarországon. Sok hazai lelőhelyei között bizonyára már a középkorban is vezetett Beszterczebánya, a hol a rézbányászat épen a XV. századtól kezdve vált európai hírvé.

A rézlazurból nyert lazurfestéket már régóta ismerik s neve a különböző nemzeteknél sokféleképp hangzik. Az olaszok Azzuro della Magna-nak vagy azzuro tedesco-nak nevezték; egyéb nevei: azurium almanum, theotonicum, german blue, azurium de Anglia, de Lombardia, azzuro Spagnolo, Agiara, Citramarinum, celestris celestinus, persus, ærthereus stb.

Nagyon régi idők óta készítik s Cennino Cennini kö-zismert Trattato della pittura-jának 60—62. fejezetében bőven foglalkozik vele a «Lapis lazzari»-ból nyert amaz igazi lazurfestéknek kapcsolatán, a melynek uncziáját Cennini idejében a XIV. század végén 8 aranyával mérték.²

Nagyon valószínű, hogy a lazurozók a rézlazurból elő-állított olcsóbb fajta festéknek a készítői voltak, de feltűnő

¹ Ballagi A.: *Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve*. Arch. Ért. 1882. 357. 1.

² *Das Buch von der Kunst, oder Tractat der Malerei des C. Cennini da Colle Valdelsa*. Ford.: Albert Ilg. Wien, 1871. 36—39. 1.

lehet, hogy Besztercebányán kívül más hazai városunkban idáig még nem találkoztunk velök s nem említi őket a nürnbergi mesterségeket az 1449-től 1530-ig terjedő időszakban felsoroló lajstrom sem,¹ a miből talán az következik, hogy a lazurozók egy specialis helyi iparág képviselői voltak s Besztercebányán való megjelenésük és szereplésük azzal fejthető meg, hogy a várost környező hegyekben az Azurit s a vele rokon Malachit bőven előfordul.²

Maga a kész lazur kékszinű festék volt, a mit a képirók és keramikusok egyaránt használtak. Mielőtt szandeczi Jakab képiró-mester 1466-ban a bártfai Szent Egyed-templom főoltár-képeinek megfestéséhez fogna, 16 garas ára grüns pant, 16 garas ára cinóbert, 8 garas ára ólomsárgát, 20 garas ára lazurt és 16 quaring ára rubricát (egy fajta a vörös festéknek) szerez be.³ Nem lehet kétségünk, hogy itt a rézlazurból készített kék lazurfestékről van szó s hogy ennek alkalmazása fazekasaink körében is közkeletű volt, arról is van okmányyszerű bizonyíték. Szerencsi Mihály sárospataki fazekasmester 1809-ben megkezdett naplójában hat feljegyzésben is találkozunk vele, a mikor Szerencsi mester a kék mázak készítésének receptjeit felsorolja. Így, hogy csak egy példát mutassunk be, a mikor «A kék Lazurról» szóló recipét közli, így ír: «Végy 4 Mérték Lazurt és 3 Mérték Jóféle Kristály üveget, vagy 2 és 1/2 Mérték Kristályt egy mogyorónyi fejer Gletet, úgy tarkáz vele Lengésen».⁴

Ilyen lazurfestéknek az ügyében van pörös dolga 1491-ben Tarner István bártfai polgárnak Mátyás besztercebányai polgárral, a ki — mint előbb láttuk — a 16 frt ára lazurt

¹ Hampe: *Nürnberg Ratsverlässe*. III. kötet, Regiszter.

² Az Azurittal rokon s festékül felhasználható Malachit (Berggrün) nevű ásványt, mely vegyi összetételében szintén rézhydrocarbonat, még a XIX. század elején is 20—24 mázsányi tömegben bányászták évenként Besztercebányán, honnét hordókba csomagolva szállították Bécsbe a csász. kir. kereskedelmi igazgatósághoz. Egy mázsának ára akkor ott helyben 300 frt volt. (Szepesházy—Thiele: *Merkwürdigkeiten des Königreiches Ungarn*. Kassa, 1825. I. 194. l.)

³ Mihalik J.: Egy művészettörténeti tévedés helyreigazítása. Szandeczi Jakab képiró Bártfán. *Mus. és Könyvt. Ért.* XII. (1918.) 195. l.

⁴ Wartha Vincze: *Az agyagipar technológiája*. Budapest, 1892. 216. l.

András besztercebányai lazurozótól vásárolta, nyilván azért, hogy azt haszonnal tovább adja. Ez az ügylet 1491 nyarán történt, mert a besztercebányai városi tanács két levele szeptember 20-áról kelt, az a körülmény azonban, hogy a besztercebányaiak e levelekben Tharner Istvánt bártfai polgárnak mondják (ha valóban ezt állítják, a mi a regestából ki nem tűnik), még nem feltétlen bizonyíték arra, hogy Tharner István még 1491-ben is valóban bártfai polgár volt. Mert hogy már nem az volt, arra classikus bizonyítékokkal rendelkezünk annak az okiratnak a regestájában, a melyet ugyancsak Iványi Béla idézett könyvében megtalálhatunk, de a melyet Divald Kornél teljesen figyelmen kívül hagyott. Szól pedig ez az okirat arról, hogy Kassa város tanácsa 1490 július 31-én levelet intéz Bártfa város tanácsához s ebben panaszkodik a Tharner Istvánt a töltszéki vámon ért jogtalan támadás miatt, a hol őt súlyos megtámadtatás érte a töltszéki vámos részéről, a minek oka az volt, hogy Tharner István a kassai polgárjogot elnyerte és Kassáról folytatott kereskedelmi ügyleteket.¹

E regesta világosan elibénk állítja az igazi helyzetet: Tharner István, ha volt is Bártfán polgár, mint a hogy valóban volt, az 1490-ik év derekán már nem bártfai, hanem kassai polgár s innét folytatja kereskedelmi üzleteit — a többi között — északra, Bártfa és Lengyelország felé. A sárosmegyei Töltszéken, melynek régi német neve Tölczing, tót neve pedig Tulcsik s a mely község a mai eperjesi járásban, Eperjes várostól északnak 15 kilométer távolságban, az Eperjesről Bártfa felé s innét Gácsországba vezető országút mellett fekszik, tehát ezen a vámszedő helyen olyan súlyos sérelem érte, hogy annak orvoslása érdekében maga Kassa város tanácsa is actióba lép. Ha tehát a besztercebányaiak 1491-ben Tharnert bártfai polgárnak mondják, ez nyilván csak azért történt így, mert nem tudták, hogy Tharner István már nem bártfai polgár. Hogy valamikor az volt s ott háza is volt,

¹ «Wie er (t. i. Tharner István) schwere anfechtung hette vom mawtner zum Tölczing, der en beschuldigte das er unsern bürgerrecht gewinnen und bey unser Stat gehandelt hette . . .» (I., 413. l. No. 2812.)

azt az alább következő 1497. évi adat bizonyítja a legjobban, de hogy 1490-ben már kassai polgár, arról az imént idézett feljegyzés minden kétséget kizáró módon tanúságot tesz.

Téves, a valósággal teljesen ellenkező tehát Divald Kornélnak az az állítása, hogy Tharner István bártfai képfaragó volt s azonos személy Kassai István kőfaragó-mesterrel, a ki Kassáról 1488-ban történt állítólagos elköltözése után Bártfán telepedett meg, itt Tharner István néven tovább élt, a kőfaragás helyett a fafaragás művészetét gyakorolta, a Mager Veronika-féle kápolna Mária-oltárát faragta s még más oltárokat is készített.

Nem! Tharner István sem nem képiró, sem nem azonos személy Kassai István képfaragóval, hanem különálló, a képirástól is, Kassai Istvántól is távol álló, merőben idegen egyén és adás-vevéssel, szállítással, fuvarozással foglalkozó egyszerű kereskedő-embernél nem egyéb. Tharner Istvánnak a művészettörténethez semmi köze sincs, a Divald elképzelte Kassai István—Tharner István-féle hybridalak pedig valóságos képtelenség.

Tharner István a XV. század nyolczvanas éveiben bártfai lakos még, a hol neje, fia és háza van, de már 1490-ben Kassán lakik, idevaló polgár s innét folytat és bonyolít le üzleteket krakói kereskedőkkel és bankárokkal. Összeköttetésben van bethlenfalvi Thurzó Mártonnal, a Mátyás király korabeli jeles katonával és várparancsnokkal is, a ki, miután a Giskra hadai ellen sikeresen megvédett szepesi várat 1465-ben Mátyás király kezére adta, három fiával együtt a sárosvármegyei Vörösvágást kapta adományul.

Most jelzett üzleti ténykedésén kívül Tharner István összeköttetésben állott más városokkal is : Pesttel, Budával, felesége Eperjessel, Borbála nevű leányát pedig Weisz János budai polgár veszi feleségül 1500-ban. Bártfán lévő házát András nevű fia 166 frtnyi tartozásáért 1497-ben kénytelen eladni, de csakhamar boldogul új lakóhelyén, mert 1503-ban már háza és szőlője, 1506-ban földje, 1509-ben pedig majorja is van, e legutóbbit azonban ekkor el is adja.

Hogy mivel kereskedett Tharner István, azt adatok híján aprólékosan nem tudjuk kimutatni, bízást mondhatjuk

azonban, hogy többi kassai kor- és kartársa példájához híven, megforgatott minden értéket, a minek közvetítéséből, eladásából haszna lehetett. Hogy ólommal nagyban kereskedett, azt az 1495. évi peres esete bizonyítja, a mikor Mornsteyn György tekintélyes krakói kereskedő a kassai mázsaházban fekvő 101 mázsas ólomját tiltja le. Bizonyosra lehet venni, hogy Tharner ezt a tömérdek és nagyértékű ólmot Lengyelországból hozta be, mert mint Oláh Miklós érsek írja, jól lehet Magyarországon abban az időben ólmot is ástak, ez nem elégítette ki az összes szükségletet s ennél fogva Lengyelországból kellett azt behozni.¹

A mi adatokat Tharner Istvánról az egykorú forrásokban találhatunk, bármily aprólékosak legyenek is, mindazt e helyütt időrendben felsoroljuk, mert kézzelfogható módon óhajtjuk beigazolni egyrészt azt az igazságot, hogy Tharner István sem művész nem volt, sem Kassai István kőfaragóval nem egy személy, másrészt, hogy miután Tharner Istvánnak semmi keresnivalója nincs a magyar művészettörténet pantheonjában, ebbe való becsempészésének jogtalanságát kimutassuk.

Beszéljenek tehát helyettünk az élettörténetét ecsetelő adatok, a mint sorjában egymásután következnek :

1490-ben már mint kassai polgárnak történik esete a töltészeki vámon és sérelmeinek orvoslásáért júl. 31-én ír át Kassa város tanácsa Bártfa városához.

1491-ben a besztercebányai városi tanács értesíti Bártfa városát, hogy Tharner István «bártfai polgár» a 16 frt áras lazurt Mátyás besztercebányai polgártól vette, a ki azt viszont András lazurozótól vásárolta.

1493-ban három pörös esete van Kassán : Krupek Erazmusz krakói kereskedő a törvény előtt kötelezi, esküdjék meg, hogy fiának nem adott, a mint Erasmusz állítja. Bethlenfalvi Thurzó Márton tilalmat emel ellene 88 frt miatt, végül Bank Ferencz krakói kereskedő tiltja 20 frt adósság miatt.

1494-ben a kassai városi tanács utasítja Thorner Istvánt, hogy Krupeknek vagy Firschild Borbálának adja meg tartozását, melyről ez asszonynak Mátyás nevű szolgája bizonyosságot tett.

¹ Szamota I.: *Régi utazások.* Olcsó Könyvt. 767. sz. 552. l.

1495-ben Mornsteyn György krakói kereskedő, ott 1493-ban consul és több ízben városi tanácsos, tilalmat tesz Thorner István 101 mázsa ólmára, melyet a mázsaház (wog) registerébe hibásan vezetett be s ebből kifolyólag vizsály támadt. A tanács utasítja Thornert, fizesse meg, a mivel tartozik.

1496-ban három ízben is szerepel a tilalmazások könyvében: Lambacher Jeromos, a kassai kereskedő-czéh tagja, 100 frtját tiltja; Judica előtti szombaton Michel Goldschmid felesége adósság miatt tilalmat tesz minden ingó s ingatlan vagyonára, végül Thorner István 6 frt adósságban megtartotta azt a 3 darab vásznat, a miket bártfaiaknak megfizetnek s a melyeket két polgár 4 frtra becsült.

1497-ben Kyzewetter Gáspár krakói kereskedő emel ellene tilalmat 166 frtért. Majd Kyzewetter és a medburgi Wilkof György tesznek tilalmat Thorner Istvánnéra, a ki fiáért, Thorner Andrásért tartozik 166 frttal, a mit bártfai házuikkal törlesztének.

1499-ben Scheutzlich János, a kassai kereskedő-czéh tagja tiltja Thorner István 4 frtját.

1500-ban Haller budai polgárért Geulch Boldizsárné, a ki Weikhardt Erasmusnak a leánya volt, emel ellene tilalmat 32 frtig. Ugyanebben az évben Thorner István leányát, Borbálát, Weisz János budai polgár veszi feleségül. Majd Kyzewetter Gáspár krakói kereskedő, a kit az 1497. évi tilalomból már ismerünk, a tárnokszéken nyert Thorner Istvánon 180 frtot s ezt Blau Györgynek engedte át. Most megegyeznek, hogy Thorner I. évenként karácsonykor 36 frtot fizessen. Végül még ebben az évben Thorner Istvánné eladja egy bártfai vásznát s egyben tilalmat is tesz reá.

1502-ben Bló (Blau) György krakói kereskedő tilalmat emel Thorner I. ellen.

1503-ban Katus, Schneider Gergelyné, Burghardttnal és a többi urakkal tiltja Thorner I. házát, javait és termő borait amaz adósság miatt, a mit Thorner I. Pestre menve csinált.

1506-ban Thorner Istvánnak Kassára, a Csermely-patak mentén, a Gáspár de Paludia-é szomszédságában szőlőkertje és földje van.

1507-ben néhai özv. ötvös Mihályné testamentumának tárgyalásánál Steffan Thorner mint tanú szerepel a városi tanács előtt.

1509-ben Fogelweider Stenczel kassai tanácsnok kertet vett Thorner Istvántól. A kert a Csermely-völgyben, az eladó majorján alul feküdt. Ugyanez évben néhai özv. ötvös Mihályné testamentariusai ekkép egyeztek meg Thorner István-
nal : Jorg Sibenburger és Burckhart Yoezer urak, ez idő sze-
rint esküdt polgárok, néhai jámbor és erényes ötvös Mihályné,
Elizabeth asszony végrendeletének végrehajtói, a törvény
útján Steffen Thörner kassai polgárnak örökösein, a vég-
rendelet tartalma értelmében, 14 nap alatt megfizetendő
200 minus 21 frtot nyertek. Ha azonban a most megnevezett
Steffen Thornernek valakivel elintézni valója lenne, azt a
törvény előtt igazítsa el.

1513-ban Thornerné tartozik Bló Györgynek 73 frttal s
tilalmat tesz Eisner Miklós borára.

1514-ben Erhardt Fleischernének Eperjesről Dorner
Istvánné tartozik 162 frttal ura adóssága miatt.

Kelet nélkül : Kis (Kys) Vincze, a kassai kereskedő-czéh
tagja, tilalmat tesz Thorner István javaira. (Hihetőleg
1516-ban) : Hanusfalváról György fuvaros Thorner Istvánnén
követel 75 denárt három nap alatt, «lydlon», vagyis munka-
bér czímén.¹

Thornerekkel s egy Thornay nevű egyénnel (a mi talán
a Thornernek magyarított alakja) a szóban forgó Istvánon
kívül a XV. század végén többször találkozunk Kassán és
egy ízben Bártfán is. Thornay Benedek borára, a mi Kassán,
malomutczai pinczéjében van, 1494-ben tilalmat tesz Czott-
mann Bertalan kassai gyógyszerész ;² Thorner Jánosné
kassai lakosra 1496-ban 36 frtéért Eustachius krakói keres-
kedő vet tilalmat ;³ 1498 ban Scheutzlich János pedig Thor-
ner Jánosra a kárért, a mit neki okozott.⁴ Végül Bártfán

¹ Az 1493—1514. évi adatok forrásai : Kerekes Gy. : Id. mű, 31., 40., 43., 47., 52—53., 56., 59., 63., 70., 74., 81., 82., 85., 90. és 99. l. — Mihalik J. : *Kassa vár. ötv. tört.* 120. l.

² Kerekes : Id. mű, 34. l.

³ U. ott, 76. l.

⁴ U. ott, 47. l.

1494-ben a városi gondnok (vitricus civitatis) egy Thomas Dhorner nevű egyén.¹

Lehetséges, hogy mindannyian, vagy ezek valamelyike Thörner Istvánnal rokonsági viszonyban állott, a mi azonban tárgyunkra nézve éppen nem fontos, de azt már tudnunk kell, hogy — ép úgy, mint magát Thorner Istvánt — ezek egyikét sem mondhatjuk művésznek vagy műiparosnak, de még csak neveikkel sem kapcsolatosak olyan ügyletek, a melyek őket valamikép a művészethez, a műiparossághoz fűznék.

Láthatjuk tehát, hogy a felsorolt esetek közül egyetlen egy sem szól a mellett, hogy Tharner István szobrász vagy egyáltalában bármiféle művész avagy műiparos lett volna, kereskedői voltát ellenben számtalan adat bizonyítja. Látjuk továbbá, hogy nem Tharner István ment Kassáról Bártfára, hanem ő, az egykori bártfai polgár költözött onnét Kassára, itt polgárjogért folyamodott, azt el is nyerte, 1490-től 1509 táján történt haláláig Kassán élt s innét bonyolította le távolabbra is kiterjedő kereskedelmi üzleteit, melyeket holtá után özvegye folytatott.

Mindez okoknál fogva valóban képtelenség azt feltenni, még inkább állítani, hogy Kassai István kőfaragó- és templom-építő-mester Kassáról Bártfára költözött át s ott Tharner Istvánná átalakulva olyan műveket hozott létre, a melyek méltó büszkeségei a régi magyar képzőművészetnek.

Nem Tharner István műve tehát a bártfai Magerkápolda Mária-szobra. Nem Tharner István «mutatkozik be» ezen az oltáron «számottevő fafaragó mester» gyanánt, «a ki nek a 181 cm magas és 136 cm széles szekrényben álló Madonnája plastikus felfogással párosuló ideális báj s helyesen motivált ruharedőzést mutat», mert ez a Madonna-szobor nem Tharner István, hanem más képfaragó vésője alól került ki s így éppen nem Tharner István volt az, a ki az oltáron «a kisebb alakokat s a szárnyak domborműveit «alighanem segédeire bízta». Nem Tharner István «mester stílusára vall» az oltárnak Szent Péter és Pál, valamint a templommintát tartó szent nő és János evangelista szobrocskája, mert ezeket sem ő készítette s ingerentiaja sem volt azok faragására s

¹ Myskovszky V.: Id. mű. I 21. 1.

végül épenséggel nem Tharner István «mesternek legkiválóbb alkotása a Krisztus születésének oltára» sem, a melyet Divald K. a templom másik legszebb oltárával, a Szent Kereszt-oltárával együtt a XV. század nyolczvanas-kilenczvenes éveiben készültnek gondol. Nem «Steffen Tarner, Tornai István mester» volt az, a ki «Bártfáról is tovább ápolta összeköttetéseit a kassai mesterekkel», a mire «Krisztus születése oltárának szárnyképei vallanak, a melyek csakis abból a műhelyből kerülhettek ki, a melyben a kassai nagytemplom főoltárának külső, Krisztus gyermekkorát ábrázoló festményei készültek», mert mindezek ég-föld távolnyira fekszenek Tharner István személyétől, a kinek, mint egyszerű fuvarozó kereskedőnek, minderre semmi befolyása nem volt s nem is lehetett.

Miután Divald Kornélt az Irgalmasság Anyjáról elnevezett bártfai társulat számadáskönyvének 1489-ik évi feljegyzése csábította arra a gondolatra, hogy a Kassán 1487-ben letűnt István mestert Tharner Istvánnak tartsa, őt művészé avassa s neki Bártfán műveket tulajdonítson, kötelességünk, hogy ennek a számadási tételnek is a szemei közé nézzünk s a valódi tényállást e vonalon is a lehetőségig tisztázzuk.

Tarner István, a fuvaros-kereskedő, a Mária-szobrot a bártfai társulat megbízásából már kész vagy félig kész állapotban szállította valahonnét, hihetőleg Kassáról, avagy talán Krakóból Bártfára. Szállított ugyanakkor még posztót is, a mihez — véleményünk szerint — a szobornak mindössze annyi köze lehet, hogy a törékeny faszobrot ebbe csomagolták bele, nehogy útközben baj érje. Tarner I. ugyanakkor ólmot, aranyat és ezüstöt is hozott magával, ámde ezeket már kifejezetten a szoborhoz való anyagok gyanánt, élünk azonban azzal a gyanúpörrel, hogy az arany és az ezüst alatt arany- és ezüsfestéket, vagyis lemez-aranyat és lemez-ezüstöt kell értenünk, a mit másként arany-, ezüst-füstnek is neveznek. Az ólom — ha valóban köze van a szoborhoz — talán arra volt szükséges, hogy abból bizonyos mennyiséget a szobor talapzatába illesszenek, a szobor szilárd megállhatását biztosítandó, az aranyat és ezüstöt ellenben nyilván a szobor szállítás és felállítás közben helyenként megsérült, lehorzsolódott részeinek kijavítására szánták, avagy talán arra, hogy

magát az egész szoborművet ott helyben, Bártfán aranyozták, ezüstözték meg. Ezt a munkát végezhetette el Severin pictor, a kinek nevével ez egy eseten kívül sem Bártfán, sem másutt a magyar képírók sorában többé nem találkozunk.

Hogy pontosan maga a szobor mennyibe került s hogy mi volt az aranynak és az ezüstnek az ára, azt külön-külön nem tudjuk részletezni, mert a számadáskönyvben csak egybevont összeg szerepel s ez a szám csupán annyit mond, hogy a szobor összes költsége, beleértve a Severin pictornak adott 2 frtot, 15 frt 67 denárra rúgott, a miből Tarner Istvának 13 frt 67 d-t fizetett ki a társulat. Az ellenben kibogozható a számtétel szövegéből, hogy ebben az utóbbi összegben nemcsak magának a szobornak az ára, hanem az ólomnak, az aranynak és ezüstnek, valamint a szobor szállításánál igénybe vett posztónak az ára és nyilván a szállítás költségei is benne foglaltatnak.

Méltán feltűnhetik azonban, hogy a szobor felállítása alkalmával mind a felállítás munkáját, mind pedig a járulékos pictori teendőt nem Tarner István, az állítólagos «szobrász» és «fafaragó-mester» végzi el, hanem Severin pictor, a ki ezért külön 2 frtot kap, holott bizonyosra vehető, hogy ennél a munkánál feltétlenül Tarner Istvánt vették volna a bártfaiak igénybe, ha ő valóban szobrász lett volna. De ő — mint jól tudjuk — épen nem az, hanem már bártfai polgár korában is kereskedő, szállítással, fuvarozással foglalkozó vállalkozó volt, a ki ez alkalommal a szobrot hihetőleg Kassáról Bártfára, vagy lehet : a Krakóból Bártfára vezető üzleti útjában vagy csak alkalomszerűen hozta magával, vagy lehetséges, hogy egyenes megbízásból, a mi mellett a szoborral együtt szállított egyéb anyagok szereplése érvel a legerősebben.

• Mindez azonban csak másodrendű, eltörpülő kérdés. A fődolog itt az, hogy Tharner István semmiesetre sem egy-személy Kassai István kőfaragó-mesterrel, nem fafaragó-művész s így a legcsekélyebb igénye sem lehet arra, hogy őt a középkori magyar képzőművészek sorába iktassuk s ezzel a magyar művészettörténetbe egy újabb megtévesztő adatot csempésszünk be.

KÖLTEMÉNYEK.

Futó ködkép csak e világ...

Futó ködkép csak e világ,	Dicsőség fénye csalfaság,
Káprázó semmiség.	Mint alkonypir ha ég,
Bú könnye, öröm fénye, ládd,	Remény, szeretet, ifjuság
Csalárd hab, csalfa napvilág:	Virága mind csak sírvirág:
Igaz csupán az ég!	Fényes csupán az ég!

Mi vándorok a vészbe kint!
Bósz árnak martalék!
Lidércz, valóság fénye mind
Fényt csak zavart utunkra hint:
Nyugodt csupán az ég!

E rózsá utolsó.

E rózsá utolsó,	Gyászolni a tődön
Magába virul,	Ki hagyna? Jövel,
Szép társa ki völt, mind	Mind alszik a kedves,
Fonnyadva lehullt,	Aludj velük el!
Nincs párja közelben,	Kezembül a szirmod
Bimbót a ki hajt,	Ágyukra lehull,
Ki visszapirul rá,	Hol társid alusznak
Vagy viisszasohajt.	Illattalanul.

Követlek ah én is!
Szeretet ha fakul,
Szerelem gyűrűjének
Gyémántja kihull,
Ha fagyva a hű szív,
Elment a barát:
Magába' ki járná
Világ vadonát?

Moore után, angolból THALY LÓRÁNT.

TUDOMÁNY.

Dr. Apáthy István.

(1863—1922.)

A magyar tudományos élet megteremtésében és fejlesztésében nálunk nagy szerepe volt a mágánásoknak. A Magyar Tudományos Akadémiát gróf Széchenyi István áldozatkészsége hozta létre, Kolozsvárt pedig az által, hogy gróf Mikó Imre több erdélyi mágánással együtt megalapította az «Erdélyi Muzeum-Egyesületet», a későbbi egyetem kialakulását tette lehetővé, nemcsak azért, mert az egyesület nagy gyűjteményeit az egyetem rendelkezésére bocsátotta, hanem azért is, mert kertjét és ebben szép dór stilusú nyaralóját az egyetemi botanikus kert és állattani gyűjtemény számára odaajándékozta. Ebben a nyaralóban tanított a nagy polyhistor Brassai Sámuel, itt dolgozott vele a másik nagy magyar tudós, Herman Ottó, itt dolgoztak Entz Géza, Daday Jenő és itt végezte hosszú időn át vizsgálatait Apáthy István, ez a tragikus sorsú magyar tudós.

Mi, a kik tanítványai voltunk, a kik hallottuk mélyen járó, eredeti gondolatainak fejtegetését, éles logikáját, következtetéseinek következetes felépítését: tisztelettel néztük roppant munkáját, melylyel a legkitűnőbb természettudósok közé emelkedhetett volna, ha aránylag fiatalon 59 éves korában el nem hal. Ez a tudós életében az a kor, melynek elérkezével felhagy a részletek kutatásával, összegezi addigi buvárkodásának eredményeit, egységes világnézetet igyekszik alkotni, összefoglaló életfelfogásra jut, s a nem mindennapi elme a világ és az élet nagy problémáját teszi gondolkodása tárgyává, ez irányban folytatja irodalmi működését.

A gymnasiumban gyönyörű pontossággal jegyzi bölcséleti tanárának előadásait. Beiratkozik az orvosi egyetemre, hol előbb a kórboneztani intézetben gyakornokoskodik, aztán lelki hajlamait követve, a kitűnő zoologus, Margó Tivadar tanítványa lesz, nála dolgozik. Közben szerepel az ifjúsági életben, beszédeket tart az egyetemi ifjúság márczius 15-iki szabadságharcz ünnepélyein. 22 éves korában (1884) írja meg *Tanulmány a Najadeák szövettanáról* című munkáját, melyet a Magyar Tudományos Akadémia ad ki, ekkor

tájt jelenik meg *Az ut a révpart felé*, *Klinikai képek* czímen egy kis szépirodalmi munkája, melynek különösen sentimentalis hangja meglepő; ez időben jelennek meg itt-ott versei is. A léleknek e háromféle nyilatkozása egész életén át végig kíséri s e háromféle megnyilvánulás összeütközésében rejlik életének tragikuma is.

Halála előtt pár nappal tőle magától hallottam: «Egész életemben három polus között ingadoztam, sohasem tudtam, tudós, politikus, vagy költő legyek-e? Mégsem lett belőlem semmi!» Hogy tragikus végű sorsát maga is érezte, ez a kijelentés bizonyítja legjobban. Némileg hasonlóan nyilatkozik Humboldt is, a mikor így ír (*Memoiren* I. k. p. 366.): «Az élet a legnagyobb ostobaság. És mikor 80 évet töltöttünk küzdelemben, kutatásban, végre be kell vallanunk, hogy semmit ki nem küzdöttünk, semmit fel nem kutattunk» stb. Ez az önvád nem kiseblíti sem Humboldt, sem Apáthy érdemét, sőt növeli tiszteletünket egyéniségük iránt.

Attól kezdve, hogy igen fiatalon, már 27 éves korában kinevezték Kolozsvárra a zoologia, majd a histologia és embryologia tanárának, igen erős munkásságot fejtett ki. Ekkor még az intézeti viszonyok kedvezőtlenek, a felszerelés hiányos, a dotáció pedig kevés volt, úgy, hogy a vizsgálataihoz szükséges Zeiss nagyítót is adósságra kellett megrendelnie. De a magyar közoktatásügyi ministerium segélyével minden évben több hónapot tölthetett a nápolyi zoologiai állomáson, a biologiai buvárok eme Mekkájában, a hol minden szükséges megvolt a tudományos munkálkodáshoz. Munkássága általában 1. a piócza-félék ösmeretét, 2. az ideg- és izomrendszer összehasonlító szövettanát, 3. maguknak a mikroszkopiumi vizsgálatoknak módszereit és a mikroszkopiumi optikának gyakorlati alkalmazását, 4. a mikroszkopiumi készítmények előállításának módszereit illetik.

A piócza-félékre vonatkozó buvárlatait Kowalewsky, a nagy orosz zoologus (*Etude biologique de l'Haementeria*. Mém. de l'Acad. imp. d. scienc. d. St. Petersburg. VIII.-e ser. vol. II. No. 1. p. 40.) classikusoknak mondja; az Apáthy vizsgáló eredményei szerint tárgyalják ezeket Leuckart és Perrier zoologiai művei is. Elég fiatal korában írta meg két legnagyobb munkáját: *Das leitende Element des Nervensystem*, etc. mely 1897-ben jelent meg a *Mittheilungen a. d. Zool. Station zu Neapel* cz. folyóirat 12. kötetének 495—748 lapjain 23—32 táblával, s a *Die Mikrotechnik der tierischen Morphologie*. (Abt. I. 1896.) (II. 1901.) című, sajnos befejezetlenül maradt könyveit. Későbbi dolgozatai nem is egyebek, mint e kettőnek magyarázata, védelme és kiegészítése.

Első munkája egyszerre ismertté tette nevét a világ biologusai előtt. Tényeken alapuló megfigyelések teszik az egésznek alpháját és omegáját. Eredményeit új vizsgálati módszerek fölfedezésével érte el, s dolgozatával, miként korábban Golgi, korszakot teremtett az idegtan terén. Morphologiai úton, nagyszámú döntő bizonyítékképpen szolgáló készítményben, melyek főként a pióca-félékből s egyéb gyűrűs férgekéből készültek, kimutatta az idegrendszernek egy sajátos, mindenütt meglevő fonalszerű alkatrészt, a neurofibrillákat, melyek szerinte a vezető elemet alkotják az idegrendszerben. Azt, hogy hosszanti csikoltság mutatkozik a ducz-sejtek nyúlványain, Apáthy előtt már mások is látták. Így Schultze Miksa is, a ki e csikoltság alapján finom elsődleges rostocskák (Primitiv-fibrillen) létezését gyanította a ducz-sejtek nyújtványaiiban s az idegrostokban általában is. Gerinczesek velőhüvelyes idegrostjaiban osmium-savas rögzítés után savi fuchsinával már kikülönítőleg megfesteni is sikerült őket Kupfernek, de senki sem látta, hogy hasonló fonalkák vannak a ducz-sejtek testében is; a fonalkák kikülönítő színezését azonban a vezető pályák legkülönbözőbb részeiben, a ducz-sejteken kívül az érzősejteken, az izomrostokban, vagy rostokon stb. nem mutatta meg Apáthy előtt senki, még kevésbé azt, hogy ezek a fonalkák mennek át a ducz-sejtből az idegrostba, az izomsejtekbe és érzősejtekbe. •

Senki sem tudta azelőtt kimutatni, hogy vannak primitív fibrillák, melyek egyedekképen szerepelnek s mint még nem szakított pályák mennek végig az idegeken a periferiától a centrumhoz, behatolnak a ducz-sejtekbe, a melyekben jellegzetes rácsozatot vagy hálózatot alkotnak.

Az elért eredmények értéke annyiban vált súlyossá, az összehasonlító szövettan szempontjából értékelhetővé, a mennyiben a neurofibrillák kimutatása különböző állatok különböző sejtjeiben is sikerülvén, ott is megláthatók voltak, természetesen csak olyanokban, a mely sejteknek ingervezető feladatuk van, vagy a melyek az ingervezető illetőleg felvevő részekkel az egyén fejlődése folyamán kapcsolatba léptek. A fölfedezések értéke azáltal is emelkedett, hogy sikerült kimutatni azt is, hogy a neurofibrilláknak mindenütt azonos a morphologiai sajátosságuk, a rectióik, ugyanolyan a chemiai és physikai tulajdonságuk. Joggal mondhatja Bethe a neurofibrilláris tanokat ért támadásokkal foglalkozva egyik cikkében: (A. Bethe: *Die Beweise für die leitende Function der Neurofibrillen*. Anat. Anzeiger. Bd. 37. 1910. p. 130.) «Was wir grundlegendes über die Eigen-

schaften der Neurofibrillen im allgemeinen und über ihr Verhalten bei Wirbellosen wissen, stammt fast ausschliesslich von Apáthy.»

A piócza-féléken tapasztalt tényekből következtetve, Apáthy az idegműködés pályájának oly általános schemáját állította fel, melyet az idegkörförgás elméletének nevezhetünk.

Nem akarok most ezzel részletesebben foglalkozni, valamint a «neuron-elmélet»-tel sem, melylyel Apáthy felfedezései révén szembe-helyezkedett és sok külföldi bűvár részéről éles ellentmondásokra adott alkalmat. Apáthynak is vannak külföldön lelkes követői, így elsősorban Nissl és Bethe, a kik vele együtt annak hirdetésével, hogy az idegrendszerben az idegáram vezetését különleges állományú neurofibrilláknak sehol meg nem szakított hálózata teljesíti, ha nem döntötték is meg a neuron-elméletet, nagy sikert biztosítottak a neurofibrilláris tannak. A neurofibrilláris tan tétele még vitatott kérdése a biológiai tudománynak, s az alsóbbrendűek körében mind nagyobb lesz a száma azoknak a dolgozatoknak, melyek a fibrillák folytonos lefutását igazolják. A hatás, melyet Apáthy idegtani vizsgálatai keltettek, legtalálóbban a Bethe következő soraival fejezhető ki: «Das grosse Verdienst, der Schultzeschen Theorie den realen Boden verschafft zu haben, gebührt ohne Zweifel v. Apáthy. Er hat sie neu belebt und weiter geführt und durch seine unvergleichlichen Präparate in langjähriger Arbeit der Neurologie eine neue fruchtbare Grundlage gegeben.»

Kétségtelen, hogy ma már a neurofibrillák kimutatására az Apáthy eljárásánál gyorsabban végezhető módszerek (Bethe, Cajal, Bielschowsky) állanak rendelkezésre, mindezek azonban a lényegen nem változtatnak, mint a hogy nem ronthatja a Columbus vitorlásának dicsőségét a mai gyorsjáratú gőzhajó.

A tudomány története arra tanít, hogy a természettudományok haladása új kutatási módok kitalálásán alapszik. Az idegrendszer felépüléséről való fogalmaink is általában a technikai eljárások hatalma alatt állanak. Kétségtelen, hogy mindazon lépések legnagyobb része, melyekkel az újabb természettudományok terén nyomról-nyomra előbbre haladtak, vagy egy régi módszer tökéletesítésének vagy egy új módszer fölfedezésének voltak egyenes eredményei.

A laboratoriumi munkásság minden technikájának, az új módszerek nagy számának az a közös célja, hogy — mint azt már Herbert Spencer is kifejezte, — érzékeinket finomítsa, illetőleg nagyobb befogadóképességgel ruházza fel, rávezessen bennünket olyan jelenségekre is, melyeknek előttünk, mivel természetes érzékeink meg-

lehetősen tökéletlenek, rejtve kellene maradniok; legegyszerűbb formájában tehát, hogy szemléltetővé tegye a különben rejtett dolgokat, láthassunk olyan valóságokat, melyekkel nélkülök megismerkedni nem tudtunk volna, mivel azokat csupasz, műszerekkel föl nem fegyverzett érzékeinkkel föl nem foghatnánk.

Az élőlények legfinomabb szerkezetének vizsgálata közben jutottak a bűvárok arra, hogy már nem elegendő még a legerősebb nagyítások alkalmazása sem; az élő szervezetek természetes viszonyai ugyanis nem mind alkalmasak arra, hogy azokat erős nagyításokkal vizsgáljuk. A szervezetek szöveteit és sejtjeit tehát e vizsgálatokra alkalmasokká kell tenni, olyan eljárásoknak vetni alá, melyek után az élő állapotnak megfelelő viszonyok lehető megtartásával alkalmasokká váljanak a mikroszkopikus vizsgálatokra. Ismereteink összességét azokról a módszerekről, a melyeket mikroszkopiumos vizsgálataik alkalmával használnak a biológusok, a nagyító vizsgálatok módszertanának, röviden mikrotechnikának nevezzük. A technikának kiképzése azonban nem volt tervszerű, olyan, mely a tudományos megismerésen felépülve haladt volna; leginkább egyszerű tapogatózás, próbálgatás számba ment. Nem azt vették a kutatók figyelembe, hogy milyen viszonyok keletkeznek és állanak fenn az élő tárgy és valamely módszernek alkalmazásával a kettő között, hanem az volt a főczél, hogy egy-egy fölkapott módszert lehetőleg minél többféle tárgyon próbáljanak ki. A mikrotechnikák nagy része szintén ennek az iránynak hódolt, nem voltak egyebek, mint jóformán receptek összeállításai.

Nagy ellentétben állott ezzel az iránynyal az a mikrotechnika, a melyet Apáthy írt, a melynek címét már elől is említettem, s a melynek megjelenésekor Schaffer azzal kezdi a róla való ismertetést (*Wiener Klin. Wochenschr.* XV. Jahrg. N. 12. 1902): «A mikrotechnika azon az úton van, hogy tudományyá legyen. Sajátságos tankönyv ez, mely azáltal, hogy a tárgyat történetileg, kritikailag és elméletileg kezeli, tudományos színvonalra emeli.»

Ennek a könyvnek szellemében véve tehát a mikrotechnika nem nyers empiria, hanem úgy fogandó fel, mint experimentalis methodika, mint alkalmazott mikrotechnika és kísérleti alaktan.

Heidenhain Mártontól, a nagyhírű tübingeni histológustól halljuk (*Münchener Medic. Wochenschr.* 44. Jahrg. 1897.): «Das Buch ist eine vorzügliche Arbeit, eines besonnenen und erfahrenen Gelehrten, ist ausserdem nicht etwa trocken geschrieben und wir haben so viele vorzügliche Bemerkungen allgemeinen Inhaltes da-

rinnen gefunden, dass unserer Meinung nach auch der vollkommen durchgebildete Techniker das Werk mit Vergnügen lesen wird.»

Hogy még egy angol folyóirat véleményét is halljuk, álljon itt e néhány sor: «The facts, which are arranged in chronological sequence, are positively astounding in number and their mere enumeration tells of the extraordinary labour which the author has bestowed on the work on the knowledge of the subject exhibited therein.» (*Journ. of the royal microsc. Soc.* 1902 p. 257.)

Ha még azt mondjuk, hogy Paul Mayer, a mikrotechnikusok nestora és nagymestere, 1920-ban is a legnagyobb élő mikrotechnikusnak tartotta Apáthyt, minden elmondható dícséretnél többet mondottunk.

E nagy munkáinak megírása után Apáthy szellemi és fizikai energiája nagy részét más területeken érvényesíti. Közéleti szereplésbe fog, számos előadást tart, dolgozatot ír magyar nyelven, melyek biológiai, sociológiai, politikai és gazdasági tartalmúak, a kutatás munkáját a tanítóival cseréli fel, de leginkább, nagy hévvel és lelkesedéssel a politikai mozgalmakban vesz részt.

Az, hogy tudósok politikai térre helyezik át működésüket, általában nem szokatlan a külföldön sem. Apáthy lelki constructiója olyan volt, hogy folyton tenni, munkálkodni vágyott.

A külföldön már ekkor eléggé ismert nevű tudós, a kit az Académie royale de médecine de Belgique már «membre honoraire»-ré, a párisi Société de Biologie pedig levelező tagjává választott, a ki tudásával, széles látkörével és nagy műveltségével a magyarságnak mintegy képviselőjeként szerepelt a tudományos körökben, legfőbb vágyának tartotta, hogy megváltoztassák azt a függő viszonyt, melyben hazája Ausztriával szemben volt. Minden igyekezete az volt, hogy tanításaival, írásaival oda hasson, hogy a magyarságot saját lábán járó, öntudatos, a maga sorsát intéző nemzetté tegye.

Tanításainak mintegy összefoglalása az a könyv, mely legjobban tükrözi vissza életfelfogását és társadalmi elveit is, mely *A fejlődés törvényei és a társadalom* címen a Magyar Társadalomtudományi Egyesület szabad iskolájában 1909—1910-ben tartott előadásait tartalmazza. Lángoló magyar érzelméről tesz tanúságot e könyv, melynek célja, hogy eszméivel kimutassa a lehetőségét annak, miként kapcsolódhatik be a kis magyar nemzet faji sajátosságainak kiválóságánál fogva abba a nagy körforgásba, melyben az emberiség halad a továbbfejlődés, a tökéletesedés felé. Helyet foglal lelkében a nemzetköziség is, az igazi nemzetköziség, mely szerinte valaha az

egész emberiségnek közös szervezetévé fog fejlődni, a nemzeti egyéniségek legkisebb sérelme nélkül, s melynek az a feladata: «hogy létrehozza a mindenkori összehangzást abban, a mit az emberi továbbfejlődés szolgálatából az egyes nemzetek maguknak követelnek».

Eszméivel, mint minden nagy ember jóval előtte járt honfitársainál, s ennek tulajdonítható, hogy megszakadt a lelki contactus, éppen akkor, a mikor legszorosabbnak kellett volna lennie.

Hogy az események sodrába került, erre a háborúról való felfogása adhat felvilágosítást.

Szerinte a collectivus ember, ha eljut a fejlődés azon fokára, a melyre az individualis, akkor ez a fejlődés éppen úgy meg fogja hozni az egész emberiségnek az egyes nemzetek egyéniségét épségben tartó sőt oltalmazó és biztosító szervezetét, mint a hogy az emberi fejlődés hozta létre már is a társadalmi szervezetet, a mely nagyjában, ha még tökéletlen is, a társadalmon belül mind ritkábbá teszi az egyes csoportoknak fegyveres támadásait más csoportok ellen. Az emberiségnek egységes szervezte és a szervezetnek a collectivus ember majdani magasabb fejlettségén nyugvó ereje fogja megszüntetni a háborút.

Szép ideák ezek, melyekkel egy jobb jövő lehetőségéről ábrándozott. De olyan felfogással, mely contraselectionának, a természetes kiválogatódással ellentétes kiválogatódásnak tartotta a katonáskodást és a háborút, mint a mely megrontója a faj egészségének és nagy csapással van a háborús nemzedék testi alkotását, sőt nagy részben lelki alkotását illetőleg is, korlátlan hatalmú vezetővé tétetni akkor, a mikor vérgőztől párologott a föld körülöttünk, s a mi vezetőinknek olajággal jönni akkor, a mikor ellenségeink prédára éhes fogaikat vicsorgatva ugrásra készen állottak mögöttünk, olyan szerencsétlen választás, mely magában viselte a pusztulást.

Igen érdekesen nyilatkozott Apáthy alkotó ereje az intézete berendezésében. Nagy leleményességgel gondolt ki dolgozásra alkalmas helyet már régi intézetében, a szűk Mikó-lakban is; bizonyára vannak még külföldi bűvárok, a kik emlékeznek a lépcsőházban készített ú. n. «Westentasche» laboratoriumra, melyben több kiváló bűvár dolgozott. Alig volt intézetében műszer, mely ne az ő eredeti constructiója szerint készült volna. A tollecsettől kezdve a beágyazó kályháig minden eredeti és különleges volt. Nem kerülte ki átalakító, javító képességeit a mikroszkopium sem, még ha a Zeiss gyárából került is ki.

Különösen imponáló módon nyilatkozott eredetisége 1909-ben

épült új intézetében. Már alapjai úgy rakattak le, hogy megfeleljenek az elvnek, melyet Apáthy egy intézettel szemben felállított : hogy t. i. az épület is műszer, melynek éppen úgy kell alkalmazkodnia az illető tudományszak követelményeihez, mint bármely más műszernek. Már külsejében is merőben eltért a többi intézettől, a mennyiben lapos tetején loggiákkal és kísérleti földkádakkal ellátva szabadban való tanulmányozáshoz készült, ugyanezért minden emeletén erkélyek húzódtak végig, tavasztól őszig virágokkal megrakva tető, fal és erkélyek ; gyönyörű kép volt. Belső részében állandó hőfokú mély pincze, kísérleti állatok számára való alagsor, angol aknák, édesvízi és tengervízi aquariumokhoz való berendezés volt. A földszintet az Erdélyi Muzeum Egyesület Állattára és a tanterem foglalták el. Az első emeleten a hallgatóság és az assistentia dolgozó helyei, a könyvtár és az administratio helyiségek voltak ; a második emeleten pedig négy külön dolgozáshoz való laboratorium, a Concilium Bibiographicum katalogus terme, az igazgatói és assistensi lakások voltak. Teljesen sajátos és eredeti elvek szerint készült a belső berendezés is, úgy, hogy a ki csak látta, meglepődötten mondotta róla, hogy merőben különbözik valamennyi hasonló európai intézettől, a melyek többé-kevésbé mégis egyforma elv szerint készültek. Sajnos azonban, egyetemünk alapítása helyéről elüzetett, az intézet hozzá nem értők kezébe került, felszerelése széthordatott.

Farkas Béla.

Heinrich Gusztáv.

Innen-onnan félve, hogy Beöthy Zsolt meghalt. Nem kétlem, hogy Beöthy halálát Heinrich Gusztáv mementonak érezte. Most, íme, követte, hamarosan követte. Így voltak ők egymással mindig életükben és küzdelmeikben. Ritkán mentek együtt — legalább úgy emlékszünk mi, az utánok következő tanítvány-nemzedék — és mégis összetartoztak, mint két pólus. Ellenkező irányból indultak, mert így szabta meg tehetségük, származásuk, ízlésük, vérmérsékletük, de egy cél felé törekedtek mindvégig : a magyar cultura és benne a magyar tudomány nyugati színvonalra emelésére. Munkájuk és az ezzel elért hatásuk rendkívüli volt. Halálukkal kétségkívül megváltozott az élő magyar szellemiség arculata : két jellegzetes vonás eltűnt róla. Ezeket nem tűnő hangulat vagy múló szélső varázsolta oda, hanem az ő markáns egyéniségük a maga bélyegként nyomta rá. E két vonás egyike : a pathos, de nem az

üres pathos, hanem a pathos mint a gazdag lélek pompája, mint királyi palást királyi vállakon; a másokra nem találok más szót, mint ezt: illusionélküliség, de nem mint passivitás és meddőség, hanem mint a realitást kereső, a dolgok és tények valóját meglátó szellem fölénye.

Heinrich Gusztáv egyénisége, pályája, munkája tipikus, — a nemzet útjait tekintve — szinte symbolikus jelentőségű: «ein Gleichnis», Goethe értelmében. Akár a faj szempontjából nézzük Heinrichet, melyből született, akár az ország szempontjából, melyhez tartozott, akár az élethivatás szempontjából, melyet szolgált, egyformán pregnáns kifejezője a kornak, melynek gyermeke volt és a viszonyoknak, melyek sorsát és személyiségét alakították.

Lelki származásra nézve Heinrich a protestáns-német Windischek és Schediusok utóda és egyúttal a velük megindult folyamatnak bizonyos tekintetben befejezője. Középosztálybeli német családból, német culturában született és tulajdonképen élete végéig német culturember maradt, nem azért, mert német szaktudományt művelt, hanem mert egész valója a német culturába bele volt gyökeresedve. Így legtermészetesebb hivatásul adva volt számára a culturközvetítés. A magyarországi német városi polgárság és német értelmiség ezt a történeti missióját évszázadokon keresztül teljesítette, mígnem az utolsó félszázadban — lassan-lassan elsorvadva — elvesztette azt és egy más faj, illetve felekezet vette át, természetesen más szellemmel és más irányzattal, a mint ezt szellemi életünk utolsó negyedszázadi fejlődése világosan mutatja. Windisch Károly Gottlieb, pozsonyi polgármester, tisztára német, persze magyarországi német író és tudós volt, ki a XVIII. század harmadik negyedében a culturközvetítés terén lankadatlanul és sokoldalúan dolgozott. Kazinczy Ferencznek — magyarországi német kiadásban — elődje. Működésében nem vezette német nemzeti érzület, de a magyarsággal való lelki összeforradás sem, mégis a leglelkesebb, tudatos hazafiság: Magyarország culturális és gazdasági felvirágoztatására törekvő rajongó hit. Ő volt az első, ki nálunk tudós akadémia létesítésén fáradozott, a hogy akkor ezen fáradoztak Lipcsében, Berlinben, Bécsben. Ő adta ki az első culturközvetítő folyóiratot is *Ungrisches Magazin* (Pozsony 1781—87) czímmel és az «ungrisch»-ba jellemző módon befoglalta nemcsak az akkori Magyarországot Horvátországgal, Erdélylyel és Dalmáciával, hanem Galicziát, Lodomériát, Boszniát és Szerbiát is. Más már Schedius Lajos, pesti egyetemi tanár és Windisch vejének physiognomiája. A német culturában él és lélegzik ő is, de már megtalálta a magyarsággal való benső kapcsolatot. Irodalmi munkássága

legnagyobb részt német és latin nyelvű, azonban már magyar nyelven is ír. A pesti protestáns-német egyház és iskolaügy egyik vezető embere és a magyarországi német irodalmi törekvések egyik közép-pontja, a mellett a magyar irodalom úttörőinek személyes barátja, a M. Tud. Akadémia tiszteleti és igazgatósági tagja és a Kisfaludy-Társaság alelnöke. Mindig és mindenütt új eszméket és új célokat hirdet, mint a folyton gazdagodó német cultura eleven részese és törekvéseinek legjobb szemléltetője a *Zeitschrift von und für Ungern* (Pest 1802—1804) című folyóirata. Megint más, mintegy egy további állomás, a végállomás Heinrich Gusztáv. Az ő lelki rétegződésében is az alapréteg, mely a többit tartja, a német cultura és ő is — mint Schedius — annak levegőjében él és lélegzik. A német culturember szemével látja a magyar szellemi élet erőnyeit és hiányait, ítéli meg törekvéseit és vizsgálja értékeit. Azonban már nemcsak össze van kapcsolva vele, mint még Schedius, hanem hozzá van nőve, sőt minden munkáját, egész működését nem Magyarország — mint Windisch — hanem egészen és teljesen a magyarság érdekeinek áldozza. Ír németül, de nem öncélúan, hanem a magyar cultura céljainak szolgálatában és ezeknek követésében adja ki az *Ungarische Revue*-t és az *Ungarische Rundschau*-t. Irodalmi munkásságának túlnyomó része azonban magyar nyelvű, de nem zárt magyar tartalmú, hanem a magyar-német élet határait kutató, határforgalmát szolgáló és előmozdító. Az ő működését is, mint Windischét és Schediusét, bizonyos lázas készség jellemzi, mely nem engedi meg az egy-egy problémába való tartós és mindent kimerítő elmélyedést. Ez természetes velejárója lelki dispositiójuknak. Mint a kik a szinte rohanva haladó német szellemi életet nemcsak figyelik, hanem élék, állandóan és izgatottan érzik — a kettőt ösztönszerűen és kényszerűen folyton összemérve — a magyar szellemi élet hézagait és szükségait. Így lett Windisch és Schedius és volt főként Heinrich a magyar szellemiség kovásza, olyan nyugtalansággal és izgékonysággal, mely német embernél egyébként szokatlan. Heinrich a vázolt szempontból — mint már jeleztem — egy kihaló, nagy értékű typus képviselője, melynek története és méltatása az általános magyar culturtörténetnek egy még megírandó jelentős, sőt alapvető fejezete. Legújabb értelmiségünk német származású része már egészen más typus, leginkább falusi és katolikus eredetű, tehát nem évszázados hagyományú, magasabbrendű német culturtalajból nőtt ki. Typus ez is, melyet a jól látó, de mindent eltorzító nyugatosok, az új culturközvetítők, «sváb turáni»-nak neveznek. Új elemeket és új színt visznek e typus képviselői is a ma-

gyar szellemi életbe, de már nem hivatásos culturközvetítők, vagy csak annyiban, mint bármely magyar is, a ki németül ért és a német szellemi életet érdeklődő figyelemmel kíséri.

Heinrich Gusztáv azonban annak a magyar kornak és magyar munkának is jellemzetes kifejezője, melynek gyermeke és osztályosa volt. A hatvanhetes kiegyezés után roppant munka várt a nemzetre. A kiegyezés által adott alkotási lehetőséget fel kellett használni, az érvényesülés és fejlődés számára biztosított kereteket be kellett tölteni, mert máskülönben a nemzet ferde helyzetbe jutott volna és a jogaiért való elszánt és kitartó küzdelmet az alkotásra való kép telenség és a tehetetlenség látszatával compromittálta volna. De az ország egész helyzete is parancsolóan követelte, hogy sürgősen, minden erő latbavetésével és minden tehetség kihasználásával közgazdasági, közigazgatási és főként közművelődési tekintetben európai színvonalra emeltessék. A vezető államférfiak sokat tanultak a nemzet közelmúlt katasztrófájából és szemhatáruk, főként az emigratio ideje alatt, rendkívüli módon tágult. Ismerték Európát és ezen ismeret birtokában világosan látták, hol és mi a teendő, mi pótlandó, mi újra kezdendő vagy kezdeményezendő. Képességeik gondviselés-szerűen nagyok és kiválóak voltak: tudásukkal is, erejükkel is a rájukváró feladat és feladatok magaslatán állottak. De természetesen munkatársakra, nyugati értelemben képzett szakemberekre volt szükségük. Így tehát mindenkit, főként a fiatalabb nemzedékből, szeretettel karoltak fel és megértéssel támogattak, kit használhatónak, közreműködésre képesnek és hivatottnak találtak. Egy ilyen hivatott kezdő volt a kiegyezés megkötése idejében Heinrich Gusztáv is, ki nem mindennapi tehetségekkel, a lipcei és bécsi egyetemen szerzett nagy, modern tudással és ezek alapján jogos becsvágygyal kereste az utat és a teret, a hol fiatalosan duzzadó erejét és ritka munkabírást érvényesíthette. Meg is találta a magyar cultura nagy térségein, a hol sok-sok munkásra, sok gondolatra és inventióra, sok pótlásra és iniciatívára, sok propagandára és agilitásra, sok tetterőre és odaadásra volt szükség: az iskolában és a tudományban. Feszülő idegekkel dolgozott, feje tele volt eszmékkel, szíve alkotó vágygyal, de harci kedvvel és bátorsággal is. Az egyik kezével az eke szarvát fogta és hátra nem tekintett, hanem csak előre; a másikkal elméjének és tudásának félelmetesen éles pengéjét forgatta, mert hiszen természetes, hogy mint újitónak, mint a nagy reformmunka egyik leghatározottabb akarójának ezernyi előítélettel, érzékenységgel, értelmetlenséggel és rosszakarattal kellett meg-

küzdenie. De a harc és a küzdelem, melyben a kíméletlenségig aggressiv tudott lenni, nem kedvetlenítette el és nem lankasztotta, sőt az volt az ő igazi eleme, annyira, hogy még később is, idősebb korában is, mikor már ritkábban kínálkozott magától, szinte kereste. Írásaiban és egész tevékenységében túlárado életérzés lüktet, hasonlatos ahhoz, mely Hutten Ulriknak, ki Heinrichnek Lessinggel együtt szíve szerint való hőse volt, küzdelmei tetőfokán e felkiáltást adta ajkára: O sesulum! O litera! Juvat vivere! Résztvett szóval, tollal, szervező, útmutató, élesztő munkával minden pædagogiai reformmunkában és a magyar tanügynek a kiegyezést követő évtizedekben történt átalakításában lényeges, sőt sokszor döntő szerepe volt. Vezető ember volt a Közoktatási Tanácsban és a Tanárképző Intézetben, nagy része volt a Magyar Pædagogiai Társaság létrehozásában, eleven és buzgó munkatársa volt minden tanügyi lapunknak és többnek szerkesztője, egyik legjelesebb és legtermékenyebb tankegyetemünk és mint fáradhatatlan iskolalátogató — érettségi biztós-ként vagy más minőségben — egyik legalaposabb ismerője egész közoktatásügyünknek nemcsak administratív és didaktikai, hanem helyi és személyi tekintetben is. De tudománypolitikánkban is egyik leghatásosabb ösztönzője és megtermékenyítője. Egyetemi életünknek és oktatásunknak évtizedeken át egyik legnagyobb súlyú irányítója, kinek fontos része van egyetemünk szellemének megújításában és működésének modernizálásában. Hogy akadémiánk és ennek különösen első osztálya számára mit jelentett, ismeretes. Ott van a Magyar Földrajzi Társaság és sok más társaság és folyóirat alapítói közt, nem dísznek, hanem tevékenyen, ígét testbe öltöztetve. Legszajátosabb alkotása — ha nem is alapítása —, melyhez mindvégig benső, apai szeretettel ragaszkodott, a Budapesti Philologiai Társaság és ennek orgánuma, az Egyetemes Philologiai Közöny, melyet — társaságot és közönyt — P. Thewrewk Emillel együtt mint alelnök és elnök évtizedeken át vezetett, ill. sok éveken át szerkesztett. Valóban a magyar tanügyi és tudományos cultura nagyszerű palotájában, melyet a kiegyezés utáni két nemzedék — és Heinrich két nemzedék munkájának osztályosa — csodálatraméltó erő kifejtéssel és céltudatossággal emelt, nem egy sarokkő és nem egy pillér az ő erős és hozzáértő kezének mesterműve. Heinrichtől el nem vitatható, hogy egyik legnagyobb culturpolitikusunk volt, nem a szónoklók és elméletszövekök, hanem a dolgozók és az élet számára teremtek, egyszóval a gyakorlati culturpolitikusok fajtájából.

Heinrich azonban elsősorban és legfőként tudós, kutató tudós.

volt és az is akart lenni. Mint ilyen is typus a maga korában, a felsőbbrendűek typusa. Szaktudománya egy fiatal, a mozgás számára nagy szabadságot engedő és a tevékenység számára roppant teret nyitó tudomány, a germanistika volt. Mesterei közül Zarncke Frigyes (Lipsee) és még ennél is inkább Pfeiffer Ferencz (Bécs) volt rá meghatározó befolyással. A germanistikában akkorában a Lachmann—Haupt—Müllenhoff-iskola (ahhoz tartozott Scherer Vilmos és Schmidt Erik is) vitte a nagy szót és feltétlen alávetést követelt. Zarncke mégis, bár ebből az iskolából került ki, függetleníteni tudta magát tőle, Pfeiffer pedig egyenesen küzdött ellene. Mindegyik a maga útján járt és nem ismert abszolút tekintélyt; Pfeiffer egyáltalán ellensége volt minden tekintélynek és harczedetten hirdette a szabad kutatás, a «Freie Forschung» elvét. Micsoda harcok folytak akkor a germanistika mezején! Valóságos csatatér volt. Pfeiffer gazdag volt új szempontokban, inkább mozgékony mint mély, Zarncke pedig főként avval tűnt ki, hogy érdeklődése a német irodalom egész körére és minden korára, az akkor legújabbat is beleértve — ő volt a világhírű *Literarisches Zentralblatt* alapítója és tulajdonosa — terjedt ki és átnyúlt a lassankint kialakuló összehasonlító irodalomtörténetre is. Egyébként egyikük sem volt a nagy konstrukciók és az összefoglaló abstrakciók, a philosophiai szemléletmód, hanem a positiv részletmunka embere. Íme, Heinrich Gusztáv tudományos habitusának összetevői! Így jött, ebben a fegyverzetben haza, alapos ismeretekkel, jeles, módszeres iskolázottsággal, nem a tekintélyekben, hanem önmagában és tanultságában bízva, elméletektől és rendszerektől meg nem terhelve, a positiv kutatás szükségességéről mélyen meggyőződve, tetterre és küzdelemre készen. És mit talált itthon? Még jórészt hegeli légkört és a positiv munkában is sok dilettantismust és módszertelenséget. Volt tehát bőséges alkalom bírálatra, oktatásra és kioktatásra és Heinrich nem volt az az ember, ki bámulatos aktivitásában az alkalmakat és lehetőségeket meg nem ragadta. sőt ki nem aknáztta volna. Működésének tere és iránya önként, hajlam és kívánság szerint kínálkozott és felkínálkozott: a minden vonalon és mindenkivel, kicsivel és nagygyal szemben való ellenőrző kritika, melynek fegyvereit a tudományos módszerekben való jártasságának, fölényes és szellemes elméjének, megvesztegethetetlen józanságának tárházából vette; a germanistika és főként a német irodalomtörténet alkotásainak és eredményeinek önálló felfogású a számunkra adódó tanulságok kedvéért való ismertetése és népszerűsítése; és végül a magyar kutatás sajátos

problemáinak a német philologia mindjobban tökéletesedő disciplinájának szempontjaival való megvilágítása és a megfelelő összefüggésekbe való beállítása. Ezen az úton haladva jutott Heinrich mind szorosabb és productivabb viszonyba a magyar irodalomtörténettel és ennek a német irodalommal és általában a német szellemi élettel a századok folyamán adódott határkérdéseinek tisztázása és megoldása élete munkájának legpositivebb és legértékesebb része, mely nevének minden időkre fényt és tiszteletet biztosít. A német és a magyar irodalom összehasonlítása és kölcsönhatásainak vizsgálata Heinrichet természetesen csakhamar az összehasonlító irodalom mezéjére vezette és így jutott el Boccaccioig, Ossianig, Shakespeare-ig és az ezer változatú tárgy történetig. A philosophia eszmekörével szemben mint egész lelki berendezettségénél és tudományos nevelésénél fogva meggyőződéses positivistá idegenül állott, az «aesthetizálást» egyenesen lenézte, viszont a philologiai akribia és a Grimm-féle «Andacht zum Kleinen» sem tartozott erényei közé, de annál inkább az ismereteknek ritka emlékezőtehetségtől támogatott széleskörűsége és az érdeklődésnek fáradhatatlansággal párosult rendkívüli ébersége és szinte pillangószerű röpkése. Soha el nem múló érdeme, hogy egyik legszámottevőbb tényezője annak a dicsőséges munkának, melynek a magyar tudományt a XIX. század második felében tényleg sikerült tartalmában és módszerében európai magaslatra emelnie és a magyar culturának egyetemességét megvalósítania. Egyéniségét és működését mint gyűrűt beleszotte a magyar szellemiség viruló fájába: ezt áldhatja vagy verheti a sors keze, elfonyaszthatja az idők zordonsága vagy új tavasz új életerőt ömleszthet belé, a gyűrű, mint a fa, elpusztíthatatlan.

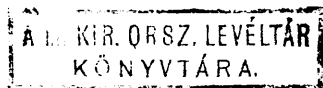
Classikus irodalmi alkotás nem maradt Heinrich után, nincsen olyan teljesen kimerült és a maga saját zárt életét élő műve, mely személyiségének továbbra is, a következő nemzedékekre is közvetlen és eleven hatást biztosíthatna. Szinte kivételes, főként tanítványaira tett hatásának titka nem is az írott, hanem az élőszóban rejlett és azért a hatás sorsa ugyanolyan, mint a színművésznél és a szónoknál. Mert Heinrich művész volt, a szónak művésze, kiváló szónok: előadásának formája az előadás alatt született meg a hallgatósággal való lelki beidegződésből és a hallgatósággal való közvetlen contactus érzetében szavában mint a legfogékonyabb instrumentumon csillogtatta szellemének gazdagságát és színes fordulatosságát a vidám tréfától a maró gúnyig. Heinrich tisztában is volt a töle teljesített munka természetével és jelentőségével. Mikor néhány tanít-

ványa Petz Gedeon vezetésével születésének hetvenéves fordulója alkalmából átadta neki a Gragger Róberttől szerkesztett emlékkönyvet, Heinrich az üdvözlő szavakra körülbelül ilyen értelemben felelt: Egy életen át dolgoztam legjobb tudásom és tehetségem szerint, a mit alkottam, a múlté lesz; a következő nemzedékek új csapásokon új problémák felé fognak törni; én megtettem, a mire elhivattam és a mit feladatul rám rótt az én napom, mely egy láncszem marad az idők és a haladás folytonosságában. Heinrichre és élete művére bizonyynyal ráillik a költő szava: a ki korának, kora szükségleteinek eleget tett, «der hat gelebt für alle Zeiten».

Heinrich az üdvözlésre adott említett válaszát nagy megindultságban, könnyes szemmel, szinte zokogva mondta el. Az elérzékenyülésnek ez a mértéke, melyet nála nem ismertünk és épenséggel nem vártunk, mélyen megilletett bennünket. A kitől a közszáj a mélyebb érzés és a jóságos együttérzés képességét megtagadta, lelke legtitkosabb rejtekében áhítatos és kegyeletos volt. Igaz, Heinrich nem sokat, különösen nem sok jót tartott az emberekről, mert szeme élességénél fogva először és leginkább gyengeségeiket, fogyatkozásait, kicsinyes önzésüket, hiúságukat és korlátoltságukat látta. És mégis, a lelkek meghatott és megható engesztelődése kísérte utolsó útjára. Életében soha annyian nem gyűltek egybe, mikor őt ünnepelték, mint a hányan most koporsóját körülállták, mikor temették. Ez az ő pessimismusa ellen szól, de egyúttal életének igazi tartalma, munkájának nagy értékei mellett. A *Budapesti Szemle* egyik legrégebb és leghívebb munkatársát siratja benne. Sokan velem együtt mesterüket, ki életünket és napszámunkat meghatározta.

Bleyer Jakab.

A Gárdonyi Gézaról szóló megemlékezés helyszűke miatt maradt a jövő számra.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

541. SZÁM

1922 JANUÁR.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1922

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. TISZA ISTVÁN. — B. Roszner Ervintől	1
II. OSZTROVSZKI ÉS KORA. — Nagy Ivántól	16
III. A «POKOL» KÖLTŐJÉHEZ. — Költemény. — Kozma Andortól	36
IV. ÉRTESÍTŐ: <i>Tömegek uralma, tömegek lélektana.</i> (Sir Martin Conway könyve.) — Germanus Gyulától	43

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támoga'ásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 400 K, félévre 200 K.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

542. SZÁM

1922 FEBRUÁR.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1922

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. BACH ÉS SCHMERLING. — Berzeviczy Alberttől	49
II. SZEMLÉ: <i>Jelentés a Greguss-jutalom színművészeti díjáról az 1916—21. évkörben.</i> — Voinovich Gézától	70
III. ÉRTESÍTŐ: <i>Egy magyar jogtörténeti mű.</i> — <i>A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi véstől 1848-ig.</i> — Kérészy Zoltántól	83

A BUDAPESTI SZEMLÉ tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 400 K. félévre 200 K.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

543. SZAM

1922 MÁRCZIUS.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1922

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Láap
I. LÉVAY JÓZSEF. — Kozma Andortól	97
II. AZ ANGOL FELSŐHÁZ REFORMJÁNAK TERVEZETE. — Hollós Páltól	117
III. SZEMLE: <i>Színházi szemle.</i> — v. g.-tól	133
IV. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Régi nóták.</i> — (Beöthy Zsolt: <i>Régi nóták.</i>) — r. r.-tól 2. <i>A magyar regény.</i> — (Császár Elemér: <i>A magyar regény története.</i>) — Papp Ferencztől	139

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséghez illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egvetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 400 K, félévre 200 K.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egvetem-utca 4. sz.).

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

544. SZÁM

1922 ÁPRILIS.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1922

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. SZÉCHENYI DÖBLINGI IRODALMI HAGYATÉKA. —	
Angyal Dávidtól	1
II. WEKERLE SÁNDOR. — Matlekovits Sándortól	12
III. MACAULAY. — Voinovich Gézától	32
IV. SZEMLE: Adatok a legújabb francia irodalom történetéhez. —	
Karl Lajostól	41

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönseget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 400 K, félévre 200 K.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

545. SZÁM

1922 MÁJUS.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1922

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. BEÖTHY ZSOLT. — Négyesy Lászlótól	49
II. A NEMZETKÖZI BIRÁSKODÁS A NEMZETEK SZÖVET- SÉGÉBEN. — B. Wlassics Gyulától	55
III. AZ ANTIKRISZTUS. (I.) — Történelmi rajz. — Surányi Miklóstól	70
IV. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Régi mandulavirágzás.</i> — Vargha Gyulá- tól. — <i>Az itáliai számár.</i> — <i>A tanítónő.</i> — Petri Mórtól	90
V. ÉRTESITŐ: <i>Nitti könyve.</i> (Nitti: <i>Nincs béke Európában.</i>) — Szöllősy Lajostól. — <i>Erkel Ferencz levelei.</i> — (D'Isoz Kálmán: <i>A M. N. Múzeum könyvtárának címjegy- zéke.</i> VI. Zenei kéziratok.) — Rédey Tivadartól. — Értesítés	92

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 400 K, félévre 200 K.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

546. SZÁM

1922 JÚNIUS.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IFOD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1922

Megjelen évenként tizszer, július és augusztus hónapok kivételével
minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. BENČZÚR GYULA EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől	97
II. VIGASZTALÁSOK AZ ANTIK IRODALOMBAN. — Hegedűs Istvántól	118
III. BEÖTHY ZSOLT, AZ IRODALOMTÖRTÉNETÍRÓ. — Császár Elemértől	137
IV. AZ ANTIKRISZTUS. (II.) — Történelmi rajz. — Surányi Miklóstól	145
V. KÖLTEMÉNYEK: <i>Julián barát.</i> — <i>Alkonyi pirosság.</i> — Vargha Gyulától	167
VI. KÉPZŐMŰVÉSZET. <i>Jubilaumi kiállítás a Műcsarnokban.</i> — D.-tól	174

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőségét illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 400 K, félévre 200 K.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSAI

Új könyvek

ARANY JÁNOS MUNKÁI

HATKÖTETES DISZKIADÁS

Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta

RIEDL FRIGYES

1800 korona

PETŐFI SÁNDOR MUNKÁI

NÉGYKÖTETES DISZKIADÁS

Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta

BADICS FERENC

1200 korona

MALONYAY DEZSŐ

A MAGYAR NÉP MŰVÉSZETE

HONT, NÓGRÁD, HEVES, GÖMÖR, BORSOD MAGYAR NÉPE

A PALÓCOK MŰVÉSZETE

326 szöveggéppel és 76 nagyrészt színes műmelléklettel

2200 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

*A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes beküldése esetén eszközöltek.
A feltüntetett árakhoz 13 %, ill. 15 % könyvkereskedői felár lesz felszámítva.*

Új könyvek

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

Szerkeszti **CHOLNOKY JENŐ** dr.

SAVOYAI LAJOS AMADÉ

abruzzói herceg

A RUVENZORI

A keletafrikai nagy tavak hegyóriásának kikutatása és csúcsainak
első megmászása

Fordította **Dr. CHOLNOKY JENŐNÉ**

125 szöveggéppel és 15 műmelléklettel

Díszkötésben **450 korona**

A MAGYAR KÖNYVTÁR 1000-IK SZÁMA

25 ÉVES JUBILEUMÁRA

GYULAI PÁL

PETŐFI SÁNDOR ÉS LYRAI KÖLTÉSZETÜNK

Kiadta és jegyzetekkel ellátta

FERENCZI ZOLTÁN

995—1000. szám

42 korona

SCHOPENHAUER

AZ ÉLET SEMMISÉGÉRŐL ÉS GYÖTRELMÉRŐL

Fordította **BÁNÓCZI JÓZSEF**

992—994. szám

21 korona

KÓBOR NOÉMI

JERUZSÁLEM PUSZTULÁSA

120 korona

FAYER SÁNDOR

GONDOLATOK A PÉNZKÉRDÉSRŐL

VALUTAPOLITIKAI TANULMÁNY

GRATZ GUSZTÁV előszavával

50 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes beküldése esetén eszközöltetik.
A feltüntetett árakhoz 13 %, ill. 15 % könyvkereskedői felár lesz felszámítva.

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSAI

Új könyvek

Külföldi Regényírók

SELMA LAGERLÖF
GÖSTA BERLING

REGÉNY

Fordította **BENEDEK MARCELL**

Kötve 360 K

Az Olesó Könyvtár új számai

HORVÁTH JÁNOS

A MAGYAR RITMUS, JÖVEVÉNY VERSIDOM

2060—2065. szám

42 korona

GYULAI PÁL
JÓ ÉJSZAKÁT

Kiadta és bevezetéssel ellátta

GALAMB SÁNDOR

2070—2076. szám

49 korona

A Magyar Könyvtár új számai

MIKSZÁTH KÁLMÁN

A SZELISTYEI ASSZONYOK

981—988. szám

56 korona

JÓZSEF FŐHERCZEG

A MAGYAR VITÉZSÉG NAGY NAPJAI

989—991. szám

21 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrássy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

*A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes beküldése esetén eszközöltetik.
A feltüntetett árakhoz 13 %, ill. 15 % könyvkereskedői felár lesz felszámítva.*

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSAI

Új könyvek

ARANY JÁNOS MUNKÁI

HATKÖTETES DISZKIADÁS

Sajtó alá rendezte
és bevezetéssel ellátta

RIEDL FRIGYES

1800 korona

PETŐFI SÁNDOR MUNKÁI

NÉGYKÖTETES DISZKIADÁS

Sajtó alá rendezte
és bevezetéssel ellátta

BADICS FERENC

1200 korona

MALONYAY DEZSŐ

A MAGYAR NÉP MŰVÉSZETE

HONT, NÓGRÁD, HEVES, GÖMÖR, BORSOD MAGYAR NÉPE

A PALÓCOK MŰVÉSZETE

326 szöveggéppel és 76 nagyrészt színes műmelléklettel

2200 korona

Görög és Latin Remekírók

Kiadja a M. Tud. Akadémiának Classica-phil. Bizottsága

M. FABIVS QVINTILIANVS SZÓNOKLATTANA

tizenkét könyvben

II. kötet: VII.—XII. könyv

Bonell szövege szerint fordította Prácsér Albert

80 korona

Korábban jelent meg az I. kötet: I.—VI. könyv 60 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrassy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes beküldése esetén eszközöltetik
A feltüntetett árakhoz 13 %, ill. 15 % könyvkereskedői felár lesz felszámítva

Új könyvek

Kultúra és Tudomány

OTTLIK LÁSZLÓ,
A MARXIZMUS TÁRSADALOM-
ELMÉLETE

Elméleti, kritikai és történelmi tanulmányok

Kötve 70 korona

SOHM RUDOLF
RÖVID
EGYHÁZTÖRTÉNET

Kötve 120 korona

A Magyar Könyvtár új számai

MIKSZÁTH KÁLMÁN

A SZELISTYEI ASSZONYOK

981—988. szám

56 korona

JÓZSEF FŐHERCZEG

A MAGYAR VITÉZSÉG NAGY NAPJAI

989—991. szám

21 korona

Szépirodalmi Könyvtár

JÓKAI MÓR

ÉGY MAGYAR NÁBOB

Tizenhetedik kiadás

Három kötetben, kötve 390 korona

Görög és Latin Remekírók

Kiadja a M. Tud. Akadémiának Classica-phil. Bizottsága

M. FABIVS QVINTILIANVS SZÓNOKLATTANA

tizenkét könyvben

II. kötet: VII.—XII. könyv

Bonell szövege szerint fordította Prácsér Albert

36 korona

Korábban jelent meg az I. kötet: I.—VI. könyv

18 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrásy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes bekiüldése esetén eszközöltetik. A feltüntetett árakhoz 13% könyvkereskedői felár lesz felszámítva.

Új könyvek

BERZEVICZY ALBERT

AZ ABSOLUTISMUS KORA MAGYARORSZÁGON

1849–1865

Első kötet

350 korona

HEINRICH GUSZTÁV

A NÉMET IRODALOM TÖRTÉNETE

Második átdolgozott kiadás

Első kötet

340 korona

PINTÉR JENŐ

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETÉNEK KÉZIKÖNYVE

Tudományos rendszerezés

Két kötetben

2800 korona

PAYOT

AZ AKARAT NEVELÉSE

Fordította

WESZELY ÖDÖN

Harmadik kiadás

Két kötetben

Kötve 260 korona

Az Olcsó Könyvtár új számai:

HORVÁTH JÁNOS

A MAGYAR RITMUS, JÖVEVÉNY VERSIDOM

2060–2065. szám

42 korona

GYULAI PÁL

JÓ ÉJSZAKÁT

Kiadta és bevezetéssel ellátta

GALAMB SÁNDOR

2070–2076. szám

49 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes beküldése esetén eszközöltetik.
A feltüntetett árakhoz 13% könyvkereskedői felár lesz felszámítva.

ÚJ KÖNYVEK

BERZEVICZY ALBERT

AZ ABSOLUTISMUS KORA MAGYARORSZÁGON

1849—1865

Első kötet

Ára 350 korona

HEINRICH GUSZTÁV

A NÉMET IRODALOM TÖRTÉNETE

MÁSODIK ÁTDOLGOZOTT KIADÁS

Első kötet

Ára 340 korona

PAYOT

AZ AKARAT NEVELÉSE

Fordította WESZELY ÖDÖN

HARMADIK KIADÁS

Két kötetben

Ára kötve 220 korona

Megrendelhetők

a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-utca 4. és bármely
könyvkereskedésben.

A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes beküldése esetén eszközöltetik.
A feltüntetett árakhoz 13% könyvkereskedői felár lesz felszámítva.

Most jelent meg

a **FRANKLIN-TÁRSULAT** kiadásában

PINTÉR JENŐ

budapesti tankerületi főigazgató
és a Magyar Tudományos Akadémia tagjától

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETÉNEK KÉZIKÖNYVE

**TUDOMÁNYOS RENDSZEREZÉS
KÉT KÖTETBEN**

A monumentalis mű első kötete felöleli magában a legrégibb idők-től Vörösmarty Mihály föllépéséig való anyagot (800—1825-ig). A második kötet pedig Vörösmarty Mihály föllépésétől napjainkig való anyagot (1825—1920) tartalmazza.

Szerzőnek 1909–1913. években megjelent tudományos irodalom-története már elfogyott, ezért bocsátja ki most ezt a tüzetesen kidolgozott kétkötetes tudományos kézikönyvet. Szolgálni kívánt vele a magyar irodalomtörténetírás továbbfejlődésének s hasznos forrásmunkát nyújtott a főiskolai és középiskolai irodalomtörténeti tanítás céljaira. Szerző e munkája az 1920. év végéig terjedő irodalomtörténeti kutatások összes eredményét magában foglalja, mint ilyen hézagot pólló munka.

Nem a mi feladatunk e munka kiválóságát méltatni. Azok, akik nélkülözték eddig ezt a forrásmunkát, értékelni fogják megjelenését. A teljes munka két hatalmas kötetben, ezer oldalnyi terjedelemben jelent meg.

Ára 2800 korona.

Megrendelhető:

**a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV. ker., Egyetem-utca 4. szám
és bármely könyvkereskedésben.**

A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes beküldése ellenében eszközöltetik.

A feltüntetett árakhoz 13% könyvkereskedői felár lesz felszámítva.

Most jelent meg

a FRANKLIN-TÁRSULAT kiadásában

PINTÉR JENŐ

budapesti tankerületi főigazgató
és a Magyar Tudományos Akadémia tagjától

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETÉNEK KÉZIKÖNYVE

TUDOMÁNYOS RENDSZEREZÉS
KÉT KÖTETBEN

A monumentalis mű első kötete felöleli magában a legrégibb idők-től Vörösmarty Mihály föllépéséig való anyagot (800—1825-ig). A második kötet pedig Vörösmarty Mihály föllépésétől napjainkig való anyagot (1825—1920) tartalmazza.

Szerzőnek 1909—1913. években megjelent tudományos irodalom-története már elfogyott, ezért bocsátja ki most ezt a tüzetesen kidolgozott kétkötetes tudományos kézikönyvet. Szolgálni kívánt vele a magyar irodalomtörténetírás továbbfejlődésének s hasznos forrásmunkát nyújtott a főiskolai és középiskolai irodalomtörténeti tanítás céljaira. Szerző e munkája az 1920. év végéig terjedő irodalomtörténeti kutatások összes eredményét magában foglalja, mint ilyen hézagot pólló munka, amelynek minden intézet tanári könyvtárában helyet kell foglalnia.

Nem a mi feladatunk e munka kiválóságát méltatni. Azok, akik nélkülözték eddig ezt a forrásmunkát, értékelni fogják megjelenését. A teljes munka két hatalmas kötetben, ezer oldalnyi terjedelemben jelent meg.

Árá 2800 korona.

Megrendelhető:

a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV. ker., Egyetem-utca 4. sz. és a
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében
Budapest, VI., Andrásy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzeles beküldése ellenében eszközöltetik

A feltüntetett árakhoz 10% könyvkereskedői felár lesz felszámítva.

Kultura és Tudomány

A modern tudomány
nagy gondolkodóinak és kutatóinak
művei és eszméi.

1. Széchenyi eszmevilága I.
2. Slaby—Kreuzer. A szikratáviró.
- 3-4. Bölsche. A természettudomány I—II.
5. Kant-breviarium.
6. Lhotzky. Az emberiség jövője.
7. Hobson. A vagyontudománya.
8. Palante. A szociológia vázlata.
9. Le Bon. A tömegek lélektana.
10. Rodin beszélgetései a művészetéről.
11. Bergson filozófiája.
12. Széchenyi eszmevilága II.
13. Strachey. A francia irod. főirányai.
14. Arrhenius. A világegyetem élete.
15. Lenhossék. Az ember helye a természetben.
16. Eucken. Az élet értelme és értéke.
17. Bury. A gondolatszabadság története.
18. Jerusalem. Bevezetés a filozófiába.
19. Pollard. Anglia története.
20. Croce. Az esztétika alapelemei.
21. Durkheim. A szociológia módszere.
22. Geréb. A római kultura.
23. Enyvvári. Filozófiai szótár.
24. Balanyi. Világpolitika.
25. Faguet. A kortárság.
26. Molnár. Az európai zene története 1750-ig.
27. Schopenhauer Kantról.
28. Balanyi. A Balkán-probléma fejlődése.
29. Le Bon. Múlt és jövő.
30. George. Munka, hit és föld.
31. Benedek. A modern világirodalom. 1800-1920.
32. Emerson. Természet, ember, társadalom.
33. Voinovich. Regényírók.
34. Wundt. Bevezetés a pszichológiába.
35. Geréb. A görög szellem Európa kulturájában.

Kaphatók minden könyvkereskedésben.

ÚJ KÖNYVEK

Bartóky József
Magyar fabulák

Beőlhly Zsolt előszavával

Ára 100 korona

Őszi esték

Rákosi Jenő előszavával

Ára 140 korona

Dante pokla

A Divina Commedia első része

Fordította Radó Antal

Ára füzve 120 kor., kötve 140 kor.

Tormay Cécile
Emberek a kövek között

Hatodik kiadás

Ára 100 korona

Ráth-Végh István
Októberi rózsza

Ára 140 korona.

Drasche-Lázár Alfréd
Tied az élet

Ára 200 korona.

Schöpflin Aladár
Mossóczy Pál szép nyara

Ára 70 korona.

Szemere György
Egy falusi kisasszony története

Ára 80 korona

Tersánszky J. Jenő
A két zöld ász

Buzikán Mátyás,
a hamiskártyás emlékiratai

Ára 130 korona

Magyar Könyvtár

969—972. sz. Anthony Hope
Thistletonék hercegnője
Fordította Adorján Sándor
Ára 16 korona

973—976. sz. Dickens
A kosztosház
Fordította Palmer Kálmáné
Ára 16 korona

977—982. sz. Gobineau
A Renaissance. ★ Michel Angelo
Fordította Székely István
Ára 24 korona

Külföldi Regényírók

Honoré de Balzac
A házasság fiziológiája
Fordította Benedek Marcell
Ára kötve 200 korona

Gustave Flaubert
Bouvard és Pécuchet
Fordította Benedek Marcell
Ára kötve 160 korona

Braun Lilly
A marquissnő szerelmes levelei
Fordította Schöpflin Aladár
Ára kötve 170 korona

Megrendelhetők:

LAMPEL R. (Wodianer F. és Fiai) könyvkereskedésében
Budapest, VI., Andrassy-út 21. és minden könyvkereskedésben

Kultura és Tudomány

A modern tudomány
nagy gondolkodóinak és kutatóinak
művei és eszméi.

1. **Széchenyi** eszmevilága I.
2. **Slaby—Kreuzer.** A szikratáviró.
- 3-4. **Bölsche.** A természettudomány I—II.
5. **Kant-breviarium.**
6. **Lhotzky.** Az emberiség jövője.
7. **Hobson.** A vagyon tudománya.
8. **Palante.** A szociológia vázlata.
9. **Le Bon.** A tömegek lélektana.
10. **Rodin** beszélgetései a művészetéről.
11. **Bergson** filozófiája.
12. **Széchenyi** eszmevilága II.
13. **Strachey.** A francia irod. főirányai.
14. **Arrhenius.** A világegyetem élete.
15. **Lénhossék.** Az ember helye a természetben.
16. **Eucken.** Az élet értelme és értéke.
17. **Bury.** A gondolatszabadság története.
18. **Jerusalem.** Bevezetés a filozófiába.
19. **Pollard.** Anglia története.
20. **Croce.** Az esztétika alapelemei.
21. **Durkheim.** A szociológia módszere.
22. **Geréb.** A római kultura.
23. **Enyvvári.** Filozófiai szótár.
24. **Balanyi.** Világpolitika.
25. **Faguet.** A kontárság.
26. **Molnár.** Az európai zene története 1750-ig.
27. **Schopenhauer** Kantról.
28. **Balanyi.** A Balkán-probléma fejlődése.
29. **Le Bon.** Múlt és jövő.
30. **George.** Munka, hit és föld.
31. **Benedek.** A modern világirodalom. 1800-1910.
32. **Emerson.** Természet, ember, társadalom.
33. **Voinovich.** Regényírók.
34. **Wundt.** Bevezetés a pszichológiába.
35. **Geréb.** A görög szellem Európa kulturájában.

Kaphatók minden könyvkereskedésben.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

547. SZÁM

1922 SZEPTEMBER.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1922

Megjelen évenként tizszer, július és augusztus hónapok kivételével
minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A MAGYAR TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁG MEGMENTÉSE. —	
1. Egyetemi laboratoriumok és felszerelések, könyvsere. — Grósz Emiltől	1
2. Egyetemek, közkönyvtárak, tudományos művek kiadása. — Magyary Gézától.	5
II. A KÖZIGAZGATÁSI REFORM ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI OKTATÁSUNK MAI ÁLLAPOTA. — Magyary Zoltántól	15
III. EGY FEJEZET A KASSAI SZENT ERZSÉBET-TEMPLOM TÖRTÉNETÉBŐL (I.) — Mihalik Józseftől	31
IV. JÓKAI REGÉNYHŐSEI. — Zsigmond Ferencztől	55
V. KÖLTEMÉNYEK: <i>Bessenyei szeretője.</i> — <i>Vasúton.</i> — Sajó Sándortól	74
VI. IRODALOM: 1. <i>A magyarság útja a bolsevismus felé.</i> — (Ritoók Emma regénye: <i>A szellem kalandorai.</i>) — r. r.-tól.	
2. <i>Mesék és életképek.</i> (Hangay Sándor: <i>Istár galambfogatán</i>). — r. r.-tól	76

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelti közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a czikkék irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 400 K. félévre 200 K.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

548. SZÁM

1922 OKTÓBER.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1922

Megjelen évenként tizszer, július és augusztus hónapok kivételével
minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A STATISZTIKA A KÖZNAPI FELFOGÁSBAN. — Buday Lászlótól	1
II. A MAI DRÁMA VÁLSÁGA. — Hevesi Sándortól	9
III. EGY FEJEZET A KASSAI SZENT ERZSÉBET-TEMPLOM TÖRTÉNETÉBŐL (II.) — Mihalik Józseftől	30
IV. KÖLTEMÉNYEK: <i>A Prairie.</i> — <i>A saint-gilesi szakadék.</i> — Leconte de Lisle után, francziából. — Thaly Lóránttól	68
V. TUDOMÁNY: Spengler: <i>Der Untergang des Abendlandes.</i> — Szöllősy Lajostól	72
VI. IRDALOM: <i>Schöpplin Aladár regényei. (A piros ruhás nő.</i> — <i>Mossóczy Pál szép nyara.)</i> — V.-tól	78

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 400 K. félévre 200 K.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

549. SZÁM

1922 NOVEMBER.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1922

Megjelen évenként tizszer, július és augusztus hónapok kivételével
minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. CSONKA-MAGYARORSZÁG NEMZETKÖZI FIZETÉSI MÉR- LEGE ÉS A JÓVÁTÉTEL PROBLÉMÁJA. — Fellner Frigyes-től	81
II. HELENA ÉS FAUST. — Némethy Gézá-tól	109
III. EGY FEJEZET A KASSAI SZENT ERZSÉBET-TEMPLOM TÖRTÉNETÉBŐL (III.) — Mihalik József-től	119
IV. EGY KÖLTEMÉNY VERSES VISSZHANGJA. — Baros Gyulától	133
V. GALAMBOSEK ÉJTSZAKÁJA. — Bartóky József-től	143
VI. TUDOMÁNY: 1. <i>Berzeviczy új történelmi műve.</i> — (Berzeviczy Albert: <i>Az absolutismus kora Magyarországon.</i>) — A. D.-től 2. <i>Gyöngyösi István műveinek új kiadása.</i> — V. M.-től	151

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 400 K, félévre 200 K.

Előfizetéseket minden könyvtár elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

550. SZAM

1922 DECEMBER.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1922

Megjelen évenként tizszer, július és augusztus hónapok kivételével
minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. GRÓF TISZA ISTVÁNROL. — Berzeviczy Alberttől	161
II. AGRÁRPOLITIKA. — Laky Dezsőtől	175
III. EGY FEJEZET A KASSAI SZENT ERZSÉBET-TEMPLOM TÖRTÉNETÉBŐL (IV.) — Mihalik Józseftől	197
IV. KÖLTEMÉNYEK: <i>Futó ködkép csak e világ...</i> — <i>Erőzsa utolsó.</i> — Moore után, angolból — Thaly Lóránttól	225
V. TUDOMÁNY: 1. <i>Apáthy István</i> (1863—1922.) — Farkas Bélától. 2. <i>Heinrich Gusztáv.</i> — Bleyer Jakabtól	226

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 400 K, félévre 200 K

Előfizetéseket minden könyvtár, újság- és könyvkereskedés Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

Új könyvek

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

H. G. WELLS

E. FAGUET

A NAGY KATASZTRÓFA ...ÉS A FELELŐSSÉGTŐL

1914—1920.

VALÓ RETTEGÉS

Fordította TONELLI SÁNDOR

Ford. Dr. SZÁNTHÓ GYULA

Kötve 400 korona

Kötve 400 korona

OLCSÓ KÖNYVTÁR

ARANY JÁNOS NOVELLÁI

Kiadta és bevezetéssel ellátta

GÁLOS REZSÓ

72 korona

RERRICH BÉLA

KERTES HÁZ

Hogyan építsem meg kertes házamat és hogy rendezzem be házi kertemet?

300 korona

BECZÁSSY JUDIT

KÜLFÖLDI REGÉNYÍRÓK

A MEDVE

PIERRE LOTI

Regény

AZ ÉBREDŐK

Fordította KÖNIG GYÖRGY

360 korona

Kötve 700 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-n. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrassy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

*A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes beküldése esetén történt.
A feltüntetett árakhoz 13%, ill. 15% könyvkereskedői felárat számítunk.*

Új könyvek

EMBER ÉS TERMÉSZET

Szerkeszti **NAGY JÓZSEF**

TAINÉ

Írta **NAGY JÓZSEF**

Kötve 500 korona

KANT

A GYAKORLATI ÉSZ KRITIKÁJA

Fordította **Dr. MOLNÁR JENŐ**

550 korona

MADÁCH IMRE

ÉS

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

Második kiadás

Írta **VOINOVICH GÉZA**

700 korona

**A SEJT ÉS A SZÖVETEK
AZ ÁLTALÁNOS SZÖVETTAN VÁZLATA**

Második kiadás

Írta **LENHOSSÉK MIHÁLY dr.**

1600 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

*A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes beküldése esetén történt.
A feltüntetett árakhoz 13 %, ill. 15 % könyvkereskedői felárat számítunk.*

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSAI

Új könyvek

**MAGYAR-OLASZ ÉS OLASZ-MAGYAR
SZÓTÁR**

I. MAGYAR-OLASZ RÉSZ

II. OLASZ-MAGYAR RÉSZ

Szerkesztették **GELLETICH-SIROLA-URBANEK**

A két kötet kötve

2400 korona

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti **RADÓ ANTAL**

KÖLCSEY FERENC KRITIKÁI

Kiadta **CSÁSZÁR ERNŐ**

60 korona

GIOCONDA

TRAGÉDIA

Irta **GABRIELE D'ANNUNZIO**

Fordította **RADÓ ANTAL**

140 korona

Új kiadásban jelent meg

BÁNK BÁN

Irta **KATONA JÓZSEF**. Bevezette **BEÖTHY ZSOLT**

120 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrássy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

*A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes beküldése esetén eszközöltetik.
A feltüntetett árakhoz 13 %, ill. 15 % könyvkereskedői felár számítatik fel.*

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSAI

Új könyvek

EMBER ÉS TERMÉSZET

Szerkeszti **NAGY JÓZSEF**

TAINÉ

Irta **NAGY JÓZSEF**

Kötve 500 korona

KANT

A GYAKORLATI ÉSZ KRITIKÁJA

Fordította **Dr. MOLNÁR JENŐ**

550 korona

MADÁCH IMRE

És

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

Második kiadás

Irta **VOINOVICH GÉZA**

700 korona

A SEJT ÉS A SZÖVETEK AZ ÁLTALÁNOS SZÖVETTAN VÁZLATA

Második kiadás

Irta **LENHOSSÉK MIHÁLY dr.**

1600 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrassy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes beküldése esetén eszközöltetik.
A feltüntetett árakhoz 13 %, ill. 15 % könyvkereskedői felár számítottak fel.

Új könyvek

EMBER ÉS TERMÉSZET

ezímen **NAGY JÓZSEF** szerkesztésében új és magas színvonalú könyvsorozatot ad ki, izléses és csinos kiállításban a **FRANKLIN-TÁRSULAT**

A vállalat célja, hogy a művelt olvasóközönséget a mai elspeczializálódás korában ismét az egyetemes szempontok szemszögéből tájékoztassa korunk mozgató eszméiről és eseményeiről. Semmit sem akarunk adni, amely pusztán csak az aprólékos részletben elmerülő szakembert érdekelhetné, hanem úgy szeretnénk a részről is szólni, hogy benne az egésszel való összefüggést szemléltessük.

Az **EMBER ÉS TERMÉSZET** két első kötete még a folyó év őszén megjelenik még pedig:

1. **NAGY JÓZSEF** Taine-ről írt munkája a múlt század pozitivizmusának egyik legnagyobb hatású képviselőjét és eszméinek értékét mutatja be.
2. **KONSTANTIN OESTERREICH** tübingai egyetemi tanár *«Das Weltbild der Gegenwart»* kötetének fordítása **«Korunk világképe»** címmel.

A MAGYAR KÖNYVTÁR 1000-IK SZÁMA 25 ÉVES JUBILEUMÁRA

GYULAI PÁL PETŐFI SÁNDOR ÉS LYRAI KÖLTÉSZETÜNK

Kiadta és jegyzetekkel ellátta
FERENCZI ZOLTÁN

995—1000. szám

120 korona

SCHOPENHAUER AZ ÉLET SEMMISÉGÉRŐL ÉS GYÖTRELMÉRŐL

Fordította **BÁNÓCZI JÓZSEF**

992—994. szám

60 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrassy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes beküldése esetén eszközöltetik.
A feltüntetett árakhoz 13 %, ill. 15 % könyvkereskedői felár lesz felszámítva.

A FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSAI

Új könyvek

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

Szerkeszti CHOLNOKY JENŐ dr.

SAVOYAI LAJOS AMADÉ

abruzzói herceg

A RUVENZORI

A keletafrikai nagy tavak hegyóriásának kikutatása és csúcsainak
első megmászása

Fordította Dr. CHOLNOKY JENŐNÉ

125 szöveggéppel és 15 műmelléklettel

Díszkötésben 720 korona

MALONYAY DEZSŐ

A MAGYAR NÉP MŰVÉSZETE

HONT, NÓGRÁD, HEVES, GÖMÖR, BORSOD MAGYAR NÉPE

A PALÓCOK MŰVÉSZETE

326 szöveggéppel és 76 nagyrészt színes műmelléklettel

3600 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes beküldése esetén eszközöltetik.
A feltüntetett árakhoz 13 %, ill. 15 % könyvkereskedői felár lesz felszámítva.

EMBER ÉS TERMÉSZET

ezímen **NAGY JÓZSEF** szerkesztésében új és magas színvonalú könyvsorozat ad ki, ízléses és csinos kiállításban a **FRANKLIN-TÁRSULAT**.

A vállalat célja, hogy a művelt olvasóközönséget a mai elspeciálizálódás korában ismét az egyetemes szempontok szemszögéből tájékoztassa korunk mozgató eszméiről és eseményeiről. Semmit sem akarunk adni, amely pusztán csak az aprólékos részletben elmerülő szakembert érdekelhetné, hanem úgy szeretnénk a részről is szólni, hogy benne az egésszel való összefüggést szemléltessük.

Az **EMBER ÉS TERMÉSZET** két első kötete még a folyó év őszén megjelenik még pedig:

1. **NAGY JÓZSEF** *Taine*-ről írt munkája a múlt század pozitivizmusának egyik legnagyobb hatású képviselőjét és eszméinek értékét mutatja be.
2. **KONSTANTIN OESTERREICH** tübingai egyetemi tanár *«Das Weltbild der Gegenwart»* kötetének fordítása **«Korunk világképe»** címmel.

A MAGYAR KÖNYVTÁR 1000-IK SZÁMA 25 ÉVES JUBILEUMÁRA

GYULAI PÁL
PETŐFI SÁNDOR ÉS LYRAI KÖLTÉSZETÜNK

Kiadta és jegyzetekkel ellátta

FERENCZI ZOLTÁN

995—1000. szám

60 korona

SCHOPENHAUER
AZ ÉLET SEMMISÉGÉRŐL ÉS GYÖTRELMÉRŐL

Fordította **BÁNÓCZI JÓZSEF**

992 994. szám

30 korona

Megrendelhetők a **Franklin-Társulat**nál, Budapest, IV., Egyetem-u. 4., **Lampel R. (Wodianer F. és Fiai)** r.-t. könyvkereskedésében, Budapest, VI., Andrásy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes beküldése esetén eszközöltek.
A feltüntetett árakhoz 13 %, ill. 15 % könyvkereskedői felár lesz felszámítva.

Új könyvek

MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

Szerkeszti **CHOLNOKY JENŐ** dr.

SAVOYAI LAJOS AMADÉ
abruzzói herceg

A RUVENZORI

A keletafrikai nagy tavak hegycírájának kikutatása és csúcsainak
első megmászása

Fordította **Dr. CHOLNOKY JENŐNÉ**

125 szöveggéppel és 15 műmelléklettel

Díszkötésben **585 korona**

Megjelent

A MAGYAR KÖNYV

A MAGYAR IRODALOM UJDONSÁGAIRÓL TÁJÉKOZTATÓ FOLYÓIRAT ELSŐ SZÁMA

Könyv- és irodalomkedvelők figyelmes kalauza a magyar
könyvpiac új jelenségei terén, kitűnő írók irodalmi cikkei

Egy szám ára **20 korona**

A Franklin-Társulat kiadása

Könyvvásárlók ingyen kapják

MALONYAY DEZSŐ

A MAGYAR NÉP MŰVÉSZETE

HONT, NÓGRÁD, HEVES, GÖMÖR, BORSOD MAGYAR NÉPE

A PALÓCOK MŰVÉSZETE

326 szöveggéppel és 76 nagyrészt színes műmelléklettel

2860 korona

Megrendelhetők a Franklin-Társulatnál, Budapest, IV., Egyetem-u 4.,
Lampel R. (Wodianer F. és Fiai) r.-t. könyvkereskedésében,
Budapest, VI., Andrásy-út 21. és bármely könyvkereskedésben.

A szállítás utánvétellel vagy a pénz előzetes beküldése esetén eszközöltetik.
A feltüntetett árakhoz 13 %, ill. 15 % könyvkereskedői felár lesz felszámítva.